AYDINLANMA AVRUPASINDA KAMUNUN YÜKSELİŞİ

JAMES VAN HORN MELTON

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

AYDINLANMA AVRUPASINDA KAMUNUN YÜKSELİŞİ

Ferit Burak Aydar İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Bölümü mezunu. Aralarında Ian Watt, *Romanın Yükselişi* (Metis); John Reed, *Balkanlarda Savaş* (Pencere); Edward Said, *Başlangıçlar* (Metis); P. de Man, *Körlük ve İçgörü* (Metis); Esra Özyürek, *Modernlik Nostaljisi* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi); Lenin, *Devlet ve Devrim* (Agora) çevirilerinin de olduğu otuzun üzerinde çevirisi vardır. Ayrıca Lenin'den *Yenilgicilik ve Enternasyonalizm*, *Sovyet İktidarı ve Dünya Devrimi* ve *Bolşevikler ve Proletarya Diktatörlüğü* başlıklı derlemeleri hazırlamış ve çevirmiştir.

AYDINLANMA AVRUPASINDA KAMUNUN YÜKSELİŞİ

JAMES VAN HORN MELTON

Çeviren: Ferit Burak Aydar

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Avrupa Dizisi: 4

James Van Horn Melton
The Rise of the Public in Enlightenment Europe
© Cambridge University Press 2001

Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi
© BÜTEK A.Ş. 2008

BÜTEK Boğaziçi Eğitim Turizm Teknopark Uygulama ve Dan. Hiz. San. Tic. A.Ş.
Boğaziçi Üniversitesi Güney Kampüs, 7. Lojman,
3. Kat, P.K. 34342, Bebek-Beşiktaş/İstanbul
Telefon: 0212 359 46 30

Yönetim Yeri:
Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
Boğaziçi Üniversitesi Uçaksavar Kampüsü
Garanti Kültür Merkezi, Arka Giriş
Etiler/İstanbul

bupress@buvak.org.tr, bupress@boun.edu.tr
www.bupress.org, www.bupress.net
Telefon ve faks: (90) 212 257 87 27
Sertifika No: 10821

Genel Yayın Yönetmeni: Murat Gülsoy
Kapak tasarımı: Kerem Yeğin
Kapak resmi: Auguste Renoir, "Au Moulin de la Galette", 1876.
Yayıma Hazırlayanlar: Ergun Kocabıyık, Meltem Aravi
Baskı: G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
100 Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi, 1. Cadde, No: 88
Bağcılar/İstanbul
Telefon: (0212) 629 00 24

Birinci Baskı: Ekim 2011

Boğaziçi University Library Cataloging in Publication Data
Melton, James Van Horn, 1952.
Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi / James Van Horn Melton; çeviren Ferit Burak Aydar.
320 p. ; 23 cm.

ISBN 978-605-4238-63-7

Includes index.
1. Enlightenment – Europe 2. Europe – Social life and customs – 18th century. 3. Europe – Intellectual life – 18th century. 4. Civil society – Europe – History – 18th century 5. Printing – Social aspects – Europe – 18th century. I. Title. II. Aydar, Ferit Burak.

D286.M4419

Barbara, Sarah ve Peter'e

İÇİNDEKİLER

Teşekkür, 9

GİRİŞ: KAMUSAL ALAN NEDİR?, 11

BİRİNCİ KISIM
SİYASET VE "KAMUOYU"NUN YÜKSELİŞİ: İNGİLTERE VE FRANSA ÖRNEĞİ

1. İNGİLTERE'NİN KENDİNE ÖZGÜ NİTELİKLERİ, 31
İngiliz İstisnacılığının Temelleri, 31 ❖ Siyaset ve Basın, 39 ❖ 1760 Sonrasında Radikalizm ve Parlamento Dışı Siyaset, 47 ❖ Siyasal Kamusal Alanın Muğlaklıkları, 53 ❖ *Kaynakça Notu*, 56.

2. MÜPHEMLİK VE ŞEFFAFLIK:
18. YÜZYILDA FRANSIZ SİYASAL KÜLTÜRÜ, 59
Jansencilik ve Muhalif Bir Kamusal Alanın Doğuşu, 62 ❖ Kamusallık Siyaseti, 69 ❖ Gizlilik ve Yarattığı Huzursuzluklar, 76
❖ *Kaynakça Notu*, 91.

İKİNCİ KISIM
OKURLAR, YAZARLAR VE SEYİRCİLER

3. OKUR KİTLELERİ: EDEBİ KAMUSAL ALANDAKİ DÖNÜŞÜMLER, 97
18. Yüzyılda Okuryazarlık, 97 ❖ Okuma Devrimi, 103 ❖ Dergiler, Romanlar ve Edebi Kamusal Alan, 109 ❖ Ödünç Veren Kütüphanelerin Doğuşu, 121 ❖ Kamu ve Sorunları, 128
❖ *Kaynakça Notu*, 139.

4. YAZAR KİTLELERİ: 18. YÜZYILDA YAZARLIK, 143
İngiltere, Fransa ve Almanya'da Yazarın Konumu, 144 ❖ Eser Sahipliği Olarak Yazarlık: Telif Hakkının Doğuşu, 158 ❖ Kadınlar ve Yazarlık, 170 ❖ *Kaynakça Notu*, 180.

5. SARAYLARDAN TÜKETİCİLERE: TİYATRO SEYİRCİLERİ, 183
Sahnenin Meşruluğunu Kazanması, 186 ❖ Tiyatro ve Saray, 190 ❖ Londra, 195 ❖ Paris, 202 ❖ Viyana, 208 ❖ *Kaynakça Notu*, 216.

ÜÇÜNCÜ KISIM: SOSYALLEŞMEK.

6. KAMUSAL HAYATTA KADINLAR: AYDINLANMA SALONLARI, 223
Salonun Doğuşu, 225 ❖ Aydınlanma Düşüncesinde Kadınlar ve Sosyalleşme, 229 ❖ 18. Yüzyıl Parisinde Salon Kültürü, 232 ❖ 18. Yüzyıl İngilteresinde Salon, 238 ❖ Viyana ve Berlin Salonları, 242 ❖ *Kaynakça Notu*, 253.

7. KAMUSAL HAYATTA İÇMEK: TAVERNALAR VE KAFELER, 255
Alkol ve Sosyalleşme, 256 ❖ Tavernalar ve Siyaset: Londra Örneği, 258 ❖ Paris: Kabareden Kafeye, 265 ❖ Kafelerin Siyasal Kültürü, 270 ❖ Kahve, Kapitalizm ve Bilgi Dünyası, 275 ❖ Kafelerde Sosyalleşme, 278 ❖ *Kaynakça Notu*, 281.

8. MASONLUK: SİVİL TOPLUMA DOĞRU, 283
Masonluğun Yükselişi, 285 ❖ Dahil Etme ve Dışlama, 289 ❖ Masonluk ve Siyaset, 294 ❖ *Kaynakça Notu*, 302.

SONUÇ, 305

Dizin, 309

Tablolar

1. Londra gazeteleri, 1746-1790 42
2. Almanya'da yerel dilde ve Latince eserler, 1673-1800 105
3. İngiltere'de masonluk, 1721-1775 287

TEŞEKKÜR

1993, 1995 ve 1997 yazında misafir araştırmacı sıfatıyla, bu kitap için gerekli araştırmanın büyük kısmını yaptığım Göttingen'deki Max Planck Tarih Enstitüsü'ne duyduğum minneti kelimelerle anlatamam. Gerhard Oexle ve özellikle de Jürgen Schlumbohm'a enstitüde geçirdiğim dönemlerde bana maddi destek sağladıkları için müteşekkirim. Hans Erich Bödecker ve Rudolf Vierhaus da zamanlarını ve fikirlerini cömertçe paylaştılar ve enstitünün müdürü olan Hartmut Lehmann'ın yıllardır eksik etmediği dostluğu ve desteğinin benim için neler ifade ettiğini bildiğini umuyorum. Keza 1994 güz döneminde Folger Shakespeare Kütüphanesi'nde Barbara Harris'in riyasetinde gerçekleşen Tudor-Stuart Dönemi İngilteresinde Kadınlar ve Siyasal Düşünce üzerine seminere katılan meslektaşlarıma da bu kitaptaki bazı fikirlerin doğmasına vesile oldukları için teşekkür etmek istiyorum.

1995 güz döneminde Emory Üniversitesi'nin araştırma kurulundan aldığım burs sayesinde öğretmenlik görevlerimi bırakmam ve bu sayede birkaç bölümün taslaklarını yazmam mümkün oldu. 1998 güzünde Emory's College of Arts and Sciences tarafından verilen maaşlı izin sayesinde kitabın geri kalanını yazabildim. Kendi enstitüme de desteğinden ötürü ve Tarih Bölümü'ndeki Patsy Stockbridge'e elyazmasının son halini hazırlamama yardımcı olduğu için minnettarım. Ayrıca kayıp alıntı ve referansları bulmama yardımcı olduğu için Johanna Rickman'a da teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Keza elyazmasının çeşitli versiyonlarını okuma nezaketini gösteren alan içinden ya da dışından meslektaşlarıma da teşekkürü bir borç biliyorum. Elyazmasını olgusal hatalardan ya da yorum eksikliklerinden arındırmayı başaramadıkları yerlerde bile yoğun çaba harcadılar. Bu noktada yıllardır entelektüel dürtü ve içgörü konusunda şaşmaz bir kaynak olan Thomas E. Kaiser'e ve elyazmasını bütünüyle okuyup yorumlamak için Guggenheim bursundan zaman ayıran Elise Wirtschafter'e özellikle teşekkür ediyorum. Çalışmaları sayesinde Aydınlanma salonları konusunda düşüncelerime rehberlik eden ve Jürgen Habermas'a ilişkin kavrayışımı derinleştiren Dena Goodman'a çok şey borçluyum. Giriş kısmını ve Altıncı Bölüm'ü yakından okuyarak cevaplayamayabile-

ceğim sorular ortaya attı, ama eleştirileri sayesinde elyazmasının çeşitli yerlerindeki hatalardan kurtuldum. Ayrıca ilk iki bölüm üzerine ayrıntılı yorumları için Paul Monod'a ve Üçüncü-Dördüncü Bölüm üzerine eleştirileri için Howard Kaminski ve Gary Kates'e minnettarım. Emory'de bu projeyle ilgili olarak tebliğde bulunduğum Modern Dönem Öncesi Tarih konulu Vann Semineri ve Alman İncelemeleri Yuvarlak Masası üyelerine teşekkür etmek istiyorum. Emory'deki meslektaşlarım Walter Adamson, Martina Brownley, Geoff Clark ve John Sitter da elyazmasının belli bölümlerini okudular ve farklı şekillerde beni cesaretlendirdiler. Mark Bauerlain birkaç bölümü yakından okudu ve yazımı güzelleştirmek için elinden geleni yaptı. Emory'de ayrıca son on yılda kamusal alan üzerine derslerime katılan lisansüstü öğrencilerimden çok şey öğrendim, kritik noktalarda fikirlerimi derinleştirmemi sağladılar.

William Beik ve Timothy Blanning genel editörü oldukları bu diziye katkıda bulunmam için davette bulundular. Sabır, teşvik ve önerileri için kendilerine ve ayrıca Cambridge University Press'ten editörlerim Elizabeth Howard ile Sophie Read'e minnettarım. Annem Helen, babam Herman ve kardeşlerim Edgar ile William'dan gelen sürekli desteğin benim için anlamı büyüktü. En büyük borcum ise kocasına verdiği mutluluktan ötürü Barbara'ya ve babalarına hissettirdikleri gurur ve zevkten ötürü Sarah ile Peter'a. Bu kitabı üçüne ithaf ediyorum.

GİRİŞ
KAMUSAL ALAN NEDİR?

"Kamu"nun uzun bir mazisi vardır.[1] Antikçağda Roma'da *publicus* [kamu] sıfatı kolektif bir yapı olarak yurttaşları ya da tebaayı (*res publica* gibi) ve onların mülklerini anlatmak için kullanılabiliyordu. Ayrıca Romalılar *publicus* ile bireysel ev alanı arasında ayrım yapar ve sokaklar, meydanlar ya da tiyatrolar gibi kamusal alanları *publicus* olarak nitelendirirlerdi. İsim biçimi olan *publicum* özel olarak siyasal bir anlam taşıyordu ve devletin gelirini, topraklarını ya da mülkünü ifade ediyordu. Kamunun bu şekilde devletle ilişkilendirilmesi hanedan devletlerinin inşa edildiği klasik çağ olan modern Avrupa'nın ilk dönemlerinde yeniden popülerlik kazandı ve bu bağ bugün de devam etmektedir: Kamu görevleri için yarışan adaylardan, kamu binalarında yer alan devlet dairelerinden, kamu mülkiyetindeki devlet parklarından bahsediyoruz.

Fakat *kamu* [*public*] sözcüğünün daha yakın döneme ait başka bir anlamı daha vardır. Bu sözcüğü izlerçevre/dinlerçevre, yani bir şeyin kitlesi anlamında kullanıyoruz: Örneğin kitabın okur kitlesi, bir konserin, oyunun ya da sanat sergisinin kitlesi. Kamu (*public*) sözcüğünün okur kitlesi, dinleyici kitlesi (müzik), izleyici kitlesi (tiyatro) anlamında kullanımı 17. yüzyılda ortaya çıkmış ve 18. yüzyılda yerleşmiştir. Önceki anlamlarından farklı olarak, bu anlamların devlet otoritesinin uygulanmasıyla alakası yoktu. Daha ziyade, okudukları, izledikleri ya da başka şekilde deneyimledikleri şey hakkında yargıda bulunan özel bireyler olarak kitlelere işaret ediyordu. Yeni yeni doğan matbaa kültürü bu kitlenin kanaat bildirmesini sağlayan bir araç niteliğindeydi; kafeler, salonlar ve mason locaları gibi yeni ya da genişleyen sosyalleşme alanları da bir diğer araçtı. İngilizcede *kamu* sözcüğüyle karşılanan bu kitleler, resmi mevkisi ne olursa olsun parayı bastıranın kül-

---

[1] "Kamu" sözcüğünün tarihi için, bkz. Lucian Hölscher, "Öffentlichkeit", *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* içinde, haz. Otto Brunner, Werner Conze ve Reinhart Koselleck, cilt 4 (Stuttgart, 1978), s. 413-67.

tür ürünlerine erişebildiği genişleyen bir tüketim kültürü bağlamında ortaya çıktı. 18. yüzyıl romanının popülerliğinde cisimleşen edebiyatın metalaşması, İngiltere'deki Bath ya da Almanya'daki Bad Pyrmont gibi moda mekânların müdavimlerine açık olan kültürel faaliyet yerleri, saray tiyatrolarından ticari kurumlar olarak tiyatrolara geçiş, Paris bulvarlarında bulunan ya da Londra'da Ranelagh ve Viyana'da Prater gibi zevk bahçelerinde toplanmış olan eğlence bölgeleri, hepsi de 18. yüzyıl aydınlanmasının temel niteliklerinden olan genişleyen matbaa ve sosyalleşme ağlarının örnekleridir. Bunlar kültürel ve siyasal bir otorite olarak, o dönemde yaşayanların giderek bağımsız bir mahkeme gözüyle baktıkları bir varlık olarak "kamu"nun arzı endam edişini muştuluyordu. Friedrich Schiller 1782'de şöyle yazıyordu: "Kamu benim her şeyim, okulum, hükümdarım, güvenilir dostum. Ben bir tek bu mahkemeyi tanırım, başkasını bilmem." Londra'daki *Theatrical Guardian* 1791'de "bir aktörün ya da aktrisin meziyetlerini yargılayacak yegâne mahkeme heyeti kamudur ve sanatçıların çabalarına bu heyetten onay ve alkış mührü vurulduktan sonra, onun temyizi yoktur" derken, kamunun tiyatro sahnesi karşısındaki egemenliğini onaylamış oluyordu. 1747'de Fransız sanat eleştirmeni La Font de Saint-Yenne, Louvre'da ilk kamu müzesinin kurulmasını savunan kişi olarak, önerisini şu temelde dile getirmişti: "Hakikatin dilini ancak kamuyu yaratan o sağlam ve tarafsız insanların ağzında bulabiliriz." Siyasal alanda, "kamuoyu", XVI. Louis gibi, "Ben her zaman kamuoyuna danışmalıyım; o asla yanılmaz" diye yazan, kâğıt üzerinde mutlak güce sahip bir hükümdarın gözünde bile aracılık ve meşruiyet kazanmıştı.[2]

Bu kitap İngiltere, Fransa ve Almanca konuşulan yerlere odaklanarak 18. yüzyıl yaşamında "kamu"nun artan önemini konu alıyor. Birinci ve İkinci Bölüm'de bu sürecin siyasal boyutları inceleniyor ve vaka incelemesi olarak "kamuoyu"nun Aydınlanma çağı siyasal kültüründe kazandığı öneme odaklanılıyor. Okuma, yazma ve sahnenin evrimi üzerine sonraki üç bölüm, edebiyat ve tiyatroyla ilgilenen insan sayısın-

[2] Alıntılar için bkz. Friedrich Schiller, *Sämtliche Werke*, haz. G. Fricke ve H. Göpfert (Münih, 1959), V:856; Leo Hughes, *The Drama's Patrons: A Study of the Eighteenth-Century London Audience, (*Austin ve Londra, 1971), 5; Thomas E. Crow, *Painters and Public Life in Eighteenth-Century Paris* (New Haven ve Londra, 1985), 6; John Hardman, *French Politics 1774-1789: From the Accession of Louis XVI to the Fall of the Bastille* (Londra ve New York, 1995), 232. Bir "mahkeme" olarak kamuoyu için, bkz. Mona Ozouf, "'Public Opinion' at the End of the Old Regime", *Journal of Modern History* 60 (1988), s. 9-13.

daki artışın yol açtığı olanakları ve ikilemleri araştırıyor. Son olarak, salonlar üzerine olan Altıncı Bölüm, tavernalar ve kafeler üzerine olan Yedinci Bölüm ve masonluk üzerine olan Sekizinci Bölüm Aydınlanma Avrupasında kamunun yükselişine eşlik eden yeni sosyalleşme tarzlarını inceliyor. Bu kitap kamuyu incelediği alanlar bakımından zorunlu olarak seçicidir. Mesela resim ya da konser yaşamı gibi başka alanları ele almadım, oysa o dönemde yaşayanlar bu alanlarda da "kamu"ya yeni bir anlam yüklemiş ve onu nasıl şekillendirecekleri, hatta tanımlayacakları sorunuyla boğuşmuşlardı.[3] Keza bütünü bakımından değerlendirildiğinde, bu eserin toplumsal tarihçilerin aydınlatmak için çok şey yaptıkları yoksul kitlelerin protesto ve sosyalleşme konusundaki kamusal alanlarını da incelemediğini belirtmek gerekir.[4] Bunu yapmak için tümüyle farklı bir kitap yazmak gerekirdi ve ayrıca burada ele alınan kamusal alan çoğunlukla gazetelere, romanlara ve 18. yüzyılın matbaa kültürünün diğer ürünlerine düzenli erişebilecek kadar mala mülke ve eğitime sahip olan erkek ve kadınlar tarafından işgal ediliyordu.

Bu kitap, karşılaştırmalı bir sentezin eseri olarak, son yirmi yılda muazzam büyüyen Fransız, Alman ve İngiliz-Amerikan akademisyenle-

---

[3] Bu konular son dönemde heyecan verici eserlerde ele alınmıştır. 18. yüzyılda resim ve kamusal alan için, bkz. *Crow, Painters and Public Life* ve David H. Solkin, *Painting for Money: The Visual Arts and the Public Sphere in Eighteenth-Century England* (New Haven ve Londra, 1992). Müzik dinleyicileri için, bkz. James H. Johnson, *Listening in Paris: A Cultural History* (Berkeley, 1995) ve John Brewer, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century* (Londra, 1997), 10. ve 14. Bölüm.

[4] George Rudé ve hepsinden öte E. P. Thompson'ın eserleri bu alanda çığır açıcıydı. Bkz. Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848* (New York, 1964); Rudé, *Paris and London in the Eighteenth Century: Studies in Popular Protest* (New York, 1971). Thompson için, bkz. *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: Birikim, 2004 [1964]) ve *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*'da derlenen makaleler (New York, 1993). Kentlerdeki halk protestoları için, ayrıca bkz. William Beik, *Urban Protest in Seventeenth-Century France: The Culture of Retribution* (Cambridge, 1997); Günther Lottes, *Politische Aufklärung und plebejisches Publikum. Zur Theorie und Praxis des englischen Radikalismus im spaten 18. Jahrhundert* (Münih, 1979); Andreas Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre: Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jahrhundert* (Frankfurt, 1981). Gerek kır gerekse de kent bağlamında, bkz. Andreas Würgler, *Unruhen und Öffentlichkeit: Städtische und ländliche Protestbewegungen im 18. Jahrhundert* (Tübingen, 1995).

rinin eserleri üzerinde yükselmektedir. Bu külliyatın esas esin kaynağı Alman filozof ve kültür teorisyeni Jürgen Habermas'tır. Habermas'ın *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* isimli eseri 1962'de yayımlandı ve birkaç yıl içinde Batı Alman düşünce dünyasındaki toplum ve siyaset teorisi alanında en fazla tartışılan eserlerden biri haline geldi.[5] Fakat Almanca konuşulan dünya dışındaki etkisi gecikti, zira Fransızca çevirisi 1978'de, İngilizce çevirisiyse 1989'da yayımlandı. Böylece İngiliz-Amerikan akademisyenleri arasında kitap uzunca bir süre bir nevi kült mertebesinde oldu, Almanca orijinalini okuyabilen görece az sayıdaki bir akademisyen grubunun tekelinde kaldı. 1978'de Fransızca çevirisinin yayımlanması daha geniş çevrelere yayılmasının yolunu döşedi ve nihayet yayımlanışından neredeyse otuz yıl sonra İngilizcede de yayımlandı.[6]

---

[5] Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Darmstadt ve Neuwied, 1962). Habermas'ın kitabı Alman Yeni Sol'unda neredeyse kanon haline geldi ve 1960'ların Alman öğrenci hareketi için önemli bir teorik metindi. Esere ilk tepkiler, dönemin Alman iç siyaseti bağlamında, özellikle de 1966'da iki önde gelen Alman partisi SPD (sosyal-demokratlar) ile CDU (Hıristiyan Demokratik Birlik) arasındaki "Büyük Koalisyon"un doğuşundan duyulan hayal kırıklığı bağlamında anlaşılabilir. SPD-CDU koalisyonu soldaki birçok insanı Alman parlamentosunda hiçbir muhalif sese sahip olmadıklarına ve gerçek bir muhalefetin mevcut devlet yapılarının dışında konuşlanması gerektiğine ikna etmişti. Keza sağcı sansasyon gazetesi *Bildzeitung*'da Springer yayınevi tarafından Alman öğrenci hareketine karşı yürütülen medya kampanyası da Habermas'ın kitabının gördüğü ilgi açısından önemliydi. Habermas'ın *Yapısal Dönüşüm*'de geliştirdiği kitle iletişim araçları eleştirisi Alman Yeni Sol'unda yankı buldu; çünkü devletin bürokratik kurumlarının dışında ve tekelci kitle iletişim araçlarının manipüle edilmiş rızasına bağışıklı olan özerk, parlamento dışı bir siyasal eylem alanı yaratmak için bir strateji sunuyor görünüyordu. Fakat Habermas öğrenci solunda tespit ettiği şiddet eylemlerine kayıştan gittikçe rahatsız olmaya başladı ve 1968 yazına gelindiğinde, Alman öğrenci sendikası (SDS) giderek radikalleştiğinden (ve Habermas'ın gözünde, eleştirellikten uzak derecede ütopyacı olduğundan) Habermas ile radikal sol arasındaki kopuş açıktı. Habermas ile Alman SDS'si arasındaki tartışma için, bkz. Habermas, "Die Scheinrevolution und ihre Kinder" ve Oskar Negt, "Einleitung", *Die Linke Antwortet Jürgen Habermas* içinde (Frankfurt am Main, 1968), 5-32. Genel siyasal bağlam hakkında, bkz. Robert C. Holub, *Jürgen Habermas: Critic in the Public Sphere* (Londra ve New York, 1991), s. 78-98.

[6] Fransızca baskısı, çev. Marc B. De Launay (Paris, 1978): İngilizce baskısı, çev. Thomas Burger (Cambridge, 1989). [Türkçesi için, bkz. *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. Mithat Sancar-Tanıl Bora, İletişim: İstanbul, 2009.]

Kamusallığın Yapısal Dönüşümü Habermas'ın en tarihi eseri olsa da, bir filozof olarak ilgi alanlarının merkezinde yer alan bir soruna işaret ediyordu: Kamusal meselelerin akılcı, eleştirel ve gerçekten açık tartışmasının mümkün olduğu koşullar nelerdir? Habermas tarihsel ve teorik içgörü için, kendi verdiği adla "burjuva kamusal alan"ın klasik biçimiyle ortaya çıktığı 17. yüzyıl sonuna ve 18. yüzyıla döner.[7] Habermas bu kamusal alanı her şeyden öte, yeni tartışma alanları, daha açık ve erişilebilir kent kamusal uzamı ve sosyalleşme biçimleri ile gazeteler, siyasal gazetecilik, romanlar ve eleştiri biçiminde matbaa kültüründeki patlamanın damga vurduğu bir iletişim dünyası olarak kavramıştı. Burjuva kamusal alanın sözde açıklığının ve eşitlikçiliğinin daha baştan sınıfsal çıkarlar tarafından maskelendiğini ve 19. ve 20. yüzyılda kitle-tüketim kültürü tarafından soğurulduğunda eleştirel işlevini yitirdiğini kabul ediyordu. Fakat yine de kamusal alan normlarının kurtarılabileceğine ve açık, eleştirel ve akılcı tartışma için model olarak kalabileceğine inanıyordu.

Habermas'ın burjuva kamusal alanı uzun vadeli iki gelişimin tarihsel ürünüydü. İlki ortaçağın sonlarından başlayarak modern ulus-devletlerin ortaya çıkışıydı ki bu süreç devletten ayrı bir alan olarak toplumun ortaya çıkışıyla kol kola gitmişti. Modern devlet, elindeki zor ve şiddet tekeliyle, kamu iktidarının alanı olacak, toplum ise bir kişisel (özel) çıkar ve faaliyet alanı olarak anlaşılmaya başlayacaktı. Ortaçağda böyle bir ayrım yoktu, zira ortaçağ "devleti"nin modern anlamda egemenlik uyguladığı söylenemez. Modern devletle ilişkilendirdiğimiz idari, askeri, adli ve mali işler devlet yerine senyörler, kentler, kiliseler, loncalar ve diğer "özel" bireyler ya da kurumlar tarafından uygulanıyordu. Örneğin senyörler sadece özel toprak sahipleri değildi, zira mülkiyet haklarına köylüler karşısında yönetme ve yargılama hakları da dahildi. Dolayısıyla senyörler ile köylüleri arasındaki ilişki hem siyasal hem de toplumsal nitelikteydi. Ama toprağa bağlı devletler modern dönemin ba-

---

[7] Habermas'ın kamusal alan kavramını incelemek için iyi bir başlangıç noktası Craig Calhoun'un "Introduction: Habermas and the Public Sphere"ı olacaktır, *Habermas and the Public Sphere* içinde, haz. Calhoun (Cambridge ve Londra, 1972). Ayrıca sağlam içgörülerin olduğu tahliller için, bkz. Dena Goodman, "Public Sphere and Private Life: Toward a Synthesis of Current Historiographical Approaches to the Old Regime", *History and Theory* 31 (1992); Margaret Jacob, "The Mental Landscape of Public Sphere: A European Perspective", *Eighteenth Century Studies* 28 (1994); Anthony J. La Vopa, "Conceiving a Public: Ideas and Society in Eighteenth-Century Europe", *Journal of Modern History* 64 (1992).

şında otoritelerini sağlamlaştırdıktan sonra, soylular, kentler, dini kurumlar vs. tarafından lordluk hakları olarak uygulanan birçok siyasal işlevi deruhte etmeye başladı. Bu güçler artık otoritesi tebaası karşısında daha keskin şekilde tanımlanan egemen bir devletin elindeydi. Devlet otoritesinin pekiştirilmesi 17. ve 18. yüzyılın mutlakıyetçi rejimlerinde en görülür şeklini aldı, zira bu dönemde egemenlik Habermas'ın saray ritüelinin ve şatafatının "temsilî kamusallığı" adını verdiği sembolik ifadesini bulmuştu. Mutlakıyetçi sarayın azameti ve ihtişamı hükümdar ile tebaa arasındaki mesafeyi vurgulamaya ve kamu otoritesinin yegâne tecessümü olarak hükümdara odaklanmaya çalışmıştı. Fakat nasıl saray merasimleri riayet edecek bir kitle olmadan anlamsızsa, aynı şekilde mutlak monarşinin *kamu* otoritesi iddiaları da kralın yönetimi altındaki *özel* bir tebaanın olmasını gerektiriyordu. *Devleti* egemen gücün mekânı yapmakla, mutlakıyetçilik ondan ayrı özel bir alan olarak *toplumu* da yaratmış oluyordu. İşte burjuva kamusal alan modern "sivil toplumun" rüşeym biçimi olan bu özel toplumsal dünyada ortaya çıkacaktı.

Burjuva kamusal alanın oluşumunu çerçeveleyen ikinci gelişme olarak kapitalizmin yükselişi, devlet ile toplum arasındaki bağı daha da kopardı. Toplum siyasal açıdan devlete bağımlı olmasına karşın, ticari kapitalizmin bütünleştirici güçleri aracılığıyla artan bir özerklik ve özfarkındalık kazandı. Ulusal ve uluslararası pazarların genişlemesi meta dolaşımını olduğu kadar bilgi akışını da hızlandırdı, zira ulaşımdaki ilerlemeler, posta hizmetlerinin büyümesi ve dış ve iç pazarla alakalı enformasyon talebindeki artışa yanıt olarak tedavüle giren gazeteler ve ticari kâğıtlar yoluyla iletişim ağları gittikçe daha yaygınlaştı ve derinleşti. Hükümetler bu gelişmeleri ticareti büyütmek ve geliri artırmak için teşvik etseler de, genişleyen iletişim ve mübadele ağlarının yarattığı toplumsal ve ekonomik entegrasyon toplumun artan bağımsızlığını güçlendirdi. 18. yüzyılda bu yeni özerklik hissi, piyasa toplumunu kendi yasaları olan özerk bir mübadele alanı olarak gören siyasal iktisat biliminin doğuşunda ifadesini buldu. 19. yüzyılın başında ise devletin egemen olduğu siyasal alan ile bireylerin özgürce ilişki kurdukları ve kendi çıkarlarının peşinde koştukları özel alanı birbirinden ayıran Hegel'in devlet-toplum karşıtlığında doruk noktasına ulaştı.[8]

---

[8] Bu süreç için, yakın dönemde yayımlanan Marvin B. Becker'in *The Emrgence of Civil Society in the Eighteenth Century: A Privileged Moment in the History of England, Scotland, and France* eserine bakınız (Bloomington ve Indianapolis, 1994). Habermas ise tahlilinde Avusturyalı ortaçağ uzmanı Otto Brunner'in teorik içgörülerinden yararlanır. Bkz. Brunner, *Land and Lordship: Structures*

Öte yandan, der Habermas, üretim ve mübadelenin başlıca mekânı olarak evin yerini piyasa aldığından, aile ve ev alanı da buna uygun olarak değişti. 18. yüzyıl bir mahremiyet ve sevgi alanı olarak yeni (burjuva) aile anlayışının ortaya çıkışına tanıklık etti. Aristoteles'in klasik ev (hane) modeli, aileyi bir zorlama ve zorunluluk olanı olarak, erkek yurttaşın *polis*'te sahip olduğu özgürlükten daha düşük bir şey olarak görmüştü. Aristoteles'te ev, aile reisinin kadınlar, çocuklar ve kölelerden oluşan hane halkı üzerindeki mutlak otoritesinden ötürü zorlayıcıydı. Başlıca işlevi temel ihtiyaçları karşılamak, yani biyolojik üretim ve mal üretimi olduğundan bir zorunluluk alanıydı. Nitekim bu sayede erkek yurttaş *polis*'teki siyasal yaşama tam katılımı için gerekli boş zamana ve bağımsızlığa sahip oluyordu. Ortaçağda soyluların evi de benzer şekilde geniş bir görev ağıyla örülüydü, zira soylu lordluğun içerdiği mülkiyet hakları arasında köylüler üzerinde egemenlik de vardı. Soyluların evi bir üretim birimi olduğu gibi, aynı zamanda bir tahakküm alanıydı.

Fakat modern çağın başlarında kapitalizm ve devletin yükselişi evin bu eski işlevlerini ortadan kaldırmaya başladı. Ürün üretiminin başlıca alanı olarak evin yerini piyasa aldığından ve bir zamanlar hane halkının yerine getirdiği idari ve adli işlevleri giderek toprağa bağlı devlet üstlendiğinden, ev de giderek özelleşti. Zorlayıcı ve üretici işlevlerinin çoğunu kaybetmesine karşın, devlet ve emek dünyası karşısında gittikçe daha da özerklik kazandı. Sonuçta ortaya yeni burjuva aile modeli çıktı. Burjuva aile için ev içi alan esasen bir üretim ve tahakküm alanı değil, bir mahremiyet ve sevgi alanıydı. Kişisel olan ve dolayısıyla da dış müdahaleye karşı korunaklı olan, devletin zorlamasına ve emeğin getirdiği zorunluluklara karşı bir sığınak olan burjuva aile dışarıdaki toplumsal ve siyasal ilişkileri yöneten doğum ve iktidar hiyerarşilerinden ayrı bir insanlık adacığı olarak tasavvur ediliyordu. Burjuva ailenin "aşk evliliği" idealleri, karı koca arasında yalnızca ekonomik nitelikte değil, duygusal bağları da gerektiriyordu. Çocukları sevgi gösterilecek ve beslenip büyütülecek nesneler olarak görüyordu, böylece aile de ahlak eğitiminin alınacağı bir kreş oluyordu.

Habermas bu ideallerin belli oranda ideolojik bir inşa olduğunu kabul etmişti. Daha yakın dönemdeki aile ve evlilik tarihçileri, "burjuva ev yaşamının" toplumsal cinsiyetle malul boyutlarına dikkat çekmekte hiç çekingen davranmamışlardır ve zaten 18. yüzyıl da kuşkusuz zorba orta sınıf babaların işlevsiz orta sınıf aileler üzerindeki egemenliğinden

---

of Governance in Medieval Austria, bir girişle birlikte çeviren Howard Kaminski ve James Van Horn Melton (Philadelphia, 1992), özellikle de 2. Bölüm.

payına düşeni almıştı.[9] Habermas zaten toplumsal cinsiyet meselelerine görece ilgisiz bir Marksist gelenekten gelen biri olarak, burjuva aile idealleri̇ndeki tutarsızlığın ana kaynağı olarak mülkiyet ilişkilerine odaklanmıştı. Habermas'a göre, bir yandan burjuva hane halkının gizliliği ve özerkliği içinde gelişen mahremiyet ve sevgi idealleri evrensel ideallerdi, sınıf ve rütbe farkı dinlemeyen insani niteliklerdi. Diğer yandan, burjuva ailenin korunmalı alanı nispi özerkliğini mülkiyet sahipliğine borçlu olduğundan, mülksüz olanların dışlanması burjuva ev içi ideolojisinin evrenselliğiyle çelişiyordu. Bu çelişki sonradan, burjuva kamusal alanın evrensel açıklık, dahil etme ve eşitlik idealleri ile katılım için gerekli eğitimden ve mülkiyetten yoksun olanların fiilen dışlanması arasındaki gerilimde ortaya çıkacaktı.

Yine de, Habermas burjuva aile normlarını ideolojik bir kurgu olarak görmeyi reddetmişti. Bu normların evrenselliği Eski Rejim'in toplumsal ve siyasal düzeninin dayalı olduğu hiyerarşik, asimetrik ilişkilerin meşruiyetine meydan okuyacak, toplumsal açıdan aşkın bir kamu ideali için ahlaki temel sağlıyordu. Burjuva ailenin gizliliğinden ve "iç mekân olma durumu"ndan doğan bu normlar, geniş kamusal alana 18. yüzyıl edebiyat pazarı aracılığıyla girmişti. Bu edebi kamusal alan en azından başlangıçta temelde apolitikti. Örneklerini Addison ve Steele'in haftalık ahlak dergileri gibi süreli yayınlarda ve sonradan Samuel Richardson, Jean-Jacques Rousseau ve genç Johann Wolfgang von Goethe'nin duygusal romanlarında gördüğümüz bu alan, aile, sevgi, kur yapma ve sosyalleşme dünyasına olan ilgisiyle özerk bir özel hayat ortaya koyuyordu. Edebi kamusal alan kafeler, okuma kulüpleri ve salonlar gibi kurumlarla yan yana gelişti. Özel bireylerin akılcı ve eleştirel tartışmaya giriştikleri bir alan olarak, çok geçmeden siyasal olmayan bir edebiyat dünyasının ötesine taşınmış ve siyasal meselelere de el atmıştı. Habermas bu sürecin ilkin İngiltere'de gerçekleştiği tespitinde bulunur ve daha 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başında İngiltere'de siyasallaşmış bir kamusal alana dair kanıtlar sunar. Ardından Avrupa kıtasında da bunun farklı türleri gelişmiştir: Fransa'da *Ansiklopedi*'nin yayımlanması (1751-1772) ve 1770'lerde Kutsal Roma İmparatorluğu topraklarında si-

[9] Lynn Hunt'ın tespitine göre, 18. yüzyılın ortasındaki Fransız romanları, "gerek kadınların kocaları tarafından aşağılandıkları kadın romancıların romanlarında gerekse de zorba babalara isyankâr ya da günahkâr oğulların meydan okudukları erkek romancıların romanlarında düzensizlik içinde bir aile dünyası resmetmiştir." *The Family Romance of the French Revolution* (Berkeley ve Los Angeles, 1992), s. 23.

yasal gazeteciliğin ortaya çıkışı. Fransız Devrimi'nin arifesine gelindiğinde, aydınlanma gazetecileri ve eleştirmenleri tüm Avrupa'da "kamuoyu" pelerinini giymişti (Fransa'da *opinion publique*, Almanya'da *Publizität* ya da *öffentliche Meinung*).

Dolayısıyla burjuva kamusal alan, ailenin özel alanında ortaya çıkmış, ama sonunda siyasal bir nitelik kazanmıştır. Habermas'a göre, bir konuşma ve tartışma dünyası olarak kamusal alan üç varsayıma dayalıydı. Birincisi, tartışmada yegâne hakem konuşmacının (ya da yazarın) otoritesi ya da kimliği değil, aklın gereklilikleriydi. Statüyü önemsemediğini iddia eden bir iletişim dünyası olarak, kamusal alan ilkesel olarak kucaklayıcıydı: Üyelik rütbeye dayalı değildi, ama yine de eğitim şarttı, zira tam katılım kişinin kitaplarda, dergilerde ve basılı kültürün diğer ürünlerinde sunulan fikirleri idrak etme yeteneğine dayanıyordu. İkincisi, hiçbir şey eleştiriden muaf değildi. Olgunlaşmış biçimiyle kamusal alan, her şeyi incelemeye tabi tutma hakkı olduğunu iddia ediyordu: Sanat, müzik ve edebiyat dünyası, ama aynı zamanda dini inançlar, hükümetin icraatları ya da elitlerin ayrıcalıkları. Bu yüzden Habermas için kamusal alan içsel olarak muhalifti, zira eleştirel menzili geleneksel olarak eleştiriden muaf olan bireyleri ve kurumları da kapsıyordu. Son olarak, burjuva kamusal alan gizliliğe düşmandı. Açıklık kamusal alanın temel bir ilkesiydi ve siyaseti bir *arcanum* olarak, yani yalnızca hükümdarlar ve bakanların vakıf olması gereken bir "gizem" ya da "sır" olarak gören mutlakıyetçi anlayışa karşıydı. Prusya Kralı II. Friedrich 1784 tarihli bir kararnamede mutlakıyetçi gizlilik ilkesini şöyle doğruluyordu:

> Bir özel kişinin *kamusal* olana erişim hakkı, hatta belki de hükümdarların ve sarayların, onların memurlarının, meclislerinin ve hukuk mahkemelerinin icraatlarını, usullerini, yasalarını, mevzuatını ve buyruklarını eleştiren yargılarda bulunma ya da bir şekilde eline geçirdiği ilgili raporları yayımlama ya da basma hakkı yoktur. Zira bir özel kişi bu tür bir yargıda bulunma yetisinden yoksundur, çünkü koşullar ve saikler hakkında tam bir bilgiye sahip değildir.[10]

Friedrich açısından, hükümet işlerinin şeffaf olmaması ve kralla yakın maiyeti dışında herkes için kapalı kutu olması zorunluydu (Friedrich

---

[10] Aktaran: Habermas, *Structural Transformation of the Public Sphere*, 25. Gizlilik ve mutlakıyetçilik konusunda, bkz. Andreas Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit: Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts* (Göttingen, 1994), s. 34-74.

aksini düşünen yabancı gazetecilerin kaçırılması ve dövülmesini emredecek kadar ileri gitmişti). Kamusal alan ideolojisi ise özel şahısların kamusal meseleler üzerine akılcı şekilde düşünebileceklerini ve aslında "kamuoyu"nun kolektif yargılarının hükümeti daha akılcı hale getirebileceklerini varsayıyordu. Fakat kamuoyunun akılcı olması için bilgilendirilmesi gerekiyordu ve bilgilendirilmiş kamuoyu için hükümetin işlerinin epeyce şeffaf olması şarttı. Ayrıca kamusal meseleler üzerine tartışmaların açık ve yasaklardan nispeten uzak olmasını talep ediyordu.

Habermas'a göre, bu normlar, olgunlaşmış ifadesini geç dönem Aydınlanma çağının eleştirel ruhunda (Habermas bu noktada Immanuel Kant'ın ahlak felsefesinin önemini özellikle vurgular) ve Fransız Devrimi'nin öncülüğünde geleneksel düzene yöneltilen karşı çıkışlarda buldu. Bu öğeler 19. yüzyıl liberalizminin ve onun bir özgürlük alanı olarak sivil toplum idealinin temel özellikleri olacaktı. Fakat Habermas için liberal-burjuva kamusal alanın "kahramanlık" çağı nispeten kısa sürmüş ve nihayetinde 19. yüzyılın toplumsal ve siyasal dönüşümlerinin kurbanı olmuştur. Sanayileşmenin ilk dönemlerindeki yoksul kitleler burjuva kamusal alana katılımın ön şartı olan mülkiyetten ve eğitimden yoksun olduklarından evrensel iddiaların sınırlarını ortaya koyuyorlardı. Ayrıca burjuva kamusal alanın idealleri devlet ile toplum arasında 19. yüzyıl boyunca giderek savunulamaz olduğu kanıtlanan bir ayrımı varsayıyordu. Bir yandan toplumsal açıdan müdahaleci refah devleti, diğer yandan da görünüşte "özel" olan ama aslında giderek yarı-kamusal bir niteliğe bürünen kurumların ve birliklerin artan gücü giderek bu ayrımın temelini oyuyordu. Devlet ile toplum arasındaki sınırlar erozyona uğradığından, ailenin mahremiyeti de gün geçtikçe devletin ve yarı-kamusal kurumların müdahalesine maruz kalıyordu. Aile özerklik kalıntılarını kaybettiğinden, dış güçlerin tecavüzüne maruz kalan ve kitle iletişim araçlarıyla "kültür endüstrisi"nin manipülatif güçlerine direnemeyen pasif bir ev içi alan derekesine düştü. Nasıl aile pasif tüketim alanı haline geldiyse, aynı şekilde kamusal alan da eleştirel sivriliğini kaybetti ve reklamcılık, kamusal ilişkiler ve kitle tüketim kültürünün egemenliğine teslim oldu.

Burada Habermas'ın kötümserliği, tıpkı kendisi gibi geç dönem kapitalist kültürünün pasif uyarcılığı ve rızayı beslediğini vurgulayan Marksist akıl hocaları Theodor Adorno ve Max Horkheimer'ın geleneğini takip ediyordu. Fakat Habermas burjuva kamusal alanın eleştirel potansiyeline ve üzerinde yükseldiği Aydınlanma ideallerine biraz daha bağlıydı. Adorno ve Horkheimer, savaş ve soykırım enkazının keşmekeşi içinde yayımlanan *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserlerinde (1947), bir

teknokratik denetim ve tahakküm kaynağı olarak Aydınlanma akılcılığının karanlık yönüne odaklanmışlardı. On beş yıl sonra yazan Habermas ise, Aydınlanma'nın demokratik, kurtuluşçu potansiyelini vurgulamaya daha meyilliydi. Habermas Aydınlanma kamusal alanının kendi normlarına tam olarak uymadığını kabul etmesine karşın, yine de ahlaki vaadiyle ideolojik kökenlerini aşan açık, eleştirel bir tartışma modeli sunduğuna inanıyordu.

Eğer tarihçiler ve özellikle de 18. yüzyıl Avrupasını inceleyen tarihçiler Habermas'ın kitabındaki içgörülere özel bir ilgi gösterdilerse, bunun esas nedeni alana dair görünüşte farklı yaklaşımları bütünleştirebilmiş olmasıydı. Kamusal alan, özel olan ile kamusal olanı birbirine bağlıyordu. Söylemsel menzili ev içi alandan edebiyat piyasasına, sosyalleşme tarzlarına ya da kurumlarına ve siyasal tartışma arenalarına dek yayılıyordu. Habermas'ın modeli özel söylemin ve sosyalleşmenin kamusal önemini araştırarak, toplumsal olan ile siyasal olanı birleştirir. Tarihçileri sözgelimi aile ve evlilik üzerine söylemleri hükümet üzerine söylemlerle ya da okuma dernekleri ve salonların iletişimsel pratiklerini toplumsal ve siyasal yapılarla birleştirmeye cesaretlendirir. Bu nedenlerle Habermas'ın kitabının esinlediği araştırmaların niceliği ve kapsamı, düşünce ve kültür tarihinden siyaset ve kurumlar tarihine kadar uzanır.

Bunu söyledikten sonra, Habermas'ın yorumunun önemli veçhelerinin değiştirilmesi ve bazı durumlarda daha baştan bir kenara bırakılması gerektiği de açıktır. Bunlardan birisi kronolojidir. Habermas'ın 18. yüzyıldaki tartışma ve eleştiri temelli kamusal alanın ilk kez edebiyat dünyasında ortaya çıktığı ve ancak sonradan siyasallaştığı görüşünü savunmak zordur. İngiltere'de siyasal gazetecilik, Habermas'ın edebi kamusal alanla özdeşleştirdiği duygusal romanlar ve haftalık ahlak dergileri popüler hale gelmeden çok önce epey gelişmişti ve Fransa'da egemen bir siyasal mahkeme olarak "kamuoyu" fikri 1720'lerin dini tartışmalarında zaten dile getiriliyordu.[11] Bunu görünüşte siyasal olmayan edebi pratiklerin siyasal mahiyetini reddetmek için değil, daha ziyade Habermas'ın bunlara atfettiği zamansal önceliği sorgulamak için söylüyorum.

Daha temel olarak, Habermas'ın modeli birçok tarihçinin bugün tarihi geçmiş bulacağı biraz geleneksel bir Marksist çerçeveden yararlanır. Örneğin çok az kişi Eski Rejim'in burjuvazisine Habermas kadar bir toplumsal uyum ve sınıf bilinci atfedecektir. Onun kamusal alanın burjuva niteliğine yaptığı vurgunun en iyi işleyeceği yer İngiltere'dir;

[11] Habermas'ın Almanya bağlamında kronolojisine ilişkin sorunlar hakkında, bkz. Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, s. 28-33.

zira İngiltere'de tarihçiler son yirmi, otuz yıldır, 18. yüzyıl İngilteresinin toplumsal ve kültürel yaşamında "orta hallilerin" önemini yeniden keşfetmişlerdir. Keza 18. yüzyılda kamusal alana katılımın görece yüksek bir okuryazarlık ve eğitim düzeyini varsaydığı ve bu kıstasları çoğunlukla yalnızca yeterli derecede mülkiyeti olanların karşılayabildikleri de doğrudur. Fakat mülk sahiplerinin kamusal alana hükmetmiş olmaları bu alanı burjuva yapmaz. 18. yüzyıl roman ve dergi okurları, okuma derneklerine ve mason localarına üye olan kişiler tiyatrolara gidiyor ya da kafelerde oturuyorlardı ve aralarında çok sayıda soylu da vardı. En azından Fransa'da ve Almanca konuşulan ülkelerde, kamusal alan kültürüne en aktif şekilde katılan orta sınıf üyeleri genellikle, Marksistlerin varsaydığı türde yükselen, ekonomik açıdan dinamik burjuvazi değildi. Fransa'daki birçok orta sınıf edebiyat adamı profesyonel kökenliydi ve gelirleri imalat ya da ticaret alanından değil, tahttan alınan ya da satın alınan makamlardan geliyordu. Benzer şekilde, orta sınıf Alman edebiyatçıları genellikle üniversite profesörleri, belli bir bölgeye mensup memurlar ya da papazlardı, yani ticari ya da imalatçı muhitten ziyade bir hükümdarın mutlakıyetçi muhitine bağlı mesleklerle iştigal edenlerdi. Bu yüzden bu kitapta "burjuva" kamusal alandan ziyade "Aydınlanmacı" kamusal alan terimini tercih ettim. Bu bağlamda "Aydınlanmacı" terimi burada incelenen kamusal alanın tarihsel özgüllüğünü aktarmaktadır: Yalnızca herhangi bir kamusal alana değil, 17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başına özgü koşullardan çıkan bir kamusal alana işaret etmektedir.

Orta sınıf üyeleri kadar soyluların da aydınlanma kamusal alanının kurumlarına ve pratiklerine katılmış olmalarının ötesinde, kamusal alanı burjuva diye nitelendirmek başka sorunlar da doğurmaktadır.[12] En azından 18. yüzyıl bağlamında söylersek, mutlakıyetçiliğin ve feodal düzenin boyunduruğunu parçalamak için mücadele eden bir sınıf imgesini devreye sokmakla belli bir teleoloji içermektedir. Süreç içinde, kamusal alana içkin olarak muhalif ve dolayısıyla Eski Rejim'in kurumlarına ve geleneksel topluma uzlaşmaz derecede düşman olan bir rol atfetmektedir. Aydınlanmacı kamusal alanın muhalif (ya da Habermas'ın vereceği adla, kurtarıcı-özgürleştirici) özelliklere sahip olduğuna kuşku yoktur; daha kucaklayıcı sosyalleşme pratiklerini beslemişti ve tartışma ve konuşma alanını genişleterek geleneksel olarak egemen kurumların ve elitlerin ayrıcalıklarına meydan okuyacak potansiyele sahipti. Fakat

[12] Bu soruna ilişkin bir tartışma için, bkz. Keith Baker ile Roger Chartier arasındaki tartışma, "Dialogue sur l'espace public: Keith Michael Baker, Roger Chartier", *Politix: Travaux de science politique* 26 (1994), s. 10-13.

yalnızca Aydınlanmacı kamusal alanın yıkıcı boyutlarına odaklanmak, kamusal alanın iletişim potansiyelini kabul etmeye oldukça uygun olan Eski Rejim toplumunun ve kurumlarının esnekliğini ve uyarlanabilirliğini göz ardı eder. Yalnızca muhalif gruplar değil, aynı zamanda saray ve diğer geleneksel kurumlar da destek bulabilmek içine "kamuoyu"na başvuruyorlardı. Ayrıca salonlarda ya da mason localarında geliştirilen sosyalleşme pratikleri geleneksel olarak soyluları burjuvalardan ayıran sınırları kaldırma eğiliminde olsa da, etkisi her zaman yıkıcı değildi. Aksine, soylularla burjuvaların bir toplumsal bütünleşme sürecine katkı sunduklarını, toplumun mülklü sınıflarını eğitim ve beğeniye dayalı toplumsal ayrım ve dışlama için yeni kıstaslar yaratarak yeni bir elit haline getirdiğini de kolaylıkla görebiliriz. Bu bakımdan Aydınlanmacı kamusal alan temel bir paradoksu ele veriyordu: Soylularla soylu olmayanları ayıran toplumsal ve kültürel uçurumu kapatırken, aynı zamanda mülklü sınıflarla plebler arasındaki mesafeyi de genişletiyordu.

Genel bir anlamda Habermas bu paradoksun farkındaydı ve bu paradoksu kamusal alanın evrensel insanlık ideali ile onun kök saldığı mülkiyet ilişkileri sistemi arasındaki gerilime atfediyordu. Ama kamusal alanın hiçbir zaman kendi normlarını gerçekten karşılayamadığını görünüşte kabul etmesine rağmen, onu kamusal alanı idealize etmekle suçlayanların bir haklılık payı vardı.[13] Habermas'ın sorununun bir kısmı, tarihini Marx'tan, ahlak felsefesini ise Kant'tan almış olması ve zaman zaman hangi şapkayı giydiğini bilmenin zor olmasıdır. Marksist olan Habermas kamusal alanı burjuva sınıfının oluşum süreci olarak tarif eder; Kantçı olan Habermas ise bunu normatif iletişim teorisi olarak kutsallaştırır. Marksist olan Habermas kamusal alanı kapitalist toplumsal ilişkilerle özdeşleştirir; Kantçı olan Habermas ise onun normlarını ahlaki bir buyruk olarak benimser. Marksist olan Habermas kamusal alanın burjuva kökenleri nedeniyle zarar gördüğünü düşünür; Kantçı olan Habermas ise onu nostaljik şekilde, kapitalist günahıyla kirlenmeden önce bir tür saf, cennetten düşüş öncesi koşul olarak görür.

---

[13] Erken döneme ait bir eleştiri için, Almancada ilk kez 1972'de yayımlanan Oskar Negt ve Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, çev. Peter Labanyi ve diğ. (Minneapolis ve Londra, 1993) adlı esere bakınız. Daha yakın dönem için, Geoff Eley, "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century", *Habermas and the Public Sphere* içinde, haz. Calhoun ve diğ. Eley burada Habermas'ın rekabet halindeki "karşı-kamusal" alanların (yani işçi sınıfı alanlarının) varlığını yeterince araştıramadığını söyler.

Fakat Habermas'ın düşündüğü şekliyle, kapitalizm kamusal alanın tabut taşıyıcısı olsa da, aynı zamanda ebesiydi. Kapitalist piyasa ilişkileri, ticarileşmiş boş zaman ve kültürel tüketim biçimleriyle yan yana evrilmiş olan Aydınlanmacı kamusal alanı kapsıyordu.[14] Habermas'ın kamusal alanla özdeşleştirdiği matbaa kültüründeki gelişmeler (örneğin okur ve yazar kitlelerinin artışı, romanların, gazetelerin ve siyasal gazeteciliğin yükselişi ya da edebiyat eleştirisinin doğuşu) edebiyatın ticarileşmesinden bağımsız değildi. Benzer şekilde, insanların sosyalleştikleri ya da eğlenmeye gittikleri kamusal mekânların (kafeler, zevk bahçeleri, kamusal tiyatrolar vb.) bollaşmasına da, Habermas'ın sonraki bir çağla özdeşleştirdiği "kültür tüketimi" türü damgasını vurmuştu. Sonuç olarak, bu ticarileşme süreci tarafından yaratılmış kültürel gerilimlerin bazılarını tarif ettim ve bunları sonradan eklenmiş bir fazlalık olarak değil, Aydınlanma kamusal alanının kurucu bir parçası olarak değerlendirdim.

Habermas toplumsal cinsiyet sorununu görmezden geldiği için de eleştirilmiştir. Feminist eleştirmen Joan Landes kamusal alan normlarının içsel olarak erkekçi olduğunu, (eril) bir kamusal alan ile (dişil) bir özel alan arasındaki toplumsal cinsiyet ayrımlarına dayandığında ısrar eder.[15] Fransız Devrimi'ne, erkeğin doğal bir tekeli olarak kamusal-

---

[14] Bir tüketim devrimi olarak 18. yüzyıl hakkında, bkz. John Brewer, Neil McKendrick ve J. H. Plumb (haz.), *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Londra, 1982); Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* (Oxford, 1987), 17-35; Daniel Roche, *The History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600-1800*, çev. Brian Pearce (Cambridge, 2000), 54-80, 221-49. Bir tüketim kültürünün gelişimi için bir saha olarak kamusal alan için, bkz. Colin Jones, "The Great Chain of Buying: Medical Advertisement, the Bourgeois Public Sphere and the Origins of the French Revolution", *American Historical Review* 101 (1996).

[15] Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*; Landes, "The Public and the Private Sphere", *Feminist Read Habermas: Gendering the Subject of Discourse* içinde, haz. Johanna Meehan (New York ve Londra, 1995), 91-116; Landes, "Giriş", *Feminism, the Public and the Private* içinde (Oxford ve New York, 1998). Kamusal alanın toplumsal cinsiyetle malul niteliğini vurgulayan başka eserler için, örneğin bkz. Nancy Fraser, "What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and the Gender", *Feminism as Critique: On the Politics of Gender* içinde, haz. Seyla Benhabib ve Drucilla Cornell (Minneapolis, 1987) ve "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Habermas and the Public*

siyasal dünya ile kadınların eş ve ana olarak doğal rollerini yerine getirdikleri özel ev içi alan arasındaki ayrımı yasalar nezdinde kutsallaştırması bakımından bu erkekçi söylemin zaferinin damga vurduğunu savunur. Devrimci yasalar aslında kadınlara oy hakkı tanımamış ve Terör Döneminde Devrimci Cumhuriyetçi Kadınlar Cemiyeti gibi siyasal örgütler bastırılmıştı. Bu yüzden Landes şu sonuca varır: Kamusal alan kadınları özgürleştirmek şöyle dursun, siyasal bağımlılıklarını kutsayan kamusal/özel ikiliğini kalıcılaştırmıştı.

Landes'in eleştirisi güçlü argümanlardan besleniyordu ve 18. yüzyıl kamusal alanında kadınların yeri tartışmasını tetikleyen etkenlerden biri oldu. Fakat kamusal alanı mutlak anlamda erkekçi olarak gören yaklaşımı, bütünü bakımından, geniş bir kabul görmemiştir. Bir defa, bu tür bir argüman kendi önermelerini çürütmektedir: Habermas'ın kamusal alanının yapısı gereği dışlayıcı olduğunu iddia etmek, üstü kapalı şekilde, kamusal alan ideolojisinin beyan ettiği kapsayıcılık ve evrensellik standartlarına seslenmektedir.[16] Başka yazarlar ise Landes'in evrenselci insanlık anlayışında kadınların erkeklerle aynı siyasal haklara sahip olduğu bir toplum öngören Fransız Condorcet gibi Aydınlanma yazarlarını göz ardı etmekle kalmayıp, aynı zamanda eleştirisi Habermas'a dair temel bir yanlış okumaya dayandığını savunmuşlardır.[17] Kamusal alan Landes'in zannettiği gibi siyasal iktidar alanı değil, özel bir toplumsal dünyaydı. Elbette 18. yüzyıl Avrupa'sında kadınların oy hakkı yoktu; zaten iş oraya geldiyse erkeklerin de yoktu. Fakat devlet iktidarı dünyasından ayrı bir sosyalleşme ve tartışma alanı olarak kamusal alanın temel niteliği kadınların ileri derecede katılımıydı. Okurlar ve yazarlar olarak, tiyatro izleyicileri, salonlar ve tartışma cemiyetleri arasında belirgin ve bazen de egemen birer varlık olarak kadınlar kamusal alanın birçok pratiğinin ve kurumunun tasavvur edilemez olduğu bir role ve

Sphere içinde, haz. Calhoun; ve Isabell V. Hull, *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700-1815* (Ithaca, 1996), s. 206-7.

[16] Habermas bu hususa, Carole Pateman'ın *The Sexual Contract*'ta sözleşmeli toplumsal ve siyasal teorilere dair feminist eleştirisine yanıt olarak kitabının 1990 Almanca baskısında dikkat çeker.

[17] Bu husus için, bkz. Goodman, "Public Sphere and Private Life", s. 14-20. Ayrıca bkz. Keith Baker, "Defining the Public Sphere in Eighteenth-Century France: Variations on a Theme by Habermas", *Habermas and the Public Sphere* içinde, haz. Calhoun, 202-3; Daniel Gordon, "Philosophy, Sociology, and Gender in the Enlightenment Conception of Public Opinion", *French Historical Studies* 17 (1992), 899-900; Lawrence E. Klein, "Gender and Public/Private Distinction in the Eighteenth Century", *Eighteenth Century Studies* 29 (1995), s. 97-109.

görünürlüğe sahipti. Katılımlarını meşrulaştıran şey, cinslerin birbirine karışmasının sivil toplumun ilerleyişi açısından kritik olduğunu düşünen Aydınlanma'nın sosyalleşme mefhumlarıydı. William Alexander medenileştirici bir aracı olarak kadınların tarihsel rolünü onaylayarak şöyle yazar: "Dolayısıyla davranışları belirleyen ve insanı makbul hale getiren şey sanatlar, bilimler ve eğitim değil, diğer cinsin eşliğidir." Theodor Gottlieb von Hippel'in Fransız Devrimi'ni kadınlara siyasal haklar vermediği için mahkûm eden *On Improving the Status of Women* (1792) adlı eseri şu retorik soruyu sorar: "Kadınların refakati olmadan belli bir süre var olabilecek özel toplumsal gruplar hangileridir?"[18] Bu kitapta kadınların Aydınlanmacı kamusal alana katılımlarını hakkıyla yansıtmaya çalıştım, ama bu katılıma cevaz veren normların çoğu zaman muğlak olduğunu da teslim ettim. Sivil toplumun ahlaki ve medenileştirici bir güç olarak kadınlara dayalı olduğu inancı, onları siyasal arenadan kovmayı meşrulaştırabilecek cinsel farklılık mefhumlarına yaslanıyordu. Ama kadınların okur, yazar ve sosyal varlıklar olarak faaliyetlerine cevaz vermekle, aynı zamanda bu dışlamaya meydan okumaları için araçlar ve kanallar da yaratmış oluyordu. Ayrıca 18. yüzyıldaki mülk sahibi kadınların hapsedildiği düşünülen ev içi alan günümüzün "burjuva evcimenlik" klişesinin düşündürdüğünden çok daha gözenekli ve kamusaldı. O dönemki evler kadınların okuyup yazdıkları, dost ve akrabalarını ağırladıkları, salonlarda ya da yemekli partilerde siyaset, din ve edebiyat eserlerini tartıştıkları yerlerdi. Kısacası, bu evler kamusal alanla özel alanı koparmak şöyle dursun, birbirine bağlayan toplumsal ve iletişimsel ağların birer parçasıydı.[19]

Dolayısıyla kamusal alanın mirası muğlaktır. Ne zaman bilmezcesine kurtarıcı ne de doğası gereği baskıcıydı ve iflah olmaz derecede erkekçi olmadığı gibi, mutlak anlamda feminist de değildi. 18. yüzyıl kamusal alanının muğlaklıkları hâlâ sürüyor; bu durum, Habermas'ın *Yapısal Dönüşüm*'ünün tarih, edebiyat eleştirisi ve müzikten sosyoloji, femi-

---

[18] William Alexander, *The History of Women from the Earliest Antiquity to the Present Time*, 3. Baskı (Londra, 1782); I:iv-v, Aktaran: Sylvana Tomaselli, "The Enlightenment Debate on Women", *History Workshop Journal* 20 (1985), 121; Theodor Gottlieb von Hippel, *On Improving the Status of Women*, çev. ve bir giriş yazısıyla birlikte haz. Timothy F. Sellner (Detroit, 1979), s. 170.

[19] Amanda Vickery "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History", *Historical Journal* 36 içinde (1993) ve yakın dönemde yayımlanan *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England*'da (New Haven ve Londra, 1998), 9, bu önemli hususu vurgular.

nist teori ve siyaset bilimine kadar değişen alanlarda akademisyenlerin zihnini kurcalamaya devam ettiğini açıklar. Günümüzde bilgisayar ve internet, Aydınlanmacı kamusal alana damgasını vuran aynı çelişkiyle yüklü iletişim dünyasında bir devrime yol açmıştır: Bir yandan genişleyen enformasyon ağları, diğer yandan buna erişim olanağı olanlarla olmayanlar arasındaki büyüyen uçurum. Bütüne bakıldığında, kamusal olan ile özel olan arasındaki sınırlar Habermas'ın bundan yaklaşık kırk yıl önce kitabını yayımladığı döneme kıyasla daha da istikrarsız ve ele avuca sığmaz nitelikte görünmektedir. Bu sınırları nereye yerleştireceğimiz sorunu tüm siyasal söylemimizi kaplamaktadır: Ünlü şahsiyetlerin özel hayatlarına olan ilgimizden yakınan kültür eleştirmenlerinin feryatlarından kürtajın yasallığı ya da seçim kampanyalarının kamunun sırtına bindirilmesi tartışmalarına, "kamu" fikrinin kendisini azınlıkları marjinalleştirme stratejisi olarak reddeden postmodernist manifestolardan kamu denetimine ve hesap verilebilirliğe hiç olmadığı kadar kapalı görünen bir küresel kapitalizmin yarattığı korkulara kadar her yerde. Bu nedenlerle, felsefeci John Dewey'nin "kamu ve sorunları" adını verdiği şey tahlil ve tartışmaları tetiklemeye devam edecek.

BİRİNCİ KISIM
SİYASET VE "KAMUOYU"NUN YÜKSELİŞİ: İNGİLTERE VE FRANSA ÖRNEĞİ

1 İNGİLTERE'NİN KENDİNE ÖZGÜ NİTELİKLERİ

İNGİLİZ İSTİSNACILIĞININ TEMELLERİ

"Uzun zamandır ve özellikle de bu yüzyılın başından beri, İngiltere dışında başka hiçbir ülkede siyasal meseleler hakkında bu kadar yazılıp çizilmemiştir."[1] 1776'da bu satırları yazan Alman tarihçi ve gazeteci August Ludwig Schlözer, İngiliz siyasal kültürünü çok iyi tanıyordu. II. George'un kurduğu ve Hanover topraklarında bulunan Göttingen Üniversitesi'nde profesör olan Schlözer 1714'ten beri İngiltere'yi yöneten Alman hanedanının bir tebaasıydı. Gerçek bir İngiliz meftunu ve İngiliz siyasal kurumlarının koyu bir hayranı olan Schlözer, isyankâr Amerikan sömürgecilerini bencil nankörler olarak görüyordu.

Fakat Schlözer hiçbir şekilde tarafsız bir gözlemci olmasa da, İngiliz siyasal kültürünü temel açılardan benzersiz görmekte haklıydı. Görece özgür basını, parti yapısı ve parlamenter sistemi, gerek hükümet kurumları dışında gerekse de içinde, Avrupa'nın büyük devletlerinde benzeri olmayan bir siyasal rekabet düzeyine ulaşmıştı. İngiltere'nin siyasal kamusal alanının canlılığı, İngiliz Devrimi'nin çalkantılı mücadelelerinden doğmuştu; bu dönemde yasaklar tamamen kalkmış, siyasal broşürler yayın pazarını doldurmuş, halk dilekçeleri ve parlamenter konuşmaların elden ele dolaşan metinleri sayıca artmış ve siyasal tartışma mahreçleri olarak kafeler ortaya çıkmıştı. 1660'ta Stuart hanedanı yeniden başa geçmiş olmasına karşın, 1679-81 dönemindeki Dışlama Krizi'ne (II. Charles'ın veliahdı Katolik II. James'in tahta geçmesini engelleme çabalarının ardından bu adı almıştır) tüm düzeylerde siyasal militanlığın yükselişi damga vurmuştu. Mark Knights bu krizin üç yıllık dönemde 5 ila 10 milyon arasında broşürün basılmasına yol açtığını söyler; bu

[1] *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, 1 (1776), s. 373.

dönemde aynı zamanda binlerce İngiliz II. James'in dışlanmasına destek veren ya da karşı çıkan dilekçelere ya da karşı-dilekçelere imza atmıştır.[2] Bu kriz, kurumların ya da grupların halkın iradesini gerçekten tecelli ettirip ettirmediği konusunda temel tartışmalara olduğu gibi, İngiliz parti sisteminin doğuşuna da yol açacaktı.

İngiltere'nin yeni doğan kamusal alanı, II. James'in yerine William ve Mary'yi tahta çıkaran 1688-1689 Şanlı Devrimi'ni takip eden on yılda kurumsallaştı. Kurumsallaşma süreci açısından 1695'te tahtın sansür yetkileri ve kitap ticaretini düzenlemesi için temel sağlayan 1662 Ruhsatlandırma Yasası'nın parlamento tarafından yenilenememesi kritik bir önem taşır. Ruhsatlandırma Yasası uyarınca sansür çeşitli otoriteler tarafından uygulanıyordu ve bunların arasında iki devlet bakanı (tarihsel ve siyasal çalışmalar), adalet bakanı (hukuk), mareşal (armacılık), Canterbury başpiskoposu ve Londra piskoposu (ilahiyat) ile Oxford ve Cambridge rektörleri (felsefe ve tıp) vardı. Dışarıdan gelen tüm kitap, broşür ve gazetelerin hükümet tarafından denetlenmesinin zorunlu olması dışında, Ruhsatlandırma Yasası matbaacıların sayısını yirmiyle sınırlandırmıştı. Lois Schwoerer ve Paul Monod'un gösterdiği gibi, 1695'te Ruhsatlandırma Yasası'ndaki sorun hiçbir şekilde, parlamentonun basın özgürlüğüne ilkesel bağlılığının bir sonucu değildi. Sorun son derece siyasallaşmış bir dönemde sansür dayatmasında bulunmanın olanaksızlığından kaynaklanıyordu ve ne Whig'ler ne de Tory'ler iktidarda olmadıkları dönemde sansürü kabul etmeye yanaşıyorlardı. Her halükarda 1695'te Ruhsatlandırma Yasası'ndaki boşluk Stuart sansür mekanizmasını gerçekten parçalamıştı. Ayrıca gazeteler, kitaplar ve dergiler yayımlama ve satma ruhsatı olan matbaacıların sayısına ilişkin tüm sınırları kaldırmış olması da bir bu kadar önemlidir. Bunun sonucunda bol miktarda yayınevi ortaya çıktı; bunların sayısı 1724'e gelindiğinde Londra'da 75'i, taşra kentlerinde ise 28'i bulmuştu. İngiliz basını siyasal broşürler, gazeteler ve dergilerle dolup taşan piyasasıyla Avrupa'daki en özgür basınlardan biriydi.

Siyasal kamusal alanın kurumsallaşması açısından 1694 Üç Yıl Yasası da kritik yere sahiptir. Stuartlar ya parlamentoyu toplamamayı ya da yıllarca genel seçim olmasına izin vermemeyi tercih etmişken, Üç Yıl Yasası seçimlerin en azından üç yılda bir yapılmasını zorunlu

[2] Mark Knights, *Politics and Opinion in Crisis, 1978-81* (Cambridge, 1994), s. 168, 227-305. İngiliz Devrimi'nde siyasal radikalizm konusunda klasik inceleme Christopher Hill'e aittir: *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution* (Londra, 1972), s. 17.

koşmuştu. Bunun sonuçları hemen ve çarpıcı bir şekilde görüldü: Üç Yıl Yasası'nın yürürlükte olduğu 1694-1716 arasında, on genel seçim oldu (yalnızca 1692-1702 arasında dört tane). Zamanla halkın siyasal meselelere katılımına alışmış olan nüfusun kayda değer bir kesimi, yirmi yılı aşkın bir süre boyunca devamlı seçim koşuşturmacasıyla uğraşmıştı. Bu aşırı ısınmış siyasal iklimde, Whig ve Tory liderleri gazete ve dergileri kendi kanatları altında toplayan fiyakalı propaganda aygıtları geliştirdiler. Siyasal dernekler ve parti örgütleri stratejiler belirlemek ya da seçim zaferlerini ve siyasal anlam taşıyan günlerin (örneğin Whig'ler için III. William'ın doğum günü ya da Tory'ler için Restorasyon Günü) yıldönümlerini kutlamak için Londra'nın sayısız kafe ve tavernasında düzenli olarak toplanıyorlardı. Seçimlerin sık olması parti rekabetlerini üst düzeyde tutuyordu. Daniel Defoe şöyle yazmıştı: "seçimlerin üç yılda bir yenileniyor olması halk arasında bölünmelerin ve parti çekişmelerinin canlı kalmasına yol açıyordu, oysa öbür türlü bunlar sönümlenip giderdi."[3]

Partizanlığın son derece ileri düzeyde olduğu bu atmosferde, iki parti de kendi ideolojisini ve siyaset tarzını geliştirmişti. Tory'ler Yüksek Kilise Anglikanlığı'nı, krallığın babadan oğla geçmesi ilkesini, sürekli ordulara ve kıta işlerine karışmaya muhalefeti ve partinin uçlarında Jacobusçuluğu (yani sürgündeki Stuart talibinin tahta geri dönmesini destekleyenler) savunurken, Whig'ler ise Protestanların tahta çıkmasını, Jacobusçuluğa şiddetli muhalefeti ve Protestan muhaliflere hoşgörüyü savunuyorlardı. Siyasal kamusal alanın genişlemesindeki rolü gerek o dönemde gerekse de sonrasında azımsanamayacak bir olgu olan savaş, siyasal iklimi daha da şiddetlendirmişti. İspanyol Veraset Savaşı döneminde (1701-1714) İngiltere'yle Fransa arasındaki sürtüşmenin getirdiği muazzam mali yükler, tahtı parlamentoyu her yıl toplamaya zorlamış, parti tartışmalarını ve manevraları parlamento hayatının neredeyse değişmez bir özelliği haline getirmişti. Savaş ve barış meseleleri hararetle tartışılıyordu ve parlamento tartışmaları konusundaki gazete haberleri 1771'e kadar yasaklanmış olsa da, iki parti de sesini duyurmak için basından yararlanmıştı. Tüm bunlar daha geniş bir kamuoyunu ulusal meselelere ilişkin tartışmalara çekmiş, kamuyu hem siyasallaştırmış hem de eğitmişti.

18. yüzyıl İngiliz siyasetinin modernliğini önemsememek bir aralar moda olmuştu. Bu bilinemezcilik, 18. yüzyılı ulusun anayasal özgürlüğe

---

[3] Aktaran: J. A. Downie, *Robert Harley and the Press: Propaganda and Public Opinion in the Age of Swift and Defoe* (Cambridge, 1979), s. 1.

ve dünya imparatorluğuna doğru muzaffer ilerleyişindeki aşamalardan bir diğeri olarak gören geleneksel Whig anlatılarına tepki olarak gelişmişti. Sir Lewis Namier gibi revizyonistler Whig tarihçileri tarafından 18. yüzyıl İngiliz siyasetinin fevkalade şanlı ve benzersiz olarak görülen özelliklerini (partiler, seçimler, anayasal mücadeleler) geri plana atıyorlardı. Namier bunun yerine, Hanoverci siyasetin aristokratik, oligarşik özelliklerini ve parlamentoda görece az sayıda güçlü ailenin uyguladığı egemenliği öne çıkarıyordu. Oy hakkının küçük bir kesimle sınırlı olmasına, sözde duyarsız seçmenlere ve tahtın parlamentodaki süregelen nüfuzuna işaret eden Namier'in yorumu ideolojik ve seçmenler arası çatışmayı önemsiz gösteriyordu. 1980'lerde ikinci bir revizyonizm dalgası Hanoverci siyasal kültürün modern ve "ilerici" boyutları hakkında daha fazla kuşku yarattı. Bu eğilimin en açık sözlü temsilcisi olan J. C. D. Clark, 18. yüzyıl İngilteresini 1832'deki Reform Yasa Tasarısı'na kadar tahtın, Anglikan Kilisesi'nin ve aristokrasinin egemen olduğu son derece geleneksel bir toplumsal ve siyasal düzen olarak resmediyordu. Whig'lerin İngiliz istisnacılığı mefhumlarını reddeden Clark, İngiltere'nin Avrupa kıtasının mutlakıyetçi rejimlerinden özü bakımından farklı olmadığı sonucuna varıyordu.

Hanoverci hanedanın tahta geçmesinin (1714) ardından İngiliz siyasetinin bazı açılardan daha sakin ve açık olduğu doğrudur. I. George'un (1714-1727) ve II. George'un (1727-1760) tahtta olduğu dönemde Whig'lerin başa geçtiği dönemdeki görece istikrar büyük oranda tahtın ve bir avuç aristokrat siyasetçinin uyguladığı oligarşik denetime ve hamiliğe yaslanıyordu. 1715'teki başarısız Jacobusçu ayaklanmayla anılıyor olmanın izlerini taşıyan Tory partisi, 1760'ta III. George'un tahta çıkışına kadar tek parti yönetimini perçinleyecek şekilde oy kaybetmişti. Ayrıca 1716'da Üç Yıl Yasası'nın kaldırılması parlamentonun süresini üç yıldan yedi yıla çıkarmış ve böylece parlamento seçimlerinin sıklığını önemli ölçüde azaltmıştı. Sonuç olmasa bile niyet yerel hamilerin siyasal nüfuzunu artırmak, seçmen inisiyatifini azaltmak ve halk katılımının etkisini zayıflatmaktı. Bu önlemin görev başındakilere seçmenlerden gelen baskıları ne ölçüde hafiflettiğinin kanıtı, parlamentoda temsil edilen vilayetlerin/kontlukların %65'inin seçimlere karşı çıktığı 1705 yılı ile yalnızca %7,5'inin karşı çıktığı 1765 arasındaki ihtilaflı koltukların sayısındaki keskin düşüştür.[4]

1714'ten sonra seçim siyasetine olan halk ilgisindeki azalmanın

[4] John Brewer, *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III* (Cambridge, 1976), s. 6.

bir diğer işareti de nüfusun bütününe oranla seçmenlerin sayısındaki düşüştü. 1715'te İngiltere'de ve Galler'de seçmenlerin sayısı yaklaşık 300.000'i, yani yetişkin erkeklerin %23,4'ünü bulmuştu. 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde bu rakam 40 bin arttı, ama denk düşen nüfus daha da hızlı arttığından, oy verebilen yetişkin erkeklerin oranı %17,2 düşüş gösterdi.[5] Bu düşüş büyük oranda İngiltere'nin artan kent nüfusunun sistemli bir oy hakkından mahrum olmasının bir yansımasıydı. 1700'de nüfusu 2.500 ya da üstünde olan 68 İngiliz kentinden 17'si parlamentoda temsil edilmiyordu. Hızlı kentleşme ayrımı daha da artırdı ve 1750 yılında parlamentoda temsil edilmeyen kent sayısı 40'a çıktı. Eleştirmenler bu temsil edilmeyen kent merkezlerini, parlamentoya bir ya da daha fazla temsilci gönderen kırsaldaki seyrek nüfuslu "çürük seçim bölgeleri" ile karşılaştırıyorlardı sık sık.

Son olarak, İngiliz tahtı yetkileri bakımından görünüşte Avrupa kıtasındaki muadillerine göre daha sınırlanmış olsa da, elinin altındaki ödenekler ve iltimas yoluyla parlamentoda hâlâ önemli bir nüfuza sahipti. Kral ya da bakanları parlamentodaki bir destekçilerini makam, mevki ya da sözleşme vererek güçlendirebiliyor, o da siyasi nüfuza sahip destekçilerini aynı yolla besliyordu. "Whig oligarşisinin" tepe noktası olan Sir Robert Walpole'un bakanlığı döneminde (1721-1742), saraydaki, kamu hizmetlerindeki, silahlı kuvvetlerdeki ve kilisedeki hemen her iş bakanlığın kontrolündeydi. Bu iltimas sistemi yoluyla hükümetler güçlü siyasal mekanizmalar kurabiliyorlardı ve nitekim kurmuşlardı. Muhafazakâr bir hesaba göre, örneğin Walpole yönetiminde tüm milletvekillerinin %27'si bakandan torpilliydi.[6]

Daha uzun süreli parlamentolar, Tory'lerin seçimlerdeki gerileyişi, sözleşmeli seçmen kitlesi, haksız temsiliyet sorunu yaşayan kent seçim bölgeleri, tahtın himaye ve iltimaslar aracılığıyla parlamentoyu kontrol edebilmesi, tüm bunlar Namier ve Clark gibi araştırmacıların Whig tarih yazımının inandırıcılığına bu denli şüpheyle yaklaşmış olmalarını açıklar. Eserleri modern çağın temsilî hükümet mefhumlarını 18. yüzyıla nakletmenin tehlikelerine karşı önemli ikazlar içerir. Hanover dönemi İngilteresinin son tahlilde dar bir zenginler ve soylular oligarşisi tarafından yönetildiğine şüphe yoktur. 1754'te 558 milletvekilinden 294'ü milletvekili çocuğuyken, yaklaşık 400'ü de diğer eski ya da mev-

---

[5] H. T. Dickinson, *The Politics of the People in Eighteenth-Century Britain* (New York, 1995), s. 32.

[6] Linda Colley, *In Defiance of Oligarchy: The Tory Party 1714-60* (Cambridge, 1982), s. 232.

cut vekillerin yakınıydı. 1800'lerin başında dört vekilden biri bir başka vekilin kızıyla evliydi ve 1807'de İngiltere, Galler ve İskoçya'daki seçim bölgelerini temsil eden 234'ten fazla vekil koltuklarını bir tür aristokratik himayeye borçluydu.[7]

Fakat Hanoverci hükümetin bir oligarşinin denetiminde olması, bu siyasi elitin yönetilenlerin görüşlerine tamamen kulak tıkadıkları anlamına gelmiyordu. Hanover dönemi İngilteresinde seçim siyasetinin süregelen canlılığını vurgulayarak Namier ve benzerlerinin yorumlarına karşı çıkan araştırmacıların sayısı giderek artmaktadır. Örneğin Linda Colley, Tory'lerin 1714 sonrası Whig hegemonyasına muhalefetinin bir zamanlar düşünüldüğü kadar zayıf ve örgütsüz olmadığını göstermiştir. Keza Nicolas Rogers ve Frank O'Gorman da uyuşuk, "ensesine vur lokmasını al" tipindeki seçmen kitlesi klişesini sorgulamışlardır. Rogers en az 1.000 seçmenin olduğu kent seçim bölgelerinde seçimlerin 1714'ten sonra eskiden hiç olmadığı kadar çekişmeye sahne olduğunu belirtir.[8] Benzer şekilde çekişmeli seçimlere rastgelen O'Gorman, "tutucu" Hanover dönemi seçmenlerinin genelde düşünülenin aksine toplumsal açıdan daha kapsayıcı olduğunu iddia eder. 1768-1831 arasında altı seçim bölgesindeki seçmenlerin mesleklerini tahlil eden O'Gorman, seçmenleri şu gruplara ayırmıştır:

Kır eşrafı ve profesyoneller	%13,6
Tüccarlar ve imalatçılar	%5,8
Satıcılar (Perakendeciler)	%20,5
Vasıflı zanaatkârlar	%39,5
Vasıfsız emekçiler	%14,2
Tarımda çalışanlar	%6,4

Bu listenin genel (erkek) oy hakkına dayalı bir seçmen kitlesi olmadığı açıktır (bazı seçim bölgelerinde buna yakın bir şey olduğunu söyleyebiliriz), ama kimi zaman iddia edildiği kadar dar tabanlı olduğu da söylenemez.[9]

[7] Frank O'Gorman, *The Long Eighteenth Century: British Political and Social History 1688-1832* (Londra, 1997), 107; Linda Colley, *Britons: Forging the Nation 1707-1837* (New Haven ve Londra, 1992), s. 154-55.

[8] Nicolas Rogers, *Whigs and Cities: Popular Politics in the Age of Walpole and Pitt* (Oxford, 1989), s. 390-91.

[9] Rogers, *Whigs and Cities,* 390-91; Frank O'Gorman, *Voters, Patrons, and Parties: The Unreformed Electoral System of Hanoverian England 1734-1832* (Oxford, 1989), s. 199-233.

Oy hakkı ne kadar geniş ya da dar tabanlı olursa olsun, seçim siyasetinin ritüelleri çok sayıda insanı yörüngesine çekiyordu. İngiltere seçimleri sonuçta bir parlamento elitinin iktidarını korumasını sağlamış olabilir, ama onların etkili bir şekilde yönetilmeleri ve hareket etmeleri yereldeki çok daha mütevazı toplumsal kökenlerden gelen oy toplayıcıların ve torpillilerin çalışmalarına ve sadakatine bağlıydı. Dahası seçimlerin bir aday ya da parti adına propaganda için bir kanal açması oranında, siyasal elitler ile yönettikleri kesimler arasında düzenli bir bilgi ve iletişim akışı sağlıyordu. Adaylar toplantıların reklamını yapmak ya da seçmenlere hitaplarını yayımlamak için basından geniş çapta yararlanıyorlardı. 1768'de Essex'teki bir aday 33.700 bildiri, el ilanı ve seçim şarkısı dağıtmıştı; aynı yılın Middlesex seçimlerinde John Wilkes 3.500 seçmenin olduğu bir bölgede 40 bin el ilanı dağıtmıştı.[10] Hem kampanya döneminde hem de sonrasında seçimlere katılanların seçmenleriyle düzenli olarak, yüz yüze temasa geçmeleri bekleniyordu. Sıradan halk saygılı olsa da –E. P. Thompson'ın düzeltmek için çok ter döktüğü bir varsayımdır bu[11]– saygının temelinde bir karşılıklılık hissi vardı. Bir adayın erişilebilir, yanına gidilebilir olmasını ve insanlardan gelip bizzat destek istemesini bekliyorlardı. 1733'te Newcastle dükü adına seçim faaliyeti yürüten William Hay, düke parlamentodaki adamlarından birinin seçmenleriyle doğrudan temas kurmamasından ötürü gelecek seçimlerde koltuğunu kaybedebileceği uyarısında bulunmuştu: "Sizin kanatlarınız altına girdiği günden beri kentte yüzünü gören olmadı. Ayrıca oy istemek için tek bir insana yaklaştığına da inanmıyorum. Şahsen, kaybedilen seçmenlerin yarısını bu affedilemez ihmalle açıklamamız gerektiği kanaatindeyim: İnsanlar bunu hakaret kabul ediyorlar." 1784'te York'ta seçim kampanyası yürüten Sir William Milner için çalışan kişilerden biri, adayı insanlara karşı mesafeli olduğu için gizliden eleştirmişti: "Korkarım, halkın sevgisini kalıcı olarak ya da büyük oranda kazanamayacak kadar soğuk ve üstten bir tutumu var. Oysa halka en azından eşitmiş gibi, hatta gerekirse üstünmüş gibi davranmak gerekir. İçten bir tokalaşma ve sıcak bir muhabbet açmak şarttır."[12]

Son derece görülür ve çoğu zaman uzun süreli meseleler olan seçim ritüelleri, adayları kamu tarafından sıkı bir incelemeden geçmek

---

[10] Dickinson, *Politics of the People*, s. 45.

[11] Örneğin bkz. klasik çalışması *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İngilizce baskı Londra, 1963) ve *Whigs and Hunters: The Origins of the Black Act* (New York, 1975).

[12] Alıntılar Dickinson, *Politics of People*'dan alınmıştır.

zorunda bırakıyordu. Seçmenleri çeşitli kayıtdışı mahallerde bir araya getirerek, hem tartışma hem de siyasal dedikodu ve bilgi alışverişini teşvik ediyorlardı. Adayların yerel tavernalarda ve hanlarda seçmenlere alkol, yiyecek, hatta konaklama imkânı sağladıkları "izzeti ikram" adı verilen yaygın uygulama seçimlere katılımın olmazsa olmazıydı ve hem seçim kampanyalarında hem de sonrasında önemli bir sosyalleşme alanıydı. Seçimlere yakın günlerde seçmenler, (genellikle adayın cebinden olmak üzere) birlikte yer, içer ya da kahvaltı yaparlardı. Seçim günlerinde seçim yerine kortejler halinde gidilir ve oylar sayıldıktan sonra adayın verdiği kutlama yemeğine katılınırdı. Charles James Fox'un 1784'te Westminster'daki başarılı kampanyasının ardından, yöneticileri her birine 700-100 destekçinin katıldığı beş kutlama yemeği vermişti.[13] Tüm bunlar bir adayın ya da rakibinin doğrularını ve yanlışlarını tartışmak ve yerel ya da ulusal önemi haiz sorunları ele almak için birer vesileydi.

Dolayısıyla çürümüş seçim bölgelerine ya da kısıtlı oy hakkına odaklanıp kalmak Hanover dönemi seçimlerinin önemini gözden kaçırmamıza yol açacaktır. Bu seçimler yönetenler ile yönetilenler arasında düzenli ve sürekli bir siyasal bilgi akışı ve ayrıca dönemsel, yüz yüze temas olanağı sağlıyordu. Tüm bunlar Hanover dönemi siyasetine Fransa, Almanya ya da Avusturya'nın mutlakıyetçi devletlerinde olmayan bir kamusal teşhir ve şeffaflık ölçüsü kazandırmıştı. Hanover dönemi siyasal kültürünün daha alelade bir özelliği, yani örgütlü lobilerin ortaya çıkışı da tüm kamusal alanda bilgi dolaşımını tetiklemişti. Bazıları 18. yüzyıldaki lobileri, tıpkı bugün olduğu gibi, bir yolsuzluk ve gizli nüfuz kaynağı olarak görse de, örgütlü çıkar grupları en az gazeteler, dergiler ve kafeler kadar İngiltere'nin genişleyen kamusal alanının bir parçasıydı. 18. yüzyıl İngilteresinde ticaret ve imalatçı lobilerinin sayısı giderek arttı. Bunun bir nedeni büyüyen kapitalist ekonomiyken, bir nedeni de hükümetin askeri ihtiyaçlarını finanse etmek için dolaylı vergilerine gittikçe daha fazla başvuruyor olmasına gösterilen tepkiydi. Hükümetin bira ve sert içkilerden mum ve at arabalarına kadar her metaya tektip gümrük vergisi koyma girişimleri, ilgili meta üreticilerini bir araya gelip dolaylı vergilerin kaldırılması ya da düşürülmesi için çaba göstermeye itmişti. Bu yüzyıl boyunca, davalarını parlamentodaki komitelere taşıyan lobicilerin masraflarını karşılamak üzere üyelerinden para toplayan ticaret örgütleri kurulmuştu. Midland Demirci Ustaları Birliği ve West Riding Taranmış Yünlü İmalatçıları Komitesi gibi bölgesel imalatçı birlikleri güçlü lobi çevreleri haline geldiler. İngiltere'nin deniz aşırı impa-

[13] *A.g.e.,* s. 47.

ratorluğunun genişlemesi, Virginia Tüccarları ve Batı Hint Tüccarları Derneği gibi ticaret lobilerinin de artmasına yol açtı.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde, parlamento lobileri ticaret ve imalatçı çevreleri arasında standart hale gelmiş ve bu durum kamusal alanı birkaç açıdan daha genişletmişti. Bir defa, lobiler kamusal alana basın ve parlamento dilekçeleri şeklinde ulaşan istatistik verileri ve raporları konusunda önemli birer kaynaktı. Devlet memurları, özellikle sömürge işlerinde çalışanlar, lobileri yararlı bir istatistik kaynağı ve ticaret-satış alanında uzmanlaşmış bilgi sunan yerler olarak görüyorlardı. Tersinden bakıldığında, lobiciler hükümete kendi ticaret ya da meslekleriyle alakalı resmi belgeleri yayımlamak konusunda baskı yapmak suretiyle siyasal alanın kamusal denetime açılmasında kilit rol oynadılar. Dolayısıyla lobiler yerleşik çıkarların hükümetteki nüfuzlarını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde artırırken, aynı zamanda istatistik verileri ve raporları hazırlayarak ya da edinerek hükümetin daha şeffaf hale gelmesini de sağlamışlardı. Yüzyılın ileriki yıllarında parlamento reformu için bastıran lobiciler, gazeteleri ve risaleleri parlamento içindeki ve dışındaki kişileri etkilemek için kullanmada uzman hale gelmişlerdi. Walpole bakanlığının şarap ve tütüne vergi koyma girişimlerinin tetiklediği 1733 Dolaylı Vergi Krizi, lobilerle basının birlikteliğinin ne kadar etkili bir güç yaratacağının habercisiydi. Bu noktada, yasadan etkilenen mesleklerin temsilcileri, hepsi de hem parlamento içinde hem de dışında etkide bulunmayı amaçlayan protestolarını risaleler, bildiriler, el ilanları ve istatistik kâğıtları halinde yayımlamışlardı. 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, ticaret ve imalatçı grupları yerel ve ulusal gazetelere düzenli olarak başvurarak yeni yasa tasarılarının geçirilmesi ya da eskilerinin kaldırılması için baskıda bulunuyorlardı. Bu süreçte, lobilerin büyümesi yerel çıkarları ulusal çıkarlara dönüştürerek parlamento dışı siyasal eylem ve tartışma alanını genişletmişti. Mesela 1785'te Pitt hükümetinin mali politikalarını etkilemek üzere bir Genel İmalatçılar Odası kurulduğunda, yerel imalatçıların siyasal bilinci genişledi, zira daha geniş bir çıkar grubuyla birleştiler.

SİYASET VE BASIN

Whig'lerin yükseliş döneminde (1714-1760) parlamentoya egemen olan aristokratik elit monolitik bir yapıda değildi. Birçoğu Hanover hanedanının başa geçmesinden öncesine denk düşen ideolojik ayrımlar ve şiddetli kişisel rekabetler nedeniyle bölünmüştü. Bu bölünme, muhalif siyasal

seslerin kriz anlarında parlamento dışındaki kitleyi (kamuyu) harekete geçirebileceği bir alan açıyordu.

1720'ler ve 1730'larda Walpole hükümetine karşı bir "Vatan" muhalefetinin, başka bir adla "Yurtsever" muhalefetin ortaya çıkışı bu bölünmelerin başlıca tezahürüydü. O gün siyasette gerçekten gerilere itilmiş olan Tory partisiyle işbirliği içindeki huzursuz radikal Whig'lerin sözcülük ettiği bu muhalif cenah, parlamentoda sarayın ve bakanların egemenliğine karşı çıkıyordu. Muhaliflerin daha kısa süreli parlamento, düzenli ordunun yerine halk milisleri, taht vesayetinin zayıflatılması ve çürük seçim bölgelerinin kaldırılması gibi birkaç talebi, 18. yüzyılın son döneminde siyasal radikalizmin değişmez talepleri arasında yer alacaktı. Ama Vatan muhalefeti diğer açılardan yüzünü gelecekten çok geçmişe dönmüştü. Örneğin Tory'lerin tabanını, esasen, ekonomik durumu İspanyol Veraset Savaşı (1701-1714) döneminde Fransa'yla savaşmak için topraktan alınan vergilerle birlikte mahvolmuş olan düşüşteki küçük soylular oluşturuyordu. Fakat Tory'lerin siyasi omurgasını toprak sahibi eşrafın hoşnutsuz kesimleri oluştursa da, partinin saraydan ve yüksek mevkilerden dışlanmış olması sayesinde, siyasi açıdan dışlandığını ya da yeterince temsil edilmediğini düşünen kent seçmenlerinin de doğal bir müttefiki haline gelmişti. İntisap edecekleri birileri olmadığından ve Walpole'un Whig mekanizmasını seçim yoluyla devirme şansları çok az olduğundan, Lord Bolingbroke gibi Tory liderleri "dışarıdakilere", yani Walpole rejimini münfesih bir borsacılar ve para babaları kliğinin egemenliği olarak gören parlamento dışındaki hoşnutsuz kent gruplarına seslenmişlerdi. Bu stratejinin temelinde parlamentonun da ulusun sesi olamayacak kadar yozlaşmış olduğu ve tahtın adamlarının manipülasyonlarına son derece açık hale geldiği düşüncesi vardı; resmi iktidar kurumlarının ötesine geçerek, dik kafalı bir hükümete reformlar yaptırabilecek bir parlamento dışı kitleye seslenmek gerekiyordu.

Bu noktada Bolingbroke ve Vatan muhalefetindekiler parlamento dışı muhalefeti harekete geçirmek adına siyasal gazetecilik araçlarından yararlandılar. Silahlarından biri, Walpole döneminin en ünlü ve en yüksek tirajlı muhalefet gazetesi olan *The Craftsman* (1726-46) idi. Walpole ve hükümetine sonu gelmez hakaretler yağdıran *The Craftsman*'in en popüler olduğu dönemde tirajı 10-12 bindi. Toprak vergisine, borsa spekülatörlerine, düzenli orduya, uzun süreli parlamentolara ve "Robinokrasi"nin (Sir Robert Walpole hükümetini nitelendirmek için kullanılan tabir) doğurduğu korkunç sonuçlara verip veriştiriyordu. Gazete her şeyin ötesinde hükümetin gizliciliğindeki sinsiliği mahkûm ediyor ve hükümetten daha fazla açıklık ve şeffaflık bekliyordu. *The*

Craftsman, adını dönemin siyasetine sızmış olan "kurnazlığı, dalavereciliği, iş bilirliği"[14] teşhir etme amacından aldığını açıkça söylüyordu: "Dolayısıyla benim başlıca görevim" diye yazıyordu Bolingbroke ilk sayıda, "*Siyasal Dalaverenin* karanlık sırlarını açığa çıkarmak ve tüm yönleriyle ve en ince ayrıntılarına kadar takipçisi olmaktır."[15] Bu teşhir ve açıklık dili *The Craftsman*'in tüm sayfalarına yayılmıştır: "*Yolsuzlukları* tüm o karanlık deliklerine kadar takip ettik ve çarpıklıklarını gün ışığına çıkardık. *Kamusal erdem* davasını savunduk ve onu hor görmeye çabalayanlara karşı durduk."[16] Vatan muhalefetinin retoriği ve taktikleri siyasal tartışma alanını saray ve parlamento dünyasının ötesine taşımak adına çok şey yaptı. 1733 Dolaylı Vergi Krizi döneminde, *The Craftsman* gibi gazeteler basının gücünün Walpole'un şarap ve tütüne vergi koyma planına karşı parlamento dışı ajitasyonun örgütlenmesine yardımcı olarak siyaseten etkili bir şekilde kullanılabileceğini göstermişti. Ayrıca muhalefet de bu dönemde diğer parlamento dışı taktikleri iyiden iyiye geliştirmişti: Dilekçe kampanyaları ve milletvekillerine belli bir konuda nasıl oy verecekleri konusunda yönlendiren seçmen dernekleri ve cemiyetlerinin kuruluşu. Bu teknikler sonradan İngiliz radikal siyasetinin başlıca maddelerinden biri haline gelecekti ve "kamuoyu" kelimesinin (o döneme kadar İngilizcede nadir görülen bu kelimenin) 1730'larda popüler hale gelmesi tesadüf değildir.

Yine de, Bolingbroke ve 1720'lerle 1730'ların Vatan muhalefeti kapsamlı bir siyasal reform programı için kitle desteğini korumayı hiçbir zaman başaramamışlardır. Engellerden biri, bağnaz Anglikanlığı ve dini muhalefete düşmanlığıyla potansiyel bir siyasal muhalefet kaynağını elinin tersiyle iten Tory partisinin yapısal muhafazakârlığıydı. Ayrıca Bolingbroke ve müttefiklerinin başvurdukları muhalefet taktikleri siyasal elit içinde fraksiyon araçları olarak işlev gösterdi, üstelik bu araçlar sonrasında John Wilkes gibi popüler radikaller tarafından daha geniş çaplı kullanılacak olsa bile. Bu araçlarla görüşlerin aşağıdan ifade edilmesi değil, yukarıdan bildirilmesi ya da manipüle edilmesi amaçlanmıştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, odak noktası giderek ulusal olan, siyasal elitlere karşı daha özerk ve tabandan örgütlenmiş olan parlamento dışı bir siyasal eylem alanı ortaya çıkmıştı. Siyasal gazeteciliğin büyümeye devam etmesi bu gelişmeleri cesaretlendirdi. Londra, parlamentonun

---

[14] Zanaatkâr, usta anlamına gelen *Craftsman*'in kökü olan *craft* (zanaat) sözcüğünün yan anlamlarına yapılan bir gönderme — *çev. notu.*

[15] *The Craftsman*, 1 (1726), s. 6.

[16] *A.g.e.,* ithaf.

Tablo 1: *Londra gazeteleri*, 1746-1790

	1746	1770	1783	1790
Günlük	6	5	9	14
İki, üç haftalık	6	10	7	
Haftalık	6	4	-	2
Toplam	18	19	-	16

Kaynak: Bob Harris, *Politics and the Rise of the Press: Britain and France, 1620-1800* (Londra ve New York, 1996), 10.

1695'te Ruhsatlandırma Yasası'nı yenilememe kararını takip eden dönemde, gazetelerinin sayısı, çeşitliliği ve tirajıyla ün kazandı. İlk günlük gazete olan *Daily Courant* yayın hayatına 1702'de başladı, ama dönemin en yüksek tirajlı Londra gazetesi üç haftada bir yayımlanan ve Ağustos 1712'de ortalama tirajı 3.812 olan *Post-Man*'di. 1720'lerin sonuna gelindiğinde, *London Journal* ve *The Craftsman* gibi haftalık gazetelerin tirajı 10 bin civarındaydı. 1746'da şehirde altısı günlük, altısı üç haftada bir, altısı da haftalık olmak üzere on sekiz gazete yayımlanıyordu. Yukarıdaki Tablo 1, Londra gazetelerinin yüzyılın ilerleyen yıllarındaki nicel durumunu sunmaktadır. Taşra gazeteleri de sayı bakımından artmıştı. Norwich kendi gazetesi olan ilk taşra kentiydi (1701) ve onu Bristol (1702), Exeter (1704), Shrewsbury (1705), Yarmouth (1708) ve Worcester (1709) takip etti. 1735'te İngiltere'de yirmi beş kadar taşra gazetesi yayımlanıyordu ve bu sayı 1782'ye gelindiğinde ikiye katlanmıştı.

İngiltere'de siyasal gazetecilik yaygınlaştıkça, gazete okumayı bir alışkanlık haline getirenlerin sayısı da arttı. Okur sayısındaki bu artış 1713'ten 1801'e kadar gazetelerin ödedikleri damga vergisi rakamlarından anlaşılmaktadır:[17]

1713	2,5 m
1750	7,3 m
1760	9,4 m
1775	12,6 m
1801	16 m

Gazete okurlarının toplumsal statüsünü net bir şekilde belirlemek istatistiki açıdan mümkün olmasa da, bu büyüyen okur kitlesinin çoğunluğu büyük ihtimalle toplumun orta ve üst kesimlerine mensuptu. Gazete

[17] Bob Harris, *Politics and the Rise of the Press: Britain and France, 1620-1800* (Londra ve New York, 1996), s. 12.

fiyatlarının 1725'te ortalama 2 sterlinden 1797'de 6 sterline çıktığı düşünüldüğünde, vasıflı zanaatkârların seviyesinin altındakiler açısından gazete almak pek mümkün değildi. Elbette gazete okumak için gazete satın almaya gerek yoktu: Örneğin 1700'de sayıları mebzul miktarda olan Londra kafelerinde isteyen gidip gazete okuyabilirdi. Fakat mesele yalnızca fiyat değildi, aynı zamanda talep de gazete okumayı esasen bir orta ve üst sınıf alışkanlığı haline getirmişti. 18. yüzyıl başındaki mali ve ticari devrimler ve hepsinden öte İngiltere'nin bir sömürgeci güç olarak gelişimi sonucunda, ekonomik çıkarları savaşın ve sömürge ticaretinin yol açtığı dalgalanmalardan doğrudan etkilenen yatırımcılar için gazeteler ve ticari kâğıtlar vazgeçilmez bir bilgi kaynağı haline gelmişti.

Özellikle de savaşlar bilgiye olan talebi artırdı. İngiltere'de siyasal kamusal alanın vaktinden önce gelişmiş olması büyük oranda sömürgeciliğin ve onun yol açtığı savaşların ürünüydü. Savaş, kamuoyunu diğer bütün olaylardan daha fazla uyandırmış ve siyasal gazeteciliğin yaygınlaşmasını tetiklemişti. 1760'ta yayımlanan Londra menşeli bir risalede, "siyasal risalelerin bollaştığına, ne zaman savaşa girsek ortalığı siyasal risalelerin kapladığına" dikkat çekilir.[18] Kolları dünyanın dört bir tarafına yayılmış, deniz aşırı ticareti 1700-1709'da yıllık değer bazında 10,4 milyon sterlinden 1765-1774'te 28,6 milyon sterline çıkan bir imparatorluk haline gelmiş olan İngiltere açısından savaşın ekonomik boyutu büyüktü.[19] İngiltere'nin sömürgeci projesine yatırım yapan toplumun geniş kesimi savaşın etkisini yoğunlaştırıyordu. Bristol'de örneğin yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca deniz aşırı ticarete yatırım yapan yatırımcılar arasında manavlar, fırıncılar, eczacılar, tütüncüler ve dullar da vardı. Sömürgeci çıkarlar 18. yüzyılda İngiltere'nin yürüttüğü bütün savaşlarda en ön sırada olduğundan, bu çatışmaların yürütülme tarzı ve sonucu çok sayıda İngiliz vatandaşının maddi çıkarlarını doğrudan etkiliyordu.

Askeri başarının hükümetin meşruiyeti ve verimliliği açısından önemli bir kıstas olması şaşırtıcı değildir. Savaşın ekonomik boyutları yurtsever duyguları tetiklemiş ve İngiltere'nin başlıca askeri ve sömürgeci rakibinin Katolik Fransa olması köklü Protestan sempatilerini de devreye sokmuştu. Leopold von Ranke'nin 19. yüzyılda "dış politikanın

---

[18] Israel Maudit, *Considerations on the Present State of Affairs in Germany* (Londra, 1760), Aktaran: Manfred Schlenke, *England und das friderizianische Preussen 1740-1763: Ein Beitrag zum Verhältnis von Politik und öffentlicher Meinung in England des 18. Jahrhunderts* (Freiburg ve Münih, 1963), s. 55.

[19] O'Gorman, *The Long Eighteenth Century*, s. 177.

önceliği" ısrarı artık tarihçiler arasında moda değildir, ama askeri ve diplomatik olayların 18. yüzyıl İngilteresinde ülke içindeki her krizi ve siyasal olayı tetiklediği söylenebilir. 1742'de Walpole hükümetini alaşağı eden Vatan muhalefetinin dalavereleri değil, basının tetiklemesi sonucunda halkın Walpole hükümetinin İspanya'ya karşı savaşı yeterince sağlam bir şekilde yürütemediğinin düşünmesinden kaynaklanan kızgınlıktı. İngiltere'nin Avusturya Veraset Savaşı'na girmesi (1740-48), tahtın İngiltere'nin çıkarlarını Hanover hanedanının çıkarlarına feda ettiğine dair şüpheler uyandırdığından, basında bir başka ateşli kampanyayı tetiklemişti ve İkinci William Pitt'in sonrasındaki popülerliği büyük oranda İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşı'ndaki (1756-1763) başarılarına dayalıydı. Savaş ve barış meseleleri aynı zamanda John Wilkes'in ulusal siyaset arenasında sivrilmesine vesile olmuştu. Wilkes'in *North Briton*'ın 45. sayısında III. George'a meşhur saldırısı hükümetin Paris Antlaşması'nı onaylamasının ardından gelmiş ve Wilkes bu antlaşmayı İngiliz çıkarlarına ihanet olarak nitelendirmişti. Sonradan, felaketle ve bölünmeyle sonuçlanan Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Christopher Wyvill'in Birlik hareketi tarafından başlatılan parlamento reformu kampanyasına önemli bir itki vermişti.

Dolayısıyla İngiltere'nin 1739-1782 arasında neredeyse sürekli savaş halinde olması, birçok İngiliz vatandaşı için askeri ve diplomatik meseleler üzerine başlıca bilgi kaynağı olan basının siyasal yaşamda gittikçe artan bir rol oynaması anlamına geliyordu. 1761 yılında Londra'da basılan bir risale, "birçok İngiliz'in siyasal ilkelerinin tamamen risale ve gazetelerin nüfuzu altında" olduğu iddiasını dillendirir.[20] 1760'lara gelindiğinde gittikçe saldırganlaşan basın, bazı gözlemciler nezdinde bağımsız rolünün, İngiliz yönetiminin temelini oluşturduğu iddia edilen monarşi, aristokrasi ve demokrasi arasındaki hassas dengeyi tehdit ettiği korkularını uyandırmıştı. Bu eleştirmenler, ulusun görüşlerini yoklamak ve dile getirmek için uygun alan olarak Avam Kamarası'nın geleneksel rolünün, kendi kendini atamış bir "dördüncü zümre" olarak basın tarafından gasp edilmesinden korkuyorlardı. J. Marriott *Political Considerations on the Present Crisis* adlı eserinde (Londra, 1962) şöyle yazar:

> Parlamentoya dilekçe yoluyla ve tahta kadar uzanan anayasal kanal haricinde her adım, hayati dönemlerde hükümeti son derece rahatsız etmektedir. Bu tür dönemlerde, deyim yerindeyse, demokratik bir dördüncü zümre yaratıp rejime dahil etmek çok zordur ve dolayısıyla yapısı bakımından

[20] *A Letter from a British Officer Now in Germany* (Londra, 1761), Aktaran: Schlenke, *England und das friderizianische Preussen*, s. 74-75.

> kendileri kadar zeki olmayan başkalarını harekete geçirmekten yana özel çıkarı olan her türlü işinin ehli adamın entrikaları tarafından hükümete karşı bir mekanizma olarak kullanılmaya daha açıktır.[21]

Bu tür korkuların kökleri, siyasal sahneyi taht kurumları, Lordlar ve Avam Kamarası tarafından kuşatılmış görece dar bir alan olarak gören eski bir anayasal söylemdeydi. Bu kaygılar birçok Whig ve Tory'de de 1770'lerin başına kadar görülen inancı yansıtıyordu: Parlamentoda önemli toplantıların ve tartışmaların gazete haberi haline getirilmesi yasaklanmalıdır. Sonuç olarak, 1771'e kadar gazeteler için parlamentoda kralın bir oturum açılışında Lordlar ve Avam Kamarası'na hitabı dışında tartışmaları ve konuşmaları yayımlamak parlamenter ayrıcalığın bir ihlali olarak görülüyordu. Bu kuralı ihlal eden matbaacılar cezalandırılıyor, hatta hapse atılıyorlardı.

Ne taht ne de parlamento üyeleri düşman bir basın karşısında savunmasızdı. Ruhsatlandırma Yasası'ndaki boşluk baskı öncesi sansürü önemli ölçüde kaldırmış olmasına karşın, basın özgürlüğüne yönelik kısıtlamalar devam etti. 1707'de Jacobusçu komplo korkuları parlamentoyu "tahta yalnızca bir Protestan çıkabilir" ilkesine karşı çıkmayı vatana ihanet kabul eden bir yasayı onaylamaya sevk etmişti. Jacobusçu John Mathews, Stuartların yeniden başa geçmesi için çağrıda bulunan bir risale yayımladığı için asıldığında yasa hayata geçirilmiş oldu. 1763 Amerikan Damga Vergisi'nin ilk örneği olan 1712 Damga Vergisi de hükümet karşıtı risaleler ve gazetelerin çıkmasını engellemeyi amaçlıyordu. 1712 vergisi ve halefleri özellikle etkili değildi. Matbaacılar bir damga vergisinin belirlediğinden farklı formatlarda yayımlayarak bu önlemden kaçınabiliyorlardı. Verginin başarılı bir şekilde uygulanabildiği yerlerde, küçük gazeteleri daha savunmasız ve dolayısıyla hükümetin verdiği rüşvetlere ve sübvansiyonlara karşı daha açık hale getiriyordu.

Basın üzerindeki daha kayda değer kısıtlamalardan biri de, geniş şekilde uygulandığında yalnızca karalayıcı eserler için değil, kamu huzuruna zarar verdiği düşünülen bütün eserler için geçerli olan isyana teşvik ve hakaret yasalarıdır. Bu tanıma göre parlamentoya, krala ya da

[21] Aktaran: Eckhart Hellmuth, "The Palladium of All Other English Liberties: Reflections on the Liberty of the Press in England during the 1760s and 1770s", *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century* içinde, haz. Hellmuth (Oxford, 1991), s. 486. Bir dördüncü zümre olarak basın hakkındaki eleştiriler için, bkz. J. A. W. Gunn, *Beyond Liberty and Property: The Process of Self-Recognition in Eighteenth-Century Political Thought* (Kingston ve Montreal, 1983), s. 273.

bakanlarına her türlü saldırı isyana teşvik ya da iftira olarak yorumlanabilirdi. I. George'un hükümdarlığı döneminde bu suçlamayla birçok kovuşturma açıldı ve en çok da Jacobusçu yayınlar hedef alındı. Walpole yönetimi *The Craftsman* gibi gazetelerin yayıncılarına karşı sayısız dava açıp başarıya ulaştı ve III. George döneminde 1760-1790 arasında isyana teşvik suçlamasıyla yetmiş kovuşturma açıldı.[22] Bu kovuşturmalar başarısız olduğunda bile hedef tahtasındakilere mali bir yük bindiriyordu. Güçlü mali desteği olan büyük muhalefet gazeteleri bu saldırıların masraflarını kaldırabiliyorlardı, ama küçük gazeteler için aynısı geçerli değildi ve kovuşturma tehdidi kuşkusuz basının eleştirilerine kendiliğinden kısıtlamalar getirmişti.

Hükümetin baskıları ya da kovuşturmaları elbette bir gazetenin kötü şöhretini ve dolayısıyla satışları artırma riski taşıyordu. Bir *The Craftsman* eleştirmeni, gazetenin yazı kurulu üyeleri için, "sık sık [kendilerine dava açılması] umuduyla bir şeyler yazıyorlar, aksi takdirde gazete vuruculuğunu kaybeder" diyordu[23] Hükümetin düşman gazeteciler üzerindeki baskısı siyasi açıdan da geri tepebilirdi; Greenville hükümetinin 1763'te John Wilkes'i susturma girişimlerinin başarısız olması buna bir örnektir. Bu nedenlerle taht ve bakanları, eleştirmenleriyle aynı silaha (gazetecilik) başvurmayı genellikle daha yararlı görüyorlardı. Hükümetler tutuklamalar ve baskılar yoluyla eleştirileri bastırmak yerine, hükümetin politikalarını övecek gazete ve risalelerin yayımlanmasını sübvanse etmeyi tercih etmişlerdi. Kraliçe Anne'in başta olduğu dönemde (1702-14), hazineden sorumlu devlet bakanı olan Sir Robert Harley hükümetin bir araç olarak basından yararlanmasına öncülük etmişti. 1704'te hükümet sözcüsü olarak Defoe'nun *Review*'ini finanse etmeye başlamıştı; para ödediği gazeteciler arasında Jonathan Swift, Richard Steele ve daha düşük profilli başka yazarlar vardı. Walpole her yıl basına ortalama 5-10 bin sterlin harcıyordu ve bu nedenle *The Craftsman* kurnazca şu şikâyette bulunuyordu: "Bazı büyük adamların, hakikate giden tüm yolları tıkamak ve uydurma bilgilerle ve yalan tasvirlerle rüşvet yoluyla kendi müptezel amaçlarına hizmet ettirmek için alelade *gazetecilerle* ve *yazarlarla* konuşacak kadar alçaldığına şahit olduk."[24] Saray partisinin

---

[22] Arthur Aspinall, *Politics and the Press in England* (Londra, 1949), s. 41.

[23] *Liberty and the Craftsman: A Project for Improving the Country Journal* (Londra, 1730), 4, Aktaran: Michael Harris, *London Newspapers in the Age of Walpole: A Study of the Origins of the Modern English Press* (Londra ve Toronto, 1987), s. 150.

[24] *The Craftsman* 2, 9 Aralık (1726), s. 12.

kendi adayı için 227.500 seçim mektubu ve gazete reklamı yayımladığı 1749 Westminster seçimleri hükümetin matbaanın siyasal potansiyelini ne ölçüde kullanmaya çalıştığını göstermektedir. Wilkes'in gözde şamar oğlanlarından olan bakan Lord Bute, eleştirmenlerinin gazetelerdeki dokundurmalarına iki gazetenin basımını üstlenerek ve kamuoyunu yönlendirmek için kafelerde bir köstebek ağı oluşturarak karşılık vermişti. Benzer şekilde, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında Kuzey hükümeti, savaş karşıtı risalecilerin ve gazetecilerin saldırılarını püskürtmek için Samuel Johnson gibi yazarların kalemlerini kullanmıştı.

1760 SONRASINDA RADİKALİZM VE PARLAMENTO DIŞI SİYASET

1760'lar parlamento dışı düşünce ve faaliyetin İngiliz siyasetinde özerk bir güç olarak ortaya çıkışı açısından bir eşikti. Yirmi yılı aşkın süredir devam eden savaşlar basının büyümesini tetikleyerek ve kamunun ülke meselelerine ilgisini teşvik ederek parlamento dışı siyasal alanı genişletmişti ve şimdi girilen yeni yol kısmen bu savaşların bitişinin bir sonucuydu. Yeni yolun bir diğer nedeni de 1760'ta III. George'un tahta çıkışının ardından değişen parti saflaşmalarıydı. III. George partiler üstü yönetime sahip bir "yurtsever kral" olma arzusuna uygun olarak, Tory'leri yeni hükümetine dahil etmiş ve böylece Tory'lerin neredeyse elli yıllık dışlanmışlığına bir son vermişti. İronik olsa da bunun sonucu bütünlüklü bir siyasal güç olarak Tory'lerin yok olması oldu, zira Tory'ler siyasi ihya sonrasında, yıllardır sahip oldukları Vatan muhalefetinin partisi kimliğini kaybettiler. Parlamenter çekişmenin geleneksel tanımı olan Whig-Tory çerçevesi şimdi bir avuç değişen fraksiyona bölünmüş ve bunun sonucunda İngiltere'de belli bir süre zayıf, bölünmüş hükümetler başa geçmişti. Tory'ler artık hükümetten dışlanmalarının karşılığı olarak dışarıya seslenmek zorunda kalmadıklarından, parlamento dışındaki muhalif siyasal sesler İngiltere'nin siyasal elitleri içindeki geleneksel bir sponsoru kaybetmiş ve böylece bundan böyle kendi kaynaklarıyla yetinmek zorunda kalmışlardı. On yıl boyunca parlamento dışı bu muhalefet radikal anayasal reformlar talep eden özerk bir güç olarak kendi kimliğini geliştirdi.

Bu muhalefet büyük oranda Londra'nın ve diğer kent merkezlerinin orta ve alt orta sınıflarından oluşuyordu. Yedi Yıl Savaşı'nın ve sonrasında Kuzey Amerika'daki savaşın yol açtığı yüksek vergiler, bu kent gruplarının mali katkıları ile parlamentodaki yetersiz temsilleri arasındaki çelişkiyi gösteriyordu. Bu küçük satıcılar, tüccarlar, profesyoneller

ve imalatçılar savaşın mali yüklerinden orantısız bir pay aldıklarından, hükümetin onların çıkarlarını ve görüşlerini daha dikkate alması gerektiğine inanmaya başlamışlardı. Önceki yirmi yılda kent İngilteresinde bollaşan dernekler, mason locaları, yurtsever cemiyetler, ticaret birlikleri ve diğer yardımlaşma örgütleri kendi toplumsal ve siyasal özerklik hislerindeki büyümeyi besliyordu. İki büyük partiye sıkıca bağlı olan ve çoğunlukla aristokrat siyasetçiler tarafından yönetilen Restorasyon döneminin ve 18. yüzyıl başındaki siyasal derneklerin aksine, bu birlikler parti önderliğinden ve inisiyatifinden bağımsız gelişmişti. Yardımlaşma ve eğlence faaliyetleri için bir mahreç olması dışında, ani hastalık, işsizlik ya da borçla yüz yüze gelen üyelere moral ve ekonomik destek veriyordu. Bu şekliyle, kredilere gün geçtikçe daha bağlı hale gelen ve İngiltere'nin genişleyen ama güvenilmez pazar ekonomisinin sürprizlerine açık olan orta ve alt orta sınıfa destek sağlıyordu.[25]

Wilkes meselesi parlamento dışındaki kamuyu harekete geçiren ve dernekler ağını siyasallaştıran meşhur olaydı. Bir damıtıcının oğlu olan John Wilkes, siyasal kariyeri 1762 öncesinde gayet sönük olan bir hovardanın tekiydi. 1757'de Whig listesinden parlamentoya giren ve başlangıçta Newcastle-Pitt hükümetinin müntesibi olan Wilkes, 1762'de kendi siyasal gazetesi *The North Briton*'ı çıkarmaya başladıktan sonra siyasette radikal bir çizgiye kaydı. Bu dönemde III. George'un gözdesi Lord Bute hükümetine muhalefet edenlerin saflarına katıldı. Wilkes, Pitt'in Yedi Yıl Savaşı'nın devamı için çağrısını desteklemiş ve hükümetin barış müzakerelerini İngiltere'nin ekonomik ve siyasal çıkarlarının satılması olarak mahkûm etmişti. Wilkes'ın saldırıları (Lord Bute'un kralın annesiyle ilişkilerine dair skandal imalar da dahil) *North Briton*'ın ünlü 45. sayısında Paris Antlaşması'nı mahkûm eden ve kralın dürüstlüğüne dil uzatıyor gözüken saldırıda tepe noktasına ulaştı. Tahta bu kişisel saldırıya öfkelenen yeni Grenville hükümeti, Wilkes'i ve yayından sorumlu gördüğü 48 kişiyi (çoğunlukla matbaacı ve kitapçı) tutukladı. Davaya bakan mahkeme, çok geçmeden, tutuklamanın milletvekili dokunulmazlıklarını ihlal ettiği gerekçesiyle Wilkes'i beraat ettirdi. Bunun üzerine Wilkes saldırıya geçti ve hükümetin yaptıklarını basın özgürlüklerinin altını oymaya ve İngiliz yurttaşlarının haklarını ihlal etmeye niyetli münfesih ve keyfi bir rejimin icraatları olarak mahkûm etti. Avam Kamarası ise 45. maddenin isyana teşvik suçu teşkil ettiğini oylayarak misillemede bulundu ve Wil-

[25] Bkz. John Brewer, "Commercialization and Politics", John Brewer, Neil McKendrick ve J. H. Plumb (haz.), *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* içinde (Bloomington, 1982), s. 217-20.

kes ancak Paris'e kaçarak tutuklanmaktan kurtuldu. 1763'ün sonlarına doğru, Londra'daki Drury Lane Tiyatrosu'nun locaları III. George'un arzı endam edişini "Wilkes ve Özgürlük" çığlıklarıyla karşılaması ve Londra'da kızgın bir kalabalık infaz memurunun *North Briton* 45'in halk önünde yakılmasını emreden parlamento kararını uygulamasını engellemesiyle, Wilkes açıkça bir halk kahramanı haline gelmişti.

Wilkes'a olan destek sürgünde olduğu dönemde azaldı, ama 1768'de Wilkes o yılki genel seçimlerde koltuk elde etmek için İngiltere'ye dönünce ilgi yeniden canlandı. Kazanmasına rağmen önceki mahkûmiyetinden ("isyana teşvik") ötürü hapse atıldı ve salıverilmesinin ardından hükümete saldırılarına yeniden başlayınca parlamentodan ihraç edildi. Wilkes'ten boşalan Middlesex koltuğu için yeni bir seçim yapıldı ve Wilkes yeniden kazandı, ama bir kez daha ihraç edildi ve onun yerini, alt ettiği rakibi aldı. Bu parlamenter misillemeler Wilkes'in küçük tüccarlar, imalatçılar, perakendeciler ve dükkân sahipleri arasındaki popülerliğini artırdı ve Wilkes bu kesimlerin gözünde kendi siyasal dışlanmışlıklarının sembolü haline geldi. Bu grupları kendi davası etrafına topladı, onların dernek ve cemiyetlerini yanına çekti ve para desteği elde etmek için yenilerini kurdu. Wilkes yanlısı dernekler onun tutuklanmasını protesto etmek için sokak gösterileri düzenlediler, doğum gününde ve seçim zaferlerinde tavernalarda kutlamalar yaptılar ve davasını desteklemek için basında mektup yazma kampanyaları örgütlediler. Wilkes'in destekçileri modern, ticarileşmiş siyasal kampanyaların habercisi mahiyetindeki yeni pazarlama tekniklerinden de yararlandılar. Görülür dayanışma sergilerinde, punç kâseleri ve oymalardan rozetlere, düdüklerden kupalara kadar farklı Wilkes eşyaları satın aldılar. Halk arasında efsane olan Wilkes nihayet 1774'te Londra belediye başkanlığına ve aynı yılın sonlarına doğru da Avam Kamarası'nda bir koltuğa kavuştu. 1770'lerde parlamento reformunun ve basın özgürlüğünün sözcüsü oldu, ama 1770'lerin sonuna gelindiğinde davanın önderliği Christopher Wyvill ve diğer radikal eylemcilere geçti.

Araştırmacılar bugün genellikle Wilkes olayıyla önceki muhalefet hareketleri ve temaları arasındaki süreklikliileri vurgulamaktadırlar. Örneğin Kathleen Wilson, Amiral Edward Vernon'un 1740'ta İspanyollara karşı kazandığı donanma zaferinin etkisiyle halkta uyanan hayranlığı Wilkes kültünün habercisi olarak tarif eder. Walpole'un dış siyasetini eleştiren biri olarak Vernon, rejime ve rejimin İngiltere'nin sömürgeci çıkarlarını koruma konusundaki sözde yetersizliğine karşı halk muhalefetinin odak noktası olmuştu. Ardından yıllar boyunca, Vernon'un profili –tıpkı 1763'ten sonra Wilkes'inki gibi– tüm İngiltere'de sayısız taverna-

nın tabelasını süslemiş ve George Washington'ın 1743'te üvey kardeşi tarafından inşa edilen Virginia'daki Vernon dağı evine koramiralin adı verilmişti. Başka süreklilikler de vardı. Wilkes yanlısı radikallerin bahsettiği halk egemenliği ve zulme direniş temalarının kökleri 17. yüzyıl sonu radikal Whig söylemine dayandırılabilir. Ayrıca Wilkes'in daha kısa parlamento ve tahtın vesayetinin zayıflatılması talepleri Walpole dönemindeki Vatan muhalefetinin ayrılmaz birer parçasıydı. Wilkes'in teşhir ve açıklık dilinde Bolingbroke'un *Craftsman*'inin yankılarını duyabiliriz. İkisi de hükümetin gizliliğine karşı basının aydınlatıcı yüzünü vazgeçilmez bir panzehir olarak görmüştü. Wilkes'in *North Briton*'ın (1762) ilk sayısında yazdığı gibi,

> Basın özgürlüğü her Briton'un doğuştan gelen hakkıdır ve haklı olarak bu ülkedeki özgürlüklerin en sağlam kalesi olarak görülmektedir. Basın özgürlüğü karanlık ve tehlikeli planları olan ya da zayıf, yeteneksiz ve ikiyüzlü olan tüm kötü bakanların korkulu rüyası olmuş, onların bu özelliklerini tespit etmiş ve kamuoyunun gözü önünde hiç acımadan ne olduklarını göstermiştir.... Habis ve yozlaşmış bir yönetim dünyaya bu şekilde gösterilmekten doğal olarak korkmalıdır ve tüm bilgi araçlarını hükümdardan, parlamentodan ve halktan uzak tutma yanlısı olacaktır.

Burada Wilkes ve takipçileri aslında gazete ve dergilerin parlamento tartışmalarının ayrıntılı dökümlerinin yayımlanması hakkında diretmekle hükümette daha fazla şeffaflık çağrılarının ötesine geçmişlerdi. 1768'de, Wilkes'in İngiltere'ye dönüşü ve seçim kampanyasıyla halkın ilgisinin iyiden iyiye arttığı bir ortamda, Wilkes yanlısı gazeteler parlamento haberciliği yasaklarına tekrar tekrar karşı çıktılar. Çabaları başarılı oldu ve 1771'den sonra parlamento bu yasağı delen gazetelere kovuşturma açma girişiminde bulunmadı.

Gerçekten de önceki muhalefet ve protesto söylemleriyle süreklilik arz etmesine rağmen, Wilkes yanlısı hareket kamuoyuna tahsis ettiği rol bakımından radikal bir kopuşa işaret ediyordu. Esasen parlamentoyu saraydan daha bağımsız hale getirme amacı güden eski "Vatan" muhalefetinin aksine, Wilkes ve radikal haleflerinin esas derdi parlamentoyu seçmenlerin görüşlerine daha bağımlı hale getirmekti. Wilkes'in kamuoyuna ateşli seslenişleri taktiksel bir zorunluluktu: Ne kraldan ne de Avam Kamarası'ndan yardım bekleyebilen bir parlamenter parya olarak kamuoyu onun son sığınağıydı. Fakat 1770'lerde Wilkes'in kişisel saldırısı egemen hale geldikten sonra bile, radikaller parlamento ile kamuoyu arasında resmi ve doğrudan nüfuz hatları oluşturmak için tasarlanmış daha bütünlüklü bir anayasal program geliştirdiler. Kamuoyuna ses-

lenme ve siyasal nüfuzunu garanti altına almak için bir araç arayışı 18. yüzyılın ilerleyen yıllarında İngiliz radikalizminin belirleyici bir özelliği haline gelecekti.

Wilkes yanlısı hareket için doğru olmanın yanında, bu kampanyanın önemli özelliklerinden birçoğu yeni değildi. Çürümüş seçim bölgelerini kaldırmak ve daha kalabalık yerlerin parlamentodaki koltuk sayısını artırmak çoktandır devam eden reform tekliflerinin tekrarı mahiyetindeydi. İhtilaflı olmasına karşın, Avam Kamarası'nı seçmenlerin iradesine daha duyarlı hale getirmenin bir aracı olarak yılda bir seçim talebi de eski Vatan muhalefetinin üç yıllık parlamentoya geri dönüş taleplerinin bir uzantısıydı. James Burgh ve diğer radikallerin oy hakkının geniş kesimlere yayılması çağrılarının bile öncülleri ilk başlardaki radikal Whig düşüncesinde görülebilir. Yeni olan şey, radikallerin bu değişiklikleri uygulamak için kullanmayı umdukları *araçlardı*. Eşraf kökenli eski bir din adamı olan Christopher Wyvill'in önderliğindeki Birlik hareketi 1779'da Yorkshire'da ortaya çıkmış ve ertesi yıl Londra'ya ve tüm taşraya yayılmıştı. Hükümetin savaşı yönetme tarzından duyulan hoşnutsuzluğun giderek artması, saray komploları ve hükümet gizliliği konusundaki eski şüpheleri derinleştirmenin yanında Birlik hareketine de itki vermişti. Wyvill'in programı parlamentoya seçim reformları için başvurmak üzere eşgüdümlü bir yerel dernekler ağının yaratılması çağrısında bulunuyordu. 1780'lerin başında hareket 38 vilayetten ve seçim bölgesinden dilekçe örgütlemiş ve delegeler ertesi yıl faaliyetlerini eşgüdümlü hale getirmek üzere Londra'da toplanmışlardı. Destekçiler de genelgelerde ve gazetelerde harekete yerel destek bulmak için bir açıklık kampanyası yürütmüşler ve seçilmesi durumunda siyasal reformu destekleyeceğini vaat etmeyen hiçbir adayın desteklenmemesi çağrısında bulunmuşlardı.

Dolayısıyla Wyvill'in hareketi yalnızca kamuoyunu harekete geçirmeye değil, aynı zamanda özerk bir reform aracısı olarak kurumsallaştırmaya çalışmıştı. Her ne kadar Charles James Fox ve destekçileri 1780'de Fox'un seçilmesi için yürüttükleri başarılı kampanyada Westminster derneğine sızmayı başarmış olsalar da, Wyvill parlamentodaki Rockingham muhalefetinin hareketi yukarıdan belirleme girişimlerine her zaman direndi. Hareketin Londra'daki uzantıları, özellikle de John Cartwright'ın Anayasal Bilgi Cemiyeti, Wyvill'in parlamento dışı kesimleri örgütleme çabalarını daha da radikal yönlere itti. Cartwright'ın radikal arkadaşı John Jebb'in öngördüğü gibi, genel oy hakkıyla seçilmiş daimi, ulusal bir delegeler birliği, hükümete seçim reformları yapması için baskı uygulayacak bir "karşı-parlamento" işlevi görecekti (hatta bazı radi-

kaller "açıkhava parlamentosu"ndan bahsediyorlardı).[26] Wyvill'in aksine Jebb bu birliği yalnızca dilekçeler sunan bir organ olarak değil, dışarıdan reformlarla kendisini düzeltmeye zorlanması gereken münfesih bir parlamentonun rakibi olarak görüyordu.

Genel oy hakkı çağrıları, çoğunluğu görece müreffeh tüccarlar, dükkâncılar, imalatçılar ve profesyonellerden oluşan ve mülksüz ya da eğitimsiz kesimlere seçme-seçilme hakkı tanımanın sonuçlarından korkan hareketin içindeki ılımlıları korkutmuştu. 18. yüzyılda genelde olduğu gibi, kendilerini kamuoyunun hayırhah sesiyle özdeşleştirenler, ayaktakımıyla aralarına çizgi çekmeye özen gösteriyorlardı. 1780 yazında 18. yüzyıldaki en şiddetli ayaktakımı eyleminin (Katolikliğe aşırı derecede düşman olan Protestan Derneği'nin lideri Lord George Gordon'un adını alan Katolik karşıtı Gordon ayaklanmaları) patlak vermesi, mülksüzlere seçme-seçilme hakkı tanımanın sonuçları hakkındaki endişeleri derinleştirdi. Tüm bunlar orta sınıfın Wyvill hareketine verdiği desteğin azalmasına yol açtı ve 1783'ten sonra barışın yeniden tesisi parlamenter reform çağrılarını tetikleyen hoşnutsuzluğu daha da dindirdi. Avam Kamarası'nda genç Pitt'in 1783'te ve 1785'de çürümüş seçim bölgelerini oy hakkından mahrum bırakma çabalarının başarısız olmasıyla birlikte, hareketin etkisi iyiden iyiye azalmış görünüyordu.

Fakat İngiliz siyasal kültürü aslında 1780'lere gelindiğinde temel bir dönüşüm yaşamıştı. "Kamuoyu" tabiri siyasal söylemde yerini almakla kalmamış, aynı zamanda parlamentodaki birçok kişi kendisini kamuoyuna karşı sorumlu olarak görmeye başlamıştı. Değişim 1770'te parlamento dışı kesimlere başvurmanın değerini reddeden, ama 1783'te kamuoyundan bağımsız hareket eden hiçbir bakanın koltuğunu koruyamaması gerektiğini savunan Fox gibi siyasetçilerde bariz bir şekilde görülebiliyordu.[27] Parlamentonun dışında ise, 1780'lerde orta sınıf tartışma derneklerinin gösterdiği kayda değer artış, kamunun ne ölçüde siyasal bilinç edindiğini göstermektedir. 1780'de Londra'da 35 kadar tartışma derneği vardı ve bu derneklere katılım 400 ila 1.200 arasında değişiyordu. Bu derneklerden bazıları siyaseten radikaldi ve anayasal reform üzerine tartışma için bir kanal sunuyordu. Siyasal yönü daha geri planda kalan diğer dernekler ise evlilik, kur yapma ve romantik aşk meselelerini tartışıyorlardı. Hepsinin de kiralık salonlarda sahnelenen ve basında reklamı yapılan ticari girişimler olması kayda değerdir; bu durum, 1760'lar ve 1770'lerin Wilkes yanlısı ajitasyonunun biçimlen-

[26] Bkz. Gunn, *Beyond Liberty and Property*, s. 83.
[27] *A.g.e.*, s. 281.

dirdiği ticarileşmiş siyasal kültürün bir işaretidir. Tartışma kulüpleri söz konusu olduğunda, bu ticarileşme sonucunda erkekler kadar kadınlar da paralı müşteriler olarak katılmaya cesaret bulmuşlardı. Nisan 1780'de *London Courant*'ta, Oratorical Hall'da şu konular üzerine bir tartışmanın ilanı yer alıyordu: "Muhalefetin son on yıldaki çizgisi kamu yararını gözetmiş midir? İrlanda halkının, taleplerini Amerika örneğine dayandırdıkları doğru mudur?" İlanda şu da vardı: "Hanımefendilerin tartışmaya bilhassa katılmaları beklenmektedir."[28] "Kadın Parlamentosu" gibi bazı tartışma kulüplerinde yalnızca kadınların konuşmasına izin veriliyordu ve tartışma konuları arasında, "Cinsi latifi sivil toplumun ayrıcalıklarından ya da tartışmalara özgürce katılımdan dışlamak için ne tür bir gerekçe olabilir?" gibi konular da vardı. Kadın Parlamentosu, "Akli Eğlenceler Üniversitesi" adı verilen bir ticari konsorsiyumun parçası olarak Büyük Marlborough Sokağı'ndaki bir salon olan Casino'da toplanıyordu.[29]

SİYASAL KAMUSAL ALANIN MUĞLAKLIKLARI

1783'te Amerikan Savaşı'nın sonlanmasının ardından gelen kısa süreli barış ve ekonomik iyileşme dönemi anayasal reform hareketinin geçici bir süre durulmasına yol açmış olsa da, dört-beş yıl sonra siyasal radikalizm yeniden canlandı. ABD anayasasının onanması, ilga hareketinin gittikçe güçlenmesi, Şanlı Devrim'in yüzüncü yıldönümü vesilesiyle yapılan halk kutlamaları ve elbette Fransa'da başlayan devrimci olaylar, ilk başta, radikallerin reform talepleri için uygun bir siyasal atmosfer yaratmıştı. Thomas Paine haricinde çok az radikal doğrudan monarşinin kaldırılması ve bir cumhuriyet kurulması görüşünü savunsa da, kanalın öte tarafında evrensel haklar öğretisinin vaaz ediliyor olması radikallerin erkeklere genel oy hakkı bayrağının altında toplanmalarına gerçekten de yardımcı oldu. Londra Yazışma Derneği gibi örgütler ve onların taşradaki benzerleri olan Sheffield Anayasal Bilgi Cemiyeti gibi dernekler önceki on yılda görülen dilekçe kampanyalarını yeniden canlandırmıştı. İngiliz radikalizminin eylemci çekirdeği hâlâ çoğunlukla orta sınıf olsa da, 1790'lardaki kötü hasat ve ekonomik koşullardaki sıkıntı yoksul zanaatkârları ve çerçileri cezbederek toplumsal

[28] Aktaran: Donna T. Andrew (haz.), *London Debating Societies 1776-1799* (Londra, 1994), s. 87.

[29] *A.g.e.*, ix; Andrew, "Popular Culture and Public Debate: London 1780", *Historical Journal* 39 (1996), s. 413.

tabanın genişlemesini sağlamıştı. 1792'ye gelindiğinde Londra Yazışma Derneği'nin 5 bin civarında, Sheffield Cemiyeti'nin ise bunun yarısı civarında üyesi vardı.[30]

Fakat bu radikal canlanma kısa sürdü ve 1790'ların ortasına gelindiğinde gerileme açıkça görülebiliyordu. Araştırmacılar bu durumu genellikle "Pitt'in Terör Dönemi"ne (radikallerin Fransızların yıkıcı ajanları olduğuna inanan hükümetin uyguladığı sistemli baskı ve şiddet kampanyası) bağlamışlardır. Fransız Devrimi gittikçe radikalleşip ufukta Fransa'yla savaş göründükçe, Pitt hükümeti içeride radikal örgütleri yasaklayıp, önderlerini tutuklayarak ya da sürgüne göndererek yanıt vermişti.

Yukarıdan uygulanan baskı kuşkusuz İngiliz radikalizminin gerilemesinde rol oynamıştı, ama mesele yalnızca bununla sınırlı değildi. Siyasal reform talepleri 1760'lardan itibaren parlamento dışı siyasetin coşkunluğunun arkasındaki önemli bir itki olsa da, 18. yüzyıl İngiltesinde parlamento dışı siyasetin içsel olarak "ilerici" bir yönü yoktu. Habermas 18. yüzyılın siyasal kamusal alanını muhalif eğilimli olarak tanımlasa da, aslında oldukça muğlak tezahürleri vardı. Kuşkusuz parlamento dışı siyaset alanının genişlemesi bazı açılardan reformun yan ürünüydü. Ama aynı zamanda savaşın ve onun sömürgeci projesinin uyandırdığı yurtsever, çoğu zaman da yabancı düşmanı atmosferin bir ürünüydü. Anayasal reform destekçilerinin başvurdukları muhalefet teknikleri, parlamento dışında dini bağnazlık ve aşırı milliyetçilik için de bir alan açabildi. Buna bir örnek, 1753'te Yahudilerin vatandaşlığa kabul edilmesi için sunulan yasa tasarısının ardından dizginlerinden boşalan Yahudi karşıtı halk hareketiydi; on beş seçim bölgesi, hükümetin seçilmiş Yahudilerin sivil mahrumiyetlerini azaltma çabalarına karşı çıkmaları konusunda dilekçeler hazırladılar. Bir diğeri ise 1780 yılındaki Katolik karşıtı Gordon ayaklanmasıydı. 1778 Katolik Açılımı'na karşı çıkmak üzere tüm İngiltere'de binlerce üye devşirerek karışıklıkların fitillenmesini sağlayan Protestan Derneği, örgütsel açıdan en az Wyvill'in Birlik hareketi kadar İngiltere'nin genişleyen kamusal hareketinin bir ürünüydü. Ya da son olarak, Wilkes'in kendisini düşünebiliriz: Desteğini büyük oranda "yabancı" (yani İskoç) Lord Bute'e şiddetli saldırılarıyla çok mahirane bir şekilde yönlendirmeyi bildiği İngiliz yabancı düşmanlığına borçlu olan, yeni siyasetin en önemli temsilcisiydi.

Dolayısıyla 18. yüzyıl İngilteresinin kamusal siyasal alanı, tezahürleri bakımından değişken, çok yönlüydü ve bu muğlaklıkları en açık

[30] Dickinson, *Politics of the People*, s. 230-42.

şekilde 1790'larda halk arasında kralcılığın kaydettiği çarpıcı yükselişte görebiliriz. İngiliz tahtına olan bu kitlesel desteğin öncülleri, 200'den fazla yerelin II. George'a beyat verdiği, kralı savunmak üzere 50 kadar silahlı sivil derneğinin ayağa kalktığı ve Londra tüccarlarının bir araya gelerek Gallikan Karşıtlarının Takdire Şayan Derneği (tahtın Stuart talibinin Fransız çıkarlarının temsilcisi olduğuna bir gönderme) gibi örgütler oluşturdukları 1745'teki Jacobusçu ayaklanma sırasında görülmüştü. Fakat Hanoverci rejime bu tür bağlılık beyanları, hükümetin 1790'larda ve özellikle de 1793'ün başında Fransa'yla savaşın başlangıcından sonra topladığı halk desteğinin kapsamı ve derinliğine kıyasla çok azdı. Yabancı işgali korkusunun tahrik ettiği bu radikal kralcılık, öfkesini esasen iç düşmanlara yöneltmişti. Daha 1792'de, John Reeves'in Cumhuriyetçilere ve Düzleyicilere Karşı Özgürlük ve Mülkiyeti Koruma ve Kollama Derneği, radikal yayımlarla alakası olan matbaacıları ve kitapçıları hükümete şikâyet ediyordu. Reeves'in kendisi bu örgütün 4 bin benzer derneğin kurulmasına esin kaynağı olduğunu iddia etmişti ki bu tahmini en azından bir tarihçi inandırıcı bulmuştur.[31] Kralcılar da davalarını basında savunuyorlardı: Londra'da *Star* ve *True Briton* gibi gazetelerde, taşrada da *Liverpool Phoenix* ve *Manchester Mercury* gibi organlarda. Bu tür gazeteler sayı ve tiraj bakımından radikal gazeteleri rahatlıkla geride bırakıyorlardı, ama hükümet fonları da bu tirajda önemli yere sahipti. 1790'lar, aynı zamanda, öncesinde Wilkesçi radikalizmin beşiği olan İngiltere'deki mason localarının bağnaz kralcılar haline geldikleri ve kralcılığın bir zamanlar radikallerin harekete geçirdiği dernekler ağını temellük ederek geniş bir toplumsal taban oluşturabildiğini gösterdiği bir dönemdi. Wilkes destekçilerinin yirmi-otuz yıl sonra çok etkili bir şekilde yararlandıkları sokak tiyatrosu ve kitle eylemi biçimlerinden kralcılar da yararlandılar. Örneğin kralcı kalabalıklar 1792-93 kışında yüzlerce kentte ve köyde Thomas Paine heykellerini yakarken, diğerleriyse yereldeki radikallere tehdit ve fiziki saldırılarla gözdağı verdiler.

1790'larda İngiliz radikalizminin çöküşünde kralcılığın halk arasındaki bu yükselişi çok önemli rol oynadı ve yalnızca devlet baskısının sonucu değildi. Kralcı ajitasyonun her zaman kendiliğinden gelişmediği ve hükümet, Anglikan din adamları ve yerel elitler tarafından desteklendiği ve manipüle edildiği doğrudur. Örneğin tarihçiler uzun süredir kralcı Reeves'in bir hükümet ajanı olduğundan şüphelenmektedirler. Fakat halk arasındaki kralcılığı İngiliz düzeninin bir kuklasından ibaret görmenin ima ettiği lütufkârlık bir tarafa, hareketi elitlerin manipülasyo-

[31] *A.g.e.,* s. 280-81.

nunun bir ürünü olarak yorumlamak meselenin özünü kaçırmaktadır. Halkın tahta ve İngiliz hükümet kurumlarına bağlılığı belli bir noktada derin köklere sahip olmasaydı bu manipülasyon asla etkili olmayacaktı. Dahası, kralcılığı elitlerin halk tüketimi için desteklediklerı bir hareket olarak görsek bile, iletişim araçları, dernekler ağı, parlamento dışı hareketlilik teknikleri olmasaydı, kısacası 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde İngiliz siyasal kültürünü dönüştürme yolunda çok şey yapmış olan siyasetin yeni kamusal alanı olmasaydı asla bu derece etkili olamayacaktı. Sanayici ve toplumsal reformcu Robert Owen 1817'de şöyle yazıyordu: "Bu ülkenin hükümeti, doğru ya da yanlış olsun, artık kamuoyunun etkisine direnemez."[32]

KAYNAKÇA NOTU

Bir zamanlar Sir Lewis Namier ve ekolünün egemen olduğu 18. yüzyıl İngilteresinin siyasal tarihi üzerine araştırmalar, kamuoyunun önemini asgariye indirmişti. Namier'in klasik çalışması *Structure of Politics at the Accession of George III*'de (Londra, 1929, 2. Baskı, 1957), siyaset, makam ve himayenin getirdiği nimetler için kapışan parlamenter elitlerin doldurduğu az çok kapalı bir dünyaydı. J. C. D. Clark'ın revizyonizmi için, bkz. *English Society, 1688-1832* (Cambridge, 1985). John Brewer bu çalışmasıyla ideolojinin, seçim çatışmalarının ve halk siyasetinin önemini yeniden ortaya koyma noktasında önemli bir iş yapmıştır. Örneğin bkz. *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III* (Cambridge, 1976) ve daha yakın döneme ait olan, çok iyi yazılmış ve güzel resimlerle zenginleştirilmiş sentez çalışması, *The Pleasures of Imagination: English Culture in the Eighteenth Century* (Londra, 1997). Brewer'ın *Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783* (Cambridge, 1988) devlet kurumlarına odaklanır, ama aynı zamanda kamusal bilginin dolaşımı için önemlerini araştırır; lobiler üzerine yazdıklarımda Brewer'ın içgörülerinden yararlandım. Linda Colley'nin ilgi çekici çalışması *Britons: Forging the Nation 1701-1837* (New Haven ve Londra, 1992) halk arasında yurtseverliğin gelişimi konusunda özellikle iyidir. Seçim siyasetinin süregelen canlılığı hakkında, bkz. Frank O'Gorman, *Voters, Patrons and Parties: The Unreformed Electoral System of Hanoverian England 1734-1832* (Oxford, 1989); O'Gorman, *The Long Eighteenth Century: British Political and Social History 1688-1832* (Londra, 1997); Nicolas Rogers, *Whigs and Cities: Popular Politics in the Age of Walpole and Pitt* (Oxford, 1989); ve Rogers, *Crowds, Culture, and Politics in Georgian Britain* (Oxford, 1998). H. T. Dickinson, *The Politics of the People in Eighteenth-Century Britain* (New York, 1995) halk siyaseti konusunda

[32] Aktaran: Peter Fraser, "Public Petitioning and Parliament before 1832", *History* 46 (1961), s. 195.

harikuladedir, tıpkı Kathleen Wilson'ın *The Sense of the People: Politics, Culture, and Imperialism in England, 1715-1785* (Cambridge, 1995) eseri gibi; Wilson'ın savaşın ve imparatorluğun siyasal kamusal alanın genişlemesindeki önemi üzerine vurgusundan özellikle faydalandım. J. A. W. Gunn'ın *Beyond Liberty and Property: The Process of Self-Recognition in Eighteenth-Century Political Thought* (Kingston ve Montreal, 1983) İngiliz siyasal düşüncesinde "kamuoyu"nun artan önemini ele almaktadır. Ayrıca bkz. Gunn, "Court Whiggery – Justifying Innovation", *Politics, Politeness, and Patriotism* içinde, haz. Gordon J. Schochet, Folger Siyasal Düşünce Tarihi Enstitüsü Merkezi, 4 (Washington, DC, 1993).

Paul Monod'un *Jacobitism and the English People, 1688-1788* (Cambridge, 1989) parlamento dışı siyasal faaliyetin bir membaı olarak Jacobusçu hareket üzerine iyi bir çalışmadır. İngiliz seçim siyasetinde bir güç olarak Tory partisi üzerine, bkz. Linda Colley, *In Defiance of Oligarchy: The Tory Party 1714-60* (Cambridge, 1982). Hanoverci İngiltere'nin ilk dönemlerinde siyasal muhalefetin teorisi ve pratiği açısından Bolingbroke'un önemi Isaac Kramnick, *Bolingbroke and His Circle: The Politics of Nostalgia in the Age of Walpole*'da (Cambridge, 1968) incelenmektedir. Wilkes hakkında en son biyografi olan P. D. G. Thomas'ın *John Wilkes: A Friend to Liberty* (Oxford, 1996) epeyce sıkıcıdır; George Rudé'un daha eski olan çalışması *Wilkes and Liberty: A Social Study of 1763 to 1774* (Oxford, 1962) ise okumaya değer. John Brewer, "Commercialization and Politics", *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* içinde, haz. Neil McKendrick ve diğ. (Bloomington, 1982) bir siyasetçi olarak Wilkes'in "satışı" üzerine iyidir; Wilkes'tan sonraki siyasal reform yanlısı parlamento dışı hareketler için, bkz Ian Christie, *Wilkes, Wyvill, and Reform: The Parliamentary Reform Movement in British Politics, 1760-1785* (Londra, 1962) ve Eugene C. Black, *The Association: British Extraparliamentary Political Organization, 1769-1793* (Cambridge, 1963). Donna Andrew 18. yüzyıl sonu Londra'sında gelişen tartışma kulüplerinin yaygınlığına dikkat çekmiştir. Bkz. D. Andrew, "Popular Culture and Public Debate: London 1780", *Historical Journal* 39 (1996) ve kendisinin yayına hazırladığı *London Debating Societies 1776-1799* (Londra, 1994). 18. yüzyıl sonu İngilteresinde kadınların seçim siyasetine katılımı üzerine, Elaine Chalus, "That Epidemical Madness: Women and Electoral Politics in the Late Eighteenth Century", *Gender in Eighteenth-Century England* içinde, haz. Hannah Barker ve Elaine Chalus (New York, 1997). Halk arasında kralcılığın 1790'lardaki kökenleri hâlâ ihtilaflı bir konudur. Farklı görüşler için, bkz. H. T. Dickinson, *British Radicalism and the French Revolution, 1789-1815* (Oxford, 1985) ve Mark Philip'in yayına hazırladığı *The French Revolution and British Popular Politics* (Cambridge, 1991).

Tarihçiler 18. yüzyıl İngilteresinde basının gelişimine oldukça önem vermişlerdir. Lois G. Schwoerer, "Liberty of the Press and Public Opinion: 1660-1695", *Liberty Secured? Britain Before and After 1688*, haz. J. R. Jones (Stanford, 1992) ve Paul Monod, "The Jacobite Press and English Censorship, 1689-95", *The Stuart Court in Exile and the Jacobites* içinde, haz. Eveline Cruickshanks

ve Edward Corp (Londra ve Rio Grande, 1985) parlamentonun 1694'te Ruhsatlandırma Yasası'nı yenileyememesinin kökenlerini ve sonuçlarını yeniden değerlendirmektedir. Hükümetin basın konusundaki politikaları hakkında, bkz. Frederick Siebert, *Freedom of the Press in England 1476-1776* (Urbana, 1952); Laurence Hanson, *Government and the Press 1695-1763* (Londra, 1936); John Feather, "From Censorship to Copyright: Aspects of the Government's Role in the English Book Trade 1695-1775", *Books and Society in History*, haz. Kenneth Carpenter (New York ve Londra, 1983) ve Eckhart Hellmuth, "The Palladium of All Other English Liberties: Reflections on the Liberty of the Press in England during 1760s and 1770s", *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century* içinde, haz. Hellmuth (Oxford, 1991). J. A. Downie, *Robert Harley and the Press: Propaganda and Public Opinion in the Age of Swift and Defoe* (Cambridge, 1979) hükümetin 18. yüzyıl başında kamuoyunu şekillendirmek için basın sübvansiyonlarından yaygın şekilde yararlandığını anlatmaktadır. İngiltere ve Fransa'da siyasal gazeteciliğin yükselişi üzerine harikulade bir karşılaştırmalı değerlendirme için, bkz. Bob Harris, *Politics and the Rise of the Press: Britain and France, 1620-1800* (Londra ve New York, 1996). Basın ve kamuoyu hakkında, bkz. Michael Harris, *London Newspapers in the Age of Walpole: A Study of the Origins of the Modern English Press* (Londra ve Toronto, 1987); Robert Harris, *A Patriot Press: National Politics and the London Press in the 1740s* (Oxford, 1993); Manfred Schlenke, *England und das friderizianische Preussen 1740-1763: Ein Beitrag zum Verhältnis von Politik und öffentlicher Meinung in England des 18. Jahrhunderts* (Freiburg ve Münih, 1963); ve Marie Peters, *Pitt and Popularity: The Patriot Minister and London Opinion during the Seven Years War* (Oxford, 1980).

2 | MÜPHEMLİK VE ŞEFFAFLIK: 18. YÜZYILDA FRANSIZ SİYASAL KÜLTÜRÜ

17. yüzyılın ortalarından bu yana İngiliz anayasal teorisinin bir türü İngiltere'yi kralların monarşi, Lordlar Kamarası'nın aristokrasiyi, Avam Kamarası'nın da demokrasi ilkelerini cisimleştirdiği bir karışık monarşi olarak tanımlamıştı.[1] Geçmişte Vatan ideolojisinin merkezî bir önvarsayımı haline gelen bu görüşe göre, bu üç ilke arasındaki düzgün bir denge üçünün de bağımsız olmasını gerektiriyordu. Hepsi de diğerinin tacizlerine direnmek zorunda olduğundan, bu modelde çekişme ve çatışma kaçınılmazdı. Dolayısıyla örneğin 1720'den sonra, eleştirmenler Avam Kamarası'nı giderek tahtın hâkim olduğu ya da manipüle ettiği bir yer olarak görmeye başladıklarından, Bolingbroke gibi Vatan siyasetçileri kendi muhalif duruşlarını meşrulaştırmak adına tekrar tekrar bu karma monarşi modeline başvurmuşlardı.

Fransa'da 17. yüzyıldan bu yana ilahi haklar mutlakıyetçiliği teorileri, otoritesi tanrıdan gelen tek bir bireye (krala) egemenlik bahşetmişti. İngilizlerin karma monarşi teorilerinin aksine, Fransa'daki kralcı teori tahtın dışında bir kamu otoritesi tanımıyordu. Kral tek kamusal aktördü ve bu nedenle kral dışında meşru bir siyaset ve onun iradesine baskın çıkacak meşru bir çaba olamazdı.

Yine de kraliyetçi teoriler Fransa'nın bir despotizm olmadığını vurgulamaya dikkat ediyorlardı. Gerçekten de Fransız mutlakıyetçiliği kraliyet otoritesini pratikte olduğu kadar ilkesel olarak da sınırlayan bir toplumsal düzen içinde gelişmişti. Bu düzen, krallığı temel olarak pasif ve durağan terimler üzerinden tasavvur eden eski, ortaçağ ideallerine yaslanıyordu. Kral, Tanrı'nın eseri ve dolayısıyla değişmez olan bir anayasal düzen içinde yönetiyordu. Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi

---

[1] Bkz. J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1985), s. 77-79.

olarak, bu düzeni din ve adalet ilkeleriyle uyumlu şekilde muhafaza etmek zorundaydı. XV. Louis 1768'de, haleflerine miras bıraktığı devletin kendisinin miras aldığı devletle aynı anayasaya-yönetime sahip olması gerektiğini beyan ettiğinde, sabit ve değişmez bir anayasal düzen fikrini ifade ediyordu. Burada hükümdarın egemenliği dönüşüm üzerinden değil, muhafaza üzerinden tanımlanıyordu ve krallığın işlevleri temelde idari olmaktan ziyade adliydi. Dolayısıyla 1725'te hukukçu Mathieu Marais "kamu hukukuna göre kral bir yargıçtır" demiş ve 17. yüzyılın ünlü "kralın ilahi hakları" teorisyeni *Politics Drawn from the Very Words of Holy Scripture*'unda (ölümünden sonra 1709'da yayımlandı) şu tespitte bulunmuştu:

> Hükümetin amacı devletin hayrı ve bekasıdır. Devletin bekasını sağlamak için, öncelikle iyi bir anayasa-yönetim şarttır.... Devlet organında iyi anayasa-yönetim iki şeyden oluşur: Din ve adalet. Bunlar devletlerin içsel ve kurucu ilkeleridir. Din ile Tanrı'ya hak ettiği, adaletle de insanlara uygun ve layık oldukları verilir.[2]

Bu hukuki söylem çerçevesinde, "uygun ve layık" olan, diğer birçok şey dışında, kişinin soyuna ve mevkiine eşlik eden kişisel haklar ve mülkiyet hakları demekti. Ülke, çeşitli kolektif yapıların ve zümrelerin bir toplamı olarak görülüyordu (ruhban, soyluluk, belediyeler, *parlement*'ler, loncalar ya da üniversiteler bunlardan yalnızca birkaçıdır); bu yapılara üyelik kimi zaman çakışıyordu, ama hepsi de adli açıdan cevaz verilmiş ayrıcalıklarını yerine getiriyordu. Bir kral, tebaasını adaletli bir şekilde yönetiyor, bu ayrıcalıkları onurlandırdığında onlara uygun ve layık olanları veriyordu. Paris *parlement*'inin yargıçları 1776 yılında tahta yönelik bir şikâyet mektubunda bu "kraliyet adaleti" kavramını dile getiriyorlardı: "Efendim, adalet kralların ilk görevidir. Adaletin ilk kuralı, her insanın kendisine ait olanı korumasıdır ... bu kural yalnızca mülkiyet haklarının korunmasını değil, aynı zamanda insana bağlı olan ve soydan ve mevkiiden gelen hakların da korunmasını içerir."[3] Bu hukuki krallık modelindeki kamusal alan kavramı son derece sınırlıydı. Krala yönettiği kişilerin ayrıcalıklarını onurlandırmasını talep ederek, tahtın tebaasının yaşamlarına meşru bir şekilde müdahale edebileceği alanları kesinkes

[2] Alıntılar Michel Antoine, "La monarchie absolue", *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* cilt 1: *The Political Culture of the Old Regime* içinde, haz. Keith Baker, (Oxford ve New York, 1987), s. 11 ve Keith Baker, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1991), s. 113.

[3] Aktaran: Baker, *Inventing the French Revolution*, s. 114.

sınırlamış oluyordu.

XIV. Louis'nin hükümdarlığından itibaren gittikçe aktif ve idari bir yönetim tarzı bu eski krallık anlayışını güçsüzleştirmiş olmasına karşın, Eski Rejim'in sonlarına kadar ayrıcalık Fransız mutlakıyetçiliğinin temel taşlarından biri olarak kaldı. Ayrıcalığın özü tikellikti, zira belli bir zümrenin ya da kolektif yapının ayrıcalıkları (düz anlamıyla "özel yasaları") başka hiçbir grup tarafından paylaşılmıyordu ve dolayısıyla ona özgüydü. Her kolektif yapının sahip olduğu ayrıcalıklar tikel olduğundan, taht dışında hiçbir birey ya da kurum bir bütün olarak siyasal cemaat adına konuşamaz ya da hareket edemezdi. Fransa tahtın savaş zamanında destek bulabilmek ya da ek vergiler elde etmek için ortaçağdan bu yana düzenli olarak topladığı Zümreler Meclisi biçiminde ülke çapında temsilî meclis gibi bir şeye sahipti. Fakat tahtın 1614'ten bu yana Zümreler Meclisi'ni toplamamış olması bir tarafa, yapısı bile Fransız toplumunun temelini oluşturan tikelliği ve ayrıcalığı güçlendiriyordu. 1789'a kadar üç zümrenin (ruhban, soyluluk ve avam) temsilcileri toplanıyor ve ortak şekilde değil, ayrı ayrı oy veriyor, şikâyetlerini ve taleplerini ona göre hazırlıyorlardı. Zümreler Meclisi temsilcileri herhangi bir soyut anlamda ulusu değil, yalnızca ayrı ayrı zümreler oluşturan kolektif yapıları ve bölgesel yetki alanlarını temsil ediyordu. Hepsinin de bütünle ilişkisi yalnızca kralın şahsı üzerindendi; kral, şahsında tüm ulusu cisimleştiren yegâne kamusal figürdü.

Dolayısıyla Keith Baker'ın belirttiği gibi, mutlak monarşinin geleneksel hukuki modeli içinde, "siyasal sorunların yararlı bir şekilde tartışılması söz konusu olamaz, zira kralın şahsı dışında bir kamu yoktur."[4] Yalnızca kral siyasal cemaati bir bütün olarak algılayabilecek ve tüm ülkeyi etkileyen kararlar verebilecek biri olarak görülüyordu. Yalnızca kral devletin gizemlerine vakıftı ve tahtın tekrar tekrar "kralın sırları" formülünü kullanması, meşru siyasal eylemi kralla ve danışmanlarıyla sınırlayan bir kamusal alan anlayışını ifade ediyordu. 16. yüzyıl din savaşlarının acı mirası (mezhep savaşları, ülkenin rakip aristokrat kamplara bölünmesi, otuz yıldan az sürede iki kralın öldürülmesi) kamusal siyasal alanda da bireylerin ve grupların söz hakkının son derece sınırlı olması gerektiğini söyleyen kralcı görüşü doğruluyor görünüyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında bu görüş, kralı tanrı mertebesine yükselten kralın ilahi hakları teorilerinin yükselişiyle daha da güçlenmişti. Bu teoriler kral ve danışmanları dışında kimsenin vakıf olamayacağı bir "sır" ya da "gizem" olarak siyaset mefhumuna ilahiyat düzleminde cevaz veriyordu.

[4] *A.g.e.,* s. 114.

İlahi haklar teorileri, kralın görüşlerinin gizliliğini tanrının bilgeliğinin gizemine ve erişilmezliğine benzeş olarak göstermekle, kraliyetin siyasal eylem ve tefekkür alanının yalnızca krala ve danışmanlarına ait olduğu iddialarına dini açıdan cevaz vermiş oluyordu.

Kraliyet politikalarına muhalefetin meşru yollarla ifade edilebileceği ve müzakere edilebileceği ulusal temsilî yapıların yokluğuna karşın, *parlement* olarak bilinen adli kurumlar, kurumsallaşmış muhalefet için bir araç işlevi görüyordu. Teknik açıdan *parlement*'ler kraliyet mahkemeleriydi ve 13. yüzyılda kral tarafından yaratılmıştı. Bu organların hem temyiz mahkemeleri olarak hem de kralın bir buyruğunun ilgili yerelin ya da bölgenin yasalarıyla uyumlu olup olmadığını doğrulama sorumlulukları aracılığıyla yüksek adli yetkileri vardı. Tutarsızlıkların ya da ihlallerin bulunduğu yerlerde, *parlement*'in yargıçları tahta itirazlarını ayrıntılarıyla ortaya koyan bir şikâyet dilekçesi sunuyorlardı. Fransız kralları bir itirazı reddedebiliyor ve reddediyor olsalar da, bir *parlement*'in kralın buyruğuna karşı çıkması o buyruğun meşruiyetine ciddi derecede zarar veriyor ve etkili bir şekilde uygulanmasını zorlaştırıyordu. Tahtın genişleyen mali ve idari rolüyle tebaalarının mülkiyetini ve ayrıcalıklarını koruma konusundaki geleneksel rolünün giderek çatıştığı bir dönemde, *parlement*'in kraliyet yasalarının yasallığını doğrulama konusundaki sorumluluğu onları muhalefetin merkezine yerleştirmişti. *Parlement*'ler maliye ve tarım reformuna sık sık muhalefet etmeleri yüzünden, bazen aristokratik ayrıcalığın kendi kendine hizmet eden savunucuları olarak görülmüşlerdir. Bu yorumun haklılık payı olsa da, *parlement*'lerin önemini çok dar bir şekilde tanımlamaktadır. Zaman zaman epeyce kendine yontucu ya da engelleyici olsa da, *parlement*'lerin muhalefeti kralın kamusal siyasal tartışmayı kontrol etme çabalarına başarıyla karşı çıkmak için kurumsal bir araç sağlamıştı, her ne kadar sonuç olarak *parlement*'ler doğumuna yardımcı oldukları kamunun kurbanı olmuş olsalar da.

JANSENCİLİK VE MUHALİF BİR KAMUSAL ALANIN DOĞUŞU

Habermas'ın kamusal alan modelinin en önemli sınırlılıklarından biri dine önem vermemesidir. Habermas 18. yüzyılın yeni kamusal alanını, temelde, felsefi açıdan Aydınlanma'dan neşet eden seküler bir olgu olarak görüyordu. Oysa dini meseleler 18. yüzyılda şiddetli tartışmalara yol açıyordu ve siyaset ve matbaa temelli kamusal alanın genişlemesinde oynadıkları rol daha fazla vurguyu hak etmektedir. Katolik karşıtlığı

18. yüzyıl İngiliz siyasal kültüründe derin köklere sahipti; yüzyılın ilk yarısında ardı arkasına ortaya çıkan Jacobus karşıtı risaleler, halk arasındaki siyasal kutlamalara sık sık eşlik eden papa suretlerini yakma eylemlerinde ve 1780'de Londra'daki Katolik karşıtı isyanlarda bunu görmek mümkündür. Benzer şekilde, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun topraklarında da, Protestan ve Katolik mezhepler arasındaki ve içindeki polemik kavgaları seküler ihtilaflardan çok daha fazla risaleye konu oluyordu. 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başlarında Alman Pietistleriyle ortodoks Luterci muarızları arasındaki tartışmalardan doğan binlerce kitap ve risale, Salzburg başpiskoposunun 1731'de 20 bin Protestanı kovmasının tetiklediği Protestan propagandası ve II. Joseph'in 1780'lerde Habsburg topraklarındaki dini reformlarının yandaşlarıyla karşıtlarının yol açtığı yayın yağmuru bu olguya fazlasıyla kanıt sunmaktadır.[5]

Dini ihtilafların kamusal alanın genişlemesine etkisi hepsinden öte Fransa'da görülüyordu. Jansencilik diye bilinen dini hareket bunun kanıtıdır. 17. yüzyılda Katolikler arasında inayet ile özgür irade arasındaki ilişki üzerine dönen tartışmalardan doğan Jansencilik, insanların günahkâr doğasını ve selamet için Tanrı'nın bahşettiği hak edilmemiş inayete tamamen bağlı olduklarını vurguluyordu. Jansenciler özgür iradeye çok önem veren ve dolayısıyla bireylerin iyi davranışlar sergileyerek ve kilisenin şefaati aracılığıyla selamete erişebilecekleri konusunda daha iyimser olan kilise üyelerini, özellikle de Cizvitleri fazlasıyla eleştiriyordu. Jansenciliğin kefaret üzerine katı görüşleri, bireylerin mağfiret dilemeleri ve komünyona ancak bir iç dönüşüm ve nedamet sürecinden geçtikten sonra katılmaları gerektiğini savunuyordu. Jansenciliğin katılığı ve kaderci eğilimleri Kalvencilikle belli bir benzerlik taşıyordu ve papalık daha 1653'te bu hareketin sapkınlığından Jansenci ilahiyata atfedilen birkaç görüşü kâfirlik olarak mahkûm edecek kadar emindi.

Jansencilik tüm Katolik Avrupa'da müritler kazanmasına karşın, papalığın hareketin bastırılması çağrıları, krallığın uzun süreli Gallik

---

[5] Pietizmin kamusal alana etkisi için, bkz. Martin Gierl, *Pietismus und Aufklärung: Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhunderts* (Göttingen, 1997) ve James Van Horn Melton, "Pietism and the Public Sphere in Eighteenth-Century Germany", *Religion, Politics, and Enlightened Europe* içinde, haz. James Bradley ve Dale Van Kley (Notre Dame, 2001). Mack Walker, *The Salzburg Transaction: Expulsion and Redemption in Eighteenth-Century Germany* (Ithaca, 1992) Salzburg'dan kovulmalara gazetecilerin yanıtını ele almaktadır. Joseph'in reformlarının Viyana matbaa kültürüne etkisi için, bkz. Leslie Bodi, *Tauwetter in Wien: zur Prosa der österreichischen Aufklärung* (Frankfurt, 1977).

geleneklerinden ötürü Fransa'da başlı başına bir muhalefet doğurdu. Gallikanizm ortaçağın sonlarında papanın evrensel egemenlik iddialarına bir tepki olarak ortaya çıkmış ve Fransız kilisesinin Roma karşısındaki özerkliğini bağnazca savunmuştu. Krallık Fransız kilisesi üzerinde siyasi ve mali denetime sahip olma çabalarını meşrulaştırmak için Gallikan argümanlara sarılmıştı. Kilisenin müdahalelerine karşı kendi adli otoritelerini savunmaya meraklı olan *parlement*'ler, Gallikanistlerin görüşlerini daha bir hırsla sahipleniyorlardı. Bu yüzden 1713'te, papanın *Unigenitus* emirnamesi Fransız Jansenci Pasquier Quesnel'in yayımladığı bir Yeni Ahit şerhindeki 101 maddeyi kâfirlik diye reddettiğinde, savunmacıları Fransa'da emirnamenin yayımlamasını protesto ederken sağlam bir Gallikan polemik cephaneliğinden yararlanabilmişti.

Taht Jansenciliğin Gallikan retoriğinden etkilenmemişti, hatta XIV. Louis bu harekete daha baştan karşı çıkmıştı. Papalık karşıtı argümanlarının taht açısından çok az çekiciliği vardı, zira taht artık papalığı kralın egemenliğine ciddi bir tehdit olarak görmüyordu. Fransız krallığının esas derdi doktrin birliğini korumaktı ve Jansenci polemikleri 16. yüzyılın din savaşlarında krallığı mahveden mezhep çatışmalarıyla özdeşleştiriyordu. Papa aslında *Unigenitus*'u yayımlarken kendi inisiyatifiyle değil, 1710'da Jansencilerin kalelerinden biri olan Port-Royal manastırının yıkılmasını emreden XIV. Louis'nin ısrarcı tahrikleriyle hareket etmişti. Krallık 18. yüzyıl boyunca bu harekete karşı çıktı, 1730'da *Unigenitus*'u resmen bir "devlet ve kilise yasası" ilan etti. Fransız kilise hiyerarşisi bu düşmanlığı paylaşıyordu ve Jansencilik karşıtı piskoposlar papazlara Jansenci sempatileri olanların sakrament ayinine katılmalarını yasaklamaları telkininde bulunarak tekrar tekrar hareketi bastırmaya çalışmışlardı.

Fakat krallığın Jansenciliğe düşmanlığı sadece dini bölünme korkusundan kaynaklanmıyordu. XIV. Louis Jansencileri "cumhuriyetçi" diye yaftalıyordu; bu suçlama abartılı olmasına karşın, yine de hareketin siyasal muhalefet potansiyeline işaret ediyordu. Jansencilikteki mutlakıyetçilik karşıtı eğilimlerin kökleri, ortaçağ sonundaki konseyci teorilere dayandırılabilir. Bu teoriler kilise hiyerarşisinin otoritesini bir bütün olarak kiliseyi oluşturan inananlar tarafından tevdi edilmiş olarak görüyordu. 18. yüzyıl boyunca Jansenci söylem bu yetkilendirme fikrini siyasal alana taşımış ve kraliyet otoritesini ulusun egemenlik haklarının devri şeklinde tanımlayarak tahtın mutlakıyetçi iddialarına karşı çıkmıştı. Jansenciliğin proto-cumhuriyetçi özellikleri kilise yönetimindeki alt ruhban sınıfına tahsis ettiği rol, sivillerin katılımıma yaptığı vurgu ve kendi sofu dünya görüşünde saklı olan kraliyet şatafatı ve debdebesinin

reddiyle daha da güçlendirilmişti.

Jansenciliğin halk nezdindeki çekiciliği ilk kez 1727'de eski bir Jansenci diyakozun mezarında gerçekleştirilen mucizevi tedavi haberleri kalabalık hacı gruplarını Paris'teki Saint Médard kabristanına çekmeye başladığında açık hale geldi. Sonraki beş yıl içinde, Saint Médard'ı ziyaret edip, şiddetli kasılmaların ve ihtilaçların ardından hastalıklarından kurtulan insanlara dair haberlere inanan binlerce insan bu bölgeye akın etti.[6] İhtilaçlıları bastırmaya ne hükümet baskıları ne de din adamlarının aforoz tehditleri yetince, Kardinal Fleury (XV. Louis'nin o dönemki başbakanı) toplantıları "ahlaksız konuşmalar"a vesile olduğu gerekçesiyle mahkûm etmiş ve 1732'de kabristanı kapamıştı. Hükümet Paris'in başka yerlerinde toplanan inatçı ihtilaçlılara baskı uygulamaya devam etti ve 1735'e gelindiğinde, olay geride kalmıştı.

Fakat bu sayede bir muhalefet hareketi olarak Jansenciliğin halk tabanı genişledi. Bu muhalefet Paris *parlement*'inde elde ettiği destek sayesinde kurumsal güç kazandı; yargıçlardan bazılarının Jansenci temayülleri vardı ya da en azından, Jansencilerin baskıya maruz bırakılmasına anayasal ilke temelinde karşı çıkıyorlardı. David Bell Jansenci sempatilerin özellikle de *avocats au parlements* (*parlament* mahkemelerinde davalara çıkma yetkisi olan avukatlar) arasında yaygın olduğunu göstermiştir. *Parlement* muhitinin Jansenci harekete bu denli açık olmasının birçok nedeni sayılabilir. Jansenciliğin Püriten yanı, geleneksel olarak sofulukları ve ahlaki dürüstlükleriyle övünen *parlament* yargıçlarına ve avukatlarına çekici gelmiş olabilir. Başka araştırmacılar ise mahkemelerin adli otoritesi tarafından denetlenmediği sürece kraliyet otoritesinin her zaman suiistimale açık hale geleceğine inanan *parlement* meşrutiyetçiliği ile Jansenciliğin insan doğasının yozlaşmaya müsait olduğu vurgusu arasında benzerlikler olduğuna dikkat çekmişlerdir. Fakat *parlement*'lerin emirnameye muhalefetini özellikle şiddetlendiren şey, yüksek rütbeli papazların bu emirnameyi dayatma çabalarının *parlement*'lerin adli otoritesini zayıflattığı inancıydı. Bu noktada sözcüler sakrament ayininden mahrum bırakılan ya da *Unigenitus*'a muhalefetlerinden ötürü başka türlü gadre uğrayan suçlanmış Jansencilerin çağrılarına kulak vermek için *parlement*'in otoritesinden dem vuruyorlardı. Jansenci polemikçiler bu hukuki meselelerden son derece maharetle yararlanıyorlardı. Papalığın "despotizmine" saldırıları, Paris *parlement*'inin katı derecede Gallikan muhitinde yankı bulmuştu ve

[6] İhtilaçlılar hareketi için, bkz. Robert Kreiser, *Miracles, Convulsions, and Ecclesiastical Politics in Early Eighteenth-Century Paris* (Princeton, 1978).

mezalime uğrayan Jansencilerin *parlement* mahkemelerine başvuruları, kendi hukuki otoritelerini geleneksel olarak korumaya çalışan adli organlardan yanıt bulmuştu. Paris *parlement*'i siyasal ya da ideolojik açıdan monolitik değildi: Diğer kraliyet kurumları gibi hiziplerle maluldü ve yargıçların yalnızca küçük bir azınlığı inançları bakımından aktif derecede Jansenciydi. Fakat Jansenci propagandanın retorik dehası, dini polemiği Gallik geleneklere çağrılarla ve *parlement*'lerin adli iddialarıyla stratejik yönden birleştirmesi kritik anlarda hareketin *Unigenitus*'a parlamenter destek toplamasını sağlamıştı.

1730'a gelindiğinde, *parlement*'lerin emirnameye muhalefeti ciddi bir dönüş yaşadı. Paris *parlement*'i zulme uğrayan Jansencilerin başvurularını dinlemeye başlamış ve 1732'de kraliyet meseleye ilişkin *parlement* şikâyetlerini sınırlayan bir buyruğa karşı çıktıkları için 139 yargıcı başkentten kovmuştu. Sonraki otuz yılda *Unigenitus* monarşinin en güçlü üç kurumu olan taht, *parlement* ve kilise arasında sert bir çekişme konusu olarak kaldı. Jansencilik karşıtı piskoposlar *Unigenitus*'a muhalefeti mahkûm etmeyi sürdürdüler ve suçlanan Janesnistleri sakrament ayinlerinden mahrum bırakma girişimleri ihtilafın canlılığını korumasına yardımcı oldu. Paris *Parlament*'i de çeşitli Jansencilik karşıtı tetkikleri yasaklayarak misillemede bulunmuş, böylece Fransız kilisesi karşısındaki hukuki haklarını yeniden tasdik ederken, *Unigenitus*'a da yasal statü tanımayı reddetmişti. Tahtın tutumu ise daha da muğlaktı. Jansenciliğe düşmanlığı devam etmesine karşın, krallık, esasen, perde arkasından her iki taraftan da ılımlılarla işbirliği yaparak ya da düzenli olarak iki tarafa da "sessizlik" dayatarak ihtilafı sınırlandırma derdindeydi.

Fakat sessizlik sağlamak kolay değildi. İhtilaç olayı Jansenci ihtilafın popülerleşmesine yol açmış ve tartışma artık taht, kilise ve *parlement* kurumlarının çok ötesine taşınmaya başlamıştı. Ayrıca Fransız tarihinde devrimden önceki en büyük ayaklanma olan Fronde'nin hükümet karşıtı risalelerinin yayımlanmasından bu yana (1648-52) böyle büyük çaplı bir yazılı propaganda yürütülmemişti. Daha Naiplik döneminde (1715-23) *Unigenitus*'un Jansenci muarızları emirnameye saldıran yüzlerce risale yayımlamışlar ve 1728'de *Nouvelles ecclésiastiques*, Jansenci davasının gizli bir savunucusu olarak kayda değer yayın hayatına başlamıştı. Üç-dört haftada bir yayımlanan bu gazete, inançlarından ötürü zulme uğrayan basit kasaba papazlarının ve sıradan insanların çilelerini ayrıntılı olarak anlatıyordu. *Nouvelles ecclésiastiques* sıradan yurttaşların *Unigenitus*'a muhalefetini ilahiyat meseleleri üzerine akla yatkın görüşleri dile getirebilecek kapasiteye sahip sıradan erkek ve kadınlardan oluşan bir "kamu" olarak meşrulaştırıyordu. Gazete bu kamunun (kit-

lenin) sözcüsü, yani düşman bir tahtın ve münfesih dinî düzenin zulme uğrayan kurbanlarını savunan bir mahkeme olduğunu iddia ediyordu. "Kamu onların yozlaştırmayı başaramadıkları bir yargıçtır" diyordu gazete 1732'de.[7]

Kamunun bir mahkeme olarak, geleneksel olarak gücü elinde bulunduran kurumların eylemlerini yargılayan bağımsız, şaşmaz, bölünmez bir organ olarak resmedilmesi, bu kavramın 18. yüzyıl Fransız siyasal söyleminde geliştiği şekliyle kilit bir öğesi haline gelecekti. Jansenci ihtilaf geliştikçe, Jansenci avukatların Paris *parlement*'inin önünde savundukları davalarda "kamuoyuna" çağrılar daha sık görülmeye başladı. Hitabet eğitimleri ve deneyimleri sayesinde, avukatlar kamu mahkemesi pelerinini taşıyacak donanıma sahiplerdi. Açık sözlülükleri baronun üyeleri olarak sahip oldukları nispi ifade özgürlüğünü de yansıtıyordu. Avukatların yasal argümanlarını yazılı biçimde sunmaları âdettendi ve isteklerine göre dava özetlerini yayımlayıp halk arasında dağıtma hakları da vardı. *Mémoires judiciares* diye bilinen bu belgeler genelde yüzlerce sayfayı buluyordu ve 18. yüzyılda bunlardan en az yüz bin adet yayımlanmıştı. En önemlisi, *mémoires judiciares* ön sansüre tabi değildi; Bell'in belirttiği gibi, bu muafiyet onları Eski Rejim'in yayıncılık dünyasında neredeyse benzersiz kılıyordu. *Mémoires* ilk başta yasal yolsuzlukların kurbanı olan müvekkiller için bir gazetecilik yolu olarak meşrulaştırılsa da, Jansenci muhalif gazeteciliğin önemli bir silahı haline geldi. Jansencilik karşıtı piskoposlar tarafından zulme uğrayan müvekkiller adına yayımlanan ve sık sık da sansasyon yaratan çağrılarda, Jansenci yargıçlar *Unigenitus*'a kamusal muhalefeti harekete geçirmek için meşhur polemik yeteneklerinden yararlanmışlardı. Krallık doğal olarak bu avukatlara hiç güvenmiyordu: Kardinal Fleury'nin danışmanlarından Marki d'Argenson, Parisli yargıçları radikal Tory muhalefetine benzetmiş ve onları "devletin orta yerinde mutlak bağımsızlığa sahip bir tür küçük cumhuriyet" olarak adlandırmıştı.[8] Fakat avukatlar krallığın bağımsızlıklarını tırpanlama çabalarına adli grev tehditleriyle direnebildiler ve özerkliklerini savunurken 1750'den sonra ortaya çıkan daha radikal halk egemenliği öğretilerinin habercisi olacak tarzda parlamenter meşrutiyetçilik dilini kullandılar. Paris barosundaki bu radikalleşme devrime kadar sürdü: 1789'da Üçüncü Zümre'nin temsilcilerinin nere-

---

[7] Aktaran: Peter R. Campbell, *Power and Politics in Old Regime France 1720-1745* (Londra, 1996), s. 303.

[8] Aktaran: David Bell, *Lawyers and Citizens: The Making of a Political Elite in Old Regime France* (New York ve Oxford, 1994), s. 6.

deyse yarısı avukattı ve Brissot, Danton ve Robespierre gibi örneklerin de gösterdiği üzere, avukatlar devrimci rejimin önderleri arasında merkezi bir yere sahip olacaklardı.[9]

Dolayısıyla avukatlar 1730'lar ve 1740'lardaki dini ve anayasal ihtilafların, monarşinin geleneksel kurumsal çerçevesinin dışına çıkıp geniş kamusal alandaki yerini almasını sağlayan süreçte kilit bir rol oynadılar. *Unigenitus* konusundaki ihtilafların eşi görülmedik bir sertlikte yeniden başladığı 1750'ler, bu sürecin ne derece ilerlediğini gösteriyordu. Çatışmanın yeniden patlak vermesine vesile olan olay, Jansencilik karşıtı Paris piskoposunun Paris ruhban sınıfına Jansenci sempatileri olanları son ayinlerden mahrum bırakma talimatını verdiği 1749'da yaşandı. Paris *parlement*'i başpiskoposun tutumunu kınadı ve din adamlarına bu talimata uymamalarını emretti. Bunu yaparken, geleneksel Gallik ve konseyci argümanlardan yararlanarak başpiskoposun anayasal yetkisini aştığı suçlamasında bulundular. Sonraki beş yılda tartışmanın tonu Jansenci avukatların ihtilafı risaleler, gazeteler ve *mémoires* aracılığıyla kamusal alana taşımalarıyla giderek şiddetlendi. 1754'te monarşi, dini tartışmaları kamu sükûnetinin çıkarına hükme bağlama rolüne bağlı kalarak, tarafları susturdu. Burada bir kez daha devletin hayati meseleleri söz konusu olduğunda kamusal beyanlarda bulunma yetkisinin yalnızca devlette olduğu iması vardı.

Fakat Baker'ın dile getirdiği gibi, ihtilafın yoğunluğu tahtın bu iddiayı dayatmasını olanaksız hale getirmişti; üstelik XV. Louis hem *parlement* yargıçlarını hem de başpiskoposu başkentten kovarak tartışmayı sonlandırmaya çalıştıktan sonra bile durum değişmemişti. Gerçekten de Paris *Parlement*'i alışılmadık bir adım atarak, şikâyet mektuplarını yayımlayınca ve bunlar tüm krallığa yayılınca tahtın aldığı önlemler tartışmayı genişletmekten başka bir işe yaramadı. Kral için daha da kötüsü, sürgüne gönderilen yargıçların savunucuları şimdi polemiklerinin hedef tahtasına papayı ya da piskoposu değil, taht otoritesini koymuşlardı. Süreç içinde geleneksel konseyci argümanlar seküler, mutlakıyetçilik karşıtı halk egemenliği mefhumları halinde billurlaşmaya başladı.

Fransa şimdi yalnızca halk egemenliği öğretileri açıkça geliştirildiği için değil, aynı zamanda siyaset oyununun kuralları temelden değiştiği için de "mutlakıyetçi sınırlarını delmişti" (Baker). 1760'lara gelindiğinde siyasal söylemin kraliyetin tekelinde olduğu iddiasını savunmak zorlaşmıştı. Jansenci ihtilaf tahtın kamusal tartışmayı kontrol edemediğini göstermişti; kralın diğer politikalarının halk nezdinde destek görmeme-

[9] *A.g.e.*

si bu başarısızlığı daha da belirgin hale getirmişti. Fransa'nın Yedi Yıl Savaşı'ndaki kötü askeri performansı, monarşisinin 1763-1764'te tahıl ticaretini liberalleştirme girişiminin halktan tepki görmesi ve krallığın mali politikasına yönelik artan eleştirilerin ardından tahta yönelik eleştiriler de arttı. 1750'lerin gerilimli yıllarında Paris *parlement*'i krallığın yasalarını protesto eden on beş şikâyet mektubu yayımladı.[10]

Ayrıca 1760'larda Aydınlanma filozofları aydınlanmacı kanaatin kendi kendini atamış temsilcileri olarak gittikçe görülür hale geldiler. Diderot'nun yayına hazırladığı *Ansiklopedi* (1751-1775) yalnızca Aydınlanma düşüncesinin bir özeti olarak değil, aynı zamanda Aydınlanma filozoflarına bütünlüklü bir kimlik kazandıran bir yayıncılık girişimi olarak hizmet gördü. Aydınlanma'nın sosyalleşme merkezleri olarak bu dönemde popülerliği doruk noktasına varan Paris salonları bu bütünlüğü daha da ilerletti. 1762'de oğlunu Katolikliğe dönmek istediği için öldürdüğü iftirasına maruz kalmış bir Protestan olan Jean Calas'ın infaz edilmesini protesto eden Voltaire'in kampanyasının büyük yankı uyandırması, aydınlanmacı kamuoyunun hakemleri olarak Aydınlanma filozoflarının ortaya çıkışını simgeliyordu. Voltaire 1764'te, "dünyayı fikirler yönetir, ama uzun vadede fikirleri yöneten bilgelerdir"[11] diye yazdığında, yalnızca kamuoyunun artan önemini değil, aynı zamanda yazarların kamuoyunu şekillendirebilme gücüne duyduğu güveni de ifade ediyordu.

KAMUSALLIK SİYASETİ

Paradoks olsa da, 1760'larda siyasal hoşnutsuzluğun artışına bir siyasal çekişme kaynağı olarak Jansenciliğin gerileyişi eşlik etmişti. Jansenci propaganda, hareketin Cizvitleri kovma kampanyasının başarıyla yönetilmesine yardımcı olduğu 1760'ların başlarında doruk noktasına ulaşmıştı. Fakat bundan sonra, Jansencilik artık 1750'lerin mücadeleleri döneminde tetiklediği türde ihtilaflara yol açmadı. Roger Chartier, Jansenciliğin gerileyişini yüzyıla yayılan genel Hıristiyansızlaştırma sürecinin bir belirtisi olarak görmüştür (halkın kilise hiyerarşisinin otoritesine güvenini sarsarak Jansenciliğin bizzat hızlandırdığı bir gelişmedir bu). David Bell ise Jansenci davadan çok Aydınlanma'nın ünlü siyasal

[10] Dale Van Kley, *The Damiens Affair and the Unraveling of the "Ancien Regime", 1750-1770* (Princeton, 1984), s. 100.

[11] Aktaran: J. A. W. Gunn, *Queen of the World: Opinion in the Public Life of France from the Renaissance to the Revolution, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 328 (Oxford, 1995), 175 (Fransızcadan kendim çevirdim).

davalarını savunmaya ilgi gösteren genç, daha seküler görüşlü avukatlar kuşağı arasında Jansenciliğin çekiciliğinin azalışına dikkat çeker.

Jansenciliğin çekiciliğinin gerileme nedenleri ne olursa olsun, *Unigenitus* ihtilafı ateşini kaybettikten sonra bile genişlemeye devam eden bir muhalif muhitin oluşmasında hayati rol oynadı. 1760'lara gelindiğinde, konseyci dini modelin sekülerleştirilerek bir halk egemenliği öğretisine dönüştürülmesi *parlement* çevrelerinde çok ileri düzeydeydi. Bu dönüşüm ülkenin çeşitli *parlement*'lerinin kendilerini yargı yetkileri kendi alanlarıyla sınırlı olan yerel kurumlar olarak değil, tüm ulusu temsil eden tek bir organ olarak görme eğilimlerinde ifadesini bulmuştu. Bu anlayışın anayasal imaları elbette kralın dikkatini çekmiş ve *parlement*'lerin birlikte hareket etme hakkını kesin bir dille reddetmişti. 1766'da XV. Louis Paris *Parlement*'ini krallığın politikalarına muhalefetini Pau ve Rennes *parlement*'leriyle birleştirme girişimlerinden ötürü paylamıştı. "Pau ve Rennes *parlement*'lerimde olanlar diğer *parlement*'lerimdekileri ilgilendirmez. Ben bu iki kurumuma yetkim neyi gerektiriyorsa öyle davrandım ve kimseye açıklama yapmak zorunda değilim." Kral, "tüm *parlement*'lerin birlikte tek bir organ olduğu" ve bu organın "ulusun kürsüsü, mahkemesi ve sözcüsü" olduğu iddiasını kesin bir dille reddediyor ve buna karşı, tahtın geleneksel görüşünü tekrarlıyordu: Yalnızca kral ulusun tamamı adına konuşma ve hareket etme yetkisine sahiptir ve "kamu düzeni bütünüyle benden neşet eder." "Kimilerinin monarşiden ayrı bir varlık olarak görme cüreti gösterdiği ulusun hakları ve çıkarları, benim hak ve çıkarlarımla birleşmiştir ve yalnızca benim elimdedir." Kral, muhalefetin özellikle de (şikâyet mektuplarının yayımlanmasında ifadesini bulan) *açıklığına* yükleniyordu. *Parlement*'lerin şikâyetlerine gereken ilgiyi göstereceğine dair söz veriyordu, yeter ki "gizlilikleriyle uygun ve yararlı niteliklerini korusunlar.... Yargıçlar mütalaalarını gizli tutmalı ve emirlerimi verdiğim ve güvenime layık olduklarını gösteren konsey üyelerine hakaretler yağdırmayı yakışıksız ve karakterlerine ters bir durum olarak görmelidirler."[12]

Fakat 1771-1774 Maupeou krizi tahtın yeni açıklık siyasetini kontrol altına alamadığını daha da kanıtladı. 1771'de kralın danışmanı Maupeou *parlement*'lerin bağımsızlığını tırpanlamayı amaçlayan bir dizi tedbiri hayata geçirdi. Bu reformlar *parlament* makamlarındaki yolsuzluklara son vermiş ve böylece yargıçların kralın isteklerine göre atanmasını

[12] Bu konuşma için bkz. Keith Baker (haz.), *The Old Regime and the French Revolution* (Chicago, 1986), 48-50; ayrıca bkz. Baker'ın görüşleri, *Inventing the French Revolution*, s. 226-32.

ya da görevden alınmasını mümkün hale getirmişti. Alınan önlemlerle şikâyet hakkı da sınırlanmış, yargılama yetkileri yeniden düzenlemiş ve *parlement*'ler daha yumuşak başlı yargıçlarla doldurulmaya çalışılmıştı. Geniş çevrelerce kralın despotizminin bir ifadesi olarak mahkûm edilen Maupeou reformları, muhalif yazıların sökün etmesine yol açtı. Tüm ülkede basılı halde ya da elyazması biçiminde elden ele dolaşan ağırbaşlı hukuki şikâyetlere ek olarak, küfür dolu ve çoğu zaman kaba afişlerin, gravürlerin ve kötü şiirlerin ortalığı kaplamasına yol açmıştı. Bunlara bazıları 5 bin nüsha kadar basılan çeşitli uzunlukta 160'tan fazla muhalif risale eşlik ediyordu. Muhalefet fırtınası nihayet 1774'te tahta çıkan XVI. Louis'yi reformların çoğunu kaldırmaya itmişti ve bu, kamuoyunun siyasal bir özne olarak büyük güç kazandığının bir başka kanıtıydı.

Aslında bu döneme gelindiğinde, taht en az eleştirmenleri kadar başvurmak zorunda olduğu bir kamunun varlığını tanıdığından, mutlakıyetçi önermelerini kendi kendine çürütmeye başlamıştı. XVI. Louis tahta çıkmadan birkaç yıl önce şöyle yazıyordu: "Ben her zaman kamuoyuna başvurmalıyım, o asla yanılmaz"; kral yanlısı bir propagandacı ve tarihçi olan Jakob-Nicolas Moreau 1762'de şunları yazdığında bu bağlılığı kabul etmiş oluyordu: Halkın her şeyi yargıladığı ve elindeki birçok yarı bilgiyi kötüye kullandığı bu yüzyılda, yanlış görüşlere yararlı ve kanıtlanmış görüşlerle karşı çıkmak elzemdir. Kanaatimce bu doğruları etkili bir şekilde yayma sanatı ve kanıtlama yöntemi hükümetten belli bir oranda ilgiyi hak etmektedir."[13] Tahtın politikaları için kamu desteğini harekete geçirme çabaları yeni değildi. Fronde döneminde hükümet karşıtları kadar destekçileri de binlerce risale yayımlamışlardı. XIV. Louis bile yazılı propagandanın değerini kabul etmiş ve savaş politikalarını açıklayan, tebaası arasında on binlerce nüsha halinde dağıtılan ayrıntılı açıklamalar yayımlamakta tereddüt etmemişti. Öyle ki, Joseph Klaits tahtın, savaş dönemlerinde halk desteğini kazanmak için 17. yüzyıldan önce monarşi tarafından yaygın şekilde kullanılmış olan bir Zümreler Meclisi toplama konusundaki isteksizliğinin, tahtın bir propaganda aracı olarak matbaadan yararlanmasını daha da zorunlu hale getirdiğini söyler.

Tahtın 1750'den sonra gazetecilik alanına girmesinde dikkat çekilmesi gereken husus, "kamuoyunu" etkileme çabaları değil, kamuoyunun kendisinin bir siyasal kategori olarak anlam ve aracılık kazandığı bir dönemde gerçekleşmiş olmasıdır. Fronde döneminde durum farklıydı: Mazarin rejimine muhalefetleri ne kadar sert olsa da, hükümet

[13] Alıntılar John Hardman, *Louis XVI*'den alınmıştır (New Haven, 1993), 35 ve Baker, *Inventing the French Revolution*, s. 71.

karşıtı risaleciler egemenliğin kökten yeniden paylaşımını talep etmemişlerdi ya da siyasal meşruiyetin esas kaynağı olarak kamuoyuna başvurmamışlardı. Onlar kralın iradesinin egemenliğine karşı çıkmıyor, daha ziyade ikiyüzlü ve merhametsiz danışmanların bu iradeyi saptırdığını iddia ediyorlardı. Fakat XVI. Louis'nin tahta çıkmasıyla birlikte, kamuoyunun yargılarının kral da dahil olmak üzere herkes için bağlayıcı olan bağımsız bir mahkeme olarak tasavvur edildiği bir siyasal kültür doğdu. Kral başlı başına bir aktör olarak bu sahneye çıkar çıkmaz, yeni bir siyaset tanımını onaylamış oluyordu: Kapalı, gizli ya da esrarengiz değil, açık ve şeffaf siyaset. Monarşi tahtın en az eleştirmenleri kadar başvurmak zorunda olduğu bir kamunun varlığını bir kez kabul edince, kendi geleneksel egemenlik iddialarının altını oymuştu.

XVI. Louis döneminde tahtın kamuoyuna atfettiği yeni önem, reform yanlısı bakanların kamuoyuna kurumsal bir ifade kazandırma çabalarında görülebilirdi. 1774-1776 yılları arasında maliye bakanı olan Anne-Robert-Jacques Turgot, köylerden tüm ülkeye dek yayılan bir temsilî meclisler hiyerarşisi yaratacak olan kapsamlı bir planı kabul etti. Turgot'nun meclisleri kraliyet otoritesini kontrol altına almaktan çok, toplumdan devlete doğru yanlış olmayan toplumsal bilgi akışını kolaylaştırarak bu otoritenin uygulanmasını akılcılaştırmayı amaçlıyordu. Turgot'nun bakanlığı kısa sürdüğünden planını uygulayamadı, ama 1777-1781 yılları arasında ve yine 1788-1789'da maliye bakanlığı yapan Jacques Necker bir siyasal güç olarak kamuoyunun önemine daha da büyük bir duyarlılık gösterdi. Hayatının sonlarına doğru Necker şu gözlemde bulunmuştu: XVI. Louis döneminde, "kesin bir güce sahip olmamasına karşın, hükümetin icraatlarını gözleyen bir otorite ortaya çıktı ... bu bahsettiğim otorite kamuoyudur."[14] Necker'in kamuoyuna atfettiği ağırlık, Fransa'nın Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na katılımını finanse etme gibi zorlu bir görevle karşı karşıya gelen ilk bakanlığının mali zorunluluklarından doğmuştu. Ek vergilerin ne ekonomik açıdan arzulanır ne de siyasi açıdan uygulanabilir bir şey olduğuna inanan Necker, savaşı finanse etmek için kredilere epeyce yüklenmişti. Fakat tahtın krediler alabilmesi için potansiyel kreditörlerin monarşinin mali yapısına güven duymaları şarttı. Kredi güvenilirlik gerektiriyordu, güvenilirlik ise kamusal güvende, başka bir deyişle kamuoyunda saklıydı.

Kamu kredisi ile kamuoyu arasındaki ilişkiyi vurgulayan Necker, 18. yüzyıl maliye teorisinde geleneksel bir doğru halini almış olan şeyi

[14] Jacques Necker, "Le credit", *Dernières vues de politique et de finance, offertes à la Nation Française par M. Necker* (1802), s. 269.

tekrarlıyordu. İngiliz yorumcular kamu kredileri ile mutlak monarşinin uzlaşmaz olduğu, zira mutlakıyetçi yönetimlerin kamunun mali güvenini sürdüremeyecek kadar güçlü ve kaprisli olduğu görüşünü sık sık dile getirmişlerdir. Hiçbir hükümet kafasına göre hareket ederek kamunun güvenini kaybetmeyi göze alamayacağından, kamu kredisini despotizmin karşısında bir engel olduğu için övmüşlerdi. Fransız tahtının 1718'de yeni kurulan Fransa Bankası'nın yönetimini verdiği meşum İskoç maliyeci John Law, kralın kişisel fonlarını bankanın fonlarıyla birleştirmek ve böylece tahtın özel çıkarlarını tebaasının kamusal çıkarına bağlamak suretiyle mutlakıyetçiliği kamu kredisi kurumlarıyla uzlaştırmanın mümkün olabileceğinde ısrar etmişti. Law'ın Louisiana'daki ticari tekeli ("Mississippi Projesi") ile birleşmiş ve 1720'de şirketin iflas etmesinin ardından kapanmış olan bankanın kaderi, Fransa'da Eski Rejim'in geri kalan dönemi boyunca bir ulusal banka fikrinin itibar kaybetmesinde önemli rol oynadı ve mutlakıyetçilikle kamu kredisinin uzlaşmaz olduğu inancını pekiştirdi.[15] Fakat monarşiyi başlıca mali önlem olarak kredilerden fazlasıyla yararlanmak zorunda bırakan Yedi Yıl Savaşı'nın masrafları, kredi ve kredinin kamu güveniyle ilişkisi sorununu daha da öne çıkardı. Tahtın borçlara olan bağımlılığının artması, kamuoyuyla kredi arasında var olduğu düşünülen ilişki nedeniyle, kamuoyunun Yedi Yıl Savaşı'nın sonundan Eski Rejim'in çöküşüne kadar Fransız siyasal söyleminde çok merkezi bir kategori haline gelmesinin nedenlerini daha da açıklamamıza yardımcı olur.

Necker'in kamuoyuna verdiği önem, tahtın bütçesini yayımlama yolunda eşi görülmedik bir adım attığı 1781 yılına ait ünlü *Compte rendu*'da ifadesini bulmuştu. Necker'in *Compte rendu*'su çabucak 20 binden fazla satış yapmış ve bir tartışma dalgası yaratmıştı. Necker gelir ve giderleri yayımlamış olmasını kamunun tahtın mali işlemlerine olan güvenini tazeleyecek ve artıracak bir önlem olarak savunuyordu, ama attığı adımlar hükümettekileri dehşete düşürdü. Örneğin dışişleri bakanı Vergennes, Necker'in icraatlarını kraliyetin gizliliğinin kutsal geleneklerini ihlal ettiği gerekçesiyle mahkûm etti. Necker'in politikalarının bütçede güya bir fazlaya yol açtığını kanıtlayan *Compte rendu*, kuşkusuz, kerameti kendinden menkul bir belgeydi ve gerçek olup olmadığı tarihçiler tarafından hâlâ tartışılmaktadır. Ama bunu fırsatçı bir önlem olarak reddetmek yanlış olacaktır. Necker'in kamuoyuna seslenişi bakanlığının bir diğer

---

[15] Bkz. Thomas E. Kaiser'in "Money, Despotism, and Public Opinion in Early Eighteenth-Century France: John Law and the Debate on Royal Credit"teki harikulade incelemesi, *Journal of Modern History* içinde 63 (1991), s. 4-16.

ihtilaflı özelliğiyle tamamen uyumluydu: Taşrada özyönetim kurumları kurma planı.

Necker'in 1778 ve 1779'da Berri ve Haute-Guienne'de hayata geçirdiği planı, taşra idaresinin geniş alanlarında sorumluluğu krala bağlı memurlardan mülk sahiplerinin seçilmiş meclislerine kaydırıyordu. Aslında Necker'in deneyi monarşinin mali sisteminde bir gözden geçirme ve reform yapılmasını sağlayabilecek kurumsal kamuoyu organları yaratmaya çalışmıştı. Fransız mali idaresinin mütemadi zaaflarından biri değerlendirme sorunuydu. *Parlement*'lerin desteğini alan toprak sahipleri, tahtın yerel vergi kayıtlarını doğrulamanın bir aracı olarak kadastro çalışması yapma çabalarına şiddetle direnmişlerdi. Bu tür bir direniş ailenin mali durumunun gizliliğini korumanın Fransız tebaasının temel bir özgürlüğü olduğu yolundaki yaygın kanı kadar, Fransız toplumunun tüm kademelerinde krallığın mali politikasına duyulan güvensizliği de yansıtıyordu. Necker tahtın kendi vergi politikalarını kabule zorlama girişimlerinin zarardan başka bir şey getirmediğine ve daha fazla vergi kaçırmaya ya da direnişe yol açtığına ikna olmuştu. Ayrıca zorlamanın, krallığın maliye politikasına karşı çıkmakla ulusun haklarının savunucusu olarak kendini satan *parlement*'in değirmenine su taşıdığına inanıyordu. Necker'in başlarda *vingtième*'i (1749'dan bu yana tahtın ara ara dayattığı mülk vergisini) daha eşitlikçi bir temele oturtma girişimlerine karşı çıkan *parlement*'lere pek ihtiyacı yoktu. Fakat Necker *parlement*'lerin anayasal retoriğini kendi bencil kurumsal çıkarlarını gizleyen bir maske olarak görse de, *parlement*'lerin muhalif gücünün kamuoyu desteğini arkasına alabilmesine dayalı olduğunu kabul ediyordu. Dolayısıyla Necker'in 1778'de taşra meclisleri kurma önerisinde beyan ettiği gibi, "ya bu desteği [yani kamuoyu desteğini] onlardan alırsınız, ya da majestelerinin huzur dolu hükümranlığını bozacak mükerrer savaşlara hazırlanırsınız...."[16] Necker yerel meclisler kurarak, *parlement*'lerin oportünist demagojisine karşı kurumsal bir denge olabilecek aydınlanmacı kanaat organları yaratmayı umuyordu.

Necker meclisleri monarşinin şeffaf olmayan mali sistemine açıklık aşılamanın bir aracı olarak görüyordu. Meclisler tahtın koyduğu doğrudan vergileri (*taille*) belirleyip toplayacak, ayrıca yoksullara yardım ve diğer kamu işleri için sorumluluk alacaktı. Necker vergi koyma ve toplama usullerini kamuya açık hale getirmekle, krallığın maliye yönetiminin güvenilirliğini uzun zamandır sekteye uğratan keyfilik ve yolsuz-

[16] Aktaran: Robert D. Harris, *Necker, Reform Minister of the Old Regime* (Berkeley ve Los Angeles, 1979), s. 93.

luk şüphelerinin meclisler tarafından savuşturulabileceğine inanıyordu. Tahtın bir bakanı olarak, meclislerle kralın mali yetkisinin kısıtlanmasını amaçlamıyordu. Meclisler vergileri kendi bölgesinin mülk sahipleri arasında her birinin uygun gördüğü şekilde dağıtabilse de, her bölgenin vergi kotasını bizzat kral belirliyordu. Amaç, doğrudan vergilerin belirlenmesini ve toplanmasını yerellere bırakarak kamunun güvenini kazanmaktı. Necker meclislerin aristokratların ayrıcalığının muhafızları olmasını engellemek için, temsilcilerin yarısının Üçüncü Zümre'den gelmesi gerektiğinde de ısrar ediyordu.

Pratikte Necker'in önerisine uyulduğu anlaşılmaktadır, ama meclisler hakkındaki bilgimiz ne derece etkili olduğunu değerlendirmemizi sağlayacak düzeyde değildir. Yine de belli bir başarı elde edilmiş olsa gerek, zira sonraki maliye bakanı Charles Alexandre de Calonne 1787'de Ekabir Meclisi'ne sunduğu reform paketinde bu meclislerden daha fazla kurmayı önermişti. Calonne'un halefi Loménie de Brienne de bu meclislerin kurulmasının bir Zümreler Meclisi'nin toplanmasına yönelik artan talepleri engelleyeceği umuduyla taşra meclislerini teşvik etmişti. Nitekim Ağustos1788'de Necker maliye bakanı olarak geri döndüğünde on yedi ek meclis daha açılmıştı. Brienne de temsilcilerini neredeyse tamamen mülkiyete dayalı oy hakkıyla seçilen mahalli meclisler tasarlamıştı. Önerdikleri meclisler örgütlenme modeli açısından farklı farklı olsa da, gerek Necker gerek Calonne gerekse de Brienne bunları aydınlanmacı kanaat depoları olarak görüyorlardı ve bu desteği alarak tahtın *parlement*'lerin köklü muhalefetini engelleyebileceklerine inanıyorlardı. Calonne Kasım 1786'da krala yazığı mektupta, eğer *parlement*'ler kendisinin tek tip toprak vergisi koyma önerisine karşı çıkarlarsa, "sesleri galebe çalması kaçınılmaz olan *vox populi* tarafından boğulacaktır, özellikle de taşra ve bölge meclislerinin kurulması hükümete şu anda etkisiz eleman olan, ama iyi yönlendirildiğinde tüm zorlukları ortadan kaldırabilecek olan o ulusal çıkarın yardımını sunacağı düşünüldüğünde."[17] Brienne'in bakanlığı döneminde, *parlement*'lerin inatla karşı çıktığı krallığın önlemlerini genel olarak destekleyen meclislerin tutumu bu umutları doğruluyor görünüyordu. Fakat aslında taşra meclisleri ve mahalli meclisler siyasal inisiyatifin tahttan ve *parlement*'lerden genel olarak ulusa geçtiği süreci hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Meclisler mütalaalarının basılı dökümlerini tedavüle sokmaya başlayınca, siyasal ve anayasal tartışma giderek ulus çapında bir olay haline geldi.

---

[17] Aktaran: John Hardman, *French Politics 1774-1789: From the Accession of Louis XVI to the Fall of the Bastille* (Londra ve New York, 1995), s. 237.

Meclisler köylerden taşraya kadar gittikçe daha fazla kesimi ülkenin idaresine dahil etme başarısını gösterdiler. Bu süreçte, sonradan Ulusal Meclis'e seçilen birçoklarının siyasal bilincini ilerlettiler. Meclisler mahalli düzeyde ve taşra/eyalet düzeyinde tahtın eski idari yapılarına paralel olarak var olan ve nihayetinde onlara rakip çıkan bir siyasal toplumun yaratılmasını destekleyerek, 1789'a gelindiğinde gün gibi aşikâr olan kraliyet yönetiminin genel dağınıklığına katkıda bulundu. Bu şekliyle, meclisler monarşinin kamuoyuna seslenişinin ne tehlikeli bir oyun olduğunu gösterdiler. Krallık, siyasal tartışma ve mülahaza alanındaki tekelini bırakmakla, aslında fiilen egemenliğini de bırakmış oluyordu.

GİZLİLİK VE YARATTIĞI HUZURSUZLUKLAR

1789 baharında siyasal inisiyatif aciz bir tahttan Zümreler Meclisi'nin bir araya toplanmış temsilcilerine hızla kayarken, İngiltere'deki ruh hali oldukça farklıydı. İngiltere'nin tamamında, halkın katıldığı yüzlerce gösteri ve çağrı III. George'u hastalığını atlattığı için kutluyordu. Hanover hanedanının arkasındaki halk desteği görünüşte hiçbir zaman bu kadar çok olmamıştı. 1792-1793 kışına ilerlediğimizde karşıtlığın daha da rahatsız edici olduğunu görürüz: Paris'te Konvansiyon devrik kralı infaz etmeye hazırlanırken, İngiltere'de kralcı kalabalıklar baş cumhuriyetçi Thomas Paine'in tasvirlerini yakıyorlardı. Bu çelişkili durumu nasıl açıklamak gerekir? Fransız monarşisinin son güvenilirlik barutunu da tüketmek üzere olduğu bir dönemde, neden İngiliz monarşisinin barutu hiç olmadığı kadar çok görünüyordu? Sorunun cevabı kısmen "kamuoyu"na ve bunun İngiltere ve Fransa'daki farklı tezahürlerine daha yakından bakarak verilebilir.

Kamuoyu terimi Fransa'nın 18. yüzyıl gazetecilik yazınında İngiliz siyasal söyleminde olduğundan daha sık karşımıza çıkar. İlk bakışta bu durum bir tezat gibi görünebilir, zira Fransa en azından 1787'ye kadar, İngiltere'nin parlamento sayesinde sahip olduğu kurumsallaşmış kamuoyu araçlarından yoksundu. Ama tam da böyle bir aracın yokluğundan ötürü kamuoyu terimi mutlakıyetçi Fransa'da böylesine popülerlik kazanmıştır. İngiliz yazarlar ve siyasetçiler parlamentonun "ulusun hissiyatını" yeterince temsil edip etmediği konusunda ters düşebilirlerdi, ama çok azı, muhalif sesler Avam Kamarası'nı bu görevi yerine getirmeye zorlamanın bir aracı olarak parlamento dışı eylem çağrısı yapsalar bile, parlamentonun belli bir düzeyde ulusun sesine kulak vermesi gerektiğini tartışma konusu ediyordu. Kamuoyunun en

azından teoride kurumsal bir ayağı vardı ve bu nedenle kavram İngiliz siyasal söyleminde Fransa'da olduğu kadar can sıkıcı değildi. Fransa'da bir ulusal meclisin görüşlerini ve çıkarlarını temsil ettiği iddiasında olan temsilî organların yokluğu, "kamuoyu"na daha sık seslenilmesi ve tanımının daha zor yapılması anlamına geliyordu. Gazeteci Louis-Sebastièn Mercier 1780'lerde "kamuoyu bugün karşısında durulamayacak kadar güçlü" tespitinde bulunsa da, onu ifade edecek kurumların olmadığı bir siyasal kültürde kamuoyunu tanımlamanın zorluklarına da dikkat çekiyordu: "Kamu diye bir şey var mı? Nedir kamu? Nerededir? İradesini hangi organlar aracılığıyla ortaya koyar?"[18] Bu terim 1720'lerden itibaren polis zabıtlarında tekrar tekrar karşımıza çıkmaktadır ve krallığın kamuoyu konusundaki saplantısı (XV. Louis polis komiserlerinin haftalık raporlarını dört gözle beklerdi) temsilî hükümetin canlı kurumlarına sahip olmayan bir rejimde kamuoyunun nabzını tutmanın zorluğunu yansıtıyordu kısmen.[19]

Öte yandan bu tür organların olmaması, kamuoyu kavramına, çok çeşitli sesler tarafından sahiplenilmesine yol açan bir belirsizlik ve ele avuca sığmazlık katıyordu. Gördüğümüz üzere, 1770'lere gelindiğinde kamuoyuna çağrılar *parlement* üyeleri ve Aydınlanma filozoflarından bakanlara kadar çok farklı gruplar arasında standart hale gelmişti. Bu çevreler bazen çakışsa da (örneğin Malesherbes kimi zaman bir devlet sansürcüsü, kimi zaman filozofların hamisi, kimi zaman da *parlament*'lerin sözcüsü oluyordu), çıkarları ve konumları çoğu zaman ayrılıyordu. Bu farklılık hükümetin kendisine de yansımıştı. Fransız sarayının dillere destan hizipçiliği çoğu zaman belli bir bakana yönelik muhalefeti seferber etme amacını taşıyan risalelerin yayımlanmasına yol açıyordu. 18. yüzyıl Fransasında "kamuoyu" denen şey çoğunlukla halkın tutumlarının kendiliğinden ifadesi olmaktan ziyade, saraydaki hiziplerin tetiklediği sokak dedikodularının, kafe muhabbetlerinin ve risalelerin ürünüydü.[20] Fakat "kamuoyu" pratikte kesinlikle topak bir bütün olmasa da, onu temsil edecek meşru kurumların yokluğu farklı grupların kamuoyunun otoritesini sahiplenmelerine olanak tanıyordu. Temsilî hükümetin meşrulaştırıcı aracılığından yoksun olan bu grupların her biri, kamuoyunu bölünmez ve bütünlüklü bir şey olarak resmet-

[18] Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris* (Amsterdam, 1782-83), III:282, IV:135.

[19] Bu hususta, bkz. Gunn, *Queen of the World*, s. 282.

[20] Bkz. Jeremy Popkin, "Pamphlet Journalism at the End of the Old Regime", *Eighteenth-Century Studies* 22 (1989), s. 358-59.

me ihtiyacını daha da duyuyorlardı. François Furet'nin belirttiği gibi, bu eğilim, belli bir oranda, tek bir bireyin (kralın) geleneksel olarak tüm ulus adına konuşabilecek yegâne otorite olduğunu iddia ettiği mutlakıyetçi bir siyasal kültürün mantıksal sonucuydu. Parlamentonun çok çeşitli ekonomik ve toplumsal çıkarları bünyesinde barındırdığı İngiltere'de, kamuoyunu çoğulcu şekilde kavrama eğilimi çok daha güçlüydü. Terimin İngiliz siyasal yazınında ilk kez düzenli olarak görünmeye başladığı 1730'larda, Walpole hükümeti yandaşları, muhalefetin kamuoyu adına konuşma iddialarına, nominalizmi bakımından neredeyse postmodern görünen bir eleştiriyle karşılık vermişlerdi. Bu tutumun tipik örneği, 1731'de muhalefete, meşruiyetini, "tümüyle hayali bir yönetime, kimsenin doğrulayamayacağı ya da kavrayamayacağı muğlak ve belirsiz olan bir kamunun hayali görüşüne"[21] dayandırdığı gerekçesiyle saldıran Londra'daki *Daily Courant* gazetesindeki hükümet yanlısı yazardı.

İngilizlerde kamuoyunu çoğulcu şekilde tanımlama eğilimlerinin daha güçlü olmasının bir diğer nedeni de görece özgür bir basının varlığıdır. İngiliz okurlar 18. yüzyılın başından beri, çok farklı görüşleri ifade eden gazetelere ve siyasal dergilere alışmışlardı. Buna mukabil, Fransa'daki yerli basın çizgisi bakımından daha tekbiçimdi. İlk bakışta Fransız dergi basını etkileyici bir büyüme kaydetmiş görünüyordu, zira dergi sayısı 1720-1800 yılları arasında dört kattan fazla artmıştı.[22]

1720-29	40
1740-49	90
1770-79	148
1790-99	167

Fakat bunların yalnızca küçük bir kesimi (en fazla dört ya da beşi) devrimden önce siyasal haberler veriyordu; ezici çoğunluğu edebi, felsefi ve bilimsel konularla ilgileniyordu. Basılı siyasal haberlerdeki bu azlık, yalnızca Londra'nın 1746'da on sekiz gazeteye sahip olduğunu düşündüğümüzde daha da çarpıcıdır. Tiraj rakamları daha da manidardır: İngiliz gazetelerinin haftalık satış rakamları 1780'de ortalama 340 binken, Fransa'da en iyi tahminle 80-90 binden bahsedilmektedir. Bu uçurum Büyük Britanya'nın toplam nüfusunun Fransa'nın yalnızca üçte biri olduğunu, kent nüfusunun ise yarıdan daha az olduğunu düşündüğü-

[21] Aktaran: J. A. W. Gunn, "Court Whiggery – Justifying Innovation", *Politics, Politeness, and Patriotism* içinde, haz. Gordon J. Schochet, Folger Siyasal Düşünce Tarihi Enstitüsü Merkezi, 4 (Washington, 1993), s. 140.

[22] Harris, *Politics and the Rise of the Press*, s. 56.

müzde daha da çarpıcıdır.[23]

Fransız gazetelerinin görece az olması çoğunlukla Kardinal Richelieu dönemine dek uzanan bir kraliyet sansür rejiminin sonucuydu. Richelieu birçok yayına ön sansür uyguluyor ve matbaayı ayrıcalıklar ve tekeller yaratılması yoluyla kraliyetin denetimine daha da tabi hale getiriyordu. Bu sansür rejimi Fronde'nin iç savaşları döneminde geçici olarak çökmüş olsa da, XIV. Louis sonradan, merkezi sansür organı olarak Kitap Ticareti Bürosu'nu kurarak daha da sıkı bir denetim uygulamaya başlamıştı. Bu büro, Paris'te tüm basılı malzemenin üretimi ve dağıtımında yasal tekele sahip lisanslı yayıncılardan müteşekkil küçük bir grup olan Paris Kitap Loncası'yla birlikte çalışıyordu. Başkent dışında, taşra yayıncılık loncaları kendi bölgelerinde benzer bir tekele sahiplerdi. Gerek Paris loncası gerekse de taşradaki loncalar kitap kargolarını ve kitapçıları denetlemek ve kraliyet sansürlerinin tahta, kiliseye ya da kamu ahlakına mugayir gördükleri basılı malzemelere el koymak suretiyle hükümetle ortak çalışıyorlardı. Kâğıt üzerinde ağır cezalar vardı. 1757'de krallık, "dine saldıran, halkı galeyana getiren, kralın otoritesine zarar veren, devletin düzen ve sükûnetini bozan yazılar" yazan, yazdıran, basan ya da dağıtan herkese ölüm cezası verileceğini duyurmuştu.[24] Ama pratikte sistem daha esnek ve boşluklu idi. 1659-1789 yılları arasında yalnızca 941 kişi (yılda ortalama 7 kişi) kitap ticaretinden ötürü Bastille'e hapse gönderilmişti. Peşinen yasaklanmış ve yasalarda öngörüldüğü gibi Paris'teki Adalet Sarayı avlusunda yakılmış olan eser sayısı görece çok azdı. Örneğin devrimden önceki yirmi yılda, yasaklanan kitap ve risale sayısı yılda ortalama beşi geçmiyordu.[25] Ayrıca sistem çoğu kez sansürcülerin insafına da kalmıştı ki içlerinde bazıları aydın görüşlere sahipti. Malesherbes'in sansür rejimi (1750-1763) özgürlükçü olarak bilinirdi, zira zımni bir koruma sağlayarak, *Ansiklopedi*'nin dağıtılmasına izin vermiş, yabancı gazete ve dergilerin Fransa'ya sokulmasının önündeki yasakları hafifletmişti. Dahası Fransa içindeki ve dışındaki gizli yayıncılar ve kaçakçılar koruma ve tutuklamadan kaçma konusunda çoğu zaman çok zekice davranıyor ve asla pes etmiyorlardı.

---

[23] *A.g.e.,* s. 59-60.

[24] Aktaran: Raymond Birn, "Malesherbes and the Call for a Free Press", *Revolution in Print: The Press in France 1775-1780* içinde, haz. Robert Darnton ve Daniel Roche (Berkeley ve Los Angeles, 1989), 51.

[25] Daniel Roche, "Censorship and the Publishing Industry", *Revolution in Print* içinde, 23-24 ve aynı kitapta, "Robert Darnton, "Philosophy under the Cloak", s. 27.

Yasadışı kitap ticareti Aydınlanma yazılarının yaygınlaşmasında kritik rol oynadı ve Jansenci muhalefetin başlıca yayın organı olan *Nouvelles ecclésiastiques* (1728-1803) krallığın içinde kralın adamlarının hiçbir zaman ortaya çıkartmadıkları gizli bir yayın ve dağıtım ağına sahipti.

Fakat kraliyet sansürünün her şeye kadir olmadığı doğru olsa da, devrim öncesinde Paris'te hiçbir zaman aynı anda dört-beşten fazla siyasal gazetenin yayımlanmamış olması eski monarşinin siyasal gazeteciliği dizginleme konusunda görece başarılı olduğunun kanıtıdır. Devrim öncesi Fransa'da yalnızca tek bir günlük gazete (*Journal de Paris*) vardı ve bu gazete siyasi değil, daha çok kültür içerikliydi. 1778'e kadar aslında monarşinin resmi haber organı *Gazette de France* (Richelieu'nün yönetiminde 1631'de kurulmuştu) siyasal haberlerin yayınında kraliyet tekelini elinde tutuyordu. *Gazette de France*'ın dış haberler sayfası epeyce tarafsız ve dengeli olsa da, ülke meseleleri hakkında bilgi neredeyse yalnızca kralın ve genel olarak saray yaşamı ekseninde dönüyordu. Gazete sayfalarında siyasal çatışma ve ihtilafa rastlamak mümkün değildi, siyaset hakkında sunulanlar ise temelde resmi ve durağandı.[26] 1778'de *Gazette de France*'ın tekeli sekiz yıl sonra gazetenin yazı kurulunu da ele geçiren Parisli zengin basın baronu Charles Joseph Panckoucke tarafından satın alındı. Pankcoucke iki gazete daha kurdu: *Journal de Genève* ve *Journal de Bruxelles* (adlarına karşın ikisi de Fransa'da yayımlandı). İkisinin de benzer siyasal bölümleri vardı. Ayrıca 1784'te yayın hayatına başlayan *The Journal Général de France* da siyasal haberler içeriyordu.

Tıpkı *Gazette de France* gibi, diğer lisanslı Paris gazeteleri de, (siyasal haberler yayımladıkları takdirde) mutlak ve tartışılmaz bir kraliyet otoritesi resmi çiziyorlardı. Devrim öncesi dönemde (1787-1789), 1789'da Zümreler Meclisi'nin toplanmasına giden süreçteki tartışmalar için gazetelerden ziyade risaleler revaçtaydı. Taşra basını da farksız değildi. 1759'a kadar taht, taşra gazetelerinin yayımlanmasına önemli kısıtlamalar getirmişti. Malesherbes 1759'da bu kısıtlamaları hafifletiktikten sonraki on yılda dokuz gazete yayımlanmaya başladı, 1772-1777 arasında on tane daha çıktı ve 1788'e gelindiğinde tüm ülkede kırk dört taşra gazetesi yayımlanıyordu. Fakat bu gazetelerin çoğunda, devrimin arifesinde bile, esasen şiir, kitap değerlendirmeleri ve bilim, tıp ve yerel tarih üzerine makaleler yayımlanıyor ve siyasal haberlerden genellikle uzak duruluyordu.[27]

---

[26] Jeremy Popkin, "The Prerevolutionary Origins of Political Journalism", *Political Culture of the Old Regime* içinde, haz. Baker, s. 207.

[27] Harris, *Politics and the Rise of the Press*, s. 56-57.

Bu zamana kadar iç siyaset üzerine yayımlanmış en iyi haber kaynağı Fransa topraklarının dışındaydı. Hollanda'da *Gazette de Leyde*, Almanya'da *Courier du Bas-Rhin* ve Brüksel'de Simon-Nicolas-Henri-Linguet'nin *Annales civiles, politiques, et littéraires* gibi yabancı gazeteler yerel Fransız basınında sunulan ülke içi haberlerin azlığını telafi ediyordu. Ülke dışı Fransızca basının gelişiminin arkasındaki ilk itki, XIV. Louis'nin 1685'te Fransız Protestanlarını (Huguenotlar) kovmuş olmasıydı. Bu adım, hemen krallığın sınırları dışında Fransızca konuşan bir gazete diasporasının kurulmasını besledi. Monarşiye gizli ya da daha gevşek kraliyet sansürü altında zımni izinle sokulan gazeteler Fransa'da gerçek siyasal basına en yakın olan şeydi. 1750'lerden önce Fransız hükümeti monarşi topraklarında yalnızca beş gazetenin yayımlanmasına izin vermişti ve bunların da fiyatları pahalıydı. Malesherbes bu kısıtlamaları gevşetti ve Fransa'da 1780'e gelindiğinde dokuz yabancı gazete daha uygun fiyatlarla yasal olarak satılıyordu.

Gazette de Leyde gibi yabancı gazetelerde okurlara icazetli iç basında olduğundan çok farklı bir Fransız monarşisi imgesi sunuluyordu. Örneğin *Gazette*, 1771-1774'teki Maupeou krizi sırasında *parlement*'in gösterdiği direnişe sempatiyle yaklaşan haberler yayımlıyordu ve 1787-1788'de (1783-87 yılları arasında maliye bakanı olan) Calonne'a ülke içindeki eleştirmenleri tarafından yöneltilen saldırılara kucak açmıştı. Siyasal muhalefetin ve ihtilafın vurduğu bir ülkeyi resmeden bu tür bir habercilik *Gazette de France*'ta sunulan durağan ve sükûnet içindeki monarşi imgesine taban tabana zıttı.[28] Fransa içinde bir siyasal bilgi kaynağı olarak ülke dışında yayımlanan basının önemi, Aydınlanma Avrupasında eğitimli kesimlerin kanaatini şekillendiren medyanın köken bakımından ne ölçüde ulus-ötesi olduğunu hatırlatmaktadır. Matbaa temelli kamusal alan hiçbir zaman salt ulusal nitelikte olmamıştır, özellikle de görece merkezileşmiş bir sansür rejiminin çoğu zaman yazarları ve editörleri eserlerini dışarıda yayımlamaya zorladığı Fransa'da. Gerçekten de Elizabeth Eisenstein'ın dikkat çektiği gibi, Fransız Aydınlanması'nın neredeyse bütün büyük eserleri ilkin Fransa dışında yayımlanmıştır.

Gelgelelim basın özgürlüğünün ülke dışındaki bu adacıkları bile resmi müdahalenin ve denetimin dışında değildi. Krallık 1759'da yabancı dergilerin dolaşımındaki kısıtlamaları gevşeterek, dışarıdan gelen haberlere kayda değer bir baskı bindirebilmişti. Eğer bir yabancı gazete Fransa'nın iç ve dış politikalarını sürekli eleştiren makaleler yayımlıyorsa, hükümet de satışını yasaklayarak ve gazeteyi kazançlı bir pa-

[28] Popkin, "Prerevolutionary Origins of Political Journalism", s. 207-10.

zardan mahrum bırakarak misillemede bulunabiliyordu. Ya da tersinden, krallık bir yabancı gazeteye düşük posta ücretleri ya da rakiplerin bastırılması şeklinde ayrıcalıklı muamelede bulunarak gazetenin yayın çizgisini etkileyebiliyordu. Bakanlar da gazeteleri tahtın politikalarını daha olumlu bir şekilde sunan haberlerle besleyerek yabancı basını şekillendirebiliyorlardı. Elbette bu, muhaliflerin kaçmasına gerek olmayan bir oyundu ve devrim arifesinde Fransız sarayındaki muhalif hizipler Calonne hükümetinin altını oymak adına yabancı gazetecilere düzenli olarak bilgi aktarmışlardı.

Yabancı gazetelerde siyasal haberler yayımlanmasına karşın, Fransız tebaasının basılı siyasal haberlere erişim olanağının İngilizlerden kayda değer ölçüde daha az olduğuna kuşku yoktur. Fransa'da daha az gazete vardı, tirajlar çok daha düşüktü ve kısa süreli özgürlük dönemleri dışında, basındaki eleştirileri susturma konusunda krallık önemli bir başarı elde etmişti. Dolayısıyla 18. yüzyılda İngiliz gazeteciliğinin özerkliği artarken, Fransız basını devrimin arifesinde elli yıl öncesine nazaran daha sıkı bir denetime tabiydi.

Elbette Fransız tebaasının gazeteler dışında başka siyasal bilgilenme kaynakları vardı. 18. yüzyıl devlet inşasının gereklilikleri, bir hükümetin gizlilik örtüsüne bürünme çabalarını boşa çıkarma eğilimindeydi. Devlet faaliyetinin kapsamı genişlediğinden ve savaşın mali ve idari yükleri gittikçe daha aktivist bir yönetim tarzı gerektirdiğinden, hükümet daha açık, daha şeffaf ve daha gözle görülür hale geliyordu. Hükümetin en yüksek kademelerinde sarayın büyüklüğü mutlakıyetçi gizliliğe engel oluyordu. XIV. Louis'nin Versay'ında örneğin 20 bin kadar insan istihdam edilmiş olabilir ve bu kadar çok göz ve kulağın olması Fransız sarayının kapalı kutu olmasını engellemişti. Yüksek kademeli bakanlardan at arabalarını kullanan ya da masada servis yapan hizmetkârlara kadar, sarayın genişlemesi sarayın sır ve gizemlerine erişim olanağı olan bireylerin çemberini genişletmişti. Kafelerde ve barlarda uluorta sohbet eden alt kademe memurlar, üstlerinin konuşmalarından sızan bilgi cevherlerini, rakip bakanların özel mektuplarındaki ya da Versay koridorlarındaki dedikoduları paylaşarak çevresindekileri etkileyen çalışanlar, hepsi de saray duvarlarını son derece sızılabilir hale getiriyordu.

Saray hizipleri bilgi ve dedikodu akışı için özellikle önemli bir araçtı. Taht kendi iradesini tek ve bölünmez olarak sunabilirse de, hizipler devrime kadar saray siyasetinin ayrılmaz bir parçası olarak kalmıştır. Saray entrikalarının ihanetçi siyaseti esrarlı ve muğlak bir meseleydi, zira bir saraylının siyasal varoluşu kendi saiklerini, görüşlerini ve ittifaklarını saklama yeteneğine bağlıydı. 17. yüzyıl ahlakçısı La Bruyère

şöyle yazıyordu: "Sarayı tanıyan bir adam, kendi jestlerinin, gözlerinin ve yüzünün efendisidir; derindir, düşmanlarına gülümser, kendini dizginlemesini bilir, duygularını saklar, arzularına yenik düşmez, hislerinin tersi istikamette konuşur ve hareket eder..."[29] Duyguları saklamanın temel bir davranış ilkesi olduğu bir dünyada, bilgi demek güç demekti ve saray toplumunun saydamlıktan uzaklığı, kendi mantığı gereği, siyasal işleyişlerini daha şeffaf hale getiren bilgiler üretme eğilimindeydi. Bakanların, hiziplerin ve yabancı sarayların sık sık kullandıkları casuslar bu araçlardan biriydi. Kariyerleri sarayda ne olup bittiğinin bilgisine bağlı olan taşra memurları ve elitler için ya da sadece haber ve dedikodu meraklısı olanlar için elle yazılmış haber postaları da gizli bilginin aranan kaynaklarından biriydi. Sarayın tekrar tekrar bastırma girişimlerine karşın, bu postaların yazarları 18. yüzyılda çok başarılı oldular. Parisli işinin ehli habercilerin çoğu zaman, tavernacılardan büyük evlerdeki hizmetçilere ve yabancı gazetelerden haber geçen yurtdışındaki adamlara kadar uzanan yaygın muhabir ağları vardı. Bunlara bazen Fransız posta hizmetindeki meşhur yolsuzluk düzeni de yardımcı oluyordu. Posta hizmetindeki memurlara özel ve resmi yazışmalardaki haber ve dedikodular için rüşvet yedirmek mümkündü. Diğer usta haberciler de hükümetin hizmetindeydi. Örneğin soylu de Mouchy 1740'lardan 1770'lere kadar polise düzenli olarak bilgi taşımıştı. Ayrıca Mouchy siyasi ve edebi dedikoduları dönemle ilgilenen tarihçiler için hâlâ değerli bir kaynak olan bir başka haber postası ve sansasyon gazetesi olan Louis Petit de Bachaumont'un *Mémoires secrets*'i için çok önemli bir kaynaktı. Elle yazılmış ve dolayısıyla kraliyet sansürüne karşı daha direngen olduğundan, elyazması halindeki haber postaları sarayın içindeki ve dışındaki önde gelen simalar arasında yaygın bir tedavüle sahipti. Örneğin 1708 yılına ait bir araştırmada, haber postasının okurları arasında Dijon *parlement*'inin başkanı, Montpellier piskoposu ve Burgundy mülki amiri de vardı.[30] Haber postalarının doğruluğunun şüpheli olduğu herkesin dilindeydi, ama XVI. Louis'nin bile bunları okuduğu biliniyordu ve Prusya kralı II. Friedrich gibi yabancı hükümdarlar bile birkaçını düzenli olarak takip ediyorlardı.

Peki, siyasal haberlerin basılı ya da elle yazılı kaynaklarına erişim olanağı daha az olan sıradan halk ne yapıyordu? Tahtın en mütevazı tebaasının bile siyasal meselelere dair bilgisinin diğer türlü olabilece-

---

[29] Aktaran: Campbell, *Power and Politics in Old Regime France*, s. 69.

[30] Joseph Klaits, *Printed Propaganda under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion* (Princeton, 1976), s. 51-53.

ğinden daha fazla olması muhtemeldir. Savaşlar siyasal bilgi akışını hızlandırmıştı. Savaşın dayattığı maddi zorluklar ve mali fedakârlıklar kraliyetin gizliliğinin en ateşli savunucularını bile kralların savaşın nedenlerini tebaalarına açıklamakla yükümlü olduğunu kabul etmek zorunda bırakmıştı. XIV. Louis dönemindeki kral yanlısı propagandacılardan olan Jean de La Chapelle, kralların, "sonuçları tüm dünyada hissedilecek olan önemli kararlar konusunda tebaalarını bilgilendirmek" mecburiyetinde olduğunu söylerken, Güneş Kral'ın bir diğer satılık kalemi Joachim Legrand da, benzer şekilde, hükümdarların, ahlaken, savaşa gitme nedenlerini tebaalarına açıklamak zorunda olduklarını savunuyordu: "Kralların her hareketinin adil ve akıllıca olması yeterli değildir. Aynı zamanda, tebaalarını buna ikna etmeleri de şarttır, hele ki adil ve zorunlu olmasına karşın neredeyse her zaman beraberinde büyük acılara yol açan savaşlara girişildiğinde."[31] Kral askeri ve diplomatik olaylar hakkında bilgi vermek adına, yayımlanmış bildirilerin yanı sıra, vaiz kürsüsünden de yararlanıyordu. Örneğin geleneksel olarak hanedandaki doğum ve evlilikleri anmak için yapılan *Te Deum* ayini 18. yüzyıla gelindiğinde önemli askeri gelişmeleri duyurmak için bir vesile haline gelmişti. Özel olarak bu amaçla yazılan kraliyet mektupları piskoposlara ve başpiskoposlara gönderiliyor, onlar da nüshalarını kendi bölgelerindeki din adamlarına aktararak mektupların kilisede toplanan cemaate yüksek sesle okunması talimatını veriyorlardı. Bazen mektuplar kralın savaş ilan etme nedenini açıklıyor ve tebaadan zafer için duacı olması isteniyor, bazen de askeri zaferlerin ayrıntılı dökümleri sunuluyor ve dinleyenlerden Tanrı'ya şükretmeleri bekleniyordu. *Te Deum* bilgiyle kraliyet propagandasını birleştiriyordu: Fransa'nın Avusturya Veraset Savaşı'na katıldığı dönemde (1744-1747) XV. Louis tarafından toplanmış olan 32 *Te Deum* ayini için yazılmış mektuplar yalnızca savaşın ilerleyişi hakkında ayrıntılı dökümler sunmuyordu; birinci şahısla yazılmış olan kralın mektupları tekrar tekrar "devletim", "ordularım", "fetihlerim" ya da "çabalarım"dan bahsediyordu.[32] Bu birinci şahıs zamir kullanımı Fransa'nın mutlak monarşi statüsünü vurgulamış oluyordu ve mektupların okunduğu dini ortam kralın sözlerine bir ağırbaşlılık ve kutsiyet havası katıyordu. Keza yurtsever ton da dinleyicilerde olaylara daha geniş bir siyasal sahnede katıldıkları hissinin ve daha geniş bir siyasal cemaatin üyesi olma bilincinin gelişmesine yaramış olmalıdır.

---

[31] Aktaran: *A.g.e.,* s. 200, 248.

[32] Michèle Fogel, *Les cérémonies de l'information dans la France de XVIe au XVIIIe siècle* (Paris, 1989), s. 323.

Fakat bu "bilgi merasimleri" kralın monologlarıydı, belli bir amaca özeldi ve belirli aralıklarla oluyordu. Bunlar kamusal meselelerin gerek parlamento içinde gerekse de dışında görece açık bir şekilde tartışılmasının daha akışkan ve şeffaf bir siyasal bilgi dolaşımı sağladığı 18. yüzyıl İngilteresinde görülen politikalar üzerine düzenli ve sürekliliği olan tartışmalarla kıyaslanamaz. Kuşkusuz Bolingbroke ya da Wilkes gibi muhalif siyasetçilerin polemikleri uğursuz komplolara ve hükümetteki gizli nüfuza göndermelerle doluydu. Fakat retorikleri tam da İngiliz siyasal kültüründe geniş bir kesimin paylaştığı şeffaflık ve açıklık anlayışını dile getirdiği için güçlü ve ilgi çekiciydi, öyle ki Walpole gibi bir saray siyasetçisi bile buna sahte bir bağlılık gösterme zorunluluğu duyuyordu. Fransa'nın mutlakıyetçi yönetiminde ise, gizlilik bir siyasal sapma değil, normatif bir hükümet ilkesiydi. Bu ilkenin temelindeki varsayımlar Fransız sarayının dini ve mali politikaları hakkındaki sert tartışmaların ortasında giderek kendisini göstermiş olsa da, toplumun her düzeyinde kamusal söylemi etkiliyordu.

Gizliliği siyasal bir ilke düzeyine yükselten, basında siyasal bilgi dolaşımını sınırlayan ve temsilî hükümetin kurumsallaşmış açıklığının mümkün kıldığı hükümet ile tebaa arasındaki sürekli diyalogdan mahrum olan bir rejimde, siyasal kültürün temel özelliklerinden biri dedikoduydu. Dedikodu gizliliğe kök salmış bir siyasal kültürün doğal uzantısıydı, zira rejimin icraatlarının müphemliğini koruma çabaları bir olayın herhangi bir versiyonunu doğrulamayı ya da reddetmeyi zorlaştırmıştı; iletişimin yavaşlığı kesin olmayan haberlerin yanlışlığının çürütülebilmesi ya da açıklığa kavuşturulması için önemli bir süreyi gerektiriyordu. Dedikodular, tebaanın siyasal dünyalarında anlamı ayırt edebilmelerini sağlayacak araçtı ve bunlar günlük yaşamın söylemiyle iç içe geçmişti: Ağustos 1721'de çocuk kral XV. Louis'nin naibi tarafından zehirlendiği dedikodusu; Aralık 1723'te bir danua cinsi köpeğin toprağa verilmek üzereyken naibin kalbini yediği dedikodusu; Ocak 1762'de kralın suikasta kurban gittiği dedikodusu; Ağustos 1773'te bir papazın bir *parlament* yargıcının kızını hamile bıraktığı dedikodusu. "Paris öyle bir yerdir ki" diye yazar Parisli polis komiseri Dubuisson, "insan dünyanın başka herhangi bir yerinde olmadığı kadar bilgi öğrenebilir, ama öğrendikleri dünyanın başka hiçbir yerinde bu kadar güvenilmez değildir."[33]

Komplo iddiaları, özellikle de kıtlık dönemlerinde dolaşan dedikodularda sık sık duyuluyordu. 18. yüzyılın her büyük kıtlık krizinde, önemli

[33] Aktaran: Arlette Farge, *Subversive Words: Public Opinion in Eighteenth-Century France*, çev. Rosemary Morris (University Park, Pa., 1995), s. 26.

sayıda Fransız tebaası tahıl sıkıntısının kötü havadan değil, halkı aç bırakmayı amaçlayan sinsi bir komplodan kaynaklandığına inanıyordu.[34] Kötü adamların kimliği değişse de, kadroda çoğu zaman kralın bir bakanı, hatta kral mutlaka vardı. 1725-1726 kıtlığında dolaşan dedikodularda, Bourbon dükü hükümetinin tahıl ticaretini ele geçirip, hazineye para toplamak için fiyatları artırdığı söyleniyordu. 1738-1741'in açlık krizlerinde, kıtlığın yapay olduğu dedikoduları, maliye bakanı Orry'nin tekel tahılcılarıyla birlikte pazarı manipüle etiği suçlamalarıyla kol kola gitmişti. Diğer dedikodularda ise, kralın kendi cebini ya da tahtın kasasını doldurmak için işin içinde olduğu iddia ediliyordu. 1747'de kıtlığın sorumlusunun maliye bakanı Machault olduğu, hükümete yakın olan spekülatörleri ve para babalarını zenginleştirmek için tahıl fazlasını satın aldığı iddia edilmişti. 1775'te hükümetin tahıl ticaretini düzensizleştirme çabalarının ardından gelen kıtlık üzerine tüm Paris bölgesinde olayların ve başkaldırıların patlak verdiği "Un Savaşı" sırasında, maliye bakanı Turgot, saldırılara kendi komplo teorisiyle karşılık vermişti: Güç durumdaki bakan, karışıklıkları kendisinin ekonomik liberalleşme politikalarını çekemeyen iaşe şirketlerinin çıkardığını iddia etmişti.

Dolayısıyla dedikodular ve komplo iddiaları Fransız toplumunun tüm katmanlarına yayılmış olan inanç yapılarıydı. Kaplan'ın gösterdiği gibi, yalnızca sıradan halk değil, aynı zamanda yargıçlar, bakanlar, hatta kraliyet ailesi üyeleri de kıtlık komplosuna inanmışlardı. Komplo teorilerine inanma eğilimini sadece safdilliğe ya da paranoyaya yormak yanlış olacaktır. Dedikodular Eski Rejim'in siyasal kültüründe tam da gerçeğe yakınlıklarından ötürü böylesine inandırıcılığa sahipti. Bir kasaba papazının bir eyercinin kızının kanına girdiği dedikoduları yanlış olabilirdi, ama kendi kilise bölgelerindeki kadınların kanına giren papazlar *gerçekten de vardı*. Bir kıtlığın yapay olarak yaratılmış olduğu şüpheleri temelsiz olabilirdi, ama münfesih memurların ve vicdansız tahıl spekülatörlerinin sayısı bu tür dedikoduları inandırıcı hale getirecek kadar çoktu. Bir olayın resmi izahının gerçekte olanları gizlediği inancı temelsiz olabilirdi, ama hükümetin bilgi sakladığına dair şüpheler, gizliliği yönetimin vazgeçilmez bir öğesi addeden bir yönetimde anlaşılabilirdi.

Burada bir kez daha, Fransa ile İngiltere arasındaki farklılıklar manidardır. Elbette İngiliz siyasal kültüründe de komplo dedikoduları ya da şüpheleri vardı. 1776'da Amerikan yerleşimcileri isyanlarını kralın ve

---

[34] Bkz. Steven L. Kaplan, *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France*, Transactions of the American Philosophical Society, s. 72 (Philadelphia, 1982).

bakanlarının özgürlüklerini ortadan kaldırma amacını taşıyan komplosuna meşru bir yanıt olarak açıklamışlardı ve İngiltere'de hükümet entrikaları ve gizliden etkileme suçlamaları 1760'larda ve 1770'lerde muhalefet retoriğinin ayrılmaz bir parçasıydı. Dahası Fransa'da olduğu gibi ekmek fiyatlarının yükseldiği dönemlere eşlik eden sayısız kitle eylemlerinin kaynağında, tahıl kıtlıklarının yapay olduğu inancı vardı.[35] Fakat bu eylemler Fransa'dakilerden önemli bir açıdan ayrılıyordu: Fransa'da 18. yüzyıldaki hemen her büyük kıtlıkta işin içinde hükümetin parmağının olduğu şüpheleri etrafı kaplamışken, İngiltere'de halkın şüpheciliği yalnızca yerel ya da bölgesel hedeflere (tahıl tüccarları, değirmenciler, ihracatçılar, ara ara da fırıncılar) yönelmişti. İngiltere'de kitleler fiyatları düzenleme ya da kıtlık zamanında tedarikte bulunma görevini yerine getiremediği için tahtı suçlayabilirlerdi, ama 18. yüzyıl Fransasında çok yaygın olan tahtın ya da bakanlarının kendi ceplerini ya da devlet kasasını doldurmak için kıtlıkları kasten çıkardıkları suçlamaları yoktu.

Bu fark önemlidir, zira Fransız ve İngiliz tebaasının kendi hükümetlerine nasıl yaklaştıklarının özü bu farkta saklıdır. Tahıl tedariki ve iaşe meseleleri 18. yüzyıl toplumunun her alanını etkiliyordu. 18. yüzyılda birçok insan kalorilerinin çoğunu tahıldan alıyordu ve evin gelirlerinin en büyük kısmı tahıla gidiyordu. Muazzam sayıda insan için bir istihdam ve gelir kaynağı, devlet için ise en büyük irat kaynağıydı. Dolayısıyla tahıl siyasal bir meseleydi ve insanların kıtlığı nasıl açıkladıkları ve nasıl tepkiler yönelttikleri rejimin meşruiyetinin kilit bir öğesiydi. Dolayısıyla neden İngiltere'de kıtlık komplosunun inandırıcılığı Fransa'daki kadar geniş siyasal boyuta sahip değildi?

Bunun bir nedeni Fransız mutlakıyetçiliğinin kronik bir zaafı olan,

---

[35] Bkz. E. P. Thompson'ın klasik makalesi, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", yakın dönemde Thompson, *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*'da yayımlandı (New York, 1993). 18. yüzyıl İngiliz-Amerikan dünyasında komploya olan ilgi için, bkz. Gordon S. Wood, "Conspiracy and the Paranoid Style: Causality and Deceit in the Eighteenth Century", *William and Mary Quarterly* 39 (1982). Timothy Tackett, "Conspiracy Obsession in a Time of Revolution: French Elites and the Origins of the Terror, 1789-1792", *American Historical Review* 105 (2000), 7111, "'paranoya tarzının' Fransa'nın eğitimli sınıfları arasında İngiltere ve Kuzey Amerika'ya kıyasla daha az görüldüğünü" iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Burada Tackett her halükarda Fransa'nın eğitimli sınıflarının inançları ile "komplo ve kumpas korkuları iliğine kadar işlemiş olan ve Aydınlanma'nın akılcı şüpheciliğinden daha az etkilenmiş bir [Fransız] popüler kültürün" inançları arasında ayrım yapacak kadar dikkatlidir (s. 709).

kamunun mali operasyonlara olan güveninin az olmasıydı. Fransa'yı Naiplik döneminden Eski Rejim'in sonuna kadar etkileyen büyük kıtlık krizlerinde hükümetin komplo kurduğu iddiaları tahtın mali politikalarına olan güvensizliğe kopmaz bağlarla bağlıydı. Örneğin 1725-1726 kıtlığında Paris kafelerinde tahtın ek vergiler koyup halkın tepkisini çekmektense tahıl ticaretindeki spekülatif hamlelerle bankerlerinden birine borcunu ödemeyi tercih ettiği dedikoduları dolaşıyordu. Benzer iddialar 1738-41 kıtlığı döneminde de görüldü. Kardinal Fleury ordu ve donanmanın masraflarından kaynaklanan 40 milyon livrelik açığı azaltmak için kıtlık yaratmakla suçlandı. Bu ve benzeri iddiaların doğru olup olmadığı (18. yüzyıl Fransasında kıtlık komplolarının gerçekten var olduğunu iddia eden tarihçiler vardır) ayrı bir konudur. Bunların bu denli yankı bulmasının nedeni inandırıcılıklarıydı. Monarşinin borçları dillere destandı ve kral, borçlularının taleplerini karşılamak için el altından her türlü dolaba başvurmuştu. Ayrıca tahtı ya da bakanlarını zan altında bırakan dedikodular kolaylıkla doğrulanamadığı için, daha da düşmancaydı. Monarşinin mali işlemlerinin şeffaf olmayışı, saray çalışanlarının bile (örneğin 1740'ta kraliyetin polis şefi D'Argenson ya da 1775'te Turgot) işin içinde hükümetin parmağının olabileceğinden şüphelenmelerini açıklar.

Fransız tahtının mali yapısına kamunun güven duymaması onu İngiliz rakibine kıyasla ciddi bir zorlukla karşı karşıya bırakıyordu. Daha 18. yüzyılda, Necker de dahil olmak üzere birçok gözlemci açısından, İngiltere'nin savaşın masraflarını ve imparatorluğun genişlemesini finanse etme konusundaki başarısının arkasında, kamunun mali işlere duyduğu büyük güven vardı. Hükümetin mali politikalarının nispi şeffaflığı bu güvenin yaratılmasında büyük role sahipti. İngiltere'de vergi toplama işi daha merkezi temelde işliyordu ve dolayısıyla krallık hazinesinin denetimine daha fazla tabiydi, ama diğer yandan bir vergi önlemi alınmadan önce gerek basında gerekse de Avam Kamarası'nda geniş tartışmalar yürüyordu. Hükümet yetkilileri bir verginin neden gerekli olduğunu, nasıl toplanacağını ve ne gelir getireceğini belirten ayrıntılı raporlar sunuyorlardı. Aynı şekilde, bir vergiye karşı çıkan ticaret ve imalat lobileri ya basında ya da parlamentoya sundukları dilekçelerinde karşı çıkma nedenlerini anlatan veriler sunuyorlardı. Başka bir deyişle, bir vergi koyulduğunda, kamunun verginin meşruiyeti konusundaki şüphelerini dindirecek kadar tartışma oluyordu. Parlamentonun vergi toplama yetkisinin 1760'ların başında sorgulandığı Amerikan sömürgeleri bariz bir istisnaydı. Fakat genele bakıldığında, İngiliz hükümeti Fransız tahtının aksine vergilere karşı inatçı, yer yer şiddetli bir muha-

lefetle karşılaşmamıştı. İngiliz devlet hazinesinin nispi şeffaflığı tahtın mali güvenilirliğini güçlendirmiş ve devletin savaşlarını ve imparatorluğunun yayılmasını finanse etmek için bağlı olduğu iç ve dış yatırımcılara ve vergi mükelleflerine güven aşılamıştı.

Fransa'da ise, vergilendirme taht ile tebaası arasında sürekli bir gerilim kaynağı olarak kaldı. Mesele Fransızların İngilizlere kıyasla daha yüksek bir vergi ödüyor olmaları değildi. Tersine, 1780'lere gelindiğinde İngiltere'de kişi başına vergi oranı Fransa'dakinden üç kat daha fazlaydı.[36] Sorun daha ziyade Fransız mali sisteminin gizliliğinde, kapalı kutu oluşunda saklıydı. Ne kurumsal olarak ne de basında mali bilginin kamusal bir ortamda bilinmesini ya da tartışılmasını sağlayacak bir araç vardı. Vergi toplama işinin özel bir kuruma (*Ferme générale*) devredilmiş olması Fransız mali sisteminde kamu denetimini daha da zorlaştırmıştı. Yedi Yıl Savaşı'nın sonunda Fransa'nın yenilgisiyle şiddetlenen güven krizi, kamuoyunda vergi reformu üzerine şiddetli bir tartışmaya yol açtığında, en temel mali veriler hakkında bile mutabakat yoktu. Örneğin krallığın borcuna ilişkin tahminler 1,2 milyardan 2,4 milyar livreye kadar değişiyordu. Bu bilgi noksanlığı kraliyet bütçesini bir *secret du roi* [kralın sırrı] olarak gören ve 1759'da meçhul bir İsviçreli yazarı monarşinin sözde gelirini ve masraflarını listeleyen bir elyazmasını tedavüle soktuğu için Bastille'e yollayan bir rejim için kaçınılmazdı denebilir. 1781'de Necker'in kraliyet bütçesini yayımlaması karşısında dehşete kapılan dışişleri bakanı Vergennes, *Compte rendu* tarafından, "gelir giderlerin yayımlandığı İngiltere örneğinin, yani majestelerinin atalarının haklı olarak epey bir nefret besledikleri bir örneğin"[37] takip edilmiş olmasından duyduğu üzüntü dile getirildiğinde, mali gizlilik ilkesine geleneksel bağlılığı ortaya koymuş oluyordu. *Compte rendu*'nun doğruluğu üzerine dönen ateşli tartışmalar, temel bütçe verilerinin kraliyet yönetiminin üst kademelerinde derin anlaşmazlıklara yol açıyor olması, Necker'in verdiği adla, Fransız mali sisteminin "karanlığına ve bilinmezliğine" ilişkin güçlü bir kanıttır. Tevekkeli değil, 18. yüzyılın ortasında maliye bakanlığı yapmış olan Étienne de Silhouette [siluet] içyüzü karanlık, ancak anahatları ayırt edilebilen, ama içi saydam olmayan şeyleri anlatmak için kullanılır olmuştur.[38]

---

[36] John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783* (Cambridge, Mass., 1988), s. 89.

[37] Aktaran: Hardman, *French Politics 1774-1789*, s. 239.

[38] Karş. James C. Riley, *The Seven Years War and the Old Regime in France: The Financial and Economic Toll* (Princeton, 1986), s. 154.

Devrim'de, diye yazıyordu François Furet, "kumpas fikri ... eylemi örgütlemek ve yorumlamak için bir referans noktası olmuştu. İnsanların inançlarını ve görüşlerini harekete geçiren ve her noktada olup bitenlerin yorumlanmasını ve meşrulaştırılmasını mümkün kılan bu mefhumdu."[39] Lynn Hunt ve Timothy Tackett da benzer şekilde devrimci tahayyülde kumpasın merkezi niteliğini vurgulamışlardır.[40] Gerçekten de tüm Fransa'da serserilerin ve aristokratların hayali bir komplosuna karşı köylülerin silaha sarıldıkları 1789 yazındaki "Büyük Korku"dan, Robespierre'in Temmuz 1794'te güya cumhuriyete karşı komplo kurduğu gerekçesiyle giyotine çıkarıldığı Terör Döneminin sonlanmasına kadar komplo dili devrimci ve karşıdevrimci şiddetin yükselen sarmalını tetiklemiş ve meşrulaştırmıştı. Furet açısından kumpas ve komplo konusundaki bu saplantı yeni bir olguydu, halk iradesine kamusal ve açıktan muhalefeti tahayyül edilemez gören devrimci bilincin gayrimeşru çocuğuydu. Devrimci ideolojinin mantığına göre, diyordu Furet, devrimin muarızları ahlaken kötüydü, planları hiçbir zaman şeffaf değildi, aksine her zaman gizli, saman altından su yürüten, komplocu nitelikteydi.

Furet kuşkusuz devrimci tahayyülde kumpas, entrika ve komplonun önemine dikkat çekmekte haklıydı. Fakat komplo fikrini devrimci bir icat olarak görmekle kesinlikle yanılıyordu. Sonuçları daha şiddetli olmasına ve Jakoben ideolojinin ahlaki mutlakıyetçiliği nedeniyle şiddetlenmesine karşın, olayları kumpas ve komplo penceresinden gören devrimci eğilimin kökleri Eski Rejim'in siyasal kültüründen çıkan inanç modellerindeydi. Gizli saiklere ve gizli kapaklı eylemlere inanma isteği, ikiyüzlülüğü algılamaya teşne olma, bir olayın yüzeysel görünümünün derin anlam katmanlarını sakladığından şüphe etme eğilimi, devrimci ideolojinin çarpık sonuçları olmaktan çok mutlakıyetçi gizliliğin ters çevrilmiş ifadesiydi. Eski Rejim'in son döneminde yeni mutlakıyetçi açıklık siyaseti geleneksel bir mutlakıyetçi gizlilik siyasetiyle yan yana getirildiğinden, ortaya çıkan gerilimler monarşinin kaldıramayacağı kadar patlayıcı oldu. Monarşinin talihsizliği, yönetim tarzının denetimden kaçınamayacak kadar kamusal olması, ama aynı zamanda güven aşılayamayacak kadar şeffaflıktan uzak olmasıydı.

---

[39] François Furet, *Interpreting the French Revolution*, İng. çev. Elborg Forster (Cambridge, 1978), s. 53.

[40] Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley, 1984), 13; Timothy Tackett, "Conspiracy Obsession in a Time of Revolution", s. 692.

KAYNAKÇA NOTU

Keith Baker'ın *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1991) adlı eseri Eski Rejim'in ideolojik dayanaklarının ve onların 18. yüzyıldaki dönüşümünün parlak bir analizidir. Baker siyasal bir kamusal alanın doğuşunu öncelikle siyasal söylem üzerinden anlatmaktadır; Roger Chartier'in okunmaya ilginç sentezi *The Cultural Origins of the French Revolution* (İng. çev. Lydia G. Cochrane, Durham, NC, 1991) daha çok, sosyalleşme tarzlarıyla ve fikirlerin ya da metinlerin hedef kitle tarafından nasıl algılandığıyla ilgilenmektedir. İki yaklaşım arasındaki farklılık için, bkz. Baker ile Chartier arasındaki tartışma, "Dialogue sur l'espace public: Keith Michael Baker, Roger Chartier", *Politix: travaux de science politique* 26 (1994). 18. yüzyıl Fransasında kamuoyu kavramı için, bkz. J. A. W. Gunn, *Queen of the World: Opinion in the Public Life of France from the Renaissance to the Revolution,* Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 328 (Oxford, 1955); Gunn, "Public Opinion," haz. Terence Bell ve diğ., *Political Innovation and Cultural Change* (Cambridge, 1989); ve Mona Ozouf, "'Public Opinion' at the End of the Old Regime," *Journal of Modern History* 60 (1988). Kamuoyu sorununda bir başka içgörülü çalışma için, bkz. Thomas E. Kaiser, "The Abbé de Saint-Pierre, Public Opinion, and the Reconstitution of the French Monarchy" ve "Money, Despotism, and Public Opinion in Early Eighteenth-Century France: John Law and the Debate on Royal Credit," ilki için, bkz. cilt 55 (1983), ikincisi için bkz. 63 (1991), *Journal of Modern History.*

Baker, Jansenci muhaliflere sakrament ayini hakkının tanınmaması konusundaki tartışmaların büyüyerek, tartışmaya taraf olan çeşitli kesimlerin (tahtın kendisi de dahil) iddialarını kamuoyuna çağrılarla meşrulaştırmaya çalıştığı daha genel bir "çekişme siyasetine" dönüştüğü 1750'lerin önemini vurgular. Fakat Jansencilik üzerine araştırmaların çoğu bu süreçte kritik dönem olarak 1720'lere ve 1730'lara işaret etmektedir. Bkz. Arlette Farge, *Subversive Words: Public Opinion in Eighteenth-Century France,* çev. Rosemary Morris (University Park, PA 1995), ayrıca ayrıntılı bir çalışma olan, Peter R. Campbell, *Power and Politics in Old Regime France 1720-1745* (Londra, 1996). "İhtilaç" olayı için, bkz. Robert Kreiser, *Miracles, Convulsions, and Ecclesiastical Politics in Early Eighteenth-Century Paris* (Princeton, 1978). Ben analizimde esasen Dale Van Kley'in Fransız Jansenciliğinin siyasal ve anayasal önemi üzerine çığır açıcı eserinden yararlandım: "Jansenci Constitutional Legacy in the French Prerevolution," haz. Keith Michael Baker, *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* içinde, cilt 1: *The Political Culture of the Regime* (Oxford ve New York, 1987). Ayrıca bkz. Van Kley, *Religious Origins of the French Revolution: From Calvin to the Civil Constitution, 1560-1791* (New Haven, 1996); Van Kley, *The Damiens Affair and the Unraveling of the "Ancien Régime," 1750-1770* (Princeton, 1984); ve Van Kley, *The Jansenists and the Expulsion of the Jesuits from France, 1757-1765* (New Haven, 1975). David Bell'in *Lawyers and Citizens: The Making of the Political Elite in Old Regime France* (New York ve Oxford, 1994) Jansenci

muhalif ideolojinin bir aracısı olarak hukuk mesleği üzerine harikuladedir.

Jansencilik 1770'lere gelindiğinde bir iç çatışma kaynağı olarak önemini yitirdi, ama iaşe tedariki, maliye ve kraliyet adaleti meseleleri kamuoyunu ve *parlement*'lerden muhalefeti tetiklemeye devam etti. Ekmek siyaseti için, Steven L. Kaplan'ın *Bread, Politics, and Political Economy in the Reign of Louis XV* eserinden, 2 cilt (The Hague, 1976) ve özellikle de *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France* eserinden yararlandım, Transactions of the American Society, 72 (Philadelphia, 1982). James C. Riley'nin *The Seven Years War and the Old Regime in France: The Financial and Economic Toll* (Princeton, 1986) eseri tahtın karşılaştığı mali sorunları inceliyor. Parlamento muhalefeti konusunda, en yakın döneme ait eser için, bkz. Julian Swann, *Politics and the Parlement of Paris under Louis XV, 1754-1774* (Cambridge ve New York, 1995), daha eski tarihli bir çalışma için ise, bkz. Jean Egret, *Louis XV et l'opposition parlementaire, 1715-1774* (Paris, 1970). Maupeou dönemi için, bkz. Durand Echeverria, *The Maupeou Revolution: A Study in the History of Libertarianism. France, 1770-1774* (Baton Rouge ve Londra, 1985).

Kamuoyuna seslenmek yalnızca muhaliflerin başvurduğu bir taktik değildi; keza, tahtın propaganda araçlarından yararlanması da 18. yüzyılda yeni bir şey değildi. Michéle Fogel *Les cérémonies de l'information dans la France de XVIe au XVIIIe siécle* (Paris, 1989) adlı eserinde, modern Fransız tahtının ilk başlarda politikalarını halka nasıl duyurduğuna dair küçük ama ilginç olgular aktarır. Peter Burke'ün *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven, 1992) eseri, XIV. Louis döneminde kamu ilişkilerine dair iyi yazılmış ve zengin resimlerle geliştirilmiş bir incelemedir. Joseph Klaits, *Printed Propaganda under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion* (Princeton, 1976) ise Güneş Kral'ın matbaadan nasıl yararlandığını iyi anlatır. Robert D. Harris'in *Necker, Reform Minister of the Old Regime* (Berkeley ve Los Angeles, 1979) 1770'lere gelindiğinde kamuoyunun taht açısından ne kadar önemli hale geldiğini açıkça gösterir. Necker ve haleflerinin politikalarına halk desteği kazanmak için taşra meclislerini yeniden canlandırma girişimleri için, bkz. P. M. Jones, *Reform and Revolution in France: The Politics of Transition, 1774-1791* (Cambridge, 1995) ve Jean Egret, *The French Prerevolution 1787-1788*, çev. Wesley D. Camp (Chicago ve Londra, 1977). Eski Rejim'in son döneminde tahtın kamuoyuyla ilişkisi için, bkz. John Hardman, *French Politics 1774-1789: From the Accession of Louis XVI to the Fall of the Bastille* (Londra ve New York, 1995), 12. Bölüm.

Siyaset ve Fransızca basın için, bkz. Jack R. Censer, *The French Press in the Age of Enlightenment* (Londra, 1994). Jeremy Popkin konuya önemli katkılarda bulunmuştur, örneğin bkz. "Pamphlet and Popkin Journalism at the End of the Old Regime," *Eighteenth-Century Studies 22* (1989) ve Popkin, *News and Politics in the Age Revolution: Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca, 1989). Ayrıca bkz. Censer ve Popkin'in hazırladığı antoloji, *Press and Politics in Pre-Revolutionary France* (Berkeley, 1987) ve *Historie générale de la presse française*, cilt 1: *Des origines à 1814* (Paris, 1969) derlemesi, haz. Claude Bellanger ve diğ.

Kraliyet sansürü için, bkz. Robert Darnton, "Philosophy under the Cloak" ve Daniel Roche, "Censorship and the Publishing Industry," her ikisi de *Revolution in Print: The Press in France 1775-1800* içinde, haz. Darnton ve Roche (Berkeley ve Los Angeles, 1989). Elizabeth L. Eisenstein, *Grub Street Abroad: Aspects of the French Cosmopolitan Press from the Age of Louis XVII to the French Revolution* (Oxford, 1992), ülke dışındaki Fransızca basının önemini vurgulamaktadır.

İKİNCİ KISIM
OKURLAR, YAZARLAR VE SEYİRCİLER

3 OKUR KİTLELERİ: EDEBİ KAMUSAL ALANDAKİ DÖNÜŞÜMLER

Okur kitleleri, okur kümelenmeleri olarak uzun zamandır vardı. Fakat toplumsal ve kültürel bir edim olarak, okuma 18. yüzyılda temel bir dönüşüm yaşadı. Matbaa üretimi kayda değer şekilde yükselmekle kalmadı; okurların okudukları şeyler de değişti. Okur sayısı artmakla kalmadı; insanlar daha fazla okumaya başladılar. Bu değişikliklerin nicel ve nitel etkileri o dönemde yaşayanlar açısından daha açık hale geldikçe, "okur kitlesi" de bir tartışma, inceleme ve araştırma konusu haline geldi. Aydınlanma yazarları ve eleştirmenleri bu kitleye bir otorite olarak eşi görülmedik bir önem atfetmekle birlikte, bu kitleyi nasıl şekillendirecekleri, denetim altına alacakları, hatta tanımlayacakları sorunuyla da boğuşmuşlardı.

18. YÜZYILDA OKURYAZARLIK[1]

Okuryazarlık, ölçmesi, hatta tanımlaması çok zor bir şeydir. Okuryazarlık insanın adını yazabilmesi midir? Gazete okuyabilmesi midir? Çıkartılan bir yasayı ya da bilimsel bir eseri anlamak mıdır? Sorun kısmen okuryazarlığın tek bir yetenek değil, ayrı ayrı yeteneklerin bir hiyerarşisi olmasıdır. Modern Avrupa'nın başlarında bu hiyerarşiye insanın yazamasa bile okuyabilmesi ya da tam tersi, görece basit bir metni okumayı bilmese bile adını yazabilmesi de dahil olabiliyordu. Bazı durumlarda okuma hafızanın bir uzantısıydı. Bireyler Kitabı Mukaddes'ten zamanında ezberledikleri belli kısımları okuyabiliyorlar, ama o kadar aşina olmadıkları diğer kısımları okuyamıyorlardı.

Kaynakların sınırları sorunu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Tarihçiler geçmişten beri okuryazarlığın kıstası olarak insanın adını yaza-

[1] İstatistikleri aldığım kaynaklar, bu bölümün sonundaki kaynakçada verilmiştir.

bilmesini almışlardır. 1686'da gelin ve damadın yerel kilise kütüğüne imza atmalarının zorunluluk haline getirildiği Fransa'da, okuryazarlık oranlarını imza temelinde hesaplama çabaları 19. yüzyıl sonuna dek uzanır. O zamandan bu yana, tarihçiler vaftiz kayıtları, dilekçeler, yeminler, askere yazılma listeleri ya da mahkeme kayıtlarındaki imzaları da dikkate almışlardır. İmzalar kuşkusuz iyi bir ölçüm aracı değildir, zira bir insanın sahip olduğu edebi yetenekler hakkında bize çok az şey söylemektedir. İnsanın imza atabilmesi her zaman o kişinin okuma bildiği anlamına gelmez; keza insanın imza atamaması da illa okuma yazma bilmediği anlamına gelmez. Örneğin kadınlar genellikle yazmanın ne demek olduğunu bile bilmeden okumayı öğrendikleri için, imzaları saymak kadınlarda okuma-yazma oranını her zaman daha düşük verecektir. Fakat tüm yöntemsel kusurlarına karşın, tarihçilerin elindeki yegâne evrensel okuryazarlık standardı imzalardır. Ne kadar kaba bir gösterge olsa da, imzalar araştırmacılar için farklı gruplar ve bölgeler arasında zamana dayalı karşılaştırmalar yapabilmelerini sağlayan bir istatistiki katsayı mahiyetindedir. Vasiyetler, ev araç gereçleri, okula gitme imkânı ve çağdaşlarının (izlenimci de olsa) ayrıntılı gözlemleri gibi başka verilerle birleştirildiğinde, imzalar en azından modern dönemin başlarında okuryazarlığın genişlemesi (ve bazen de daralması) konusunda en azından belli bir ışık tutar.

Dolayısıyla imza atma yeteneğini okuryazarlığın güvenilir bir kıstası olarak alırsak, toplam veriler 18. yüzyılda okuma yazma bilen erkek ve kadınların sayısında hatırı sayılır bir artış olduğuna işaret etmektedir. İskoçya'da yetişkin erkekler arasında okuryazarlık 1643'te yaklaşık %25'ten 1750'lerde %65'e yükseldi. 1640'larda İngiltere için rakamlar yetişkin erkekler için yaklaşık %30'luk bir okuryazarlık oranı olduğunu göstermektedir; 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu oran %60'a yükselmişken, yetişkin kadınlarda aynı oran %35-40 civarındaydı. İstatistikler Fransa için de benzer bir yükselişe işaret etmektedir. 1686-90'da erkeklerin yalnızca %29'u, kadınların da %14'ü evlenme kütüğüne imza atmıştı; 1786-1790'a gelindiğinde bu oran erkeklerde %48'e, kadınlarda %27'ye yükselmişti.

Almanya için rakamlar imparatorluğun siyasal açıdan bölünmüşlüğünden ötürü daha dağınık olmakla beraber, burada da okuryazarlığın arttığını görüyoruz. Öyle ki Almanya'nın 18. yüzyıldaki "geriliğine" ilişkin uzlaşımsal varsayımlara rağmen, son dönemki incelemeler İngiltere ve Fransa'dakine benzer okuryazarlık düzeylerine işaret etmektedir. Almanya'da da, tıpkı başka yerlerde olduğu gibi, bölgeden bölgeye büyük farklılıklar vardı. Okuryazarlığın görece düşük olduğu ağırlıklı olarak

kırsal bir bölge olan Doğu Prusya'da, köylü yetişkin erkeklerin yalnızca %10'u 1750'de kendi ismini yazabiliyordu. Bu oran, 1765'te %25'e, 1800'e gelindiğindeyse %40'a yükselmişti. Fakat Almanya'nın kuzeybatısındaki Oldenbourg düklüğünde imza oranı bazı bölgelerde erkeklerde yaklaşık %80, kadınlarda %46'ya, başka yerlerde erkeklerde %93, kadınlarda %84'e kadar yükseliyordu. Rudolf Schenda'nın 18. yüzyıl sonunda çoğu Almanın "kitabı olmayan insanlar" olduğu iddiasını yorumlayan Hans Medick'in 1748-1820 yılları arasında Laichingen'de Swabian köyündeki araç gereçler üzerine tahlili 557 köylü evinden 550'sinde kitap olduğunu göstermiştir. Ayrıca kütüphaneleri şaşırtıcı derecede büyüktü; 1748-1751 arasında ev başına yaklaşık 11 kitap düşerken, bu sayı 1781-1790 arasında yaklaşık 14'e yükselmişti. Almanya'da en azından kent bölgelerinde okuryazarlık gerçekte Fransa'da olduğundan daha yüksek olmuş olabilir. Paris (1750 civarı), Lyon (1750-1800) ve Rouen'deki (1785-1789) ev araç gereçleri içinde kitapların oranı sırayla %22, %35 ve %63'tür. Almanya'da Frankfurt, Speyer ve Tübingen gibi kentlerde aynı rakamlar kayda değer ölçüde daha yüksektir: Sırayla %77, %88 ve %77. Étienne François'nın Ren'deki Katolik okullar üzerine incelemesinde belirttiği gibi, Protestan-Katolik bölünmesi imparatorlukta okuryazarlık oranının daha yüksek olmasını sağlamış olabilir. Özellikle de Protestan ve Katolik nüfusun karışık olduğu ya da yan yana yaşadığı bölgelerde, dindaşlarını rakip inanca kaptırma korkusu iki mezhebi de okullar kurmaya ve daha yaygın bir dini eğitim vermeye zorlamıştı. Kültürel ve mezhepsel rekabet örneğin kısmen ya da bütünüyle Protestan nüfus tarafından çevrili olan Katolik bölgelerinin (örneğin Trier ya da Würzburg) Brandenburg gibi mezhepsel açıdan daha türdeş olan bölgelerden daha yüksek okuryazarlık oranına sahip olduğunu açıklamamıza yardımcı olur.

Gelgelelim 18. yüzyılda okuryazarlığın yaygınlaşması ne kalıcı ne de geri döndürülemez bir gelişmeydi. Örneğin Provence'ta okuryazarlık 1690-1740 arasında önemli bir artış kaydetmedi, hatta bazı bölgelerde azaldı. Ayrıca okuma yeteneklerinin dağılımı bölgeden bölgeye önemli farklılıklar gösterdiğinden, ulusal karşılaştırmalar her zaman anlamlı olmayacaktır. Fransa'da daha yoğun nüfuslu kuzeyde okuryazarlık güneyde olduğundan daha yüksekken, Almanya'da imparatorluğun daha okuryazar batı yarısı ile daha ümmi olan doğu bölgeleri arasında bir bölünme vardı. Araştırmacılar kuzey Fransa, batı Almanya, Hollanda ve İngiltere'den oluşan daha okuryazar kuzeybatı Avrupa kuşağı ile güney Fransa ve doğu Fransa'yı da kapsayan daha ümmi bölge arasında ayrım yapmışlardır.

Okuryazarlık için mezhep ne ölçüde belirleyici bir kıstastı? Pro-

testanlık çoğu zaman müminlerin Kitabı Mukaddes okumasına verdiği sözde önem nedeniyle okuryazarlıkla ilişkilendirilmiştir. Bunun aksine, Trento Konsili sonrası Katoliklikte, müminlere Kitabı Mukaddes okuma konusundaki güvensizlik de araştırmacıları okuryazarlığı Protestanlıkla özdeşleştirmeye teşvik etmiştir. Neticede 1713 gibi geç bir tarihte, papanın *Unigenitus* emirnamesi "Kitabı Mukaddes herkes tarafından okunmalı" şiarını mahkûm etmişti. Mezhep ile okuryazarlık arasındaki ilişki aslında daha karmaşıktır. 16. yüzyılın Protestan reformcuları müminler arasında Kitabı Mukaddes okuma alışkanlığını istisnasız teşvik etme konusunda kuşkuları olduğunu ifade etmişlerdir. Anabaptistler gibi radikal tarikatların yaygınlaşması bazı Protestan liderleri, müminlerin Kitabı Mukaddes okumalarını sınırlayıp kontrol altına almanın ve onun yerine dini bilgilendirmenin daha güvenilir bir aracı olarak sözlü ilmihale başvurmanın gerekli olduğuna ikna etmişti. Brandenburg-Prusya'daki Luterci okul kurallarının 17. yüzyıl sonuna kadar okumayı vurgulamaya başlamadığını ve tüm Kutsal Roma İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın ortalarına kadar gerek Katolik gerekse de Protestan okullarında münhasıran şifahi dini bilgilendirme biçimlerinin yaygın olduğunu görürüz.

Protestanlık ile okuryazarlık arasındaki ilişki, 16. yüzyıl sonu İngilteresinde Püritenliğin yükselişiyle başlayan "İkinci Reform" denen dönemde daha doğrudandır. Bu ikinci reform dalgası 17. yüzyılda Pietizm biçiminde Protestan Almanya'ya da sıçradı ve özellikle de Prusya ve Württemberg'de kök saldı. Canlanmanın tetikleyicisi, Reform'un manevi vaadinin yerleşik Protestan kiliseleri tarafından yerine getirilememiş olduğu inancıydı. Müminlerin kutsal kitap okuma konusunda Protestanlığın ilk başlarda sergilediği müphemlikten eser taşımayan "Reformda Reform" yandaşları, kutsal metinleri okumaya özel bir vurgu yapıyorlardı. Kutsal metinlerin tartışıldığı gizli dini toplantıları ve okulları teşvik ediyor ve ev içinde okunacak dini eserler yayımlıyorlardı. İngiltere'de Protestan muhaliflerinin okuryazarlığa etkisini Quakerlardan anlayabiliriz. 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde evlilik kütüklerini imzalayabilen erkek ve kadın Quakerların oranı yüzde yüze yakınken, aynı oran nüfusun genelinde yetişkin erkekler arasında yalnızca %60'tı. Almanya'da Pietizm ile okuryazarlığın teşviki arasındaki ilişki Canstein İncil Evi'de görülmektedir. Prusya'nın Halle kentinde kurulan bu Pietist vakıf, 1712-1727 yılları arasında Kitabı Mukaddes ve Yeni Ahit'in 400 binden fazla ucuz baskısını yayımlamıştı. Prusya'da (1763-1765) ve Avusturya'da (1774) genel okul eğitimi konusundaki devlet destekli çabaların gerisinde de yine Pietistlerden mülhem reformcular vardı.

Fakat Katolik Avrupa'da da din adamı olmayanların okuryazarlı-

ğına ilişkin tutumlar değişmişti. Protestanlar tarafından köşeye sıkıştırılan Katolik reformcular, halkın okuryazarlığını iman propagandası için zorunlu bir araç olarak görmeye başlamışlardı. Fransa'da 17. yüzyıl sonunda Jean-Baptiste de la Salle tarafından kurulan geç döneme ait bir Karşı-Reform tarikatı olan Hıristiyan Okulları Kardeşliği (Frerler Cemiyeti) kent yoksullarına okuma-yazma, din ve aritmetik eğitimi veren ücretsiz okullar açmışlardı. 18. yüzyıl Fransasında okuryazarlığın yaygınlaşması Frerler gibi tarikatlara çok şey borçluydu ve Karşı-Reform'un etkisini hissettirdiği yerlerde (örneğin Massif Central'in Limousin düzlükleri) okuryazarlık son derece düşüktü. 18. yüzyılda Avusturya'da Barok sofuluğun fevkalade görsel, teatral ve okuryazar-olmayan yönelimi, halk arasında kilisenin azalan nüfuzu olarak gördükleri şeyden endişe duyan Katolik reformcular tarafından giderek daha fazla saldırı konusu edildi. Aziz ya da Meryem kültleri, haçlar ve törenlerle müminlerin Katolik inancına bağlılığını garanti altına almanın artık mümkün olmadığını gören bu reformcular, dini bilgilendirmenin okuryazarlıkla alakalı araçlarına daha fazla vurgu yapmaya başladılar. Aydınlanmacı devlet memurlarıyla ortak hareket eden bu reformcular, Maria Theresia'nın 1774 yılındaki zorunlu okul eğitimi fermanının arkasında güçlü bir etken olarak belirdiler. II. Joseph'in, "her sıradan insanın evinde bir Kitabı Mukaddes nüshası olmalıdır" diye buyurduğu 1781 yılına gelindiğinde, okuryazarlık artık toplumsal bir iyilik olarak görülüyordu.

Dolayısıyla 18. yüzyılda Protestanlarla Katoliklerin halk okuryazarlığını destekleme konusundaki tutumlarının yakınlaştığı görülmüştür. Öncesinde mezheplerin okuryazarlığa getirdiği kısıtlamalar ne olursa olsun, bunlar 1700'den sonra giderek zayıfladı. Okuryazarlık oranları hem Katolik hem de Protestan bölgeleri içinde önemli farklılıklar gösterebiliyordu ve mezhepler arasındaki benzerlikler en az farklılıklar kadar çarpıcıydı. Protestan İngiltere'de genel okuryazarlık, örneğin kuzeydoğu Fransa'dakine hemen hemen denkti, tıpkı Orta Ren boyunca batı Almanya'da Protestan ve Katolik okuryazarlığı oranları gibi. Katolik Haute-Vienne Bölgesi 18. yüzyıl Fransasında okuryazarlığın en düşük olduğu yerlerden biriydi, ama aynısı güneydoğuda ağırlıklı olarak Protestanların yaşadığı Cévennes için de geçerliydi. Katoliklerle Protestanlar arasında okuryazarlığın önemli farklılıklar gösterdiği yerlerde, genelde mezhepten ziyade nesnel koşullar etkili oluyordu.

Belirleyici etkenlerden biri de kentleşme düzeyiydi. Kasaba ve şehirlerde okuryazarlık kırsal kesimlere nazaran genel olarak daha yaygındı. 17. yüzyılda Londra'da zanaatkârlar arasındaki okuryazarlık oranı kırsaldaki zanaatkârlara kıyasla iki-üç kat daha yüksekti. Keza Londra'da

ev hizmetkârlarının %69'u adını yazabilirken, bu oran kırsalda yalnızca %24'tü. Fransa'daki rakamlar da benzer bir uçuruma işaret etmektedir: 1740'larda kentlerdeki erkeklerin %60'ı okuma yazma bilirken, kırsalda bu oran yalnızca %35'ti (kadınlar için ise oran %40'a %13'tü). Kentin kıra üstünlüğü kısmen kentlerde okula erişim olanağının daha fazla olmasından kaynaklanıyordu. Keza okuryazarlık gerektiren mesleklerin ve işlerin (hukuk, tıp, öğretmenlik, perakende ticareti ve matbaacılık) esasen kentlerde toplanmış olması da önemli bir etkendi. Ayrıca kitapçılar, kütüphaneler ve kafeler sayesinde kent sakinlerinin basılı kültüre erişim olanağı daha fazlaydı.

Gördüğümüz üzere, okuryazarlık kadın ve erkekler arasında da farklılık gösteriyordu. Yazma becerisi söz konusu olduğunda farklılık en yüksek düzeydeydi, zira bu yetenek kadınlar için daha az zorunlu görülüyordu. Kadınlar arasında okuma oranı yazma oranından daha fazlaydı, ama bu konuda da erkeklerin kayda değer bir üstünlüğü vardı. 1740'larda Fransa'nın kırsal bölgelerinde sekiz kadından yalnızca biri okuyabilirken, erkeklerde bu oran üçe birdi. Fakat erkek ve kadın okuryazarlığı arasındaki uçurum toplumsal merdivende üst basamaklara tırmandıkça azalıyordu. Ren'in Koblenz kentinde ve Fransa'nın Lyon şehrinde 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde üst sınıf erkek ve kadınların neredeyse hepsi okuryazardı. Toplumun alt kesimlerinde farklılıklar daha belirgindi. Koblenz'de erkek gündelikçilerin %47'si, kadın gündelikçilerin ise %28'i imza atabilirken, Lyon'da bu rakamlar %37'ye %19'du.

Gerçekten de zenginlik ve toplumsal mevki belki de okuryazarlık konusundaki en önemli belirleyendi. İster erkek ol ister kadın, ister köylü ol ister kentli, zenginlik cinsiyetin ya da coğrafyanın okuryazarlığın önüne diktiği engelleri azaltıyordu. Kuşkusuz okuryazarlığın toplumsal yelpazesi, okuryazarlığın genel olarak soylular, tüccarlar ve profesyonel sınıflarla sınırlı olduğu on altıncı yüzyıldan bu yana genişlemişti. Sonraki iki yüzyılda okuryazarlık zanaatkârlar ve köylülerin önemli bir kesimini kapsayacak kadar yaygınlaştı. 18. yüzyılın başında Paris'te vefat eden usta zanaatkârların evindeki eşyaların yalnızca %13'ünü kitaplar oluştururken, 1780'de bu rakam %35'e yükselmişti. Fakat ne zanaatkârlar ne de köylüler farklılaşmamış katmanlardı ve okuryazarlık onların içinde de oldukça farklılıklar gösteriyordu. 17. yüzyıl İngilteresinde sarraf ve saraçlar gibi yüksek vasıflı zanaatkârların yaklaşık %70'i okuryazardı, ama diğer birçok meslekte oran %50'lere kadar düşüyordu ve inşaat işçilerinin, balıkçıların ve tarım işçilerinin yalnızca dörtte biri imza atabiliyordu. Kırsal Oldenburg'da (Almanya) 1750 civarında, müreffeh köylüler ile çiftlik hizmetkârları arasında derin uçurum vardı: Ye-

tişkin erkekler arasında ilkinin okuma yazma oranı %98'ken, diğerinin yalnızca %53'tü. Fransa'da Artois'deki Sailly-Labourse köyünde büyük köylüler ile kırsaldaki yevmiyeli ırgatlar arasındaki uçurum da hemen hemen aynıydı. Burada, 1761-1791 döneminde ilkinin %95'i evlenme kütüğünü imzalayabilirken, ikincisinde bu oran %54'tü.

Dolayısıyla 18. yüzyılda toplamda okuryazarlık artmış olsa da, bölge, kentleşme, cinsiyet ve zenginlik gibi etkenler dağılımı şekillendiriyordu. Genel olarak erkekler arasında okuryazarlık kadınlara göre daha yaygındı ve kentlerde kırsal bölgelere göre daha yüksek orandaydı, ama mülkiyet ve zenginlik bu farkları ortadan kaldırabiliyordu. Birazdan göreceğimiz üzere, erkekler kadar kadınlar da "okuma devrimi" yapmışlardı.

OKUMA DEVRİMİ

18. yüzyılda okuryazarlığın yaygınlaşması matbaa kültüründeki bir büyümenin hem tetikleyicisi hem de yansımasıydı. Kitap, gazete ve dergilerden haber postası, bildiri ve siyasal karikatürlere kadar basılı materyal sayısı çarpıcı bir artış göstermişti. Üretilenlerin çoğu format bakımından önceki yüzyıldakilerle hemen hemen aynıydı. Gerçekten de 18. yüzyıl matbaa devriminin sonuçlarından biri, kutsal kitapları ve dini elkitaplarını nüfusun daha geniş kesimlerine yayarak Protestan ve Katolik Reformu'nu tamamlamaktı. Tarihçilerin Aydınlanma'yı bir sekülerleşme ve "Hıristiyanlıktan uzaklaşma" dönemi olarak görme eğilimleri bu temel gerçeği muğlaklaştırmıştır. Fransa'da Jansenci ihtilafın doğurduğu ağır polemiklerle dolu cüzler, Alman Pietist yazınının manevi ateşliliği, İngiliz gazeteciliğine damgasını vuran ağır Katolik düşmanlığı 18. yüzyıl matbaa kültüründe dinin süregelen önemini göstermektedir. 18. yüzyılda basılan dini eserlerin hacmi azalmamış, aksine artmıştı ve böylece önceki mezhep kurma süreçlerinin meyve vermesini sağlamıştı.

Dini geleneğin ağırlığı, dini eserlerin köylülerin okuma malzemelerinin esas kısmını oluşturmaya devam ettiği kırsalda özellikle hissediliyordu. Almanya'nın güneybatısındaki Laichingen'in Württemberg köyünde 1748-1820 arasında köylülerin evindeki kitapların %98,5'i dini içerikliydi. Dini eserler kentlerde de üstünlüğü elinde bulunduruyordu, ama oran daha düşüktü. Tübingen'de 460 tüccar envanteri listesinde 1750-1760 arası on yılda toplam 4.730 kitap adından bahsedilir; bunlardan 3.891'i (yaklaşık %80'i) dini içerikliydi. Fransa'daki durum da benzer bir resme işaret ediyor. 1785-89 arasında Batı Fransa kentlerindeki kişisel kütüphaneler incelendiğinde, kitapların üçte ikisinin neredeyse

münhasıran dini eserler olduğu görülmüştür.[2]

Geleneksel edebi türler de 18. yüzyılda yayımlanan seküler yayımların çoğunluğunu oluşturuyordu. 16. yüzyıldan beri çok yaygınlaşan almanaklar, kırsal bölgelerde özellikle ilgi görüyordu ve okurlara tıbbi ve tarımsal tavsiyeden faiz oranlarına ve astrolojik tahminlere kadar her şeyi sunuyordu. Bazı almanaklar 18. yüzyıl standartlarına göre muazzam bir satış rakamına sahipti. 18. yüzyıl sonunda popüler *Badische Landeskalender* her yıl 20 bin nüsha basılıyordu. Bu basım en çok satan İngiliz almanağı olan *Vox Stellarum* ile kıyaslandığında mütevazıydı: 1768'de 107 bin nüsha basılırken, 1789'da 200 bine yükselmişti.[3] Keza geleneksel masallar, romanslar ve macera hikâyeleri içeren kitapçıklar da popülerdi. Fransa'da bu ucuz risaleler *bibliothèque bleue*'yi oluşturuyordu (kaplı oldukları mavi kâğıttan ötürü bu adı almıştı) ve krallığın kuzeydoğu kısmındaki köylüler arasında özellikle popülerdi. *Bibliothèque bleue*'nin içeriği ve formatı modern çağın başlarında çok az değişmişti ve %30 ila 40'ının dini içerikli olduğu tahmin edilmektedir. Geri kalanı yemek tarifi ve tıbbi reçetelerin yanı sıra Fortunatus, Gargantua ve Till Eulenspiegel gibi efsanevi halk kahramanlarının hikâyeleriyle doluydu.[4]

Fakat geleneksel türler varlığını sürdürse de, 18. yüzyılın matbaa patlamasına yine de okuma beğenilerinde temel bir dönüşüm damgasını vurmuştu. 18. yüzyılda eşi görülmedik sayıda Kitabı Mukaddes, vaaz ve

---

[2] Hans Medick, "Buchkultur und lutherischer Pietismus: Buchbesitz, erbauliche Lekture und religiöse Mentalität in einer ländlichen Gemeinde Wurttembergs am Ende der frühen Neuzeit: Laichingen 1748-1820", *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen* içinde, haz. Rudolf Vierhaus ve diğ. (Göttingen, 1992), s. 301; Günther Erning, *Das Lesen und die Lesewut: Beitrage zur Fragen der Lesergeschichte* (Bad Heilbrunn, 1974), 38; Jean Queniart, "Alphabetisierung und Leseverhalten der Unterschichten in Frankreich im 18. Jahrhundert", *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich* içinde, haz. Hans Ulrich Gumbrecht ve diğ., cilt 1 (Münih ve Viyana, 1981), s. 143-44.

[3] R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800* (Londra ve New York, 1989), s. 185.

[4] Roger Chartier, "Livres bleus et lectures populaires", *Histoire d l'édition française*, cilt 2: *Le livre triomphant 1660-1830* içinde, haz. Henri-Jean Martin ve Roger Chartier (Paris, 1984), s. 498; Queniart, "Alphabetisierung und Leserverhalten", 135-36; Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, s. 199-200. İngiltere'deki muadilleri için, bkz. Margaret Spufford, *Small Books and Pleasant Histories: Popular Fiction and its Readership in Seventeenth-Century England* (Georgia, 1981), s. 129-55.

Tablo 2: Almanya'da yerel dilde ve Latince eserler, 1673-1800 (yüzde)

	1673	1690	1700	1740	1770	1800
Almanca	42	63	62	72	86	96
Latince	58	37	38	28	14	4

Kaynak: Rudolf Jentzsch, *Der deutsch-lateinische Büchermarkt*, 333.

başka dini eserler yayımlanmış olsa da, bunlar yayın pazarının bütününde azalan bir yüzdeyi temsil ediyordu. 18. yüzyıl Almanyasındaki en büyük dağıtım merkezi olan Leipzig kitap fuarının katalogları, ilahiyat ve dini içerikli eserlerin oranının 1740'ta %38,5'ten 1770'te %24,5'e düştüğünü göstermektedir; 1800'e gelindiğinde, bu oran daha da düşerek, %13,5'e gerilemişti. Fransa'da da düşüş benzer bir düzeydeydi. 17. yüzyıl sonunda dini kitaplar Paris'te yayımlanan kitapların yaklaşık yarısını oluşturuyordu. 1720'lere gelindiğinde bu yüzde üçte bire, 1750'de dörtte bire ve 1790'lardaysa onda bire gerilemişti.[5]

Dini eserlerin oranındaki bu düşüşe paralel olarak, Latince yayımlanan kitapların oranı da yerel dillerde yayımlanan eserlere oranla düşmüştü. Modern matbaa kültürünün başlarında 18. yüzyıla kadar Latince eserler ağırlıktaydı. Örneğin 1600 civarında Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'ndeki 6 bin kitaptan yalnızca 36'sı İngilizceydi. 1650'de Leipzig ve Frankfurt kitap fuarlarında satılan Latince eserlerin Almanca eserlere oranı ikiye birden daha iyiydi. Fakat 1700 yılına gelindiğinde Latince basım kültürü gözle görülür bir gerileme halindeydi ve sonraki yüzyılda daha da düşmüştü. Paris'te Latince yayımlanan eserlerin oranı 1600'de %30'dan 1700'de %10'a düştü.[6] Leipzig kitap fuarındaki yayımlanmış kataloglara dayandırılan Tablo 2, Almanya'da daha yavaş, ama sürekli bir düşüşe işaret etmektedir.

Fakat yayıncılık pazarındaki bu temel değişikliklerin ötesinde, kitapların nasıl okunduğu konusunda da bir dönüşüm yaşandı. Sosyal tarihçi Rolf Engelsing bu değişimi "yoğun" okumadan "yaygın" okumaya bir geçiş olarak nitelendirmiştir. 18. yüzyılın başında çoğu okurun edebiyat zevki az sayıda metnin tekrar tekrar tüketimiyle sınırlıydı. Bu

[5] Rudolf Jentzsch, *Der deutsch-lateinische Büchermarkt nach den Leipziger Ostermesse-Katalogen von 1740, 1770, and 1780 in seiner Gliederung und Wandlung* (Lepizig, 1912), tablo 1; R. Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution*, İng. çev. Lydia G. Cochrane (Durham, NC, 1991), s. 70-71.

[6] Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 204; Alain Viala, *Naissance de l'écrivain: Sociologie de la littérature à l'âge classique* (Paris, 1985), s. 143.

yoğun okuma pratiği kısmen birçok evin başka kitaplara erişme olanağının olmamasından kaynaklanıyordu. Okuma dernekleri ve ödünç veren kütüphaneler henüz yoktu ve kitaplar birçok ev için satın alınamayacak kadar pahalıydı. Luther'in yayımladığı 1534 yılındaki Almanca Kitabı Mukaddes'in bir nüshası vasıfsız bir emekçinin hemen hemen bir aylık ücretine denkti. 18. yüzyıl başına gelindiğinde, Kitabı Mukaddes biraz daha ucuzladı, ama yine de bir Alman zanaatkârın yaklaşık bir buçuk günlük gelirine denk düşüyordu. 17. ve 18. yüzyıl Fransasında, *bibliothèque bleue*'den görece ucuz bir risale bile bir emekçinin haftalık gelirinin %10'una. Klasikler ve "yüksek" edebiyat eserleri zenginler dışında herkes için el yakacak kadar pahalıydı. Örneğin Daniel Caspar von Lowenstein'ın barok romanı *Arminius and Thusnelda* (1689), bir Alman sicil memurunun neredeyse aylık maaşına denkti.[7]

Dolayısıyla 1700 civarında okuryazar evlerin çoğunda en fazla birkaç kitap vardı ve bunlar da esasen dini nitelikteydi. Burada yoğun okumanın egemenliği okumanın dini içeriğini yansıtıyordu. Birçok Hıristiyan ev ahalisi için okuma ne dış dünya hakkında bir bilgi kaynağıydı ne de özerk bir boş zaman faaliyetiydi, aksine ibadete bir destekti. Okuma edimi, dini vecibelerin tekrarı yoluyla kişinin imanını tazelemesini sağlıyordu; bunun için yalnızca sınırlı sayıda metne ihtiyaç vardı. Dahası dini bir araç olarak okuma çoğu zaman yalnız başına yapılan bir faaliyet değil, ev ahalisiyle birlikte yapılan bir edimdi. Akşamları ya da kiliseden sonra evin reisi aile fertlerine yüksek sesle okurdu. Okumanın sık sık sözlü ve aile çapında bir faaliyet olması "yoğun okuma" pratiğini güçlendiriyordu, zira sesli okuma sessiz okumadan daha yavaştı.

Dolayısıyla seçiciliği daha az olan modern okurun aksine, yoğun okurlar aynı kitabı tekrar tekrar okuma eğilimindeydiler. 1690'da sofu Madame Maintenon, Saint-Cyr'deki manastır okulu çalışanlarına şu tavsiyede bulunuyordu: "Öğrencilere öyle farklı farklı şeyler okumaya alıştırmayın; yedi-sekiz kitap yeter."[8] 17. yüzyıl sonunda kendi ibadethane kütüphanelerinden kitap ödünç alan Quakerlar, belki de William Penn'in, "yalnızca birkaç kitabınız olsun, iyi seçin ve iyi okuyun" tavsiyesini dikkate alarak, yılda en fazla bir kitap alıyorlardı. Batı Fransa

---

[7] Richard Gawthrop ve Gerald Strauss, "Protestantism and Literacy in Early Modern Germany", *Past and Present* 104 (1984), s. 40; Houston, *Literacy in Early Modern Europe,* 186; Reinhard Wittmann, *Geschichte des deutschen Buchhandels* (Münih, 1991), s. 106.

[8] Aktaran: Carolyn C. Lougee, *Le Paradis des Femmes: Women, Salons, and Social Stratification in Seventeenth-Century France* (Princeton, 1976), s. 192.

kentlerinde 1725-1730 arasındaki ev eşyaları incelendiğinde, kitap olan 112 evden 36'sında yalnızca bir, 34'ündeyse iki ila beş kitap vardı.[9]

Yoğun okuma alt sınıflarla sınırlı değildi, eğitimli profesyoneller arasında da yaygındı. Dresden sarayında doktor olan Laurentius Babst (ölümü 1672), Kitabı Mukaddes'i otuz yedi yılda yetmiş iki kez okuduğunu iddia ederken, Leipzigli hukukçu Benedikt Carpzow (1565-1624) elli üç kez okumuştu.[10] Sınırlı sayıda kitabın yoğun okunması modern çağın başlarında üniversitelerde de kuraldı. Çoğu öğrencinin az sayıda kitaba gücü yetiyordu ve üniversite kütüphanelerine erişim olanağı çoğunlukla profesörlerle sınırlıydı. Tıpkı ortaçağ üniversitelerinde olduğu gibi, 18. yüzyıl başındaki profesörler genellikle öğrencilerini konu üzerine yetkili, güvenilir addedilen bir metinden okuyarak ya da metni yorumlayarak bilgilendiriyorlardı. Ardından, öğrenciler de yeterliliklerini metni ve profesörün metin hakkında anlattıklarını hatmederek gösteriyorlardı. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başına kadar bu uygulama önemli ölçüde değişmedi. Bu döneme gelindiğinde modern araştırma üniversitelerinin gerisindeki ilke (akademik incelemenin gittikçe genişleyen araştırma eserlerine yaygın şekilde hâkim olmayı gerektirdiği görüşü), Göttingen ve Berlin gibi Alman üniversitelerine kök salmaya başlamıştı.

Fakat 18. yüzyıl süresince okuma edimi daha hareketli ve çeşitli hale geldi. Yaygın okuyan okur tekrar tekrar aynı kitapları okuyacağına çok çeşitli metinler arasında dolaşıyordu. Yoğun okuma pratikleri sonlanmadı, tersine muhtemelen 19. yüzyılın ortalarına kadar kırsalda norm olarak kaldı. Yaygın okuma yoğun okumanın yerini almaktan çok, ona eklendi ve daha çeşitli eserlere erişme olanağı olan kentli orta ve üst sınıf okurların geleneksel olarak okuryazar katmanları arasında kök saldı. Değişimin göstergelerinden biri kişisel kütüphanelerin genişlemesiydi. Örneğin 17. yüzyılın sonunda Fransa'da soyluların ve hukukçuların kişisel kütüphanelerinde kitap sayısı 20-50 arasında değişiyordu. 1780'lere gelindiğindeyse, bu kesimler için ortalama 300 kitaplık bir kütüphane standart hale gelmişti. Keza aynı dönemde Fransız ruhban sınıfının bir üyesinin sahip olduğu kitap sayısı 20-50 arasındayken,

---

[9] Penn'den Aktaran: Roger Chartier, "The Practical Impact of Writing", *A History of Private Life*, cilt 3: *Passions of the Renaissance* içinde, haz. Chartier (Cambridge ve Londra, 1993), s. 133; istatistikler, Houston, *Literacy in Early Modern Europe*'tan, s. 195 ve Queniart, "Alphabetisierung und Leseverhalten"den, s. 142 alınmıştır.

[10] Rolf Engelsing, "Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit", *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 10 (1970), s. 966.

100-130'a çıktı.[11]

James Boswell'in klasik mertebesindeki Samuel Johnson biyografisi çağının belki de en yaygın okuru olan bir insanın okuma alışkanlıkları hakkında bize ipuçları sunmaktadır (Adam Smith, Johnson için "yaşayan herhangi bir insandan daha fazla kitap biliyor" derdi). Boswell, Johnson'ın odasını kitaplar ve elyazmalarıyla dolu tam bir keşmekeş olarak tarif eder ve Johnson'ın kişisel kütüphanesinde toplamda 3 bin kitap olduğunu söyler.[12] Fakat Johnson'ın dünyası basılı eserler etrafında dönse de, kitaplara karşı tutumu fevkalade keyfi ve hürmetsizdi. Johnson kitabı okumaktan çok yağmalıyordu; ihtiyacı olan şeyi bulana kadar içindekileri sabırsızlıkla tarıyordu. Boswell 1773'te Johnson ve arkadaşı James Elphinston arasında geçen ve Johnson'ın okuma pratiklerini gösteren bir konuşmayı aktarır:

> Mr. Elphinston çok hayran olunan bir kitaptan bahsetmiş ve Dr. Johnson'a okuyup okumadığını sormuştu. Johnson: "Şöyle bir göz gezdirdim." Ne (dedi Elphinston), tamamını okumadın mı? Bu şekilde sıkıştırılmaktan rahatsız olan ve baştan savma okuma tarzına çok bağlı olan Johnson, sivri bir dille şu yanıtı verdi: "Hayır, bayım, *siz* kitapların *tamamını* mı okursunuz?"[13]

Ayrıca Boswell'in anlattığına göre, Johnson büyük bir kütüphaneye girdiğinde tek bir kitabı incelemektense, zamanını kitapların sırt kısmına bakarak geçirirmiş. Bir keresinde Johnson'ın misafir olduğu evin sahibi bu alışkanlığa dikkat çekmiş ve "bir insanın kitapların sırtına bakmaya bu kadar meraklı olması tuhaf görünüyor" diyince, Johnson şu cevabı vermiş: "Bir konuyu araştırırken, yapmamız gereken ilk şey o konuyu hangi kitapların ele aldığını bilmektir. Bu bizi kataloglara ve kütüphanelerdeki kitapların sırtlarına bakmaya yönlendirir."[14]

Johnson'ın maddi nesneler olarak kitaplara karşı gailesiz tutumu, yaygın okumanın yükselişinin ima ettiği matbaa kültürünün geniş dönüşümünü vurgular. Okuma pratiği çeşitlenip yaygınlaştıkça, basılı eserler giderek gizemini kaybediyordu. Özellikle de kırsal bölgelerde, matbaa kültürüne erişim olanağı daha az ve okuma esasen dini içerikli olduğundan, kitapların geleneksel olarak kutsal bir havası vardı. Köylü aileleri bazen bu kitapların doğaüstü güçler barındırdığına inanırlardı

---

[11] Chartier, *Cultural Origins of the French Revolution*, s. 69.

[12] Alvin Kernan, *Samuel Johnson and the Impact of Print* (Princeton, 1987), s. 213.

[13] James Boswell, *Life of Samuel Johnson, LL.D.* (Chicago, 1952), s. 213.

[14] *A.g.e.*, s. 258.

ve 19. yüzyılın ortalarına kadar bazıları yeni doğmuş bebeklerin, hamile kadınların, yeni evlilerin ya da hastaların yatağına bir Kitabı Mukaddes ya da dua kitabı koyarak şerden ya da hastalıktan kurtulmaya çalışırlardı. Oysa yaygın okuma genellikle dini ortamdan kopuk, yalnız başına oluyordu. Yaygın okuma bu şekilde matbaayı kutsiyet bağlamından koparmış ve dünyevileştirmişti. Bu süreci hızlandıran şey, gittikçe daha çok ve farklı kitap, dergi ve gazete üreten bir edebi pazarın genişlemesiydi. Sonuçta kitapların kutsallık halesinin kaldırılması ve metalaştırılması, basılı eser karşısında daha az hürmetkâr ve daha eleştirel bir tutumu besledi.[15] Çok çeşitli eşyalar arasından bir şeyler seçen tüketiciler gibi, yaygın okuyan okurlar eleştirel yargılarda ve karşılaştırmalarda bulunmaya daha eğilimliydiler. Bu meyanda, metinlere karşı Johnson'ın Elphinston'la konuşmasında ifade ettiği türde saygısızlık, Aydınlanma'nın kamusal alanının temel niteliği olan özbilinçli, eleştirel ruhun beslenmesine yardımcı oldu. Yaygın okuma basılı metinlerin statüsünü geriletmiş ve bir zamanlar kutsal nesneler olan kitapları değeri sürekli olarak yargılanan ve karşılaştırılan değiş tokuş edilebilir kültür metaları haline getirmişti.

DERGİLER, ROMANLAR VE EDEBİ KAMUSAL ALAN

Kitapların kendisi yoğun okumadan yaygın okumaya geçişteki aracılardan yalnızca biriydi. Ödünç veren kütüphanelerin ve okuma kulüplerinin ortaya çıktığı 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaygın *kitap* okuma geniş bir okur kitlesi için mümkün değildi. En azından ilk başta, okuma pratiklerinin dönüşümünde belirleyici rolü gazeteler ve dergiler oynadı. Gazete ve dergilerin okunması zaten tanım gereği yaygın bir edimdi: Okurlar konudan konuya geçiyor, dikkatleri sürekli olarak bir konudan diğerine kayıyordu. Gazetelerin konu çeşitliliği okurları daha geniş ve daha heterojen konulara alıştırmıştı. İngilizcedeki *news*[16] sözcüğünün de anlattığı gibi, haberler ancak daha fazla ve farklı metin okumakla tatmin edilebilecek bir yenilik beğenisini besliyordu. Gazete ve dergilerin editörleri yeniliğin ve çeşitliliğin okurları nasıl cezbedebileceğinin bilincine varmışlardı. Bir Alman gazetesi olan Stuttgart *Real-Zeitung*'un yazı kurulu, 1765'te şöyle yazıyordu: "Mukaddes topraklarımızın [Württem-

[15] Bkz. Chartier, *Cultural Origins of the French Revolution*, s. 89-91.

[16] Lafzen "yeniler" anlamına gelen bu sözcük "haber" anlamında kullanılır — *çev. notu.*

berg] çoğu mukiminin iyi ve yararlı kitaplar okumaya özel bir eğilimi olmadığını fark ettik.... Bu yüzden okuma hevesi uyandırmanın en kolay yolunun, çeşitli konuları kapsayan bir haftalık yayın basmak, *okurun ilgisini malzemenin çeşitliliğiyle çekmek* olacağına hükmettik" (italikler bana ait).[17]

Öte yandan kitap eleştirileri, özetler ve ilanlar gibi yeni formatlar daha fazla ve farklı metin okuma arzusunu tetikledi. Kitap ilanları 1646 civarında İngiliz gazetelerinde çıkmaya başlamıştı. Çok geçmeden bunlar kitap özetlerine evrildi ve o da bir süre sonra yerini kitap eleştirilerine bıraktı. 1690'lara gelindiğinde, *Athenian Mercury* ve *Compleat Library or News of the Ingenious* gibi dergiler ağırlıklı olarak kitap eleştirilerine ve önemli keşiflere ayrılıyordu. 1730'lara ve 1740'lara gelindiğinde eleştiriler *Gentleman's Magazine* (1731) ve *Monthly Review* (1745) gibi popüler dergilerin ayrılmaz bir parçası olmuştu. Avrupa kıtasına gelince, kitap eleştirileri Fransa'da *Année littéraire* (1754'te kuruldu), Almanya'da da *Allgemeine Deutsche Bibliothek* (1765) gibi dergilerde gerçekten ortaya çıktı.

Bir açıdan bakıldığında, kitap eleştirisinin ortaya çıkışı Aydınlanma kamusal alanının ahlak ve pedagoji alanındaki ulvi ideallerini özetliyordu. Aydınlanmacı editörlerin ve eleştirmenlerin bakış açısından, kitap eleştirileri ve ilanları bilgili ve incelikli bir okur kitlesinin oluşumuna katkıda bulunmuştu; okurları gittikçe genişleyen yayınlardan haberdar ediyor ve iyi kitaplarla kötü kitaplar arasında ayrım yapmalarına yardımcı oluyordu. Fakat bu yeni formatlar aynı zamanda tüketici talebini uyandırmayı amaçlayan bir reklam biçimiydi ve gittikçe ticarileşen bir edebiyat pazarının belirtisiydi. Bu ticarileşme süreci ilkin, Avrupa kıtasındaki rejimlere nazaran sansürün daha az olduğu ve daha esnek bir edebiyat pazarına sahip olan İngiltere'de başladı. 1770'lere gelindiğinde, neredeyse tüm İngiliz gazete ve dergilerinde reklamlar vardı, ama gazeteciliğin tahttan daha fazla maddi destek gördüğü Fransa'da yalnızca beşte biri için geçerliydi bu.[18] Reklamcılık kitap talebi doğurduğu gibi, bir yenilik beğenisi de yaratıyordu. Kitap satıcıları ve yayıncılar reklamcılığı her saygıdeğer okurun bilmesi gereken modaya uygun "yeni" eserleri pazarlamak için kullandılar. Yenilik, bir kitabı arzu edilir ve ilgi çekici kılan şeyin önemli bir kıstası haline geldi. Öyle ki 18. yüzyılın sonunda İngiliz yayıncılar bazen birkaç yıl önce yayımlanan eserleri

[17] Aktaran: Erning, *Das Lesen und die Lesewut*, s. 56.

[18] S. Botein, J. R. Censer ve H. Ritvo, "The Periodical Press in Eighteenth-Century English and French Society: A Cross-Cultural Approach", *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981), s. 473.

yeni görünsün diye geç tarihli yayımladılar. 1761'de İngiltere'deki bir taşra kasabasından genç bir kadın, romancı Samuel Richardson'a "bu aptal kasabada, modanın getirip zorla önümüze koyduğu her aptal kitabı okumamız gerekiyor"[19] diye yakınırken bu edebi yenilik saplantısına dikkat çekiyordu.

18. yüzyılın ortalarından itibaren, "modanın getirip zorla önümüze koyduğu aptal kitaplar" genellikle roman oluyordu. Edebiyat araştırmacıları haklı olarak romanın yükselişini 18. yüzyıl edebiyatındaki en kayda değer gelişmelerinden biri olarak görürler. Bizi burada 18. yüzyıl romanının biçimsel ve estetik boyutları değil, 18. yüzyıl edebiyat pazarında en ciddi büyüme kaydeden kalem olarak tarihsel önemi ilgilendiriyor. Salt istatistik, hikâyenin yalnızca bir kısmını anlatabilir. İngiltere'de herhangi bir yıl içinde yayımlanan yeni roman sayısı 1700-1720 arasında hiçbir zaman 12'yi aşmadı. Oysa 1790'da yayımlanan yeni kitap sayısı 85-90 arasındaydı.[20] Almanya'da roman üretimi, 1740'ta Leipzig kitap kataloglarında yer alan eserlerin %2,6'sından 1770'te %4'e ve 1800'de %11,7'ye yükselmişti.[21] Yüzyılın sonunda romanlar %13,5 ile Leipzig kataloğunda neredeyse dini eserler kadar yer kaplıyordu. Aşağıdaki liste Almanya'da 18. yüzyılın ikinci yarısında roman üretimindeki muazzam artışı göstermektedir:[22]

1750-60	73
1761-70	189
1771-80	413
1781-90	907
1791-1800	1.623

Fransa'ya gelince, aşağıdaki liste benzer bir hikâye anlatmaktadır. Yeni Fransız romanlarının sayısı yüzyılın ikinci ve üçüncü on yılında aslında düşmüş olsa da, 1730'larda yeniden yükselişe geçti ve sonraki on yılda hiçbir zaman 285'in altına düşmedi; 1751-1800 arasında 2.663 yeni kitap yayımlandı, oysa bir önceki elli yıllık dilimde bu sayı yalnızca 939'tu.[23]

---

[19] Aktaran: James Raven, *Judging New Wealth: Popular Publishing and Responses to Commerce in England 1750-1800* (Oxford, 1992), s. 62-63.

[20] *A.g.e.*, s. 34.

[21] Jentzsche, *Der deutsch-lateinische Büchermarket*, tablo 2.

[22] Erich Schön, *Der Verlust der Sinnlichkeit oder Die Verwandlung des Lesens: Mentalitätswandel um 1800* (Stuttgart, 1987), s. 44.

[23] S. P. Jones, *A List of French Prose Fiction from 1700-1750* (New York, 1939), xiv; A. Martin, V. G. M. Mylne ve R. Frautschi (haz.), *Bibliographie du genre*

1701-10	136
1711-20	119
1721-30	99
1731-40	248
1741-50	318
1751-60	285
1761-70	512
1771-80	426
1781-90	662
1791-1800	735

Fakat roman 18. yüzyılın ortalarından sonra büyük popülerliğe ulaşmadan önce, ilahiyatçıların yaratıcı edebiyat eserlerinin okunmasına karşı besledikleri düşmanlık gibi köklü bir gelenekle hesaplaşmak gerekiyordu. Yeni Ahit'in, "Kutsallıktan yoksun kocakarı masallarını reddet. Kendini Tanrı yolunda eğit" uyarısını hatırlatan Katolik ve Protestan görevliler, seküler şiir ve kurmaca eserler okumanın bireyleri dini vecibelerinden ve ibadetlerden uzaklaştıracağı uyarısında bulunuyorlardı. Din dışı edebiyat eserleri olsa olsa uydurma hikâyelerdi ve dolayısıyla zaman kaybıydı; en kötü ihtimalle, aşk ve romans hikâyeleri sağlıksız arzuları uyandırıyordu. 1703'te Cizvit *Journal de Trévoux*, romanları şu şekilde mahkûm etmişti: "Bu kitapların her sayfasına sinmiş olan yozlaşmış ahlak ... insanda şehvete, hovardalık eğilimine ve entrika hevesine yol açıyor ve bu durum gençlerdeki tüm dindarlığı ve alçakgönüllülüğü öldürüyor." Fransa'da bu tür bir eleştiri, 1737-1738'de monarşinin romanları tümden yasaklama çabalarına varmıştı (ama bu çabalar genel anlamda sonuçsuz kalmıştı). İngiltere'de Kalvenciler, Almanya'da da Pietistler 18. yüzyılın başında benzer saldırılarda bulunmuşlardı. İsviçreli Kalvenci Gotthard Heidegger 1698'de şöyle yazıyordu: Yeryüzündeki zamanımızı "Tanrı'ya hizmete ve komşularımızı ve kendimizin ahlakını geliştirmeye" ayırmamız gerektiğinden, "roman ve benzeri aşk hikâyeleri okumak tam bir zaman kaybıdır."[24]

Romana olan dini düşmanlık hiçbir zaman tamamen dinmedi ve romanın popülerliği arttıkça yüzyıl boyunca tekrar tekrar kendisini gös-

romanesque français 1751-1800 (Londra ve Paris, 1977), s. xxxvi-xxxix.

[24] Alıntılar Vivenne Mylne, *The Eighteenth-Century French Novel: Techniques of Illusion*, 2. Baskı (Cambridge, 1981), s. 12 (vurgu bana ait) ve Marianne Spiegel, *Der Roman und sein Publikum im früheren 18. Jahrhundert 1700-1767* (Bonn, 1967), s. 39.

terdi. Fakat 18. yüzyılın başında haftalık ahlak dergilerinin yükselişi roman eleştirmenlerinin elini epeyce zayıflattı. Haftalık ahlak dergileri Londra'da oyun yazarı Richard Steele'in editörlüğünde üç haftada bir yayımlanan *Tatler* (1709-1711) ve Steele'in şair Joseph Addison'la birlikte hazırladıkları *Spectator* (1711-1712) ile başladı. *Tatler*'da ilk başta iç ve dış haberler de yer almış olmasına karşın, zamanla siyaset gözden kayboldu ve gazetenin esas yayın çizgisi edep, ahlak ve edebiyat konularını takip etmek oldu. *Spectator* parti siyasetini tümden reddetmişti ve onun yerine dinden evliliğe, çocuk yetiştirme, nezaket, giyim kuşamdan ticarete kadar farklı konularda yorumlar sunuyordu. İnançsızlığa ve sefahate karşı dini ve ahlakı savunuyor, ayyaşlığa ve ikiyüzlülüğe saldırıyor ve genel olarak Püritenlerin Restorasyon dönemi ahlakına saldırılarını tekrarlıyordu. Fakat *Spectator*'ın ahlakçılığı geleneksel Püritenliğin sert yakınmalarından kaçınıyor, okurlarını mizahla ve kıvrak zekâyla bilgilendirmeye çalışan ılımlı ve kibar bir tonu tercih ediyordu. "Ahlakı kıvrak zekâyla canlandırmak, kıvrak zekâyı ahlakla dengelemek", işte Addison'un haftalık dergilerinin ahlak konusundaki programının özeti buydu. Bu bakımdan *Spectator* bir araştırmacının sözleriyle, "nezaket kültürü"nün propagandasını yapıyordu: Whig'lerde gördüğümüz ahlak ile kibarlık, düzen ile özgürlük, bilgi ile eğlence arasındaki 1689 sonrası toplumsal ve siyasal düzenin ideolojik köklerinin bulunduğu dengenin propagandasıydı bu. Addison ve Steele'in dergileri, erdemi klasik antikçağın yurttaşlık ideallerinden ziyade hal ve hareketlerle toplumsal davranışlar üzerinden tanımlayan yeni yeni ortaya çıkan bir ticari toplum vizyonunu dile getiriyordu.[25]

Spectator'ın eşraftan tüccarların ve profesyonellerin orta kesimlerine kadar geniş bir kitlesi vardı. 3-4 bin tirajla başlayan *Spectator*, çok geçmeden günlük 20-30 bin satışa ulaştı. Fakat bu rakamlar bile, o dönem için önemli olsa da, derginin popülerliğini anlatmak için yeterli değildir. Zira *Spectator* kafe kültürünün parçasıydı, çoğu zaman oralarda sesli okunur ve tartışılırdı. Sayısız taklidi çıktı; ilkin İngiltere'de, sonra da Avrupa kıtasında. İngiltere'de 1750'de *Spectator*'ı model alan 106 dergi yayımlanıyordu (birçoğu kısa ömürlü oldu) ve Fransız monarşisinin sıkı sansürü ahlak dergilerinin yaygınlığını sınırlasa da, Addison ve Steele'in bu ülkede de taklitçileri vardı. Oyun yazarı ve romancı Pierre de Marivaux (1688-1763) *Spectateur français*'inde (1722) Addison'ın dergisini model almıştı, tıpkı romancı Antoine-François Prévost'un *Pour*

[25] Lawrence E. Klein, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge, 1994).

et Contre'sinde (1733-1740) olduğu gibi. İlk Alman haftalık dergisi Hamburg *Vernunftler*'in (1713-1714) Addison ve Steele'in tarzını bilinçli olarak örnek aldığı Kutsal Roma İmparatorluğu'nda bu edebiyat türü daha bereketli bir toprak bulmuştu. Alman haftalık ahlak dergilerinin popülerliği 1720-1750 arasında tepe noktasına ulaşmış ve bu türde en az 50 dergi yayımlanmıştı.

Haftalık ahlak dergilerinin önemini ne kadar vurgulasak azdır. Geniş bir okur kitlesini hedefleyen dini olmayan bir edebi türün okurlarını hem bilgilendirip hem eğlendirebileceğini göstererek, daha seküler ve çeşitli bir basım kültürüne geçişi kolaylaştırmıştı. Haftalık ahlak dergileri İngiltere'de Richardson, Fransa'da Marivaux ve Prévost, Almanya'da Gellert gibi romancıların eserlerini şekillendirecek bir ahlaki söylem geliştirerek, romana yönelik geleneksel saldırıları da yavaşlatmışlardı. Ayrıca ahlak dergileri ele aldıkları konular açısından da önem arz ediyordu. Bunlar neredeyse yalnızca özel deneyim alanını ele alıyordu ve haftalık ahlak dergileri açıktan siyasal konulardan bilerek kaçınıyordu. Addison'un kendisi de parti siyaseti konusunda gayet tecrübeli bir Whig yanlısı olsa da, *Spectator*'ın ilk sayısında, "Whig'ler ile Tory'ler arasında gerçek bir tarafsızlığı korumak"tan bahsediyordu. Amacı, sonraki bir sayıda yazdığı gibi, "Whig'lerin ya da Tory'lerin sayısını artırmak değil, iyi ve bilge insanların sayısını artırmak"tı. Kadınlara yönelik bir Londra dergisi olan *Visiter*'ın (1723-1724) isimsiz editörü, "kamusal meselelerle az da olsa ilgili hiçbir şeye dokunmayacağı" vaadinde bulunuyordu. Almanya'daki ilk ve en popüler haftalık ahlak dergisi olan *Der Patriot*'ta (Hamburg, 1724-1726), anlatıcının "ben kamusal meselelere karışmam, zira bu konuda herhangi bir uzmanlığım yok" şeklindeki kabulü tipik bir örnekti.[26] Haftalık ahlak dergileri bireylerin siyasal dünyanın dışında, evlilik, aile ve arkadaşlardan oluşan özelleşmiş dünyada nasıl erdemli ve mutlu olabileceklerini gösteriyordu.

Toplumsal deneyimin bu özel dünyasına olan ilgi kayda değerdi. Bu dergiler açıkça siyasetten uzak durarak üstü kapalı bir şekilde toplumsal olanı siyasal olandan, özel olanı kamusal olandan ayırmış ve bu suretle devletten özerk bir alan olarak modern sivil toplum mefhumla-

---

[26] Alıntılar için bkz. *The Spectator*, haz. ve bir sunuşla ve açıklayıcı notlarla yayına hazırlayan Donald F. Bond (Oxford, 1965), I:5 (1 Mart, 1711), 4:501 (18 Haziran 1714); Kathryn Shevelow, *Women and Print Culture: The Construction of Femininiy in the Early Periodical* (Londra ve New York, 1989), s. 158; Wolfgang Martens, *Die Botschaft der Tugend: die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften* (Stuttgart, 1968), s. 334.

rına işaret etmişlerdi. 18. yüzyıl bağlamında, haftalık ahlak dergilerinin özerk ve siyasal-olmayan bir alan olarak sosyalleşme savunusu sarayın kültürel tahakkümüne üstü kapalı bir şekilde meydan okuyordu. İngiltere'de haftalık ahlak dergisinin tam da sarayın kültür alanındaki nüfuzunun hızla azaldığı bir dönemde popülerlik kazanmış olması tesadüf değildir. Aynısı, naiplik döneminde haftalık ahlak dergisinin ortaya çıkışıyla, Versay'ın kültürel ve estetik beğenilerin yargıcı olarak gerileyişinin çakıştığı Fransa için de geçerlidir. Avrupa'nın Almanca konuşulan bölgelerinde haftalık ahlak dergileriyle saray arasındaki mesafenin göstergesi bu türün ilk kez, bir hükümdarın yaşamadığı şehirlerde (Hamburg, Zürih ve Leipzig) parlamış olmasıdır.

Son olarak, haftalık ahlak dergilerinin kişisel deneyime olan ilgisi önemli sayıda kadın okuru çekmeyi sağlıyordu. Evlilik, çocuk yetiştirme ve moda gibi konulara odaklanarak, özellikle de orta sınıf kadın okurlara seslenme amacı söz konusuydu. Bu kadınların resmi eğitimi olmadığı ve siyasal hayattan olduğu gibi çalışma hayatından da dışlandıkları dikkate alındığında, haftalık ahlak dergilerinin siyasal olmayan yönelimi daha araştırmaya dayalı ya da siyasal yönelimli eserlerde görülmeyen bir tarzda kişilerin deneyimlerini ele alıyordu. Kadınlara seslenme kasıtlı ve hesaplıydı, öyle ki Jonathan Swift *Spectator*'ın kadın okurların peşinde koşmasını "cinsi latifleştirme" diyerek alaycı bir biçimde reddetmişti. Addison *Spectator*'ın onuncu sayısında, "bu dergi en çok kadınlar dünyasına yarar sağlayacak" diye yazıyordu ve 205. sayıda, 24 sayının yalnızca kadınlara ayrıldığını yazacaktı. Addison ve Steele'in dergisinde yayımlanan 1.081 makaleden 420'si özel olarak kadınlarla ilgiliydi.[27]

Haftalık ahlak dergileri, kadınları erkekler kadar aydınlanmaya muktedir görmeleri bakımından "feminist" olarak nitelendirilebilir. İçlerinde çoğu, kadın eğitiminde reformları ve kadınların dönemin edebi kültürüne katılma haklarını savunuyordu. Fakat birkaç istisna haricinde, kadınların entelektüel meslekleri olabileceğine inanmıyorlardı. Okumak, kadınları mesleki yönden ilerletmek yerine, daha iyi birer anne, kız ve eş haline getirerek ahlaken geliştirecekti. Kadınların ev işlerini boşlamalarına yol açmadığı sürece okumaları teşvik ediliyordu. Bu bakımdan, haftalık ahlak dergileri eril bir kamusal dünya ile dişil bir ev içi dünya arasında ayrım yapan cinsel farklılık fikirlerini güçlendiriyordu. Paradoks olsa da, ilk İngiliz dergileri kadınları 18. yüzyıl matbaa kültürüne dahil ederken bile, aile ve ev hayatına daha sıkı bir şekilde

[27] Shevelow, *Women and Print Culture*, 1; J. Heinrich, *Die Frauenfrage bei Steele und Addison* (Leipzig, 1930), s. 2.

bağlıyordu.[28]

Fakat bu noktada, haftalık ahlak dergileri 18. yüzyıl romanının ve okurlarının temellerinin hazırlanmasına yardımcı oldu. 18. yüzyıl romanı, haftalık ahlak dergileriyle aynı anlamda "kadınsı" bir türdü: Ev içi deneyim alanıyla ilgileniyordu ve ev hayatını (18. yüzyılda giderek kadınlarla özdeşleştirilen bir alanı) edebi kaygıların meşru bir odağı olarak görüyordu. Romanlar, tıpkı haftalık ahlak dergileri gibi, önemli bir kadın okur kitlesine sahip olduğu gibi, aynı zamanda 18. yüzyılın kamusal alan mefhumlarını şekillendirmeye başlayan özel/kamusal ayrımını da besliyordu.

18. yüzyıl edebiyatının bu boyutu İngiltere'de Richardson ve Sterne'ün, Fransa'da Rousseau'nun, Almanya'da ise genç Goethe'nin duygusal romanlarında özellikle görülebilirdi. Burada Richardson'ın *Pamela* (1740-1741) ve *Clarissa* (1747-1748) romanları paradigma belirleyicidir. Bu romanlar yalnızca kahramanlarının erdemi sebebiyle değil, ev içi yaşamın küçük ayrıntılarına büyük dikkat gösterdiğinden ötürü de "kadınsı"ydı. Richardson'ın kadınların ev içi yaşamına olan ilgisi tam da o dönemin erkek okurlarından bazılarının keyfini kaçırıyordu ve burada, önceki dergilerde olduğu gibi, bazıları Richardson'ın ev içi yaşama ilgisini, kadınların evin özel alanına hapsedilmesini kutsayan geniş bir kültürel stratejiyle özdeşleştirmişlerdir. Fakat bu görüşün iki sorunlu kısmı bulunmaktadır. Birincisi, duygusal romanın kadınların edebi kamusal alana katılımını ne ölçüde meşrulaştırdığını kolaylıkla gizleyebilir. Richardson 18. yüzyıl kadınlarının bir deneyim alanını (yani ev içi yaşamı) roman için meşru bir konu olarak onamakla, kadınlara yeni bir edebi dünya açmıştı. Dördüncü Bölüm'de görüleceği üzere, kadınlar bu dünyayı yalnızca okurlar olarak değil, yazarlar olarak da dolduracaklardı. İkincisi, 18. yüzyıl orta sınıf evini kadınları dış dünyadan kesin olarak koparan kalın çizgilere sahip "ayrı bir alan" olarak görmek yanlıştır. Amanda Vickery'nin 18. yüzyıl eşrafı için önemli tespitini aktarmak gerekirse, "evin toplumsal dünyadan yalıtılmış bir sığınak olduğu görüşü, bu dönemin yerleşik kesimlerini şaşırtacak bir şeydi."[29] 18. yüzyılda orta sınıf kadınların yaşamları, her halükarda, genelde düşünüldüğünden çok daha kamusaldı; tiyatro, salon, kaplıca ve diğer kamusal mekânlara gidiyor olmaları bunu göstermektedir. Fakat ev içi alanda bile, Vickery'nin dediği gibi, kadınlar ev içi alanın çok ötesine

[28] Bu konuda, bkz. Shevelow, *Women and Print Culture*.

[29] Amanda Vickery, *Women's Lives in Georgian England* (New Haven ve Londra, 1998), s. 9.

uzanan dünyalarla bağlar kurmalarını sağlayan yoğun bir toplumsal ve ekonomik ilişkiler ağına dahil olmuşlardı. Misafirperverlik gibi köklü geleneklerin dayattığı sık sık misafir ağırlama, evin salt özel bir dünya olmasını engelliyordu. Cinslerin birbirine karışmasının bir kanalı olarak, toplumsal ziyaretler dedikodu paylaşımı ya da dini, edebi ve siyasi meseleler üzerine görüş alışverişi için vesile oluyordu. Mektuplar, kitaplar ve dergiler kadınları evin dışındaki dünyaya bağlayan ağları koruyup genişletiyordu.

18. yüzyıl romanı yeni ortaya çıkan kamusal alan mefhumlarıyla bağlantılıydı. 18. yüzyıldaki en popüler kurmaca türlerinden biri mektuplu romandı: Montesquieu, *İran Mektupları*; Richardson, *Clarissa*; Rousseau, *Julie yahut Yeni Heloise*; Goethe, *Genç Werther'in Acıları* ve Laclos, *Tehlikeli Münasebetler*. 17. yüzyılda İngiltere'de Aphra Behn, Fransa'da Madeleine de Scudéry gibi kadın romancılar mektuplu roman biçiminin yerleşmesine yardımcı oldular; haftalık ahlak dergilerinde editöre yönelik gerçek ya da kurmaca mektupların düzenli ve yaratıcı şekilde yayımlanması sayesinde bu tür daha da popülerleşmişti. Mektuplu romanların popülerliği 1750-1790 arasında tepe noktasına ulaştı: Örneğin 1760'a gelindiğinde İngiltere'de yayımlanan yeni kurmaca eserlerin üçte birini bu tür oluşturuyordu.[30]

Terimin kendisinden de anlaşılacağı üzere, mektuplu roman yazarın aldığını ya da keşfettiğini iddia ettiği mektuplardan oluşuyordu. Mektuplar kısmen bir sahicilik yanılsaması yaratıyordu; bu strateji romancıları sahtekâr ve yalancı olarak gören geleneksel saldırılara bir yanıt olarak tasarlanmıştı. Fakat mektuplu roman biçimini kamusal alanın iletişimsel yapısına bağlayan şey doğruluğu, şeffaflığı ve mahremiyetiydi. Haftalık ahlak dergilerinde gerçek okurlar tarafından yazıldığı söylenen mektupların yayımlanması editör ile kamu arasında doğrudan ve karşılıklı diyalog izlenimini besliyordu. Burada mektuplar, okurlarla yazarların gerçek ya da hayali diyaloğa giriştikleri bir kamusal alan inşa etmeye yarıyordu. Haftalık ahlak dergilerinin mektuplardan yararlanması yazarla okur arasındaki sınırları kaldırdığı izlenimini veriyor ve ikisini de üyeleri sürekli ve karşılıklı bir iletişim sürecine dahil olan bir kamu içinde eritiyordu.[31]

Mektuplu roman da diyalojikti ama farklı bir tarzda. Karakterleri birbirleriyle doğrudan yazı aracılığıyla iletişim kuruyorlardı. Bu sayede karakterlerde birbirlerine ve okura eylemlerinin arkasındaki saikleri

[30] Raven, *Judging New Wealth*, s. 46.

[31] Bkz. Shevelow, *Women and Print Culture*, 37, s. 104.

ortaya serme fırsatı veren bir dürüstlük ve açıklığı cesaretlendiriyordu. Diderot, Richardson hakkında övgü dolu makalesinde mektuplu romanın bu veçhesini vurgulamıştı: "Mağaranın derinliklerine ateşi taşıyan odur, gizli ve saklı olan incelikli ve dürüstlükten uzak saikleri ayırt eden odur..."[32] Mektuplar şeffaf olmayanı şeffaf, öncesinde özel ve gizli olanı kamusal ve açık hale getiriyordu. Laclos'un *Tehlikeli Münasebetler*'inde, mektuplar Valmont ve Merteuil markizinin vicdansız cinsel tertiplerini gün ışığına çıkarır. *Clarissa*'da kadın kahramanın içkin ve trajik erdeminin kanıtını sunar. Bir mektubun yazarı sahte ve ikiyüzlü olduğunda bile (örneğin iğfalci Valmont'un erdemli ama habersiz Tourvel'e mektuplarında olduğu gibi), okur diğer mektuplardan aldatmacanın özünü görebilecek kadar bilgi edinir. Mektuplar mahrem alanı kamusal kılıp gizli saikleri şeffaf hale getirerek romanda "kamuoyu" dilinin siyasal alanda heves ettiği şeyi başardı. Kamuoyu söylemi siyasal gücünü kendi açıklık ve şeffaflık iddialarını mutlakıyetçi sarayın gizliliği ve şeffaflıktan uzak oluşunun karşısına çıkararak kazandı. Mektuplu roman ise, kendi payına, edebi gücünü diğer türlü saklı kalan saikleri ve sırları açığa çıkarma yeteneği sayesinde kazandı.

Özel olanı kamusal hale getirme saplantısı dönemin diğer türlerine de damgasını vurmuştu. Bunlardan biri, 18. yüzyıl otobiyografileriydi. Bu türün kendi kendini açığa serici, neredeyse teşhirci tonunun en iyi örneği Rousseau'nun *İtiraflar*'ıdır. Görünüşteki benzerliklerine karşın, otobiyografinin anı türünden farkı özel ve mahrem olana ilgisidir. Anı türü geleneksel olarak yazarın kamusal alanına (en tipik şekliyle, devlet adamı, sarayda bir sima ya da bir subay) odaklanan aristokratik bir türdü. Genel olarak, anı türü yazarın yaşamının daha mahrem ayrıntılarını görmezden geliyordu, adeta anlatılmaya değer yegâne başarının kamusal başarı olduğunu ima ediyordu. 18. yüzyılın otobiyografi türündeyse, yazarın kamusal eylemlerinden ziyade kişiliği ve özel deneyimleri odak noktası oldu. Burada otobiyografi yazarın diğer türlü saklı kalan saiklerini, duygularını ve deneyimlerini gün ışığına çıkarma işlevi görüyordu.[33]

Sarah Maza'nın "Fransız Devrimi'nden önceki yirmi yıllık dilimde Paris'te dolaşan kısa ömürlü edebiyat türünün en önemlilerinden biri,

---

[32] Diderot, "Eloge de Richardson", Diderot, *Oeuvres Esthetiques* içinde, haz. Paul Verniere (Paris, 1963), *Oeuvres completes* içinde, cilt 5 (Paris, 1970), s. 32.

[33] Jean Marie Goulemot, "Literary Practices: Publicizing the Private", *History of Private Life* içinde, III:382-92 içinde, haz. Chartier ve Madleine Foisil, "The Literature of Intimacy", s. 329, aynı ciltte, s. 329, 382, 392.

belki de en popüler olanı"[34] diye nitelendirdiği "*mémoires judiciares*" türü de öncesinde özel ve gizli olanı kamuya açma çabasının bir örneğidir. *Mémoire*, bir davada taraflardan biri adına yazılmış dava özetiydi. Geleneksel olarak elle yazılan bir belgeydi, tek muhatabı avukatın müvekkilinin davasıyla ilgili ayrıntıları aktardığı mahkemeydi. Fakat 18. yüzyılda *mémoires judiciares* giderek basılmaya ve daha geniş bir kitleye ulaşmaya başladı. En sansasyonel olanları 1770'lerde 3 ila 6 bin arasında basılırken, 1780'lerde bu rakam 10 bine ulaşmıştı, hatta bir tanesi 20 bin gibi kayda değer bir tiraj elde etmişti.

Avukatlar çoğu zaman muğlak hukuk davalarını ya da ceza davalarını kamunun hayal gücüne seslenen meşhur bir hadise haline getirmek için sistemli olarak kullanıyorlardı. Yazarların da sık sık kendi edebi hevesleri vardı: 1770'lerin en popüler *mémoire*'larından biri oyun yazarı Beaumarchais'ye aitti. Paris'teki rüşvetçi bir yargıcın kendisine muamelesine dair Beaumarchais'nin anlattıkları en çok satanlar listesinin başına yerleştiği gibi, bu türün popülerleşmesinde de önemli rol oynamıştı. 18. yüzyıl tiyatrosunun ve romanının duygusal ve melodramatik tarzını fazlasıyla taşıyan özetlerde, başkarakterlerin sıkıntıları daha geniş bir kesimin anlayabileceği bir şekilde anlatılıyordu. Sahne genellikle ev içi alandı, "karakterler" (erdemli köylüler, açgözlü aristokratlar, efendilerinin peşine düştüğü ve kanına girdiği hizmetçiler) Rousseau'cu ya da Richardson'cı özelliklere bürünüyorlardı. Fakat Maza *mémoire*'ların edebi niteliklerinin ötesinde, siyasal etkilerine de dikkat çeker. 1770'lerdeki artan popülerlikleri Maupeou kriziyle (1771-1774), yani Fransız bakanın 1771'de *parlement*'leri feshetmesinin ardından başlayan şiddetli siyasal mücadeleyle (bkz. 2. Bölüm) çakışıyordu. Nasıl Maupeou karşıtı risale seli tahtın "despotizmini" kamunun gözünde teşhir etme amacı taşıyorduysa, aynı şekilde *mémoire*'lar da (genellikle Maupeou davasında aktif olan avukatlar tarafından kaleme alıyordu) kendi kitlesine geleneksel olarak gizlilik örtüsüne bürünmüş bir adalet sistemini teşhir ediyordu. Eski Rejim'in mahkemeleri gizli gerçekleşirdi, ama *mémoire*'ların yayımlanması bunları açık ve şeffaf hale getirmişti. Ayrıca bunu soyut siyasal meseleleri özel ve kişisel düzleme taşıyan bir dil ve toplumsal imgeler kullanarak yapmışlardı. Bir eşin evlilik akdini ihlal etmesi, bir hükümdarın toplumsal sözleşmeyi ihlal etmesiyle bir tutuluyordu; rüşvetçi bir yargıç iflah olmaz derecede yozlaşmış adli sistemin kapsamla-

---

[34] Sarah Maza, *Private Lives and Public Affairs: The Causes Célèbres of Prerevolutionary France* (Berkeley, 1993), s. 122. Aşağıdaki satırlar Maza'nın çalışmasına dayalıdır.

yışı (*synecdoche*) oluyordu. Kişisel olanla siyasal olanın bu şekilde bir araya getirilmesi özgürlük, despotizm ve halk iradesi gibi cumhuriyetçi kavramları siyasal soyutlamalarla arası daha kötü olan okurlar açısından anlaşılır kılıyordu. Dahası, özel alanın böyle melodramatik şekilde siyasallaştırılması Jakoben Erdem Cumhuriyeti'nin siyasal ve retorik aşırılıklarını da önceliyordu.

Son olarak, erotik eserlerin (bugünkü adıyla pornografinin) müthiş revaçta olması yine 18. yüzyılın özel alanı kamusallaştırmaya olan meftunluğunu ele vermektedir. Eski Rejim'in son yirmi yılında porno eserlerin Fransa pazarındaki yasak kitap talebinin %20'sini oluşturduğu tahmin edilmektedir.[35] Canlı cinsel tasvirler elbette 18. yüzyıl icadı değildi, ama Robert Darnton'ın ifade ettiği gibi, dönemin erotik edebiyatını bu denli ayırt edici yapan özellik dikizciliğidir. Cinsel münasebetler özel ya da gizli ortamlarda gerçekleşiyor, dalgalı kadın kıyafetleri bu münasebeti kâh gizleyip kâh açığa seriyordu. Görünüşte özel randevular çoğu zaman bir kapının ya da perdenin arkasına gizlenmiş bir anlatıcının gözünden anlatılıyordu: "Her yerde" diye yazar Darnton, "karakterler birbirlerini anahtar deliklerinden, perde arkalarından ve çalılıkların arasından izliyor, okurlar da onların peşi sıra bakıyorlardı."[36] *Histoire de Dom Bougre* (Gervaise de La Touche?, 1741), John Cleland'ın *Memoirs of Fanny Hill*'i (1745) ya da Mirabeau Kontu'nun *Erotica Biblion*'u (1783) gibi popüler ama gayrimeşru eserler karakterlerinin özel cinsel yaşamlarını kamunun gözü önüne seriyordu. Okur, özel odanın mahrem dünyasına giriyor ve bir dikizci gibi, o kişinin cinsel sırlarına vakıf oluyordu.

Bu müphemlik ve şeffaflık, gizlilik ve açıklık diyalektiği, 18. yüzyılda edebi ve siyasal pratiklerin kesiştiği bir diğer noktaydı. Fransa'da siyasal ve pornografik söylemin yakınlaşması, monarşiye duyulan tepkinin kral ve metreslerinin cinsel azgınlığını "teşhir eden" çirkin sözlerle dolu risalelerde ifadesini bulduğu XV. Louis'nin yönetiminin sonlarına doğru gittikçe açık hale gelmişti. XVI. Louis döneminde, bu eğilim çoğu zaman Marie Antoinette'in sözde doymak bilmez ve doğal olmayan cinsel iştahlarını ayrıntılarıyla anlatan pornografik teşhirler biçiminde iftira ve saldırılara varmıştı. Cinsellikle fesatlığın bu şekilde iftira temelinde birleştirilmesi köklü bir geleneğe dayanıyordu; Fronde'nin Kardinal Mazarin'e ve Avusturyalı Anne'e iftira dolu saldırılarıyla öne çıkan *mazarinades*'i örneklerden yalnızca biridir. Fakat XV. Louis ve XVI. Louis döneminde

---

[35] Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York ve Londra, 1995), s. 72.

[36] *A.g.e.*, s. 72-73.

çok yaygın hale gelen saray yaşamının pornografik teşhirleri yeni öğeler içeriyordu. Bunlar geleneksel risale biçiminden ziyade bazen birkaç ciltlik anlatılar biçiminde olup artık daha uzundu ve 18. yüzyılın yoğun yayıncılık ve dağıtım ağları sayesinde daha geniş bir kesime ulaşıyordu. Ayrıca IV. Henry'nin ya da XIV. Louis'nin pornografik portreleri kralı yiğit ama azgın bir figür olarak tasvir ederken, *The Private Life of Louis XV* ya da *Anecdotes on the Countess du Barry* gibi iftiralarda kadınlarının oyuncağı olmuş, zayıf ve neredeyse iktidarsız bir adam olarak resmediliyordu. Daha önemlisi, bu iftiralar siyasal yozlaşmışlığı ve despotizmi sisteme ilişkin bir şey olarak görüyor ve tek bir bireyden ziyade tüm kraliyet yönetimini hedef alıyordu.[37]

Devrim öncesi Fransa'nın siyasal pornografisiyle birlikte artık 18. yüzyılın haftalık ahlak dergilerinden çok uzaklaştığımız açıktır. Haftalık ahlak dergileri, okurlarda devletin kamusal iktidarından ayrı bir toplumsal ve ahlaki kimlik inşa etmeye çalışıyordu. Oysa 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bu sınır ortadan kalkmaya başladı. Siyasal açıdan yüklü *mémoires judiciares* gibi, sarayın cinsel ahlakı üzerine iftira dolu saldırılar siyaset dünyasının giderek özel yaşamın ahlak standartlarına göre değerlendirilmeye başladığının bir göstergesiydi. Richard Sennette İngiliz siyasal kültüründe de parlamento reformu ve özgürlükleri meselelerinin ihtilaflı ve hovarda siyasetçi figürüyle kopmaz şekilde iç içe geçtiği 1760'ların Wilkes olayıyla birlikte benzer bir sürecin başladığını söyler. Sennett'a göre, Wilkes yanlısı hareketin siyasal teatrallikleri tam da özel imgeleri kamusal meselelerle üst üste getirdiği için bu kadar etkiliydi.[38] İncelemek için ne tür metinler ya da olaylar seçilirse seçilsin, günümüzün şehvet düşkünü siyasal kültürü hakkında içgörü edinmek isteyen biri 18. yüzyılın ikinci yarısından işe başlasa iyi olur. Zira o dönemde, tıpkı bugün olduğu gibi, kamusal figürlerin akılcı ve meşru şekilde yönetme becerisi özel, çoğu zaman da cinsel davranışlarıyla ilişkili hale gelmişti.

ÖDÜNÇ VEREN KÜTÜPHANELERİN DOĞUŞU

18. yüzyıl edebiyat pazarının genişlemesi ve çeşitliliğine rağmen, henüz ortada kitlesel bir okur kesimi yoktu. Bu ancak matbaa alanındaki tek-

---

[37] *A.g.e.*, s. 208-14.

[38] Richard Sennett, *The Fall of Public Man: On the Social Psychology of Capitalism* (New York, 1974), s. 99-106.

nolojik yeniliklerin kitlesel bir okur kesiminin gücünün yeteceği kadar ucuz kitaplar üretmeyi mümkün hale getirmesiyle gerçekleşecekti. 18. yüzyılın sonunda düzenli olarak kitap almak hâlâ çoğu okurun mali gücünü aşıyordu. Almanya'da kitap fiyatları 1750-1785 arasında esasen artan talep, kâğıt fiyatlarının pahalılaşması ve yayıncılık sektöründeki yükselen ücretler nedeniyle fahiş düzeylere ulaşmıştı. İngiltere'de 1750 civarında bir romanın fiyatı yaklaşık 4 kilo ete ya da bir kadın ayakkabısına denkti. Bu çerçevede, sık sık (örneğin ayda bir) roman almak hali vakti yerinde tüccarlar ve meslek sahipleri için mümkündü, ama vasıfsız emekçiler ya da hizmetkârlar için değildi.[39]

Kitapların görece yüksek fiyatını ödünç veren kütüphanelerin ve okuma odalarının yükselişi telafi ediyordu. 18. yüzyılın ortalarından önce kütüphanelerin basılı eserlerin tedavülündeki rolü asgari düzeydeydi. Barok çağın büyük hükümdar ve aristokrat kütüphaneleri işlevi bakımından esasen temsiliydi ve kitaplara erişim olanağı sağlamaktan ziyade sahiplerinin iktidarını ve bilgeliğini simgeliyordu. Bu açıdan en tipik örnek, kütüphane koleksiyonundan yararlanmak isteyenlerin dikkatle incelendiği Paris'teki *Bibliothèque du Roi*'ydı. Ziyaretçilere haftada iki gün dikkatli denetim altında değerli madalyonları ve gravür koleksiyonunu görme izni veriliyordu. Manastır kütüphanelerine erişim olanağı da aynı şekilde kısıtlıydı ve genellikle manastırla bağlantılı birinden bir tavsiye mektubu gerektiriyordu. Üniversite kütüphaneleri esasen profesörlerin özel kütüphanelerine ek olarak tasarlanmıştı ve bunların kullanımı görece küçük bir araştırmacılar çemberiyle sınırlıydı. Cambridge Üniversitesi kütüphanesinin kuralları gereği (1581-1583), giriş yalnızca sosyal bilimler ya da hukuk mezunları ya da diğer yüksek eğitim düzeyli kişilerle sınırlıydı. Yönetmeliğin diğer maddelerine göre, "bir kerede kütüphaneden ondan fazla kitap alınamaz"dı. 1742'de Oxford Bodleian Kütüphanesi'ne 257 kitap talebi olmuştu; bu rakam dar bir okur kitlesine sahip olduğunu gösterir. Paris Üniversitesi'nde ziyaretçilere fakülte kütüphanelerine girmeleri için bir üniversitelinin eşlik etmesi gerekiyordu. Heidelberg'deki müthiş kütüphane 18. yüzyıl sonunda bile üniversiteli olmayan kullanıcılara kapalıydı. 1729'da bir ziyaretçi Leipzig Üniversitesi kütüphanesinin çarşamba ve cumartesi günleri ziyaretçilere iki saatliğine açık olmasına şaşırmış ve minnettar kalmıştı. Belki de modern anlamda "kamu" kütüphanelerine en yakın olan kütüphaneler

[39] Kitap fiyatları ve satın alınabilirlik düzeyleri üzerine bir tartışma için, bkz. James Raven, *British Fiction 1750-1770: A Chronological Check-List of Prose Fiction in Britain and Ireland* (Newark, Londra ve Toronto, 1987), s. 25-32.

İngiltere'deki belediye kütüphaneleriydi. 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl sonunda Manchester, Norwich, Newcastle ve Bristol gibi taşra kentlerinde kurulmuş olan bu kütüphaneler, Püriten davasıyla yakından ilişkiliydi. Küçük koleksiyonları esasen ilahiyat ve dini içerikli eserlerden oluşuyordu ve belediye kütüphaneleri ilkesel olarak tüm topluma açıkken, esasen öğrencilerin ve ruhban sınıfının himayesindeydi.

Geleneksel kütüphanelere erişim olanağı 18. yüzyılda biraz genişlemeye başladı. Aydınlanma yazarları hükümdar ve aristokrat kütüphanelerinin fazlasıyla temsilî işlevini eleştirmiş ve okurlara daha açık hale getirilmesini teşvik etmişlerdi. Berlinli aydın Friedrich Nicolai'nin savunduğu gibi, kütüphaneler yalnızca görülen değil, kullanılan yerler olmalıydı. Fransa'da taşra akademilerinin kütüphaneleri öncesinde yalnızca üyelerine giriş imkânı tanımasına karşın, bazıları kapılarını dışarıya da açmaya başlamıştı. 1730'larda ve 1740'larda örneğin Bordeaux, Pau, La Rochelle ve Nancy'deki akademiler haftada iki-üç gün kütüphanelerini halka açıyorlardı. 1753'te parlamentodan çıkan bir yasayla kurulmuş olan British Museum Kütüphanesi'nin fonları halka açık bir piyangoyla toplanıyor ve kütüphane hafta içi her gün sabah 9-öğlen 3 arası tüm okurlara açık tutuluyordu. 1780'lere gelindiğinde benzer şekilde hem Viyana'daki imparatorluk kütüphanesi hem de Berlin'deki kraliyet kütüphanesi her sabah 9'dan öğleye kadar kapılarını herkese açmaya başlamıştı. Oyun yazarı ve eleştirmen Gotthold Ephraim Lessing'in 1770-1781 arasında yöneticiliğini yaptığı Wolffenbüttel'deki dük kütüphanesi, erişim olanağıyla özel bir nam salmıştı. Hafta içi her sabah ve öğleden sonra kamuya açık olmanın ötesinde, aynı zamanda ödünç veren bir kütüphane olarak da işlev görüyordu. 1714-1799 arasında 1.648 kişiye 31.485 kitap ödünç verilmişti; bunun kabaca yarısı 1760-1780 arası döneme aitti. Wolfenbüttel kütüphanesi görece geniş bir kesime hizmet veriyordu: Kitap ödünç alanların %75'i orta sınıf, %61'i akademi dışından ve yaklaşık %12'si de kadındı. Okurların edebi beğenileri en çok ödünç alınan kitap türü olan romanların artan popülerliğini yansıtıyordu.[40]

Fakat bir saray kütüphanesi olarak Wolfenbüttel sıra dışıydı. Aydınlanma kamusal alanından ziyade barok dönemin sembolik sergi dünyasına daha yakındı. Erişim olanağı görece sınırlıydı ve kitaplar ödünç verilse bile, az sayıda saray çalışanı ve akademisyenle sınırlıydı. Ayrıca geleneksel kütüphanelerin koleksiyonlarında genellikle eski

[40] Yukarıdaki istatistikler Mechthild Raabe'nin *Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert: die Ausleibücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714-1799*, cilt 1: *Die Leser und ihre Lektüre*'den alınmıştır (Münih, 1989), s. L-Liii.

eserler, yani bilgili yasal tetkikler ya da klasik ve Hıristiyan yazarlarının nadir baskıları ağırlıktaydı. Aydınlanma kültürünün yayılmasında çok önemli olan dergiler, genellikle yoktu. Geleneksel kütüphaneler *kitap* deposuydu, dergilerin gelip geçici olduğu ve koleksiyona koymaya değmeyeceği düşünülüyordu.

Dolayısıyla geleneksel kütüphaneler 18. yüzyılın genişleyen okur kitlesine çok az katkıda bulunmuştu. Yüzyılın ikinci yarısında okuma derneklerinin ve ödünç kitapçıların çoğalması daha önemliydi. Bazıları (örneğin İngiliz kitap derneği ya da 1780'lerin Fransız müzesi) edebiyat eserlerini ve dönemin toplumsal ve siyasal meselelerini tartışmak için düzenli olarak bir araya geliyorlardı. Çoğunluğunu orta sınıftan insanların oluşturduğu bu yerlere üye insanlar kitap ya da dergi satın alabilmek için yıllık aidat ödüyorlardı. Bu yayınlar üyeler arasında dolaştırılıyor ve sonra ya satılıyor ya da cemiyetin kütüphanesinde saklanıyordu. İngiltere'de popüler olan "abone dernekleri" biraz daha farklıydı. Bunlar temelde kitap satın alma kooperatifleriydi ve yıllık aidatları (genellikle yılda bir güne) ödeyebilen herkes üye olabiliyordu. Üyeler satın alınacak kitapları seçmek için bir komite kuruyor ve sonra bu kitaplar cemiyetin okuma odasında okurlara sunuluyordu. Kitap derneklerinin aksine, abonelik derneklerinin abonelerine düzenli olarak yeni kitap ve dergi sağlamak dışında açıktan bir toplumsal, siyasal ya da edebi amacı yoktu. İngiltere'de 1758-1800 arasında bunlardan elli sekiz tane vardı. Bazılarının önemli koleksiyonları vardı: 1782'de Bristol Kütüphanesi Cemiyeti'nin (1773) 173 üyesi ve 2.296 kitaplık bir kütüphanesi vardı. 1773-1798 arasında üyeler 35 binden fazla kitap ödünç almışlardı; bu rakam söz konusu cemiyetlerin basılı eserlerin tedavülü açısından ne kadar önemli olabileceğini göstermektedir.[41]

Abonelik cemiyetlerinin aksine, ödünç veren kütüphaneler ticari işletmelerdi ve genellikle kitap satıcılarının elindeydi. Londra'daki gazete reklamları 18. yüzyılın başından bu yana kitap satıcılarının belli bir para karşılığında kitap ödünç verdiğine tanıklık etmektedir ve 1720'lere gelindiğinde, bu ticari işlem Bath, Bristol ve Birmingham gibi taşra kentlerine yayılmıştı. Bu ödünç veren kütüphaneler yüzyılın ikinci yarısında hızla yayıldı. Bir araştırmacı bu dönemde Londra'da 112, taşradaysa 268 ödünç veren kütüphane olduğunu saptamıştır, ama bu muhtemelen eksik bir rakamdır; 1801'de *Monthly Magazine* sayının 1.000 civa-

[41] Paul Kaufman, "The Community Library: A Chapter in English Social History", *Transactions of the American Philosophical Society*, yeni dizi, 57/7 (1967), s. 26-33 ve Ek B.

rında olduğunu tahmin etmişti.[42] Bazı ödünç veren kütüphaneler kitap dolu arabaları ücra köylere gönderiyor ve böylece kütüphane okurlarının saflarına binlerce yeni insan daha ekliyorlardı. Bath ve Tunbridge Wells gibi moda kaplıcalar ve mesire yerleri ziyaretçilerin kaldıkları süre zarfında kitap ödünç alabilecekleri geniş kütüphanelere sahip olmakla övünüyorlardı. Bu kütüphaneler, müşterilerin en son haberleri ve dedikoduları paylaştıkları ya da siyasal ve edebi tartışmalara giriştikleri sosyal merkezler olarak da işlev görüyordu.

Fransa'da Parisli ve taşralı kitap satıcıları 1760'lardan itibaren okuma odaları (*cabinets de lecture*) kurmuşlardı. Bu odalarda yılda 10-20 livre aidat karşılığında kitap okumak ya da ödünç almak mümkündü. 1759-1789 arası dönemde 49 okuma odası (13'ü Paris'te, 36'sı taşrada) olduğu saptanmıştır, ama kuşkusuz kayıtları bugüne ulaşmamış olan daha pek çok kısa ömürlü okuma odası da vardı. Müşterileri çoğunlukla okuryazar olan, ama düzenli olarak kitap ve dergi satın alamayan bireylerden oluşuyordu: meslek sahipleri, öğretmenler, subaylar, vasıflı zanaatkârlar ve küçük tüccarlar.[43] *Bouquiniste* [sahaf] denilen, kitap ödünç verenlerin ucuz ya da ikinci el kitapları ve risaleleri günlük, hatta saatlik fiyattan ödünç verdikleri küçük dükkânlar ya da tezgâhlar, daha pleb bir müşteri profiline sahipti. *Bouquiniste*'lerde diye yazar gazeteci Louis-Sebastién Mercier, "öylesine heyecan yaratan eserler var ki kitapçılar birçok okurun ısrarlı taleplerini karşılamak için kitabı üç parçaya bölüyorlar; bu durumda, günlük değil, saatlik fiyat ödüyorsunuz."[44] Birçok alt sınıf okur için kitap ödünç veren dükkânlar en son çıkan romanlara, siyasal risalelere ya da dedikodu gazetelerine erişmek için önemli bir kaynaktı.

Alman ödünç veren kütüphaneleri için de başlangıç dönemi yüzyılın ikinci yarısıydı. 1800 yılına gelindiğinde neredeyse her kasabada en azından bir, şehirlerdeyse birden fazla ödünç veren kütüphane vardı. Frankfurt'ta 1750-1790 yılları arasında en az sekiz tane varken, kuzey Alman kitap ticaretinin merkezi olan Leipzig'de 1799'da dokuz

[42] *A.g.e.,* s. 10.

[43] Jean-Louis Pailhès, "En marge des bibliothèques: l'apparition des cabinets de lecture", *Histoire des bibliothèques françaises* içinde, haz. Jolly, s. 416-19. Taşra *cabinet de lecture*'ları için bkz. Robert Darnton, *Edition et sédition: l'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle* (Paris, 1991), s. 80-86 ve "First Steps toward a History of Reading", *Australian Journal of French Studies* 23 (1986), s. 25-26.

[44] Aktaran: Chartier, *Cultural Origins of the French Revolution,* s. 70.

tane vardı. Dresden'in ilk ödünç veren kütüphanesi 1777'de açılmıştı ve 1809'a gelindiğinde Sakson başkentinde 11 tane vardı. Görece okuryazar nüfusuyla üniversite kentleri özellikle sağlam kaynaklara sahipti. Könisberg'deki ilk ödünç veren kütüphaneler 1765'te kurulmuş ve 1800 yılına gelindiğinde bu sayı ona çıkmıştı. Göttingenli kitap satıcıları ödünç vermeye 1769'da başlamışlardı ve 1800 yılına gelindiğinde en az üç ödünç veren kitapçı açılmıştı.[45] İngiltere'de olduğu gibi, ödünççü kütüphanecilik işi bazen kırsala da yayılıyordu. 1790'larda ücra köylerde kitap ödünç vermek üzere adam görevlendiren kitapçılara atıflarda bulunulduğunu görüyoruz.

Ödünççü kitapçılar ise büyük farklılıklar gösteriyordu. 1778'de Londralı bir kitap satıcısı olan John Bell tarafından yayımlanan bir ödünççü kütüphane kataloğunda tarih ve biyografiden cerrahi ve ilahiyata kadar farklı konularda yaklaşık 8 bin kitap vardı. Diğer uçtaysa James Sanders'in Derby'de ödünççü kütüphanesi vardı; burada 1770'te çoğu kurmaca olan 207 kitap bulunuyordu. Göttingen'in ilk ödünççü kütüphanesinin kataloğunda 1769'da 442 kitap vardı; kitap satıcısı J. C. Seiler'in 1780'de 3.009 kitaplık bir koleksiyonu olduğu düşünüldüğünde mütevazı bir girişim olduğunu söyleyebiliriz.[46] Böyle geniş bir koleksiyon, zaman zaman büyük ticari işletmeler olan 18. yüzyıl ödünççü kütüphaneleri için alışılmadık bir durum değildi.

Peki, ne tür kitaplar ödünç veriyorlardı? Ödünççü kütüphaneler günümüzde bazı eleştirmenlerin iddia ettiği kadar "ciddi" kitaplardan yoksun değildi. Günümüze kalan kataloglarda kalın felsefe, ilahiyat ve tarih eserlerine rastlamak mümkündür. Fakat geneli bakımından ödünççü kütüphaneler kurmaca eser talebindeki yükselişe oynuyorlardı. Ağustos 1770-1772 arasında Warwick'li kitap satıcısı Samuel Clay'in ödünç verdiği kitapların neredeyse dörtte üçü romandı. 1772'de Lyon'lu kitap satıcısı Claude Morley'in yayımladığı bir ödünç kitap kataloğunda, kitapların önemli bir kısmı (%40) edebi eserdi. Romanlar Paris'teki bir okuma odasının sahibi olan Jacques-François Quillau'nun 1776 tarihli ödünç kitap kataloğunda ve Blankenburglu bir kitap satıcısı olan H. B. Lüddecke'nin 1803 yılına ait kataloğunda yer alan kitapların yarısından fazlasını romanlar oluşturuyordu. Toplama bakıldığında, 18. yüzyıl okurları açısından en önemli kurmaca eser kaynağı ödünççü kütüpha-

---

[45] Alberto Martino, *Die deutsche Leihbibliothek: Geschichte einer literarischen Institution (1756-1914)* (Wiesbaden, 1990), s. 61-105.

[46] Kaufman, "The Community Library", 11-12; Martino, *Die deutsche Leihbibliothek*, s. 111, 113.

nelerdi. Elizabeth Griffith'in tahminine göre, İngiltere'de satılan ve basılan romanların %40'ını ödünççü kitapçılar satın alıyorlardı.[47] 18. yüzyıl İngiliz yayın dünyası üzerine yakın dönemde yayımlanmış bir inceleme Griffiths'in bu gözlemini doğrulayarak, "yeni kurmaca eserlerin okurlarından çoğu kütüphane sahibi değil, kütüphane müdavimiydi" demektedir. Almanya için ise, imparatorlukta basılan edebiyat eserlerinin dörtte üçünü pazara ödünççü kütüphaneler üzerinden girdiği tahmin edilmektedir.[48]

Ödünççü kütüphanelerin müşterileri kimlerdi? Günümüze çok az ayrıntılı müşteri listesi kaldığından, tarihçiler o dönemde yaşayanların dağınık gözlemleriyle yetinmek zorundadırlar. Alman gözlemci Friedrich Reinhard Rücklefs'in 1796'da dediğine göre, okuma derneklerinin üyeleri kültürlü, saygıdeğer, beğeni sahibi insanlar olsalar da, ödünççü kütüphanelerin eğitimsiz zanaatkârlara ve emekçilerin ihtiyacını karşıladığına dikkat çekiyordu. İngiliz ve Almanlarda ödünççü kütüphanelerin alt sınıf müşterilerine atıflar, yıkıcı devrimci propaganda yapmakla suçlanmaya başlandıkları 1789'dan sonra son derece artmıştır. Ödünççü kütüphaneler, temel olarak, matbaa ürünlerini daha az varlıklı okurlar için ulaşılabilir birer meta haline getiriyorlardı. Çoğu kütüphane yıllık, aylık ve günlük abonelik ücreti olan farklı abonelik seçenekleri sunuyordu. Bazı Londra kitapçılarının okurları yılda 16 şiline günde iki kitap ödünç alabiliyorlardı; bu tarife alt orta sınıf ile işçi sınıfının üst kesimlerinden müşteriler için gayet uygundu. 1796'da Frankfurtlu kitap satıcısı Johann Gottlob Pech tanesi 1 Kreuzer'den kitap ödünç veriyordu; bir ekmek ya da bir litre süt fiyatından epeyce düşüktü bu.[49] Fakat ödünççü kütüphanelerin makul fiyatlarına karşın, alt sınıfların bunlardan yararlanmasının önünde büyük engeller vardı. Bunlardan birisi elbette genel olarak alt kesimlerin toplumdaki konumunu yükselten okuma yazma bilmeme meselesiydi. Fakat okuryazar olan köylüler ya da emekçiler için bile, uzun çalışma günü okuma için çok az zaman ya da günışığı bırakıyordu. Ayrıca evin aynı zamanda çalışma mekânı olduğu bir çağda yaşam alanları sıkışıktı ve ev içinde sessizliğin ve kendine ait bir yerin olmaması da okumayı engelleyen etkenler arasındaydı. Son olarak, kitap

---

[47] Peter Borsay, *The English Urban Renaissance* (Oxford, 1989), 134; Pailhès, "En marge des bibliothèques", 418; Martino, *Diedeutsche Leihbibliothek*, 123; Kaufman, "The Community Library", s. 14.

[48] Raven, *Judging New Wealth*, 54; Schön, *Verlust der Sinnlichkeit*, s. 45.

[49] Cheryl Turner, *Living by the Pen: Women Writers in the Eighteenth Century* (Londra, 1992), 135; Martino, *Die deutsche Leihbibliothek*, s. 67.

satıcılarının kırsal alana yayılma yönündeki başlangıç adımlarına karşın, ödünççü kütüphane görece az köylünün hayatını etkileyen bir kent kurumuydu. Gördüğümüz gibi, okuryazar köylülerin okuma beğenileri yüzyıl boyunca çok az değişiklik göstermişti. Dolayısıyla genel olarak ödünççü kütüphanelerin okumayı "demokratikleştirme" düzeyini abartmamak gerekir. Bu kütüphaneler kuşkusuz kitap tedavülünü, özellikle de kurmaca eserlerin tedavülünü hızlandırmış olsa da, muhtemelen yeni okurlar yaratmaktan çok zaten okuyanların daha fazla okumasını sağlamıştı. Burada ödünççü kütüphanelerin rolü gerçekten de kayda değerdi, zira temelde yaygın okumanın yükselişini teşvik etmişti.

KAMU VE SORUNLARI

Yüzyılın sonuna gelindiğinde okuma pratiklerinin dönüşümü herkes için bir tartışma konusuydu. Bazıları değişimi olumsuz değerlendirerek, yeniliği ve eğlenceyi ahlaki tekâmülle aydınlanmaya tercih eden bir okur kitlesinin belirtisi olarak görüyordu. Dönemin okur kitlesinin kısa dikkat süresinden yakınan Alman gazeteci J. G. Pahl 1792'de şöyle yazıyordu:

> Almanlar bugün artık atalarımız gibi okumaya alışkın değiller. Atalarımız okudukları yazarları incelerlerdi, birkaç kez baştan sona okur, düşturlarına ve tezlerine cidden kafa yorar, bunları özümser ve ancak kendilerinin parçası haline getirdikten sonra bir kenara bırakırlardı. Oysa biz hızlı hızlı okumaya alıştık. Bir yazarı bir yere yetişircesine okuyoruz, asla yüzeyin altına inmiyoruz, belki de yalnızca içindekiler kısmından eğlendirici olabileceğini çıkardığımız kısımları okuyoruz. Sonra, esnemeye başlayıp başka bir kitaba atlıyoruz, zira yenilik hoşumuza gidiyor.[50]

1797'de yayımlanmış popüler bir İngiliz romanı olan Samuel Jackson Pratt imzalı *Family Secrets*'ta Mr. Clare bir kitabı baştan sona okumanın önemli olduğunda ısrar eden eski kafalı bir arkadaşına şu yanıtı verir: "'Kitabı sonuna kadar okumak, ha!' dedi Mr. Clare, piposunu doldurup yaktıktan sonra: 'Keşke dostum Page'in dükkânındaki ödünççüleri görebilseydin.... Sondan başlıyorlar, sonra başlığa dönüp, önsözü atlayıp doğrudan ortaya geçiyorlar, ardından en sonuna bakıp, yeni bir kitaba yelken açıyorlar!'"[51]

"Okuma çılgınlığına" atıfların artması okuma pratiklerinin dönüşü-

[50] Aktaran: Martino, *Die deutsche Leihbibliothek*, s. 10.

[51] Aktaran: Kaufman, "Community Library", s. 18.

müne işaret ediyordu. 18. yüzyıl sonundaki okuma çılgınlığı (*Lesewut*) tartışmalarının ayrıntılı olarak incelendiği Almanya'da, gelenekçiler ve aydınlanmış gazeteciler hep bir ağızdan aşırı okumanın etkileri hakkında kaygılarını dile getirmişlerdi. Bazıları günlük çalışma rutininin yıkıcı etkilerine dikkat çekiyordu. 1785'te "kitap okumanın öncesine göre daha sık ve genel bir faaliyet haline geldiği" gözleminde bulunan isimsiz bir Silezyalı muhabir, okumanın yaygınlaşmasının halk eğlencesine katkıda bulunduğunu kabul ediyordu. Fakat şu uyarıda bulunmaktan da geri durmuyordu: "Tüccar, zanaatkâr, köylü vs., kendi işlerine ve çalışmaya ayırmaları gereken saatlerini okuyarak geçiriyorlar." Okuma çılgınlığına ilişkin bir diğer teşhis de tıbbi sonuçları üzerinde duruyordu. Bernli bir gazeteci olan Johann Georg Heinzmann 1795'te bu hastalıklar arasında "aşırı hassaslık, nezle, baş ağrısı, göz bozukluğu, pişik, gut, kireçlenme, basur, astım, inme, akciğer rahatsızlığı, hazımsızlık, kabız, sinir bozuklukları, migren, sara, hipokondri ve melankoli" vardı.[52]

Okuma çılgınlığı teşhislerinde genellikle romanlar suçlanıyordu. Bu suçlama, romanları insanı manevi kaygılardan uzaklaştıran günahkâr bir meşgale olarak gören ve mahkûm eden eski bir ilahiyat söyleminin sekülerleşmiş versiyonuydu. Daha önce de gördüğümüz gibi, Aydınlanma romanının ahlakçı didaktikçiliği roman savunucularının romanın ahlaki terbiyeye potansiyel katkılarını vurgulamasıyla bu eleştiriyi etkisizleştirme noktasında büyük iş başarmıştı. Fakat yüzyılın son çeyreğinde, romanlar piyasayı doldurup ödünççü kütüphaneler aracılığıyla gittikçe erişilebilir hale geldikçe, romanlar yeniden eleştirilerin hedefi haline geldi. Roman okurlarının çoğunluğunu oluşturan kadınlar özellikle hedef alınıyordu. Eleştirmenler orta sınıf kadınlarda roman okumanın müthiş bir bağımlılık haline geldiğini görüyor ve bu yüzden evdeki görevlerini boşlamalarından korkuyorlardı. 1785'te yukarıda bahsi geçen Silezyalı yazar, "bir kadının tüm zamanını okumaya ayırması ve eş, kadın ve evi çekip çeviren kişi olarak yükümlülüklerini boşlaması durumunda" ev içinde doğacak büyük sonuçlar konusunda uyarıda bulunuyordu.[53]

Romanların kadınların cinsel iştahını kabarttığı yolundaki yaygın inanç da aşırı okumanın kadınlara etkileri konusundaki korkuları tetikliyordu. Duygusal romanın sözde erotizmi konusundaki kaygılar yüzyılın sonuna doğru bu türe yönelik saldırıları kısmen açıklar. Eleştirmenler duygusal romanlardaki tüm ahlakçılığa karşın, aşk ve tutkuları ön plana

---

[52] Alıntılar *Neue Bunzlauische Monatsschrift zum Nützen und Verngügen*'den alınmıştır, cilt 2 (1785), 267 ve Martino, *Die deutsche Leihbibliothek*, s. 15-16.

[53] *Neue Bunzlauische Monatsschrift*, II:267.

çıkartarak duyguları harekete geçirdiğini iddia ediyorlardı. Hiç olmadı, bu romanlar hayali bir romantik aşk dünyası yaratarak kadınları evliliğin acı gerçekliklerine yabancılaştırıyor; en kötüsü ise cinsel dürtüleri teşvik ediyordu. Richardson'ın duygusal romanları bu eleştirileri daha baştan tetiklemişti. Richardson'ın romanına isimsiz bir yazarın saldırısı olan *Pamela Censured*'ün (Londra, 1741) alt başlığı şöyleydi: "İki cinsten de gençlerin zihinlerinde erdemlilik ilkelerini besliyormuş gibi yaparak, EN ŞEYTANİ ve EN CEZBEDİCİ AŞK FİKİRLERİNİN zerk edildiğini göstermek." Keza Bernli gazeteci Heinzmann, çok fazla roman okuyan kadınların "cinsel dürtülerine ket vuramaz hale geldiklerini" ve "bu tür kadınlarla evlenen erkeklerin boynuzlandığını" iddia ediyordu.[54]

Son olarak, aşırı okumanın sonuçlarına ilişkin kaygılarda siyasal korkular da bir etkendi. Toplumsal hiyerarşinin gelenekçi savunucuları ayrım yapmadan okumanın okurları fesat fikirlere açık hale getirmekle saygı ve hürmet alışkanlılarını erozyona uğrattığını iddia ediyorlardı. Bu eleştirmenlere göre, 18. yüzyıl sonunda çok popüler olan görünüşte apolitik bir romans ya da macera romanı bile şüpheliydi. Özellikle de Fransız Devrimi'nden sonra muhafazakârlar romanların bir fantezi ve yanılsama dünyası yaratarak okurları mevcut dünyadan hoşnutsuz ve dolayısıyla da ütopyacı siyasal ilerleme projelerine açık hale getirdiği suçlamasında bulunuyorlardı. Fakat yüzyılın sonunda halkın okuma zevklerine yönelik suçlamalar eski düzen yandaşlarıyla sınırlı değildi. Örneğin devrimci Fransa'da Jakoben rejimin ve Direktuvar yönetiminin başlarındaki kültür politikalarında da yansımasını bulmuştu. Fransız kitap piyasasının 1790'lardaki durumu biraz anormaldi. İngiltere ve Almanya'nın aksine, Fransa'da düzyazı kurmaca eserlerin yayını dibe vurmuştu. Yeni eserlerin sayısı 1789'da 100'ken 1794'te 16'ya düşmüş, ancak Direktuvar döneminde hafif bir iyileşme görülmüştü. Gerileme bir bütün olarak kitap ticaretinin düşüşünü yansıtıyordu: 1789'dan sonra yayıncılık sektörünün kuralsızlaştırılması öncesinde krallıktan himaye gören birçok yayıncı şirketini mahvederken, dış ve iç pazarlar savaşın ve göçün etkisi altında daralmıştı. 1794'e gelindiğinde, kitap ticaretindeki koşullar o kadar kötüleşmişti ki nihayet Ulusal Konvansiyon sübvansiyonlara müdahale etme ihtiyacı duymuştu. Bu noktada devrim-

[54] Alıntılar için bkz. Janet Todd, *Sensibility* (Londra ve New York, 1986), s. 72-73 ve Helmut Kreuzer, "Gefährliche Lesesucht? Bemerkungen zu politischer Lektürekritik im ausgehenden 18. Jahrhundert", *Leser und Lesen im 18. Jahrhundert* içinde, Colloqium der Arbeitsstelle 18. Jh Gesamthochschule Wuppertal Schloss Lüntenbeck, 24-26 Ekim 1975 (Heidelberg, 1977), s. 64.

ci hükümetin güdüleri hem ekonomik hem de siyasaldı. Bibliothèque Nationale'in yöneticisi Jean Baptiste Lefebvre de Villebrune, ticari pazarı kendi haline bıraktığımız takdirde devrim öncesinin kaçışçı eserlerinin yeniden ortalığı kaplayacağını savunmuştu. Popüler romanları haz ve aylaklık konusunda ahlakdışı bir beğeni teşvik ederek cumhuriyetçi erdemi yozlaştırdığı için mahkûm etmekle birçok devrimci önderin görüşlerini ifade ediyordu. Bu eserleri basın özgürlüğünün ihlali olarak yasaklamaya karşı çıksa da, yazarlara ve yayıncılara cömert sübvansiyonların kamu menfaatine daha yararlı olan eserlerin yayımlanmasını cesaretlendirerek ticari pazarın istenmeyen sonuçlarını etkisizleştirebileceklerini savunuyordu. Aslında, milyonlarca livrenin devrimci oyunlar, şiirler, baladlar ve risaleler kadar doğal ve uygulamalı bilimler alanındaki eserler için de ayrıldığı 1794-1796 arasında bu politika benimsenmişti. Aydınlanma filozoflarının kanon haline gelmesi bu yıllarda başladı; Rousseau, Mably, Condercet ve Diderot'nun eserlerinin basımı için fonlar ayrıldı. Fakat popüler romanlar nadiren sübvanse ediliyordu, oysa Direktuvar döneminin sonuna doğru canlanan Fransız kitap ticaretinin sonucu olarak roman üretimi yeniden hızla yükselişe geçmişti. Bu arada, cumhuriyetçi eleştirmenler romanların yurttaşlık erdeminden ziyade kişisel hazzı tercih ettiğinden yakınmaya devam ediyorlardı. Carla Hesse'nin belirttiği gibi, kaygıları piyasa kapitalizmi ile cumhuriyetçi ideoloji arasındaki çatışmadan doğan kültürel çelişkilerin emaresiydi.

Almanya'da halkın okuma zevklerinin "ilerici" eleştirisini dillendiren Kantçılar, ayrım gözetmeden okuma alışkanlığının ve yenilik albenisinin Aydınlanma'nın kurtarıcı vaadini zayıflatmasından endişe duyuyorlardı. Almanya'daki en nüfuz sahibi filozof olarak Kant'ın yerini alan Johann Gottlieb Fichte 1806'da, kamunun okuma alışkanlığının büyük oranda bilgilenmeden çok bir kaçış aracı haline geldiği tespitinde bulunuyordu. "Diğer narkotik çareler gibi" diye yazıyordu Fichte, "onu kullananları uyku ile uyanma arası o hoş ortama sokuyor ve insanın kendisini en ufak derecede zorlamasını talep etmeden tatlı bir şekilde kendi kendini unutmaya sevk ediyor."[55] Fichte gibi bir zamanlar Fransız Devrimi'nin ateşli bir savunucusu ve Kant'ın radikal çömezlerinden olan Johann Adam Bergk, *Art of Reading* adlı eserinde benzer bir tutum takınmıştı (Jena, 1799): "Okuma özerkliğe giden pedagojik bir yol olmalıdır, oysa bugün çoğunlukla bir uyku ilacıdır. Okuma bizi özgürleştirmelidir, oysa acaba kaç kişi için bizi sürekli bir bağımlılık halinde tutan bir eğlence

[55] Johann Gottlieb Fichte, *Characteristics of the Present Age*, İng. çev. William Smith (Londra, 1889), s. 97.

kaynağından başka bir şey değildir?" Bergk okurların çoğunluğu arasında hâkim olan düşük edebi standartlardan şikâyet ediyordu. Bu okurlar Wieland ya da Goethe'nin eserlerindense romans ve macera türünde ikinci sınıf romanları tercih ediyorlardı. Bu kaçış romanları despotizm boyunduruğunu daha katlanılır hale getiren edebi uyuşturuculardı:

> Onlar [popüler roman okurları] rahatları bozulmadığı sürece her şeye katlanırlar ve haz vaat eden her şeyi kabul ederler. Yiyecek ve içecekleri verildiği sürece en utanç verici kölelik boyunduruğuna sabırla, çıtlarını çıkarmadan katlanırlar. İçerikten yoksun, tatsız tuzsuz romanlarla kendilerini aptallaştırırlar ve fiziki takviye ve hazdan daha yüksek bir haz olabileceğini düşünemezler.... En kötü kitaplar tam da en çok okunan ve dağıtılan kitaplardır ve bazı kitap satıcılarımız birçok baskıyı gözden geçirdiklerinden ürünlerinin düşük kalitesi konusunda birbirlerini alt etmeye çalışıyorlar, yeter ki renkler parlak, karakterleri grotesk olsun.[56]

Kant'ın ahlaki özerklik ve özgürlük ideallerine (Aydınlanma'nın kamusal alan ideolojisinde merkezi yere sahip olan normlara) seslenen Bergk, gittikçe ticarileşen ve değersizleşen edebiyat pazarı nedeniyle bu ilkelerin darbe yediğini düşünüyordu. Kendi normatif önermeleri ile halkın okuma zevkleri arasındaki büyüyen uçurumu gören Bergk gibi eleştirmenler, Aydınlanmacı kamusal alanın muteberliğini sorgulamaya başlamışlardı.

Bu tür korkular ticarileşmiş edebiyat pazarının halkın beğenileri ile eğitimlilerin beğenileri arasındaki uçurumu ne derece derinleştirdiğine dikkat çekiyordu. Eğlence romanları mebzul miktardaydı: Hayalet masalları, macera hikâyeleri, komik ya da müstehcen kurmaca eserler, hafif romanslar, hepsi de kanıtlanmış formülleri takip ederek hızla yazılmış şeylerdi. Bazıları o kadar alelacele ve özensiz yazılıyordu ki yazarları hikâye sırasında bir karakterin adını, mesleğini ya da milletini farkında olmadan değiştirebiliyorlardı. Romanlar bir sanayi haline gelmiş, yeni ürünleri kitapçıların ve ödünççü kütüphanelerin raflarını dolduruyordu. Londra'daki *Monthly Review*'in 1790'da ifade ettiği gibi: "Romanlar Nil kıyısındaki böcekler gibi zuhur ediyorlar; başka bir karşılaştırma daha yapacak olursak, romanlar ödünççü kütüphanelerin raflarını Asya tarlalarındaki çekirgelerin kapladığı gibi kaplamaktadır." 1800'de şair Wordsworth, "kıdemli yazarlarımızın paha biçilmez eserleri, dilim varmıyor ama, Shakespeare ve Milton'ın eserleri, ipin ucunu kaçırmış romanlar, marazi ve aptal Alman tragedyaları ve her tarafı saran işe yaramaz,

---

[56] Johann Adam Bergk, *Die Kunst, Bücher zu lesen* (Jena, 1799), s. 410, 414-15.

nazımla yazılmış abartılı hikâyeler yüzünden unutulmaya terk ediliyor." Bu noktada, birkaç yıl önce Londra'ya gelen bir Alman turistin sözlerini tekrarlamış oluyordu:

> Bir Richardson'ın, bir Fielding'in ya da öncesinde çok şöhret sahibi olan başkalarının romansları okuru çok geçmeden uykuya sevk eden kitaplar olarak bir kenara bırakılıyor ve bunların yerine, iki ya da daha fazla küçük cep kitapları halinde, neredeyse haftada bir yeni romanslar yayımlanıyor Londra'da. Bunlar o kadar kolay okunuyor ve o kadar eğlendirici ki ...

1785'te Prusya'daki Magdeburg şehrini ziyaret eden biri, oranın ödünççü kütüphanesinin "sefil romanlar, acınası oyunlar ve acemi şiirlerle tıka basa dolu" olduğunu görmüştü: "İyi bir kitap rafta zavallı bir yetim gibi dururken, kötü kitaplar tüm kentte ve civar bölgelerde adeta bir salgın gibi yayılıyor." 1796'da Friedrich Reinhard Rücklefs ödünççü kütüphanelerdeki kitapların düzeyini o kadar düşük bulmuştu ki bunları temizlemek üzere aydınlanmacı yazarların atanmasını önermişti. Rücklefs ödünççü kütüphaneler hakkında şöyle yazıyordu: "İnsan Goethe, Wieland, Herder, Schiller, Engel, Garve ve diğerlerinin şaheserlerini nadiren buluyor; ama doğaüstü romanlar, hayalet hikâyeleri, şövalye maceraları, peri masalları, erotik hikâyeler, canavar öyküleri, kehanetler ve benzeri rezil eserler dersen, gırla..."[57]

Bu tür tespitler 19. yüzyıl eleştirisindeki temel ikilemin bir habercisiydi: Genişleyen ve giderek farklılaşan matbaa kültürüne beğeni standartları dayatmanın yolu ne olabilir? Hangi metinler ve yazarlar diğerlerinden üstün tutulmalıdır? Kimi açılardan Eskilerle Modernler arasındaki "kavga" (ya da Jonathan Swift'in ifadesiyle, "kitaplar muharebesi"), daha yüzyılın başında bu soruları gündeme taşımıştı. Yaklaşık 1690'dan 1730'a kadar gerek Avrupa kıtasında gerekse de İngiltere'de yürüyen bu akademik ve edebi tartışma aslında bugün vereceğimiz adla kanonun ne olduğu tartışmasıydı. Tarih ve felsefeden bilim ve edebiyata kadar farklı alanlarda tartışmanın muhatapları hangi yazarların eğitim ve edebiyat dünyasında tartışmasız model hizmeti göreceği sorusuna

---

[57] Alıntılar sırasıyla şu eserlerden alınmıştır: Raven, *Judging New Wealth*, 68; Wordsworth, *Lyrical Ballads*'a önsöz (1800), *The Prose Works of William Wordsworth* içinde, haz. W. J. B. Owen ve Jane Worthington Smyser (Oxford, 1974), I:128; Frederick August Wendeborn, *A View of England Towards the Close of the Eighteenth Century*, 2 cilt (Dublin, 1791), II:61; F. Schulz, "Kleine Wanderungen durch Teutschland in Briefen an den Doktor K.", *Teutsche Merkur*, cilt 1 (1785), s. 51; Martino, *Die Deutsche Leihbibliothek*, s. 29.

yanıt aramışlardı. Aralarında Swift ve Pope'un da bulunduğu eskileri savunanlar Yunanistan ve Roma'nın klasik yazarlarını zikrediyorlardı. Akademisyen ve edebiyatçı Fontenelle gibi modernler ise Descartes, Shakespeare ve Milton gibi modern yazarların eskiçağdaki seleflerine denk olduğunu, hatta bazen onları geçtiklerini iddia ediyorlardı.

Tartışmanın açık bir galibi olmadı ve çözüme kavuşmaktan çok (tartışma farklı şekillerde günümüze kadar sürmüştür) 18. yüzyıl edebiyat piyasasında sonradan yaşanan değişikliklerle arka plana itildi. 18. yüzyılın ikinci yarısında kitapların bollaşması ve buna paralel olarak okuma pratikleri ve beğenilerindeki dönüşüm hem eski hem de modern yazarların otoritesine darbe vurdu. Aydınlanma kamusal alanının edebi kurumları bu sürece verilmiş birer tepki olduğu kadar, aynı zamanda onun birer ürünüydü. Aydınlanma eleştirisinin organları (salonlar, dergiler, ansiklopediler, edebi sözlükler, okuma dernekleri) 18. yüzyıldaki yayın patlamasının ürünüydü, ama aynı zamanda ona bir düzen dayatma girişimiydi. Samuel Johnson'ın etkili çalışması *Lives of the English Poets* kanon inşası girişiminden, gittikçe büyüyen basılı eser dünyasına rehberlik edecek bir edebi mihenktaşı belirleme çabasından başka bir şey değildi. Aynı şekilde Johnson'ın Edebiyat Kulübü'nde düzenli olarak her hafta bir araya gelen entelektüel yol göstericiler (Edmund Burke, Edward Gibbon ve Joshua Reynolds gibi kişiler) edebi ve sanatsal kanonluk standartları belirlemek için bir tür kilise meclisi işlevi görüyordu. Fransa'da Diderot ve *Ansiklopedi*'ye katkı sunan diğer Aydınlanma filozofları benzer bir girişimde bulunmuşlardı. Diderot'nun projesine bir aciliyet hissi damgasını vurmuştu: Ona göre, matbaa tüm binaları kitaplarla doldurmuştu ve çok geçmeden kitaplardaki bilgiler başa çıkılamayacak düzeye gelecekti. *Ansiklopedi* bu bilgiyi düzenlemenin bir aracıydı. Almanya'da Aydınlanma gazeteciliği benzer amaçlar güdüyordu. Berlinli gazeteci Friedrich Nicolai *Allgemeine Deutsche Bibliothek*'in editörü olarak (1765-1806), her yıl Almanya'da yayımlanan her kitabı tek tek değerlendirmeyi misyon edinmişti. Bunu yapmakla gerçekten nitelikli eserlerle edebiyat pazarının ürettiği pespaye şeyler arasında ayrım yapabilen eğitimli, türdeş bir okur kitlesi yaratmayı umuyordu. Dergi 1806'da yayın hayatına son verdiğinde, 264 ciltte 80 bine yakın kitap eleştirisi yapmıştı.

Fakat Aydınlanma'nın eleştiri kurumlarının halkın okuma alışkanlıklarını ve beğenilerini denetim altında tutamayacağı daha 1780'lere gelindiğinde açıkça görülebiliyordu. Bunu yapabilmelerinin önünde temel bir çelişki vardı. Bir yandan Aydınlanma kamusal alanının varlığı kitapları daha erişilebilir kılan hareketli bir edebiyat pazarına yaslanıyordu.

Aydınlanma eleştirmenleri bu pazarı kendi kafalarındaki yararlı fikirleri yayma projesine uyduğu oranda sevinçle karşılamışlardı, hatta kendi popülerleştirme eserleri bu pazarın genişlemesine yardımcı olmuştu. Diğer yandan edebi üretimin niteliği ve çeşitliliğini kontrol altında tutmaya devam etmeleri mümkün değildi. Ticarileşmiş edebiyat pazarının, tıpkı büyücünün çırağı gibi, kendi vesayetlerine direnen özerk bir kimlik kazanmasını endişe ve üzüntüyle takip ediyorlardı.

Bir diğer sorun ise Aydınlanma eleştirisinde kutsal bir yere konan kamunun zaten istikrarsız bir nitelikte olmasıydı. Kamu kavramı Aydınlanma estetiğine 18. yüzyılın başında İngiltere'de Joseph Addison, Fransa'da Abbé Jean-Baptiste Dubos gibi nüfuzlu eleştirmenlerin eserleriyle girmişti. Addison ve Dubos 17. yüzyıl klasikçiliğinin formalist, kurala dayalı kıstaslarına saldırmışlardı. Onlara göre bir sanat eserinin değeri, yalnızca önceden belirlenmiş kurallara uyması değil, aynı zamanda kamu tarafından nasıl algılandığıydı. Bir sanat eseri alıcısını nasıl harekete geçirdiğine göre değerlendirilmeliydi; yalnızca "nesnel", iç yapısına göre değil. Bir eserin biçimsel özelliklerini alıcının öznel yanıtına tabi kılarak, Addison, Dubos ve sonraki 18. yüzyıl eleştirmenleri bir estetik mahkemesi olarak kamunun rolünü meşrulaştırmışlardı. Bir sanat eserinin güzel ya da hoş olup olmadığını kamunun yargısı (ya da Addison'un verdiği adla "kent"in, Dubos'un verdiği adla "parter"in beğenisi) belirlerdi, klasikçi şiirin metafizik düsturları değil.

Fakat Aydınlanma eleştirmenlerinin kastettiği kamu, her okuru ya da izleyiciyi kapsamıyordu. Bir kamunun estetik yargılarını geçerli saymak için belli bir beğeninin ürünü olması şarttı; bu kavram Shaftesbury'den Kant'a kadar estetik tarihine hükmedecekti. Beğeniye sahip olma ya da Kant'ın "güzel olanı yargılama kapasitesi" dediği şey, belli bir yargının geçerli ve evrensel olup olmadığını belirliyordu. Çoğu Aydınlanma eleştirmeni herkesin ilkesel olarak beğeniye sahip olabileceğine ve dolayısıyla geçerli kamusal yargılarda bulunabileceğine inanıyordu. Bu yüzden de kamudan sık sık belli bir eserin değerine dair genel bir mutabakatın birleştirdiği türdeş bir varlıkmış gibi bahsediyorlardı. Kamuyu bu şekilde tasavvur etmenin belli bir taktiksel değeri vardı, zira bu eleştirmenler, kamu adına konuştuklarını iddia etmekle kendi yargılarına bir evrensellik havası katıyorlardı. Fakat türdeş bir kamu miti, aklın uzlaşı ve mutabakat üretme gücüne duydukları aydınlanmacı inancı da yansıtıyordu.

Fakat siyaset alanında olduğu gibi, edebi alanda da bu eleştirmenlerin tasavvur ettikleri kamu görece dardı. Genel olarak yalnızca yeterli kültür ve eğitim düzeyine sahip olanların güvenilir estetik yargılarda

bulunabileceğine inanıyorlardı. Edebiyat alanında kamunun parçası olmak için kişinin edebi ürünleri anlayabilmesi gerekiyordu ve bu da belli bir okuryazarlık ve eğitim düzeyi gerektiriyordu. Çok açık ki bu kıstas okuryazar olmayanları, yani kır ve kentteki alt sınıfların büyük kısmını dışarıda bırakıyordu. Keza okuyabilen ama eğitimsizliği ya da zenginlikten yoksun oluşu nedeniyle edebi kamusal alanın organlarına ve kurumlarına maddi ve entelektüel erişimi engellenenler de dışlanıyordu. Dolayısıyla Aydınlanma eleştirmenlerinin seslendiği kamu, nihayetinde eğitimli, mülklü, esasen burjuva ve soylu okurlardan oluşan görece kısıtlı bir zümreydi.

Fakat 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu eleştirmenler artık daha geniş, daha dağınık bir kamunun, bir zamanlar savunuculuğunu yaptıkları edebi kamusal alanı daraltmakla tehdit ettiğini göz ardı etmiyorlardı. Onlar için Gotik romans, roman ve macera hikâyelerinin okurları ahlaki ve estetik bilgilendirmeden çok eğlence ve kaçışla ilgileniyorlardı ve yayıncılar bu talebi karşılamaktan gayet memnunlardı. Bazı eleştirmenler ve yazarlar türdeş bir okur kitlesi idealine bağlıyken, bazıları hayal kırıklığı içinde yanıt vermişlerdi. Kariyerinin başlarında, "benim için kamu her şeydir, okurum, efendim ve güvenilir arkadaşım" diyen Friedrich Schiller, hayatının sonlarına doğru şöyle diyordu: "İnsanın kamuyla pişmanlık duyamayacağı yegâne ilişki savaştır."[58] "Kamu"nun küçümsenmesi romantik eleştiride yaygın konulardan biri olacaktı. Kendilerini halkın okuma beğenilerinden ayıran uçurumun farkında olan, yaşadıkları dönemin kamusuna karşı artan bir yabancılaşma hissi duyan Romantik eleştirmenler (İngiltere'de Coleridge, Almanya'da August Wilhem Schlegel), aşkın ve özerk bir sanat dünyasında sığınak bulmaya daha da eğilimli hale gelmişlerdi. Sanat dünyasını kamu adına değil, ona bilinçli muhalefetle savunuyorlardı.

Edebi kamusal alanın parçalanmasına daha yapıcı bir yanıt pedagojikti. Kavrayış bakımından yeni-hümanist olan bu yaklaşım, halkın beğenisi ile elitlerin beğenisi arasındaki uçurumu kapamak için yeni bir edebi kanon inşa etmeyi planlıyordu. Almanya'da pedagoji teorisyeni Friedrich Immanuel Niethammer 1808 yılında Bavyera eğitim bakanlığına sunulmuş olan bir planda böyle bir çözüm öneriyordu. Niethammar'ın önerisi okuma devriminin kültürel ve estetik sonuçlarına işaret ederek başlıyordu:

---

[58] Friedrich Schiller, *Sämtliche Werke*, haz. G. Fricke ve H. Göpfert (Münih, 1959), V:856; Schiller, *Briefe*, haz. G. Fricke (Münih, 1955), s. 266.

> Almanların ulusal kusuru haline gelmiş olan okuma çılgınlığı her zaman yeni olana atlar, kötüyle iyiyi karıştırır, ikisini de aynı şekilde göz ardı eder ya da unutur. Bu koşul ışığında, estetik yargı ve his için bir standart oluşturmak nasıl mümkün olabilir? En kaba eserleri olduğu kadar en iyileri de ayrım gözetmeksizin önüne katıp sürükleyen bu kitap tufanında, kalıcı bir şeyler, gerçek estetik hassasiyet ve beğeni uyandırıp besleyebilecek bir şeyler yaratmak nasıl mümkün olabilir?[59]

Niethammer'in çözüm önerisi bir "ulusal kitap" (*Nationalbuch*), Alman ortaokullarında ve üniversitelerinde müfredata sokulabilecek bir Alman edebiyatı antolojisi yaratılmasıydı. Reform dönemi Almanyasında, diyordu Niethammer, Martin Luther'in Kitabı Mukaddes'i tüm toplumsal sınıfları ortak bir kültür çatısı altında birleştiren tekbiçim bir edebi ifade standardı sağlamıştı. En az iki yüzyıl boyunca Luther'in çevirisi, "incelikli ya da kaba, üst ya da alt, her zümrenin kültürü (*Bildung*) için bir toplanma noktası" olmuştu; bu çeviri "her biri için aynı derecede önemli, aynı derecede tanınmış ve bilindikti."[60] Fakat şimdi, diyordu Niethammer, okuma beğenilerinin sekülerleşmesi ve çeşitlenmesi bu ortak kültürel paydayı dağıtmıştı. Niethammer antolojisini bir yeniden kanonlaştırma projesi olarak, yüksek ve aşağı kültürü, elit ve popüler kültürü yeniden birleştirecek bir yeni kültürel mutabakat yaratma girişimi olarak tasavvur ediyordu.

Victoria çağı İngilteresinde Matthew Arnold'ın eleştirel denemeleri edebi kamusal alanın mirasını kurtarma yönünde benzer bir girişimdi. Arnold kamusal alana ve onun çöküşüne dair bugün hâlâ gücünden bir şey yitirmemiş bir teşhis sunmuştu. Arnold'ın *Kültür ve Anarşi*'si (1869) zenginlik ve eğitim farklılıklarının her türlü edebi beğeni konusundaki ortak standardı yok ettiği, parçalı, sınıfsal olarak bölünmüş bir kültür tarif ediyordu. Kamusal alan ideolojisini hatırlatan sözlerle, Arnold başka bir eserinde bütünlüklü kamu diye bir şey olamayacağını, çünkü "edebi mahkeme" diye bir şeyin, "bir edebiyat yüce divanı"nın, "egemen bir kanaat organı"nın, yani "birtakım yönlerden standartları belirleyen ve tüm bu yönlerde eğitimli bir kanaat gücü yaratan, bu standartların altına düşenleri ya da düşürenleri denetleyip eleştiren" bir merci olmadığını söylüyordu. Arnold'ın çözüm önerisi, tıpkı Niethammer'inki gibi, okur kitlesini devlet ve onun eğitim kurumları aracılığıyla yeniden oluş-

---

[59] Friedrich Immanuel Niethammer, "Das Bedürfnis eines Nationalbuches als Grundlage der allgemeinen Bildung der Nation", Johann Wolfgang von Goetje, *Werke* içinde, Abt.2, Bd 42 (Weimar, 1907), s. 401.

[60] *A.g.e.,* s. 405.

turmaktı. Niethammer gibi Arnold da kariyerinin önemli bir kısmını okul yöneticisi olarak geçirmiş, yirmi yılı aşkın bir süre müfettişlik yapmıştı. İkisi de yalnızca devletin eğitimli elitlerle el ele vererek yüksek beğeni standartlarına uygun, ortak bir edebiyat kültürü şekillendirebileceğine inanıyordu. İkisi için de devlet, toplumsal ve kültürel bölünmelerin mağduru olan bir kamuya yeniden birlik kazandırabilecek toplumsal açıdan aşkın bir kurumdu. Bu görevi şu özelliklere sahip bir kültürlü elite verecekti:

> En iyi bilgiyi, yaşadığı çağın en iyi fikirlerini yayma, hâkim hale getirme, toplumun bir ucundan diğer ucuna taşıma arzusu olan; bilgiyi kaba, hoyrat, zor, profesyonel, soyut ve dışlayıcı olan her şeyden arındırmaya, insanileştirmeye, kültürlüler ve eğitimliler hizbinin dışında etkili hale getirmeye ama her şeye rağmen çağının *en iyi* bilgisi ve düşüncesi, dolayısıyla da güzelliğin ve ışığın gerçek bir kaynağı olarak korumaya çalışan kişiler...[61]

Bizim bugün çok kültürlülük ve kanon meselelerine olan ilgimiz ışığında, Arnold'ın teşhisinin kayda değer derecede ileri görüşlü olduğu söylenebilir. Belli ki Arnold soruları cevaplamaktan çok ortaya koymak konusunda başarılıydı. Bugün devletin toplumsal çıkarlarla her zaman temiz olmayan ilişkisinden o kadar haberdarız, "hegemon" yüksek kültür iddiaları karşısında o kadar uyanığız ki Arnold'ın reçetesini bir Victoria çağı itirafından öte bir şey olarak göremeyiz. Arnold'ın bugün klasikleşmiş olan eleştiri tanımı ("dünyada bilinen ve düşünülen en iyiyi öğrenme ve yayma konusunda tarafsız bir çaba") postmodernist kulaklara tuhaf gelirken, geleneksel kanona revizyonist saldırılardan hâlâ uzak duran kültür konusundaki muhafazakârlara gayet güzel görünmektedir.

İster 4. yüzyılda Kitabı Mukaddes'e hangi metinleri koymak gerektiğini tartışan kilise büyüklerinden, ister Aristoteles'in skolastik şekilde kanonlaştırılmasına karşı çıkarak bugün beşeri bilimler dediğimiz şeyi doğuran 15. yüzyıl hümanistlerinden bahsedelim, kanonun şu ya da bu biçimde her zaman tartışmaya tabi olduğu düşüncesiyle kendilerini avutmaları gerekir. Aslında Batının kültür tarihinde en yaratıcı hareketlerin (örneğin Bilim Devrimi ve Aydınlanma) her zaman hâkim kanon anlayışlarına saldırılardan beslendiği savunulabilir. Dolayısıyla kanonu genişletme ya da gözden geçirme çabalarını kültürel gerileyişin

---

[61] Matthew Arnold, "The Literary Influence of Academics", *The Complete Prose Works of Matthew Arnold* içinde, cilt 3: *Lectures and Essays in Criticism*, haz. R. H. Super (Ann Arbor, 1962), s. 241; Arnold, *Culture and Anarchy*, haz. Samuel Lipman (New Haven ve Londra, 1994), s. 48.

emareleri olarak görüp üzülmek yerine, kitapların ve fikirlerin kültürümüzde halen bir şekilde önem arz ettiğini gösteren tekin bir işaret olarak görmek gerekir. Sonuçta kanona nelerin dahil edilmemesi gerektiğini tartışmak kanonun var olduğunu kabul etmektir. Başka bir deyişle, bu tartışma mükemmellikle vasatlık arasında, iyi edebiyat ile kötü edebiyat arasında bir ayrım yapılabileceğini önvarsayar. Dolayısıyla Arnold'ın elitizmi kanonu kökten değiştirmek için bastıranları rahatsız etse de, bunu yaparken eleştirmenin rolünün yargılamak ve ayırt etmek olduğunu yeniden onayladıklarını da gözden kaçırmayalım. Bu eleştiri anlayışı bir zamanlar olduğu kadar moda olmayabilir, ama Aydınlanma kamusal alanının büyük bir mirasıdır.

KAYNAKÇA NOTU

R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800* (Londra ve New York, 1988) ve Roger Chartier, "The Practical Impact of Writing", haz. Chartier, *A History of Private Life,* cilt 3: *Passions of the Renaissance* (Cambridge ve Londra, 1993) modern Avrupa'nın başlarında okuma-yazma sorunu üzerine harikulade genel mülahazalar sunmaktadır. Bu bölümün ilk kısmında aktardığım okuryazarlık istatistiklerini bu eserler ve diğer bazı ikincil kaynaklar sunmaktadır. Bunlardan bazıları: Roger Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution,* çev. Lydia G. Cochrane (Durham, NC ve Londra, 1991); David Cressy, "Literacy in Context: Meaning and Measurement in Early Modern England", John Brewer ve Roy Porter (haz.), *Consumption and the World of Goods* içinde (Londra ve New York, 1993); Rolf Engelsing, *Analphabetentum und Lektüre: Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft* (Stuttgart, 1973); Étienne François, "Alphabetisierung und Lesefähigkeit in Frankreich und Deutschland um 1800," Helmut Berding, Étienne François ve Hans-Peter Ullmann (haz.), *Deutschland und Frankreich im Zeitalter der französischen Revolution* içinde (Frankfurt, 1989); François, "Die Volksbildung am Mittelrhein im ausgehenden 18. Jahrhundert. Eine Untersuchung über die vermeintlichen 'Bildungsrückstand' der katholischen Bevölkerung Deutschlands im Ancien Régime", *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte* II (1977); François Furet ve Jacques Ozouf, *Reading and Writing: Literacy in France from Calvin to Jules Ferry* (Cambridge, 1982); Richard Gawthrop ve Gerald Strauss, "Protestantism and Literacy in Early Modern Germany," *Past and Present* 104 (1984); haz. François Lebrun ve diğ., *Histoire générale de l'enseignement et de l'education en France,* cilt 5 (Paris, 1981); R. A. Houston, *Scottish Literacy and the Scottish Identity* (Cambridge, 1985); Hans Medick, "Buchkultur und lutherischer Pietismus. Buchbesitz, erbauliche Lektüre unr religiöse Mentalität in einer ländlichen Gemeinde Württembergs am Ende

der frühen Neuzeit: Laichingen 1748-1820," Rudolf Vierhaus (haz.), *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen* (Göttingen, 1992); James Van Horn Melton, *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria* (Cambridge, 1988); Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe* (Frankfurt, 1970); David Vincent, *Literacy and Popular Culture: England 1750-1914* (Cambridge, 1989).

Halkın okuma alışkanlıkları hakkında, İngiltere ve Fransa'daki durum şu eserlerde ele alınmaktadır: Margaret Spufford, *Small Books and Pleasant Histories: Popular Fiction and its Readership in Seventeenth-Century England* (Athens, Georgia, 1981); Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France,* çev. Lydia G. Cochrane (Princeton, 1987), 6-8. Bölüm; ve Jean Quéniart, "Alphabetisierung und Leseverhalten der Unterschichten in Frankreich im 18. Jahrhundert", haz. Hans Ulrich Gumbrecht ve diğ., *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich* içinde, cilt 1 (Münih ve Viyana, 1981). Almanya için, bkz. Rolf Engelsing, *Analphabetentum und Lektüre* (yukarıda adı geçen eser). "Okuma devrimi" tezini ilk geliştiren kişi Engelsing'di, "Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit," *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 10 (1970). Enselging'in tezi Reinhard Wittmann tarafından yeniden değerlendirmeye tabi tutulur, bkz. "Was There a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?", Guglielmo Cavallo ve Roger Chartier (haz.), *A History of Reading in the West* içinde, çev. Lydia G. Cochrane (Amherst, 1999); John Brewer, "Cultural Consumption in Eighteenth-Century England: The View of the Reader", haz. Verhaus ve diğ., *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne?* içinde (yukarıda adı geçen eser) ve Robert Darnton, "Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity," *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* içinde (New York, 1984). 18. yüzyılda okuma beğenilerinin dönüşümü hakkında, bkz. Darnton, "First Steps toward a History of Reading," *Australian Journal of French Studies* 23 (1986) ve Erich Schön, *Der Verlust der Sinnlichkeit oder die Verwandlungen des Lesens. Mentalitätswandel um 1800* (Stuttgart, 1987).

Haftalık ahlak dergileri birkaç güzel incelemeye konu olmuştur. Lawrence E. Klein, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge, 1994), Addison ve Steele'in gazeteciliğinin kültürel ve entelektüel arka planı konusunda harikuladedir. Kathyrn Shevelow, *Woman and Print Culture: The Construction of Femininity in the Early Periodical* (Londra ve New York, 1989), kadınların haftalık ahlak dergileriyle ilişkilerini yeniden incelemektedir. J. Heinreich, *Die Frauenfrage bei Steele und Addison* (Leipzig, 1930). Alman haftalık ahlak dergileri için, bkz. Wolfgang Martens, *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften* (Stuttgart, 1968) elzemdir. M. Gillot, *Les Journaux de Marivaux: itinéraire moral et accomplissement esthétique*, 2 cilt (Lille ve Paris, 1974) ve Peter France, "The Sociable Essayist: Addison and Marivaux", *Politeness and Its Discontents: Problems in French Classical Culture* içinde

(Cambridge, 1992).

18. yüzyılda romanlar ve okur kitleleri hakkında, bkz. Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Londra, 1957) temel niteliğini korumaktadır. 18. yüzyılda Fransa'da ve Almanya'da romanın gelişimi için, bkz. Georges May, *Le dilemme du Roman au XVIIIe siècle* (New Haven ve Paris, 1963); Vivienne Mylne, *The Eighteenth-Century French Novel: Techniques of Illusion*, 2. baskı. (Cambridge, 1981); ve Marianne Spiegel, *Der Roman und sein Publikum im früheren 18. Jahrhundert 1700-1767* (Bonn, 1967). Kadın roman okurları üzerine araştırmalar bugün önemli bir külliyat oluşturmaktadır. Joan DeJean, *Tender Geographies: Women and the Origins of the Novel in France* (New York, 1991) 17. yüzyıla odaklanır. 18. yüzyıl İngiliz kurmaca yazınında duyarlılık kültüyle kadınların ilişkisi için, bkz. Nancy Armstrong, *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel* (New York, 1987); Terry Eagleton, *The Rape of Clarissa: Writing, Sexuality and Class Struggle in Samuel Richardson* (Minneapolis, 1982) ve Janet Todd, *Sensibility* (Londra ve New York, 1986). Pornografik romanların popülerliğine ilişkin olarak, bkz. Robert Darnton'ın heyecan verici çalışması *Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York ve Londra, 1995), ki bu eser aynı zamanda bu türün siyaseti konusunda da iyidir. Siyasi pornografi için, bkz. Lynn Hunt, "The Many Bodies of Marie Antoinette: Political Pornography and the Problem of the Feminine in the French Revolution" ve Sarah Maza, "The Diamond Necklace Affair Revisited (1785-86): The Case of the Missing Queen," Lynn Hunt (haz.), *Eroticism and the Body Politic* içinde (Baltimore ve Londra, 1991). 18. yüzyılda pornografi için, bkz. *The Invention of Pornography: Obscenity and the Origins of Modernity* (New York, 1993) ve ayrıca Jean-Marie Goulemot, *Ces livres qu'on ne lit que d'une main: lecture et lecteurs de livres pornographiques au XVIIIe siècle* (Aix-en-Provence, 1991) ve Goulemot, "Literary Practices: Publicizing the Private", Chartier (haz.), *History of Private Life* içinde, cilt 3 (yukarıda adı geçen eser).

Kütüphaneler ve müdavimleri hakkında, bkz. *Histoire des bibliothèques sous l'Ancien Régime,* haz. Claude Jolly (Paris, 1988) modern çağın başlarında Fransa üzerine yararlı yazılar içermektedir. İngiltere için, bkz. Thomas Kelly, *Early Public Libraries: A History of Public Libraries in Great Britain before 1850* (Londra, 1966); Almanya için ise, bkz. Alberto Martino'nun kapsamlı çalışması, *Die deutsche Leihbibliothek: Geschichte einer literarischen Institution (1756-1914)* (Wiesbaden, 1990). Paul Kaufmann, "The Community Library: A Chapter in English Social History", *Transactions of the American Philosophical Society,* yeni dizi 57/7 (1967) 18. yüzyıl İngiliz ödünççü kütüphaneleri konusunda iyidir; Fransız muadilleri için, bkz. Jean-Louis Pailhès, "En marge des bibliothèques: l'apparation des cabinets de lecture," Jolly (haz.), *Les bibliothèques sous l'Ancien Régime* içinde (yukarıda adı geçen eser); Aydınlanma estetiğinde " kamu"nun artan önemi konusunda, Thomas E. Kaiser'in eserinden yararlandım, "Rhetoric in the Service of the King: The Abbé Dubos and the Concept of Public Judgement", *Eighteenth-Century Studies* 23 (1989-90). Ayrıca bkz. Klaus L. Berghahn, "From Classicist to Classical Literary Criticism, 1730-1806", Peter Uwe Hohen-

dahl (haz.), *A History of German Literary Criticism, 1730-1780* içinde (Lincoln, Neb. ve Londra, 1988), 40-42.

James Raven, *Judging New Wealth: Popular Publishing and Responses to Commerce in England 1750-1800* (Oxford, 1992) ve Carla Hesse, *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris, 1789-1810* (Berkeley, 1991) 4. ve 5. Bölüm. Terry Eagleton, *The Function of Criticism: From the Spectator to Post-Structuralism* (Londra, 1984). Alman araştırmacılar en çok "okuma çılgınlığı" ve onun uyandırdığı kültürel endişeler olgusuyla ilgilenmişlerdir. Bkz. Günther Erning, *Das Lesen und die Lesewut. Beiträge zur Fragen der Lesergeschichte* (Bad Heilbrunn, 1974) ve Helmut Kreuzer, "Gefährliche Lesesucht? Bemerkungen zu politischer Lektürekritik im ausgehenden 18. Jahrhundert", *Leser und Lesen im 18. Jahrhundert* içinde, Colloquium der Arbeitstelle 18. Jh. Gesamthochschule Wuppertal. Schloss Lüntenbeck, 24-26 Ekim 1975 (Heidelberg, 1977).

4 | YAZAR KİTLELERİ: 18. YÜZYILDA YAZARLIK

Samuel Johnson "*Yazarlar Çağı*"nda yaşadıklarını söylemişti. Muhtemelen 18. yüzyılda herkesten çok daha fazla yazar okumuş olan Dr. Johnson kendi ülkesi İngiltere'den bahsediyordu. Fakat aynısı Avrupa kıtası için de söylenebilirdi, zira orada da tıpkı İngiltere'de olduğu gibi basılı sözcük üretimi ve tüketimindeki çarpıcı artış yazarlara yeni bir önem katmıştı. Bir defa, yazar sayısı önemli ölçüde artmıştı. 1761'de bir Alman gözlemci kendi ülkesi hakkında şöyle yazıyordu: "Genel olarak öyle bir çağda yaşıyoruz ki ... neredeyse herkes yazar olma merakına kapılmış. Tahttan tutun da çoban kulübesine kadar eli kalem tutan herkes kitap yazıyor."[1] Kuşkusuz bu bir abartıdır, ama daha nesnel yorumcular da yazarların bollaştığına dikkat çekmişlerdir. 18. yüzyıl sonunda sözlükçü Johann Georg Meusel Alman yazar sayısının 1760'larda 2.000-3.000 arasında olduğunu, 1776'da 4.300'e, 1784'te 5.200'e, 1791'de de 7.000'e yükseldiğini tahmin ediyordu. Fransız sözlükleri de Fransa'da benzer bir artışa tanıklık etmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Fransız yazarlarının ve yayımlanan kitaplarının bir rehberi olan *La France litteraire*'de 1757'de 1.187, 1769'da 2.367 ve 1784'te 2.819 yazar yer alıyordu. Bu istatistikleri aktaran Robert Darnton 1789'a gelindiğinde Fransa'da en azından 3 bin yazar olduğu sonucuna varır ki bu rakam 1750'dekinin rahat iki katıdır.[2]

---

[1] Rochus Friedrich Graf zu Lynar, Aktaran: Reinhard Wittmann, *Geschichte des deutschen Buchhandels* (Münih, 1991), s. 147.

[2] J. G. Meusel, *Das Gelehrte Teutschland*, 5. Baskı (Lemgo, 1796-1806), Önsöz, Aktaran: Hans J. Haferkorn, "Zur Entstehung der bürgerlich-literarischen Intelligenz und des Schriftstellers in Deutschland zwischen 1750 und 1800", *Deutsch Bürgertum und literarische Intelligenz 1750-1800* içinde, haz. Bernd Lutz (Stuttgart, 1974), s. 202; Robert Darnton, "The Facts of Literary Life in Eighteenth-Century France", *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, cilt 1: *The Political Culture of the Old Regime* içinde haz. Keith

Fakat 18. yüzyılı önceki dönemlere kıyasla yazarlar çağı yapan şey yalnızca edebiyat yazarlarının *sayısı* değildi. Modern yazar fikri 18. yüzyılın bir ürünüydü. Ancak o zaman yazarlar kendi zanaatlarını tam zamanlı bir meslek olarak görmeye başladılar, ama görece çok az kişi bu işle geçinebiliyordu. Ancak o zaman genişleyen bir edebiyat pazarı aralarında eşi görülmedik sayıda kadının da olduğu çok sayıda yazarı özel hami-müşterilerden bağımsız olarak hayatlarını kalemleriyle kazanmaya teşvik etti ve ancak 18. yüzyılda bir eserin *sahibi* olma anlamında yazarlık fikri ya da bugün verdiğimiz adla telif hakkı fikri ortaya çıktı ve yazarlar kendi rızaları olmadan yayımlanamayan ya da satılamayan eser sahipleri olarak görülmeye başladı. Genişleyen bir yayın pazarı ve okur kitlesi, dergi ve gazetelerin yükselişi, hızla artan edebi eser talebi, kitap satışı ve pazarlaması için yeni teknikler, hepsi de yazarların önündeki seçenekleri artırmıştı. Bir defa, para için yazmak artık eskiden olduğu gibi damgalanan bir şey değildi. Keza yazarlar önceki yüzyıla göre yazdıkları karşılığında daha fazla para almayı bekleyebiliyorlardı. Ayrıca yazarlar yeni bir kültürel ve siyasal kimlik edinmişlerdi. Kamusal alan ideali kamuoyunun etkili ve akılcı ifadesi için en uygun aracın matbaa olduğu varsayımına dayandığı oranda, yazarların işlevi merkezi hale geldi. Yazar hem öğretmen hem de mahkemeydi, kamuyu bir yandan eğitmeye çalışırken, diğer yandan kamu karşısında resmi güce sahip olanlara karşı kamunun çıkarlarını temsil ediyordu. Süreç içinde yazarlık Aydınlanma kültüründe yeni pazarlanabilirliğini yansıtıyor görünen özerk bir işlev edindi.

İNGİLTERE, FRANSA VE ALMANYA'DA YAZARIN KONUMU

18. yüzyıldan önce yazar ideali amatör beyefendi idealiydi. Eski hümanist "usta saraylı" prototipi, yazıyı kişinin dans, kılıç, at binme, müzik vs. ile birlikte geliştirdiği saraylı yeteneklerinden biri olarak görüyordu. Beyefendi-şair, en azından dışarıya karşı, para için, hatta kültürlü uzman ve hamilerden oluşan küçük bir çevre için yazma fikrini küçümsüyordu. Kişinin kendi eserini (hele ki şiirlerini) yayımlama edimi bile belli bir damga taşıyordu. İngiltere'de John Donne ya da Andrew Marvell gibi birçok 17. yüzyıl şairi, şiirlerini nadiren bastırmıştı. Bu yazarlar esasen seçilmiş bir grup dost ve hami arasında dolaştırılan elyazmaları halinde yazıyorlardı ve bu gruptakiler de nüshaları sonradan daha geniş bir

---

Michael Baker (Oxford ve New York, 1987), I:267-68.

okur kitlesine ulaştırıyorlardı. Basılı yayındansa elle yazılmış eserlerin tercih edilmesi kısmen, elle yazılmış metnin basılı metinden daha prestijli olmasının yansımasıydı. Elbette işin içinde, sansürden ya da hapishaneden kaçma gibi daha pratik kaygılar da vardı. Locke'ın *Hükümet Üzerine İki İncelemesi*'ni tahrik edecek şekilde meşum bir mutlakıyetçilik savunusu yapan Sir Robert Filmer'ın *Patriarcha*'sı, ilk başta yalnızca elyazması halinde dolaştırılmış ve yazarın ölümünden otuz yıl sonrasına kadar basılmamıştı. Ayrıca edebi himaye çağında, basılı metinden ziyade elyazması şeklindeki basım da mali açıdan yazarın çıkarına olabilirdi. Hamisine elyazması sunan bir yazar basılı bir kitabı ithaf eden yazar kadar kazanabiliyordu ve ardından eser başka hamilere de sunulabiliyordu. Elyazması halinde basım, aracı olarak kitap satıcısını/yayıncıyı da ortadan kaldırıyordu, zira bir yazar elyazmasını kopyalayan yazıcının parasını ödedikten sonra tüm satışlardan doğrudan kâr elde ediyordu.

Tüm bunlar neden 18. yüzyıl başında birçok yazarın eserini isimsiz ya da mahlasla yayımlamayı tercih ettiğini açıklamamıza yardımcı olur. 18. yüzyıl başındaki çoğu büyük Alman şairi mahlas kullanıyordu, hatta Jonathan Swift gibi üretken bir yazar bile adını kitaplarının baş sayfasına koymamakta ısrar ediyordu. Swift'in 1735'te ölümünün ardından toplu eserleri yayımlanana kadar adı yazar olarak gözükmemişti. Şair Thomas Gray de yayımlama konusundaki geleneksel tutumların devam ettiğini gösteren bir örnektir. Gray "Elegy Written in a Country Churchyard" adlı şiirini yayımlamayı hiçbir zaman düşünmemişti; bu eser 18. yüzyıl İngiliz şiirinin en çok okunan eserlerinden biri olacaktı, ama Gray küçük bir grup oluşturan dostları ve hamileri arasında elden ele dolaştırmakla yetiniyordu. Ancak 1751'de korsan bir baskının yayımlanmak üzere olduğunu öğrendikten sonra arkadaşı Horace Walpole'a Londralı kitap satıcısı Thomas Dodsley ile anlaşma yapmasını ve eseri yayımlatmasını rica etmişti. Ama o zaman bile Gray eser karşılığında para kabul etmemiş ve yayıncının, "eserin eline tesadüf eseri ulaştığını belirten birkaç kelimelik bir not düşmesini" isteyerek bu girişimle arasına mesafe koymaya çalışmıştı.[3] Yazarın kimliği için benzer bir ilgisizlik tiyatro sahnesine de damgasını vurmuştu. Oyun yazarı William Congreve (1670-1729) oyun ilanında ismi geçen ilk İngiliz oyun yazarıydı; Paris'te ise yazarın adı ancak 18. yüzyılda tiyatro afişlerinde düzenli olarak görülmeye başladı. Aynı şekilde seyircilerin yazarı başarılı bir prömiyerin ardından sahneye çağırma alışkanlığı da ancak 18.

[3] Aktaran: Alvin Kernan, *Samuel Johnson and the Impact of Print* (Princeton, 1987), s. 64.

yüzyılın ortasına doğru yaygınlaştı. Paris'te Voltaire 1743'te *Mérope*'un prömiyerinin ardından bu onura erişen ilk yazar olmuştu.

Yazarın kimliğini gizleme eğilimi yayımlamak üzere yazmanın profesyonel bir faaliyet olarak henüz yeterince kabul görmediğinin bir belirtisiydi. Yazının profesyonelleşmesini engellemek yalnızca yazarlıkla ilgili geleneksel tutumlarda ısrarı değil, aynı zamanda yazarın eserlerinin satışıyla geçinmesini sağlayacak kadar geniş bir edebi pazarının yokluğunu da ifade ediyordu. Bir yazarın hizmetinin mali karşılığı genellikle yayıncının ödediği sabit ücret (ya da şeref ücreti) şeklinde oluyor ve yayıncı bu yolla eserin satışına ilişkin tüm hakları üzerine almış oluyordu. Şeref ücretleri genellikle düşüktü ve yazarlar bazen eserlerinin ücretsiz nüshalarıyla yetiniyor, sonra bunları el altından satıyor ya da arkadaşlarına, diğer yazarlara ya da müstakbel hamilere sunuyorlardı. John Milton *Yitik Cennet*'in haklarını yalnızca 20 pounda satmıştı ve görünen o ki yayıncının vaat ettiği ücretsiz nüshalarla daha çok ilgilenmişti. Descartes *Yöntem Üzerine Söylev*'inin hakları için yayıncısından herhangi bir şeref ücreti almamış, kendisine verilen ek nüshalarla yetinmişti.

18. yüzyılın genişleyen edebiyat pazarının ortaya koyduğu yeni fırsatlar ilkin İngiltere'de görülmüştü. İngiltere pazarı Avrupa kıtası karşısında önemli üstünlüklere sahipti ve bunların başında da 1688 Şanlı Devrimi'nden sonra yerleşen sansür rejiminin görece gevşek olması geliyordu. Ayrıca Augustus Çağı İngilteresinin iş yaşamı ve siyaset kültürü de yazarlar için yeni olanaklar sunuyordu; gazeteci tabirinin ilk kez bu dönemde güncellik kazanmış olması tesadüf değildir. Gördüğümüz gibi, 18. yüzyıl başındaki mali ve ticari devrim iç ve dış pazarla (savaşlar, içerideki ve dışarıdaki siyasal olaylar, doğal felaketlerle) alakalı bilgiye aç olan bir kamusal iştah yaratmıştı. Nitekim gazeteler ve haber postaları da buna uygun olarak çoğalmıştı. Bir parti sisteminin ortaya çıkışı hükümetin, muhalefetin ya da bazı durumlarda her ikisinin hizmetine girmeye hevesli yazarlar için çalışma alanı açmıştı. III. William (1689-1702) ve Anne (1702-1714) döneminde hükümetin ve muhalefetin risalecilerden yararlanması yazarlar için yeni destek kaynakları yaratmıştı. Walpole hükümeti (1726-1742) gazetecileri yılda binlerce pounda kendine bağlamışken, dönemin daha yetenekli yazarları (örneğin Pope, Swift ve Gay) muhalefet saflarında yer tutmuşlardı. Bu yazarlar açısından Walpole rejiminin edebi meziyeti ödüllendirmek gibi bir derdi yoktu ve bunun yerine, kalemlerini en yüksek fiyatı verene satmaya teşne olan vasat yazarları beslemeyi tercih ediyordu.

Grub Sokağı'nın yazar müsveddelerine (sahip olduğu bütün yetenekleri küçük bir geçimlik için satmaya hazır olan yazar bozuntuları)

dair efsane bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu klişe Pope'a ve çevresine çok şey borçluydu, zira onlar için Grub Sokağı bir yerden ziyade bir metafordu. Grub Sokağı denetimden çıkmış, edebi nitelik standartlarını bir yalan dolan ve vasatlık denizinde boğmuş olan bir yayıncılık pazarını temsil ediyordu. Ayrıca bir kent pisliği ve düzensizliği imgesi olarak hizmet görüyordu: Bu sokak, Londra'nın çoktandır hastalık, suç ve olaylarla anılan bir semtindeydi. 17. yüzyılda salgın, fahişelik ve Püriten risaleciliğinin merkezi olan Grub Sokağı gittikçe kentleşen ve ticarileşen toplumun hastalıklarını simgeliyordu.

Fakat Pope'un *Dunciad*'da (1728-1743) hicvettiği yoksul risaleciler ve yeteneksiz yazar bozuntuları güruhu, yetenekleri ne kadar mütevazı olsa da artan sayıda yazarın en azından heves edebildiği edebi başarının emaresi niteliğindeydi. O yüzyıl içinde yalnızca eserlerinin satışıyla mali yönden kendi ayakları üzerinde durabilen tek yazarı olarak kabul edilen Pope, müthiş bir küçümsemeyle yaklaştığı matbaa devriminden bizzat sebeplenmişti. Kariyerine herhangi bir yazar heveslisi kadar düşük gelirle başlamış ve 1712'de *Bukleye Tecavüz*'ü için yalnızca 7 pound kazanmıştı. Fakat sonraki yıllarda, edebi kariyerini akıllı ve hesaplı bir şekilde yöneterek önemli bir servet biriktirmeyi başarmıştı. Mali başarısını abonelik kampanyalarından başarıyla yararlanarak elde etmişti. Bu pazarlama tekniğinden yararlanan yazar, belli bir eseri yayımlama niyetini ilan ediyor ve müstakbel okurları eser tamamlandığında edinme hakkı sağlayacak bilet satın almaya davet ediyordu. Biletler ya gazete ve dergilerde yayımlanıyor ya da kafelerde, salonlarda ve diğer toplantılarda satılması için arkadaşlara ve destekçilere veriliyordu. Abonelik sistemi 18. yüzyıl edebiyat pazarının gelişiminde bir ara aşamayı ifade ediyordu: özel himayeden edebi kültüre yatırım yapmaya istekli ve yetenekli olan bir kamunun himayesine geçiş.

Pope abonelik desteğinden ilk kez *İlyada*'nın çevirisinde başarıyla yararlandı. Kişi başı 6 gineden 575 abone edinen Pope, altı ciltlik eser için yaklaşık 5.320 pound kazanmayı başarmıştı. Bu başarının ardından *Odysseia* çevirisi gelmiş ve 600 aboneyle 4.500 pound kazanmıştı.[4] Bir diğer edebiyat adamı Samuel Johnson'ın 18. yüzyılın ortasında Londra'da bir yıllık geçim masrafını 30 pound olarak hesapladığını düşünürsek, bu paranın ne kadar önemli olduğunu görebiliriz.

Abonelik kampanyaları sonrasında Fransa'ya da yayıldı ve Aydınlanma filozoflarıyla destekçileri bunlardan çeşitli girişimler için yararlan-

[4] Bkz. Pat Rogers'ın *The Oxford Authors* serisindeki Pope yazılarına yazdığı giriş yazısı (Oxford, 1993), s. xv.

dılar. *Ansiklopedi* 18. yüzyılın en başarılı yayıncılık girişimlerinden biri olarak kısmen abonelik sistemiyle ayakta duruyordu. Voltaire, Calas ailesinin sefaletini tasvir eden gravürlerin aboneliklerini satarak bu aile için para toplamıştı. Nitekim kendisi de 1770'te Suzanne Necker'in Paris'teki salonu kendisinin bir heykeli için para toplamak üzere bir kampanya düzenlediğinde abonelik kampanyasına konu olmuştu. Aydınlanma filozofları için abonelik, aydınlanmacı bir kamuoyunun harekete geçirilmesi ve ifade kazanması için bir araç hizmeti görüyordu. Bu kamuya ait olmak isteyenler için abonelik, üyelik elde etmenin bir yoluydu.[5]

Fakat genele bakıldığında, Fransa'da ve Almanya'da abonelik hiçbir zaman İngiltere'de olduğu kadar önem kazanmadı. Fransa'da krallığın, kilisenin ve *parlement*'in hantal sansür mekanizması bu sistemin kullanılmasını engelliyordu. Almanya'da ise Kutsal Roma İmparatorluğu'nun toprak yönünden parçalanmışlığı abonelik kampanyalarının kapsamını ve uygulanabilirliğini sınırlıyordu. İhtilaflı bir eserle ya da yazarla açıktan kendini özdeşleştirme korkusu da engel teşkil etmiş olabilir. Bu noktada abonelikle satılan İngiliz kitaplarının abonelerinin listesini açıkça sergilerken, Fransız kitaplarında bunun nadiren yapılmış olması manidardır.[6]

Her halükarda dönemin en başarılı İngiliz yazarları eserlerini şu ya da bu dönemde abonelik yoluyla yayımlıyorlardı. Bunların arasında kadın okur kitlesini hedef almak ve harekete geçirmek için sistemden yararlanan kadın yazarlar da vardı. Örneğin romancı Frances Burney, *Camilla*'nın aboneliğinden 3 bin pound kazanmıştı.[7] Abone yayıncılığı yazarların da yayıncıların da bir kamu yaratıp genişletmelerini sağlıyordu. Önce, arkadaşlardan ve destekçilerden oluşan küçük çevrelerle başlıyor, sonra eser başarılı olduğu takdirde daha geniş bir kitleye ulaşıyorlardı.

Yayıncılar bu kitleden süzülüp gelen kârları algıladıkça, ticari potansiyeli olduğuna inandıkları eserler için yazarlara daha fazla ödemeye hevesli hale geldiler. Yazarlara ödenen telif Kraliçe Anne'in hükümdarlığının sonunda 50 pounddan 1750'de 100 pounda, ardından 1770'te 150 pounda yükselmişti. Daha 1720'lerde oyun yazarı ve şair John Gay *Dilencinin Operası*'nın telifi hakkı için 400 pound, devamı niteliğindeki

---

[5] Dena Goodman, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca ve Londra, 1994), s. 179-81.

[6] *A.g.e.*, 177.

[7] Cheryl Turner, *Living by the Pen: Women Writers in the Eighteenth Century* (Londra, 1992), s. 112-13.

Polly için 1.200 pound ve *Şiirler*'i için de 1.000 pound kazanmıştı. Defoe romanlarından kendisine ve kızına mal mülk alacak kadar kazanmıştı. Oliver Goldsmith oyunlarından her biri için 500 pound, *Doğa Tarihi* için ise 800 gine kazanmıştı. Fielding *Tom Jones*'un telifinden 600 pound, dördüncü romanı *Amelia* (1751) için ise 1.000 gine kazanmıştı. Hayatının son yirmi yılında Samuel Johnson'ın yalnızca yazılarından yılda ortalama 300-400 pound kazandığını hesaplamıştı –kendi hesabına göre, yıllık masraflarından on kat daha fazlaydı. Popüler tarih ve seyahat eseri yazarları da büyük paralar kazanabiliyorlardı, özellikle de uzun süredir şöhret sahibi olanlar. William Robertson *History of Charles V* için 4 bin pound almışken, John Hawkesworth en çok satanlar listesindeki Cook'un Güney Denizi Keşfi hikâyesinden 6 bin pound kazanmıştı.[8]

Bu rakamlar Fransız yazarlarının sık sık İngiliz meslektaşlarını kıskanma nedenlerini açıklamamıza yardımcı olabilir. "İngiltere'de" diye yazıyordu filozof Friedrich Melchior Grimm 1766'da, *Ansiklopedi*'nin son on cildinin yayımlanmasının ardından, "*Ansiklopedi*, yazarlarına servet kazandırırdı." Paris edebiyat sahnesine ilişkin gözlemlerde bulunan Charles George Fenouillot de Falbaire, 1770'te Robertson'ın *Charles V* için 4 bin pound kazandığını öğrendiğinde, şunları yazmıştı: "Eğer Parisli bir yayıncı bu rakamın sekizde birini ödeseydi, yazara çok cömert davrandığını düşünürdü."[9] Fakat Fransız yazarları eserlerinden ötürü İngiltere'deki görece başarılı yazarlardan daha az para kazanmalarına karşın, Fransa'da genişleyen bir edebiyat pazarı yazarların eserlerinden kazanmayı bekledikleri rakamı artırmıştı. Pope gibi kalemiyle geçindiği bilinen Diderot, yirmi yıllık bir süreçte eserlerinden yaklaşık 40 bin écu kazandığını söylemişti ki yılda yaklaşık 240 pound ile o dönem için iyi bir rakamdır bu. Rousseau *Müzik Sözlüğü* için yayıncısından 13 bin frankın üzerinde (520 pound) para almışken, Marmontel toplu eserleri için 10 bin frank kazanmıştı. Mercier ise *Tableau de Paris*'nin son dört cildi için 6 bin frank almıştı. İngiltere'de olduğu gibi, gazeteciliğin yükselişi yeni gelir kaynakları sağlamıştı. Aydınlanma filozofu Jean-François de La Harpe 1778'de yarı resmi *Mercure de France*'ın editörlüğüne başladığında yılda 6 bin frank maaş alıyordu. Aydınlanma filozoflarının düş-

---

[8] A. S. Collins, *The Profession of Letters: A Study of the Relation of Author to Patron, Publisher, and Public, 1780-1832* (New York, 1929), 85; J. W. Saunders, *The Profession of English Letters* (Londra ve Toronto, 1964), 122; Kernan, *Samuel Johnson and the Impact of Print*, s. 103.

[9] Alıntılar John Lough'un *Writer and Public in France: From the Middle Ages to the Present Day* adlı eserinden alınmıştır (Oxford, 1978), s. 200.

manlarından Élie Fréron 1754-1755 arasında *Annee litteraire*'in editörü olarak yılda 20 bin frank kadar kazanıyordu. 1774'te Paris'in yayıncılık dünyasının krallarından olan Charles Joseph Panckoucke tarafından *Journal de politique et de la littérature*'ün editörlüğüne atanan Simon-Nicolas-Henri Linguet, yılda 10 bin livre kazanıyordu. 1785'te gazeteci ve eleştirmen Jean-Baptiste Suard Paris'in ilk günlük gazetesi *Journal de Paris*'in editörü olduğunda, maaş ve kârlardan yılda 20 bin frankı cebe indiriyordu.[10]

Fakat sıkı sansür rejimi ve esneklikten görece uzak kitap pazarıyla Fransız monarşisi yayıncılık mesleğine İngiltere'de olduğundan daha büyük sınırlar getiriyordu. Gördüğümüz üzere, kraliyet sansürünün sınırları vardı ve sayısız yazar eserlerini yasadışı yollardan ya da yurtdışında yayımlayabiliyordu. Yine de kraliyet imtiyazı elde ederken yaşanan gecikmeler, yasadışı yollardan yayımlamanın yasal riskleri ve dışarıda yayımlamanın telif hakkını kaybettirmesi gibi etkenler Fransa'da yazarlığı İngiltere'de olduğundan daha zor hale getiriyordu.

Bu koşullar kuşkusuz kralın ve kilisenin himayesinin neden Fransız edebiyatında İngiltere'ye kıyasla daha büyük bir rol oynadığını açıklar. Bir dönem aristokratik zenginliğe ve ayrıcalığa duydukları kızgınlık ve nefretin etkisiyle hareket eden toplumsal ve siyasal paryalar olarak görülen filozoflar, Eski Rejim'in hâkim toplumsal ve siyasal yapılarıyla öncesinde düşünüldüğünden çok daha bütünleşmişlerdi. O dönemde felsefi radikalizmiyle kötü bir nam salmış olan Baron D'Holbach'ın Paris'teki salonunda toplanmış olan Aydınlanma filozofları için dışarlıklı yakıştırması yapmak kesinlikle yanlış olur. D'Holbach tevarüs ettiği zenginlik sayesinde 1756'da bir kraliyetten bir makam satın almış ve böylece hem soyluluk unvanı hem de önemli bir gelir elde etmişti. Tarihçi ve risale yazarı François-Jean (Chastelleux şövalyesi) köklü bir aristokrat aileden geliyordu ve uzun zamandır taht için verdiği askeri hizmetleriyle tanınmıştı. *Ansiklopedi* yazarı ve zoolog Charles-Georges Le Roy babasından kralın avlanma sahalarını ve Versay parklarını denetleme yetkisini elinde bulunduran bir makam miras almış olan bir soyluydu. Köklü ama züğürt bir soylu ailesinin evladı olan şair ve deneme yazarı Jean-François de Saint-Lambert, Fransız ordusunda üst düzey bir subay olarak hizmet vermişti. Küçük soylu kökenleri olan kimyager Jean

[10] *A.g.e.*, 210-14, 234. David Pottinger, *The French Book Trade in the Ancien Régime* (Cambridge, 1958), 98-99; Darlene Gay Levy, *The Ideas and Careers of Simon-Nicolas-Henri Linguet: A Study in Eighteenth-Century French Politics* (Urbana, 1980), s. 172.

Darcet darphane müdürü olmasının yanında, Sevr'de kraliyet porselen fabrikasında araştırma müdürü de olmuştu. Üst Palatinate'de Luterci bir kilise memurunun oğlu olan Melchior Grimm sonradan imparatorluk baronluğuna yükselmişti. Babası bir toprak sahibi olmanın yanında aynı zamanda bıçakçı ustası olan Diderot, hamilerden bağımsızlık kazanmış olmakla haklı bir övünç duyuyordu, ama sonunda bir gün gelip, Büyük Katerina'dan yılda 1.000 livre emekli aylığı almayı kabul etmişti. XIV. Louis'nin doktorunun oğlu olan Claude-Adrian Helvétius, Versay'da büyümüş ve sonradan bir iltizam sahibi olmaya hak kazanmıştı. Materyalist incelemesi *De l'esprit*'nin yayımlanmasının yol açtığı infial, ölümünde neredeyse 4 milyon livre (yaklaşık 160 bin pound) değerinde bir mal mülk biriktirmesine engel olmamıştı.[11]

Dolayısıyla Eski Rejim'e kenarlardan saldıran başıboş aydınlardan bahsetmiyoruz. Darnton'ın sözleriyle, "saygıdeğer, ehlileştirilmiş ve asimile olmuş" kişilerdi bunlar.[12] Bir zamanlar, rüşeym halindeki kapitalist düzenin peyda ettiği yükselen orta sınıfın bir ürünü olarak görülen Fransız aydınları, genel olarak konuşmak gerekirse, bugün eskisine göre kayda değer ölçüde daha az "burjuva" olarak görülmektedirler. Devrimin arifesinde birinci ve ikinci zümre (yani nüfusun %5'inden daha azını oluşturan ruhban sınıfı ve soyluluk) toplumsal statüsü net bir şekilde tanımlanabilecek tüm yazarların üçte birini oluşturuyordu. Bu oran, Aydınlanma kültürünün Paris dışındaki ana yatağı olan taşra akademilerinde daha da yüksekti. Buralarda akademi üyelerinin %37'sini soylular, %20'sini ise ruhban sınıfı oluşturuyordu. 18. yüzyıl Fransasında yazarların esas kısmı orta sınıf kökenlerden geliyor olsalar da, liberal ve Marksistlerin anladığı anlamda ekonomik açıdan dinamik burjuvaziye değil, daha geleneksel, Eski Rejim burjuvazisine mensuplardı. Büyük çoğunluk avukat, doktor, öğretmen ya da din adamı gibi kökenlerden geliyordu, imalat ya da ticaret alanından değil. Servet sahibi olanlar servetlerini geleneksel kaynaklardan, hepsinden önce de tahtın sattığı ya da tevdi ettiği makam ve maaşlardan ediniyorlardı.[13]

---

[11] Alan Charles Kors, *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris* (Princeton, 1976).

[12] Robert Darnton, "The High Enlightenment and the Low-Life of Literature", *The Literary Underground of the Old Regime* içinde, haz. Darnton (Cambridge, 1982), s. 5.

[13] Yukarıdaki istatistikler için bkz. Hans Ulrich Gumbrecht, Rolf Reichardt ve Thomas Schleich, "Für eine Sozialgeschichte der französischen Aufklärung", *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich* içinde, haz. Hans Ulrich

Robert Darnton'ın artık klasikleşmiş olan tezine göre, Eski Rejim'e devrimci karşı çıkış Aydınlanma filozoflarından ve onların epigonlarından değil, bu ayrıcalıklı yazın dünyasına giremeyen, hüsrana uğramış yazar heveslilerinden gelmişti. Yeni bir Voltaire, yeni bir Diderot olma hevesiyle Paris'e gelmiş olan bu gençler, başarılı bir edebi kariyer için fevkalade zorunlu olan himayeden ve bağlantıdan yoksun olanlara kapıları kapalı olan bir dünyayla karşılaştılar. Genişleyen bir yeraltı edebiyat dünyasına katıldılar ve yazıcı olarak, pornografik ya da hakaretamiz risaleler yazarak ya da geleceğin devrimcisi Brissot örneğinde olduğu gibi, polis casusu olarak zar zor geçindikleri bir hayat sürmeye başladılar. Bu edebiyat proletaryası iflah olmaz derecede çürümüş diye gördüğü Eski Rejim'e ve haksız yere kendisini dışladığını düşündüğü kültür elitine karşı hınçla yanıp tutuşuyordu. Darnton'a göre, devrimin edebi ve entelektüel kuvözleri Aydınlanma filozoflarının rahat salonları değil, onların Grub Sokağı türündeki tavan aralarıydı.

Yakın dönemdeki araştırmalar Darnton'ın temel varsayımlarından birine, yani yazarların önündeki fırsatların devrim öncesinde azaldığına karşı çıkmaktadır. Darnton'ın Paris'teki edebi Grub Sokağı'nın nasibi olarak gördüğü umutsuz yoksulluk ve başarısız kariyerlere karşı çıkan Elizabeth Eisenstein, daha iyimser ama daha az romantik bir portre çizmiştir. Eisenstein'a göre, bütünü bakımından bu yazarlar devrimciliğe yakın "yazar müsveddeleri" değil, birçoğu Aydınlanma bilimi ve felsefesini popülerleştirerek mütevazı bir geçim sağlamayı başarmış olan yarı profesyonellerdi. Darnton'ın iddia ettiği gibi Fransa'da kitap ticareti 1780'lerde durgunluk içinde olsa bile, Fransız yazarlar Fransa dışında eserlerine duyulan canlı talepten kâr elde etmeye devam ettiler. İngiltere, Hollanda ve İsviçre'de Fransızca kitapların geniş bir pazarı olması nedeniyle, Fransız yazarlar edebi geçimleri için Paris'e bağımlı kalmak zorunda değillerdi. Bu yüzden Darnton'ın Grub Sokağı'nın yazar müsveddeliğinden devrimciliğe evrimin tipik örnekleri olarak zikrettiği Brissot ve Marat, devrim öncesi kariyerlerinin önemli bir kısmını yurtdışında geçirmişlerdi. Marat on yıldan fazla Londra'da yaşamış, orada John Wilkes'ın çok hızlı yükselişine şahit olmuştu. Leyleği havada görmüş biri olan Brissot'nun seyahat ettiği yerler arasında Amerika da vardı (1788) ve orada dünyanın en genç cumhuriyetini gezme fırsatı elde etmişti. Her halükarda, der Eisenstein, ikisi de Paris'teki bir tavan arasının bunaltıcı havasında çile dolduran bir proleter edebiyatçı değildi tam olarak. Bu

---

Gumbrecht ve diğ. (Münih, 1981), s. 12-14 ve Darnton, "The Facts of Literary Life in Eighteenth-Century France", s. 275.

kişilerin radikalliklerini besleyen şey içerideki azalan fırsatlardan çok dışarıdaki yükselen beklentiler olmuş olabilir.

Fransız sahnesine kıyasla 18. yüzyıl Almanyasındaki yazarların hem üstünlükleri hem de önünde zorlukları vardı. Olumlu yanı siyasal ve mezhepsel kültürlerin çeşitliliğiydi. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda sansür bölgeden bölgeye değişiyordu ve bir yerde siyasi ya da dini nedenlerle basılamayan esere başka bir yerde hoşgörü gösterilebiliyordu. İmparatorluğun toprak yönünden parçalanmışlığı Fransa'dakinden daha yaygın ve çeşitli bir gazete ve dergi ağını teşvik etmişti. Almanya'nın Paris ya da Londra'ya benzer bir metropol başkentinin olmaması bazen kültürel bir "geri kalmışlık" işareti olarak görülüyordu, ama kuşkusuz daha geniş ve çeşitli bir gazetecilik kültürünün gelişmesine yardımcı olmuştu. Aydınlanma döneminde, tüm kariyeri boyunca hep kendi ayakları üzerinde durmuş yegâne Alman yazarı olan Christoph Martin Wieland'ın bunu esasen şiir ya da çevirileriyle değil, bir dergi editörü ve yayıncısı olarak yapmış olması manidardır.

Olumsuz yanı ise, imparatorluğun siyasal yapısı yazarların eserlerinden çok fazla ticari kâr elde etmesini zorlaştırıyordu. Almanya'nın parçalanmışlığı bir bölgede yayımlanan bir kitabın başka bir bölgede korsanının çıkmasını engellemeyi neredeyse olanaksız hale getirmişti. Edebi korsanlık Avrupa'nın her yerinde görülen bir sorundu, ama Kutsal Roma İmparatorluğu'nda 300'den fazla yarı özerk prensliğin olması tüm Almanya için geçerli bir telif hakkı yasasının kabul edilmesini engelliyordu. Korsancılık alıp başını yürümüş, yayıncıların almaları gereken riskleri artırmış ve yazarlarına yeterli şeref ücreti ödemeye daha isteksiz hale getirmişti. Dolayısıyla Alman yazarları genel olarak İngiliz ya da Fransız meslektaşlarından daha az kazanıyorlardı ve bu nedenle hem profesyonel yazarlık fikri hem de gerçekliği daha yavaş gelişmişti. Almanya'da yazarlık konusundaki geleneksel tutumlar İngiltere ve Fransa'da kayboluktan uzun süre sonra da varlığını sürdürdü. Goethe'nin sonradan otobiyografisinde yazacağı gibi, 18. yüzyılın ortalarına kadar "şiir eseri üretmek kutsal bir şey olarak görülüyordu ve bu açıdan herhangi bir ücret kabulü ya da artışı neredeyse küfürle eşdeğerdi."[14]

Fakat Goethe'nin de hemen eklediği gibi, yüzyılın ortasına gelindiğinde büyük yayınevlerinin genişleyen kitap piyasasından elde etmeye başladıkları gelirler, yazarların kendi küçük kazançları ile yayıncılarının kârları arasındaki farkın bilincine varmalarını sağlamıştı. 1750'lerde

[14] *The Autobiography of Johann Wolfgang von Goethe*, İng. çev. John Oxenford, 2 cilt (Chicago, 1974), II:139.

Almanya'nın en popüler şairi ve oyun yazarı olan Christian Fürchtegott Gellert'in durumundaki dalgalanmalar özellikle çarpıcı bir örnektir. Gellert'in *Didaktik Şiirler ve Hikâyeler*'inin (1754) ilk baskısı 6 bin adet satılmıştı; bu gerçek bir yayıncılık başarısıydı ve sonraki iki yılda diğer baskılardan 100 bin satış rakamına ulaşılmıştı. Fakat eserleri Leipzigli yayıncısını zengin bir adam haline getirmiş olmasına karşın, Gellert'in eline ilk başta aldığı şeref ücreti dışında bir şey geçmemişti: En fazla 45 Reichsthaler, yani 6 pounddan biraz fazla.[15] Yayıncısının başına konan talih kuşu ile Gellert'in aldığı önemsiz ücret arasındaki karşıtlık, Goethe'nin sonradan ifade edeceği gibi, birçok yazar üzerinde harekete geçirici etkide bulundu. 1760'lardan başlayarak daha fazla mali bağımsızlık elde etme arzusu yazarların kendi yayınevlerini kurma (*Selbstverlage*) çabalarını doğurdu. Bu edebiyat kooperatifleri ticari yayıncıların önüne geçmeye çalışıyor, yazar ile kamu arasında doğrudan bir ilişki kuruyor ve süreç içinde yazarın kazancını artırıyordu. Örneğin 1767'de Lessing ve çevirmeni Johann Joachim Christoph Bode, yazarların eserlerini yayımlatabilecekleri kâr gütmeyen bir yayınevi kurmuştu. Bu planların en hırslı ve meşhur örneği 1773'te dönemin en ünlü Alman şairi ve Romantizm öncesi Fırtına ve Atılım hareketinin edebi babası olan Friedrich Gottlieb Klopstock imzalıydı. Klopstock'un yayına hazırlanan *Deutsche Gelehrtenrepublik* (Alman Yazın Cumhuriyeti) eseri için abonelik kampanyasında anlatılan plana göre, Alman yazarları ve okurları edebiyat pazarını pinti yayıncıların egemenliğinden kurtaracak sıkı bir tüketici ağı yaratacaklardı. Eserini yayımlatmak isteyen bir yazar ağın üyeleri arasında eserini tanıtacak, üyeler kendi çevrelerinde duyurusunu yapacak ve satın almak isteyenlerden abonelik ücreti alacaklardı. Yazar yeterli ilgi görürse eserini özel olarak bastırıp, nüshaları seçilmiş dağıtım noktalarına yollayabilecekti (Klopstock altmış sekiz noktanın belirlenmesini önermişti). Bu şehirlerden ve kasabalardan ağın üyeleri kitapları yollayacak ve abonelik paralarını toplayacaklardı. Klopstock ağın birçok üyesinin bu hizmeti ücretsiz, iyilik olsun diye yapacağını düşünüyordu, ama geri kalanlara da teşvik olarak %15-20'lik bir kitap indirimi yapılmasını öneriyordu.

Klopstock'un önerisi Alman okurlarının ilgisine mazhar oldu ve ertesi yıl *Deutsche Gelehrtenrepublik* daha önce eşi görülmedik bir şekilde 263 yerelden 3.678 abone kazanarak yayımlandı. Alman yayıncılık dünyasında o zamana kadarki en büyük abonelik kampanyası olarak, başlı

[15] Albert Ward, *Book Production, Fiction, and the German Reading Public 1740-1800* (Oxford, 1974), s. 89.

başına kültürel bir olaydı bu. Tüm Almanya'da öğrenciler, profesörler, papazlar, memurlar ve tüccarlardan oluşan çoğunlukla orta sınıf bir kitle gönüllü olarak aboneleri toplamış ve kitapları dağıtmıştı. Yurtsever duygular da belli bir rol oynamıştı, zira Klopstock eğitimli Almanların gözünde Almanya'nın edebi ve kültürel dirilişinin bir sembolü olmuştu. Daha önemlisi, Klopstock'un kampanyasına verilen coşkulu yanıt, eğitimli okurların bir kamu olarak artan özbilinçliliğini sembolize ediyordu ve bu kitlenin parçası olmak bir kültürel statü ve kimlik kaynağıydı.

Fakat sonraki yazarlar Klopstock'un başarısını tekrarlamaya çalışmış olsalar da, abone temelli yayıncılık Alman şairin beklediği deva olmadı. Bunun bir nedeni, Klopstock'un *Deutsche Gelehrtenrepublik*'inin tumturaklı üslubu ve Cermen mitlerine esrarengiz göndermelerle, nihayetinde hem eleştirmenleri hem de okurları hayal kırıklığına uğratmış olmasıydı. Goethe'nin sonradan hatırladığı gibi, aboneler öylesine hayal kırıklığına uğramışlardı ki Alman okurlar sonraki abonelik kampanyalarına ilkinde olduğu kadar ilgi göstermemişlerdi. Her halükarda, okur kitlesinin çok dağınık olduğu ve Londra gibi metropol bir başkentin temerküz etmiş bir edebiyat pazarına sahip olmadığı bir ülkede abone yayıncılığının yürütülmesi zordu. İlerleyen yıllarda birkaç eser (Gottfried August Bürger'in şiirleri, Johann Heinrich Voss'un *Odysseia* çevirisi ve Lessing'in *Nathan the Wise*'ı gibi) abonelik yoluyla başarıyla pazarlanmıştı. Fakat bütünü bakımından 18. yüzyıl Almanyasında abone yayıncılığı yazarlar için hiçbir zaman İngiltere'de olduğu kadar bir rahatlık sağlamadı.

Keza yazarların işlettiği yayınevleri de kurucularının beklentilerini karşılayamadı. Bu başarısızlığın esas nedeni, Alman kitap ticaretinin merkezi olan Leipzig'deki yerleşik ticari yayıncıların dalavereleriydi. Mesela Leipzigli yayıncılar Lessing'in Hamburg'daki yayınevinin bastığı kitapların bilerek korsan baskılarını yapmış, sonra bunları yarı fiyattan satışa sürmüşlerdi. Bu "altta kalanın canı çıksın kapitalizmi" son derece etkili oldu ve yazarların yönettiği yayınevi girişimlerinin hepsi kısa süre sonra kapandı.

Fakat İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi, Alman yazarları geç de olsa yayıncılarından daha yüksek ödemeler almayı başardılar. 1770'lerden itibaren Klopstock, Wieland ve Lessing gibi başarılı yazarlar, aldıkları şeref ücretlerinin önceki on yıla göre bazen beş kat kadar arttığını gördüler. Fakat bu üç yazardan yalnızca Wieland başka birinin himayesi olmadan ya da ek iş yapmadan kendi ayakları üzerinde durabilmişti. Klopstock kariyerinin uzunca bir döneminde, hamisi Danimarka kralından destek görmüştü; Lessing on küsur yıl boyunca kendi eserleriyle ge-

çinmeye çalıştıktan sonra, nihayet 1770'te pes etmiş ve Wolfenbüttel'de saray kütüphaneciliği görevini kabul etmişti. Lessing bezgin, teslim bayrağını çekmiş bir ruh hali içinde kardeşine şöyle yazıyordu: "Bak sana benden bir ağabey tavsiyesi, kaleminle geçinme sevdandan vazgeç.... Bir yerde kâtip ol ya da bir fakülteye gir. Er ya da geç açlıktan ölmekten kurtulmanın tek yolu bu." Edebiyat kariyerine yalnızca yazarak geçinme niyetiyle başlayan Friedrich Schiller sonunda bunun ulaşılmaz bir hedef olduğunu görmüştü. 1791'de şöyle yazıyordu: "Bir yandan sanatın katı taleplerini karşılayıp, diğer yandan insanın edebi çabalarıyla kendini geçindirmesi bizim Alman yayın dünyasında olanaksızdır. Ben bunu yapmak için on yıl uğraştım, ama başarı elde edemediğim gibi sağlığımdan da oldum." Yüzyılın sonunda bir edebiyat efsanesi haline gelmiş olan Goethe'nin bile, tüm edebi kariyerinde toplam 152 bin thaler civarında kazandığı tahmin edilmektedir ki Sir Walter Scott bu parayı ortalama üç yılda kazanmıştı.[16]

Dolayısıyla Alman yazarların ve aydınların edebiyat dışı kaynaklardan gelecek desteklere bağımlılıkları Fransa'dakinden bile daha ileri düzeydeydi. Devletle olan bağları İngiltere ya da Fransa'ya kıyasla daha dolaysızdı ve Alman üniversitelerinin Reform sonrasında prenslik memurları ve devlete bağlı din adamları için bir eğitim alanı haline gelmiş olmasını yansıtıyordu. Çoğu önemli yazar ve aydın üniversitede profesör, Luterci papaz ve devlet memuru olarak aslında kamu hizmeti makamı işgal ediyordu. Örneğin Alman Aydınlanma döneminin başlarındaki iki önde gelen filozof Christian Thomasius ve Christian Wolff, Prusya'daki Halle Üniversitesi'nde profesördü; onların edebiyatçı muadilleri olan Gellert ve Gottsched'in de Leipzig Üniversitesi'nde kürsüleri vardı. Alman yazınının devletçi rengi yüzyılın ikinci yarısında ağırlığını kaybetmedi. Goethe kariyerinin başlarında çoğunlukla Saksonya-Weimar dükünün hizmetinde çalışmıştı, Herder Luterci bir papazdı, Schiller Jena'da profesördü ve 1770'lerin ve 1780'lerin önde gelen siyasal gazetecisi olan August Ludwig Schlözer Göttingen'de profesördü. Könisbergli bir profesör olan Kant, yurttaşın akıldan kamusal olarak yararlanması (bu serbest

[16] Alıntılar için, bkz. Martha Woodmansee, "The Genius and the Copyright: Economic and Legal Conditions of the Emergence of the 'Author'", *Eighteenth-Century Studies* 17 (1984), 431 ve Haferkorn, "Zur Entstehung der bürgerlich-literarischen Intelligenz", 170. Scott ile Goethe karşılaştırması için, bkz. Hans-Ulrich Weber, *Deutsche Gesellschaftgeschichte*, cilt 1: *Von Feudalismus des Alten Reiches bis zur defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815* (Münih, 1987), s. 315.

olmalıydı) ile kamu emekçisinin akıldan şahsi olarak yararlanması (resmi statüsünden ötürü buna sınırlama getirmek meşruydu) arasında yaptığı ayrımla, Almanlarda Aydınlanma ile toprağa dayalı devletin eşyaşarlığını göstermiş oluyordu. Almanya'da bir Grub Sokağı yoktu, en azından Darnton'ın Fransa için tarif ettiği türde siyasal açıdan yıkıcı türde bir örneği yoktu. Kendilerini papaz, profesör ya da memur olarak istihdam eden toprağa dayalı devletlere yakından bağlı olan Alman aydınları, genel olarak söylersek, aşağıdan devrimdense tepeden reformlara sıcak bakıyorlardı.

Tezahürleri ne denli farklı olursa olsun 18. yüzyılın genişleyen edebi pazarı, yazarda artan bir kimlik ve özerklik hissinin gelişmesine yardımcı olmuştu. Basım teknolojisinin kendisi bir eseri hepsi de baş sayfasında yazarın adını taşıyan binlerce nüsha halinde yeniden üretme kapasitesiyle yazarlık kavramının yerli yerine oturmasını sağlamıştı. Ayrıca 18. yüzyılda yazarlar Johnson'ın *Lives of the Poets* gibi eserlerinin popülerleştirdiği edebi biyografi türü yoluyla bireysel kimlik edinmeye başlamışlardı. Hepsinden önemlisi, yayıncılık pazarının genişlemesiyle bireysel himayenin önemindeki gerileme kol kola gitti. Hamiliğin yazarın bütünlüğüne zarar veren bir bağımlılık durumu olarak görülmesi her geçen gün daha da yaygınlaştı. Pope yalnızca bireysel hamilerden değil, siyasal hamilerden de bağımsız olmakla övünüyordu. "Ben kendimi düzenden herhangi bir makam, saraydan herhangi bir maaş ya da hükümetten herhangi bir taltif almamış tek yazar olarak görüyorum" diye yazıyordu 1723'te. "Bu onuru mezara kadar lekesiz bir şekilde korumayı amaçlıyorum." Samuel Johnson bireysel hamilere olan nefretini 1754'te hamiyi, "suda hayatta kalmak için çabalayan adama gailesizce bakan ve karaya ulaştığında yardım adı altında ayak bağı olan kişi" diye sert bir dille tanımlayarak ifade etmişti.[17]

Dolayısıyla bağımsızlık ve özerklik ideali 18. yüzyılda yazarın kimliğinde giderek merkezi bir yer edindi. Paradoks olsa da, Fransa ve Almanya'da 17. ve 18. yüzyılda yazarlar ile devlet arasında gelişen yakın ilişki nihayetinde özerklik hissini artırmıştı. Fransa'da bu ilişki tahtın Richelieu ve XIV. Louis zamanında berat verdiği Paris ve taşra akademilerinde ifadesini bulmuştu. Almanya'da ise yazarların sık sık iş buldukları devlet bürokrasilerinde ve üniversitelerinde görülüyordu. Bu devlet bağları yazarlarda kendilerini kamu menfaatinin hizmetkârları olarak gören aşkın bir vizyonun gelişmesine yardımcı oldu. Kendilerini

[17] Pope alıntısı için, bkz. Collins, *Authorship in the Days of Johnson*, s. 125; James Boswell, *Life of Samuel Johnson, L.L.D.* (Chicago, 1952), s. 72.

"kamuoyu"nun bağımsız temsilcileri olarak görmeleri için görece küçük bir adım atmaları yeterliydi, özellikle de genişleyen bir yayıncılık pazarı edebi ve siyasi ifade organlarını artırmaya hizmet ettikten sonra. Aydınlanma filozoflarından Jean le Rond D'Alembert, mutlakıyetçiliğin hizmetkârlarından özerk aydınlara doğru bu evrimi 1753'te yazarların Eski Rejim'de edindikleri önemli toplumsal rolü kutlayan bir denemede tarif etmişti.[18] Bu rolün kökenini, XIV. Louis döneminde kurulan ve kraliyetten aylıklar ve akademiler yoluyla yazarların statüsünü yükselten merkezi kültürel himaye sistemine dayandırıyordu. Sonuç olarak yazarlar bir zamanlar olduğu kadar dalkavuk değillerdi; hamilere yaltakçı ithaflarla eserlere başlamanın artık moda olmaktan çıkması bu değişikliği yansıtıyordu: "Bu tür bir zillet" diye yazıyordu D'Alembert, "çok az yazarın göğüs germe cesaretine sahip olduğu alaycılığa kapı aralamaktadır." Devletle yakın ilişki yoluyla kamu menfaatinin hizmetkârları olduktan sonra görevleri artık, "ulusun geri kalanı için felsefe ve beğeni alanında yasalar çıkarmak"tı. Fakat bu görevi yerine getirmek hem devlete hem de Eski Rejim'in unvan ve ayrıcalık hiyerarşisine karşı bağımsız olmalarını talep ediyordu. İlki basın özgürlüğünü ve gereksiz dış müdahale olmadan hakikati takip etme yeteneğini; ikincisi ise yazarlar cumhuriyeti içinde eşitlik olmasını, itibar ve ilerleme için yegâne kıstasın liyakat olmasını gerektiriyordu.

ESER SAHİPLİĞİ OLARAK YAZARLIK: TELİF HAKKININ DOĞUŞU

Yazarın yükselişine edebi mülkiyet kavramının doğuşu da eşlik etti. Yazarların kendi eserlerinin sahibi olduğu düşüncesi görece yeniydi. Rönesans teorileri ya da neoklasikçi teoriler, yazarları klasik retorik ve şiirden miras kalan bir kurallar manzumesine göre eserlerini yaratan zanaatkârlar olarak görme eğilimindeydi. Yazar özgün bir eserin yaratıcısından ziyade, önceden var olan biçimleri kültürlü ve çoğu zaman da saraylı kitleye hoş gelecek tarzda sunan bir zanaatkârdı. Kuşkusuz bazı yazarların diğerlerinden daha yetenekli olduğu kabul ediliyordu. Yazarların olağanüstü yetenekler sergiledikleri durumlarda, yetenekleri bazı dışsal nedenlere atıfla açıklanıyordu: Sık sık esin perilerinden dem vuruluyor, bazı zamanlardaysa ilahi ilhamdan bahsediliyordu. Her iki durumda da yazar ister emekçi, usta bir zanaatkâr olarak ister mülhem

[18] D'Alembert, *Essai sur la société des gens de lettres et des grands, sur la réputation, sur les Mécènes, et sur les récompenses littéraires* (1753).

bir şair olarak olsun özgün bir yaratıcıdan ziyade bir aracı olarak tasavvur ediliyordu. Yazarı zanaatkâr olarak gören bu anlayışa göre, yazarlar yalnızca edinilmiş estetik kuralların aktarıcısıydı; mülhem ve yetenekli olsalar bile, yazarlar insanüstü ya da ilahi güçlerin pasif aletleriydi. Fakat iki durumda da eserlerinin yaratıcıları ya da bunun bir uzantısı, sahipleri olarak görülmüyorlardı.[19]

18. yüzyıl öncesinde, birçok yerde yayımlanmış bir eserin haklarını korumaya çalışan yasal hükümler yok değildi. Fakat bu yasaların esas amacı yazarları korsan yayıncılığa karşı korumak değil, görece az sayıdaki lisanslı yayıncılar grubunun ticaret tekelini güçlendirmekti. Korsan kitapçılığa karşı yasalar aynı zamanda 16. ve 17. yüzyılda kurulan resmi sansür mekanizmasının bir parçasıydı ve ahlaki, manevi ya da siyasi açıdan zararlı görülen eserlerin satışını ve dağıtımını düzenlemeye çalışıyordu. Restorasyon dönemi İngilteresinde basılı malzemelerin izinsiz yayımlanması ve dağıtılması, telif sahipliğini çoğunlukla Londra'daki az sayıda kitap satıcısı-yayıncıyla sınırlandıran 1662 Ruhsatlandırma Yasası'nın kapsamına alınmıştı. Diğer yandan, Ruhsatlandırma Yasası tüm Restorasyon Dönemi boyunca var olan sansür aygıtını da yaratmıştı. Aynı sansür ve himayecilik karışımı kraliyetin bir eserin yayımlanmasına verdiği iznin korsan baskıların satışına ilişkin yasakları da kapsadığı Fransız kitap ticaretinin temel niteliğiydi. Burada da benzer hükümler yazarları değil, neredeyse hepsi Parisli olan az sayıda yayıncının tekelini korumayı amaçlıyordu. Almanya'da sansür hakları ve kitap ticaretinin korunması kol kola gidiyordu, ama çoğunlukla imparatordan ziyade bölgesel hükümetler tarafından uygulanıyordu.

18. yüzyıldaki telif hakkı tartışması ilk kez İngiltere'de, parlamentonun 1694'te Ruhsatlandırma Yasası'nı yenilemeyi reddetmesi sonrasında ortaya çıkmıştı. Yukarıda bahsedildiği gibi, Ruhsatlandırma Yasası'nın kalkması Restorasyon dönemi sansürünün hantal mekanizmasını parçalamakla kalmamış, aynı zamanda yayıncılık ticaretini kuralsızlaştırmıştı. Fakat süreç içinde kuralsızlaştırma Shakespeare, Milton, Dryden gibi öncesinde görece az sayıda Londralı yayıncının haklarını elinde bulundurduğu birçok yazarın eserlerinin korsan baskılarının yapılmasına kapı aralamıştı. Londralı yayıncılar ardı arkasına gelen ucuz yeniden basımları durdurmak üzere korsan kitapçılığa karşı koruma talep eden bir dilekçeyi Parlamento'ya sunmuşlardı. Bu çabalar sonucunu vermiş ve 1709'da Avrupa'daki ilk telif yasası olan Anne Yasası çıkmıştı. Yasaya göre, 1709'dan sonra yayımlanan kitaplar için telif hakkı on dört yılla

[19] Bkz. Woodmansee, "Genius and the Copyright", s. 426-27.

sınırlanmıştı ve yazar hayatta olduğu sürece yenilenebiliyordu. Halihazırda basılmış kitaplar için ise telif hakkı yirmi bir yıl olarak belirlenmişti. Yasa görünüşte korsanla savaşıyor olsa da, kalıcı değil sınırlı telif hakkının yürürlüğe koyulmuş olması aslında Londra'daki önde gelen yayıncıların kitap ticaretinin çoğunluğuna hükmeden tekelini kırmıştı. Buna yanıt olarak, söz konusu yayıncılar yasayı sınırlı değil, daimi bir telif hakkı için genişletecek şekilde lobi yapmaya başladılar. Kalıcı telif hakkı elbette onların çıkarınaydı, zira değerli teliflerin hepsini zaten ellerinde tutuyorlardı. Londralı yayıncılar Parlamento'da kendi davaları için bastırmaya devam ettiler ve yüzyılın ikinci yarısında sınırlı telif hakkı ile daimi telif hakkı yandaşları arasında bir mücadeleye şahit olundu. Parlamento için 1709 öncesi baskılar için telif haklarını koruyan yirmi bir yıllık sürenin dolduğu 1735 yılında bu meseleyi ele almak kaçınılmaz hale geldi. Londralı yayıncılar şimdi, (birçoğu İskoçya ve İrlanda'da bulunan) diğer şirketlere karşı yaptırım peşinde koşuyorlardı; bu şirketler de savunma için Anne Yasası'ndan dem vuruyorlardı. Mesele şuydu: Shakespeare, Milton, Newton ve Locke'ın tüm haklarını elinde bulunduran kitap satıcıları bu haklarını koruyabilecekler miydi, yoksa yasadan önce yayımlanan tüm eserler kamu malı haline mi gelecekti?

Daha temele indiğimizde, tartışma basılı fikirlerin (bu örnekte, İngiltere'nin edebi mirasının büyük kısmının) "mülk edinilmesi"nin mümkün olup olmadığı sorunu etrafında dönüyordu. Londralı yayıncılar daimi telif hakkı olmadan yayın ve araştırma dünyasının çökeceğinde ısrar ediyorlardı. "Yazarlar hem kendilerinin hem de mirasçılarının kazanacağı garanti değilse, neden bir eser için çalışsınlar?" diye soruyorlardı. Bir yayıncı, rakipleri neredeyse hiç sermaye yatırımı yapmadan ucuz yeniden baskılar yayımlayabildiği sürece daha dar bir pazarı olan külfetli araştırma eserlerini nasıl yayımlayabilirdi? Bu son soru yalnızca yayıncıları değil, aynı zamanda daimi telif hakkının kaldırılmasının kültürel standartları düşüreceğinden korkanları da rahatsız ediyordu. Bu eleştiriyi yöneltenler daimi telif hakkı olmadığı sürece yazarların kalıcı değere sahip eserler üretmek için bir saikleri olmayacağı uyarısında bulunuyorlardı. Edebiyat eleştirmeni Catherine Macaulay *Modest Plea for the Property of Copyright* (1774) aslı eserinde bu uyarıda bulunmuş ve daimi telif hakkının kaldırılmasının, yazın dünyasını, "avamı mutlu edecek entipüften, sefil eserlerin, basımı alçaltan, ama genel satışa en uygun olduğu düşünülen eserlerin" üretimine indirgeyeceği uyarısında bulunuyordu.[20]

[20] Aktaran: Turner, *Living by the Pen*, s. 41.

Daimi telif hakkının muarızlarının ise farklı bir ahlaki kozu vardı. Daimi telif hakkının kitap fiyatlarını yüksek tutan ve dolayısıyla Aydınlanma'nın toplumsal yaygınlığını boğan bir tekele denk düştüğü konusunda ısrar ediyorlardı. Samuel Johnson'ın dile getirdiği gibi, kamunun hakları yazar ve yayıncıların mülkiyet haklarının üstünde olmalıydı. Daimi telif hakkının diğer muarızlarıysa, Londralı kitap satıcılarının yazarların haklarına olan sözde ilgisini, kendi açgözlülüklerini gizleyen ikiyüzlü bir maske olarak görüp reddediyorlardı. Bu noktada 1736'da yüz civarında yazar, şair ve hami tarafından oluşturulan Eğitim Teşvik Cemiyeti'nin kaderine işaret edilebilirdi. Cemiyetin amacı tıpkı Almanya'da yazarların işlettikleri yayınevlerinde olduğu gibi, yazarların ticari yayıncıları aşarak, eserlerinden büyük mali ödüller almalarını sağlamaktı. Bu cemiyet, bir eserin basılma masraflarını ödüyor, yazarlar da cemiyete kârlarından ödeme yapıyor, ama telif hakkını ellerinde tutuyorlardı. Bu plan, tıpkı sonradan Alman muadilinde de olduğu gibi, Londra kitap ticaretinin dalaverelerinden ötürü başarısız olmuştu. Büyük Londralı yayıncılar aynı zamanda kitap satıcısı olduklarından, cemiyetin sponsor olduğu kitapları pazardan uzakta tutmak için dağıtım ağındaki denetimlerinden yararlanmışlardı.

Tartışma Donaldson-Becket davasıyla sonlandı (1774). Sorun, klasiklerin pahalı olmayan yeniden basımlarını satmakta uzmanlaşmış olan İskoç kitap satıcısı Alexander Donaldson'a karşı açılan davayla başlamıştı. Bu tür baskılardan biri, telifi Londralı yayıncı Thomas Becket'ın elinde olan şair James Thomson'ın *The Seasons*'ıydı. Becket korsan davası açınca, Donaldson da yirmi sekiz yıllık azami telif süresinin dolduğu yanıtını vermişti. Dava Lordlar Kamarası'na kadar uzanmıştı. Daimi telif hakkı muarızlarının tekel karşıtı retoriğine ikna olan Lordlar Kamarası, oylamada çok az bir oy farkıyla Donaldson'ı desteklemişti. Aslında Donaldson, Becket karşısında, ilkin 1709 yasasında formüle edilmiş olan sınırlı oy hakkı ilkesini savunuyordu.

Burada tartışmanın vardığı sonuçtan ziyade, eserin yaratıcısı ve sahibi olarak yazar anlayışının şekillenmesine nasıl yardımcı olduğu daha kayda değerdir. Bu mefhum kısmen doğal hak teorisyenlerinin, en başta da John Locke'ın dile getirdiği mülkiyet fikirlerinden doğmuştu. Locke mülkiyet hakkının kökenini, bireyin kendi kendisinin sahibi olduğu ilkesine dayandırıyordu. Birey, doğanın ürünlerine emeğini ve dolayısıyla kendisini katarak onları mülkiyete dönüştürüyordu. Locke'ın görüşü entelektüel faaliyet alanına aktarıldığında, yazarlar, eserlerine kattıkları emekten ötürü kendi eserlerinin sahibi olmalıydılar. Yaratıcı deha/doğuştan deha kavramı yeni yeni ortaya çıkan malik yazarlık mefhum-

larını şekillendiren bir başka fikirdi. Rönesans ve neoklasik yazarlık modelleri, gördüğümüz gibi, yazarı bağımsız bir yazardan çok bir araç olarak görüyordu; bir eseri mülhem kılan şey yazarın dışındaki öğelerdi. 18. yüzyıl deha kavramı ise, yaratıcı ilhamın kaynağını yazarın dışından içine taşımıştı. Yazarlar ilham eserleri üretiyorlarsa, bunu kendilerine özgü yetenekleri sayesinde yapıyorlardı, dışarıdan bir şefaatle değil. Bu deha fikri, yazar mülkiyeti kavramının etrafında kümelenebileceği bir özgünlük mefhumu da içeriyordu. Zira belli yazarların özgün eserler ürettiklerini söylemek, benzersiz bir şey yazdıklarını ve bu oranda esere "sahip olduklarını" söylemekti.

Donaldson'ın Becket'la tartışması özünde yazarların, yayıncıların ve kamunun çıkarları arasında bir uzlaşmaydı. Korsan kitapçılık tamamen kalkmamıştı, zira genişleyen bir kitap pazarından elde edilecek potansiyel kârlar, ruhsatsız yeniden basımları tümden engelleyemeyecek kadar çekiciydi. Özellikle de İngiliz telif hakkı yasasının 1807'deki Birlik Yasası'na kadar geçerli olmadığı İrlanda'da yayıncılar piyasayı korsan baskılara boğmaya devam ettiler. Fakat aynı yasa İngiltere'de, yazarlara ve yayıncılara telif hakkı ihlaline karşı yasal yollara başvurma hakkı tanıyarak korsancılığı gerçekten de kısmen engellemişti. Donaldson-Becket tartışması tüketicilere de yarar sağlamıştı, zira İngiltere'nin edebi mirasının çoğunu kamu malı haline getirmişti. Yayıncılar artık 1709'dan önce yayımlanmış her eseri yasal bir şekilde basabildiklerinden, İngiliz kitap piyasasını Shakespeare, Milton, Chaucer ve diğer klasik yazarların yeni ve daha ucuz basımlarına açmıştı. Kamusal edebi alanın genişlemesi Londralı yayıncıların telif hakları konusunda sahip oldukları geleneksel tekeli parçalayarak, kitap ticaretinde rekabeti teşvik etmişti. Böylece Londra'da kitap satıcısı-yayıncı sayısı 1772-1802 arasında neredeyse üç kat artarak 111'den 308'e çıkmıştı.[21] Yazarlar da bundan yarar sağlamışlardı, zira yayıncıların bollaşması elyazmaları için rekabeti tepe noktasına çıkarmış ve böylece yazarların genelinin eserlerinden gelen kazançlarını artırmıştı.

İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da 18. yüzyılda korsan kitapçılık küçük bir grup lisanslı yayıncının piyasayı tekel yoluyla denetim altına almasına yanıt olarak artmıştı. Yasal kitap ticareti, tahtın 17. yüzyılda Paris Kitap Loncası bünyesinde topladığı Parisli yayıncıların egemenliği altındaydı. Bu görece küçük grup Paris'te basılan tüm malzemelerin üretim ve dağıtım tekelini yasal olarak elinde bulunduruyordu. Paris dışındaysa, taşra yayıncılık loncaları kendi kasaba ve şehirlerinde benzer

[21] Kernan, *Samuel Johnson and the Impact of Print*, s. 59.

bir tekele sahiplerdi.

Richelieu döneminden beri bu lisanslı loncalar hem sansür organları hem de himayeci ekonomi politikasının nesneleri olarak işlev görmüşlerdi. Paris loncası, Kitap Ticareti Dairesi (sansürden sorumlu kraliyet dairesi) ile işbirliği yapmış ve kraliyet sansür kurumunun tahta, kiliseye ya da kamu ahlakına zarar verdiğini düşündüğü basılı malzemelerin kökünü kazımak üzere kitap kargolarının ve kitapçıların teftişine yardımcı olmuştu. Ayrıca lisanslı bir yayıncıya verilen kraliyet ayrıcalığı bir eserin yayınlanmasını onaylıyor ve on yıldan yirmi yıla kadar bu eserin tüm haklarını yayıncıya veriyordu. Pratikte ruhsatlı yayıncılar çoğu zaman bu hakları daimi olarak ellerinde tutuyorlardı, tıpkı 1709'dan önce İngiltere'de olduğu gibi.

Kültürel açıdan, Eski Rejim'in yasal yayıncılık pazarı çoğunlukla muhafazakâr ve durağandı. Ticareti egemenliğinde bulunduran ayrıcalıklı kitap satıcıları 17. yüzyıl şiir ve tiyatrosunun şimdi standartlaşmış neoklasik eserlerinin yanı sıra, geleneksel ilahiyat, din ve hukuk kitapları da yayımlama eğilimindeydiler. 18. yüzyılın son yirmi-otuz yılına kadar yasal yayıncılık dünyası temelde Aydınlanma kültürüne kapalı kaldı. Aydınlanma filozoflarının eserlerini tedavüle sokmak için, yeraltında ya da dışarıda, genellikle de Hollanda ve İsviçre'de faaliyet yürüten kaçakçıların ve gizli yayıncıların yasadışı kitap ticareti çok daha önemliydi. Gazeteci Louis-Sebastién Mercier kitap kaçakçılarını "yalnızca Fransa'da hâlâ okunabilen iyi kitaplarla ilgilenen kişiler" olarak tanımlarken, Aydınlanma sansürcüsü C.-G. de Lamoignon de Malesherbes, "hükümetin resmi onayıyla yayınlanan kitapları okumakla yetinen bir adamın çağdaşlarının neredeyse yüzyıl gerisinde olacağını" söylüyordu.[22] Bu tür gözlemler 18. yüzyılda Fransız kitap ticaretine damgasını vuran bölünmeyi, yalnızca yasal değil, aynı zamanda kültürel olan bölünmeyi vurguluyordu.

Fakat Eski Rejim'in son yirmi-otuz yılında yayıncı loncalarının tekeli çözülmeye başladı. Burada en büyük etken, 1777'de Kitap Ticareti İdaresi tarafından uygulanan bir dizi reformdu. Bu reformlar bir yıl önce reformcu maliye bakanı Anne-Robert-Jacques Turgot tarafından ticari tekellere yönelik yürütülen saldırılarla aynı çizgiyi takip ediyordu. Reformlar daimi telif hakkını kaldırıp yayıncının haklarını yazarının ömrüyle sınırlayarak Paris kitap ticaretini liberalleştirmeye çalışıyordu.

---

[22] Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, 8 cilt (Amsterdam, 1782-3), I:135. Malesherbes alıntısı için, bkz. Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York ve Londra, 1995), s. xix.

Yazarın ölümünden sonra metinler kamusal alana aitti ve tahtın izniyle ruhsatlı herhangi bir kitap satıcısı tarafından basılabilirdi. Reformlar tek bir hamlede 1777 öncesinde yayınlanan tüm korsan baskıları yasalaştırmıştı. Ayrıca Fransız yayıncılık tarihinde ilk kez, yazarlar resmen eserlerinin sahibi olarak tanınmışlardı. Onlar ve mirasçıları başka bir kişi ya da kuruma satmadıkları takdirde eserlerinin tek ve daimi haklarını ediniyorlardı.

Kararnamelerin doğrudan sonucu Paris loncalarının binlerce kitap üzerindeki tekelci haklarının kalkması oldu. Bundan böyle bu kitaplar taşralı kitapçılar tarafından da basılabiliyordu. Ayrıcalıklı Parisli yayıncılar doğal olarak reformları mahkûm ettiler. Donaldson-Becket tartışmasındaki Londralı yayıncıları hatırlatır bir tarzda, lonca Locke'ın doğal haklar ilkesinden dem vurarak, kararnamelerin yazarlar ile yayıncılar arasında özgürce imzalanan sözleşmeleri ihlal ettiğini savundular. Lonca, kralı, bu anlaşmaları despotik bir tarzda kaldırarak yazarların özgürce mülklerine sahip olma haklarını ihlal etmekle suçlamıştı. İngiltere'de olduğu gibi, yazarların hakları konusundaki dile getirilen bu kaygı ikiyüzlüceydi, zira 1700'de Paris loncası yazarların kendi eserlerini satmalarını yasaklayan kraliyet kararnamesini bizzat yasaklamıştı.

Gelgelelim Paris Kitap Loncası davayı Fransa'daki en yüksek adli merci olan Paris *parlament*'ine götürdü. Yakın dönemde tahtın Maupeou'nun *parlement* karşıtı önlemlerini kaldırmaya zorlayarak elde ettiği başarıdan cesaret alan *parlement*, bir kez daha tahta karşı çıktı ve Paris loncasından yana tavır aldı. Çatışma kızıştıkça, taht Paris'te yakın dönemde kararnamelerin yasallaştırdığı korsan baskıların satışının lonca tarafından yasaklanmasına müsaade ederek uzlaşmada bulunmaya çalıştı. Fakat lonca geri adım atmadı ve öncesinde Parisli yayıncıların tekelinde olan eserlerin yayımlanmasına krallığın müdahalesini tanımayı reddeti. Öyle ki lonca yeni yetki almış baskıların kargolarına el koyarak tahta açıktan meydan okudu.

İngiltere'de olduğu gibi, telif hakkı konusundaki çatışmalar daha geniş meseleleri gündeme getirmişti. Carla Hesse'nin gösterdiği gibi, Fransa'daki tartışmanın arkasında temelde farklı epistemolojik ilkeleri olan iki karşıt tutum vardı. İlki 1764'te Diderot tarafından geliştirilmişti. Diderot daimi telif hakkı fikrini savunuyor ve dolayısıyla Paris loncasının konumunu destekliyordu. Diderot'ya göre, bir kitaptaki fikirler bireysel mülkiyet olarak görülebilirdi, zira yazarın zihninden çıkmıştı. Bu nedenle yazarlar ya da edebi hakları satın alan yayıncılar, o eserler üzerinde daimi mülkiyete sahip olmalıydılar. Karşıt tutum ise 1776'da Diderot'nun filozof arkadaşı olan Condorcet tarafından geliştirilmiş-

ti. Condorcet, Locke'tan türetilen duyumcu bir epistemoloji temelinde Paris Kitap Loncası'nın iddialarına saldırmıştı. Condorcet bir kitaptaki fikirlerin mülkiyet olmadığını savunuyordu, zira bir toprak mülkünün aksine, bir fikrin belli bir bireyin zihninden ya da emeğinden doğmadığını düşünüyordu. Fikirler, herkesin paylaştığı his deneyiminden doğuyordu. Dolayısıyla bir fikre tek bir bireyin sahip olduğunu söylemek doğru değildi, fikirler tüm topluma aitti. Dolayısıyla Condorcet malik yazarlık ilkesini reddediyor ve bilginin serbest dolaşımına engel olduğu gerekçesiyle her türlü telif biçimine karşı çıkıyordu.

Diderot ve Condorcet'nin tutumları Aydınlanma'nın mülkiyet hakları mefhumları ile Aydınlanma kamusal alanına damgasını vuran açıklık ve erişilebilirlik normları arasındaki rahatsız edici gerilimi yansıtmaktadır. Diderot malik yazarlığı mülkiyet hakları adına savunuyordu, ama bunu yaparken Aydınlanma kültürünün yaygınlaşmasına ket vuran lonca ayrıcalığı sistemini savunmuş oluyordu. Condorcet bilginin serbest dolaşımının önündeki tüm engelleri kaldırmak istemekle, görünüşte, Diderot'nunkinden daha açık ve erişilebilir bir kamusal alan kavramı ortaya atmıştı. Fakat Condorcet'nin "yazarsız dünyası" (Hesse), yazarlara kendi eserleri üzerindeki mülkiyet hakkını tanımayı reddederek, bu kamusal alanın işlev göstermesini sağlayan edebiyat pazarını ortadan kaldırırdı.

İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da entelektüel mülkiyet sorunu, nihayetinde, yazarlarla yayıncıların mülkiyet iddialarını okurların çıkarlarıyla dengeleyen bir uzlaşma yoluyla çözüldü. Edebi mülkün açık bir tanımına duyulan ihtiyaç kuralsızlaşmış yayıncılık pazarının artık korsan baskılarla, isimsiz eserlerle ve iftiracı ya da nifakçı risalelerle dolup taştığı 1789'dan sonra acil hale gelmişti. Kitap ticaretinin çöküşü yalnızca yayıncıların ekonomik varoluşunu değil, aynı zamanda yeni rejimin istikrarını da tehdit ediyor görünüyordu. Dolayısıyla devrimci hükümet için edebi mülkiyet hem ekonomik hem de siyasal bir mesele olarak elzem hale gelmişti.

Temmuz 1793'te Jakoben hükümetin geçirdiği yasalar, Fransa'da modern telif hakkının temelini oluşturur. İngiltere'deki Donaldson-Becket tartışması gibi, bu yasalar da bir uzlaşmayı ifade ediyordu. Yazarlar (başkalarına devretmedikleri takdirde) eserlerinin tüm haklarını edinmişlerdi ve öldükten sonra bu mülkiyeti on yıllığına mirasçılarına aktarabiliyorlardı. Fakat yasa, Eski Rejim döneminde tanınan telif hakları için geçerli değildi. Bu hüküm önemliydi, zira devrim öncesi Fransa'nın tüm edebi, felsefi ve bilimsel mirasını kamusal alana taşımıştı. 1789'dan önce yayımlanan eserler görece pahalı olmayan baskılar halinde yasal

olarak yeniden basılabiliyor ve daha geniş bir okur kitlesine ulaşabiliyordu. Devrimci hükümet, politikasını ticari değil, sivil terimlerle ifade etmişti ve yazarların eserlerinden ekonomik yararlar elde etme hakkını bir mülkiyet hakkından çok kamunun aydınlanmasına katkıları için bir ödül olarak görüyordu. Fakat yasanın amacı Donaldson-Becket çekişmesindekiyle benzerdi: Pazarın talepleri ile kamusal alan normları arasında bir uzlaşma sağlamak.

Reinhard Wittmann yüzlerce prensliğin kendi bölgelerinde az ya da çok özerk ticaret yasalarına sahip olduğu Kutsal Roma İmparatorluğu'nda edebi korsanlık sorununu incelemiştir. Prenslikler kendi toprakları içindeki ruhsatlı yayıncılar adına himayeci önlemleri yasalaştırmıştı. Fakat bu tür yasalar yayıncıları bir toprak parçası *içindeki* yayıncılara karşı koruyabilirken, *dışında* hiçbir etkisi yoktu. Hükümetler başka prensliklerde yayımlanan baskıların korsana düşmesini teşvik ediyorlardı. Devletten icazetli bu korsanlık, dışarıdaki para akışını yavaşlatıyor ve yerli üretimi teşvik etmenin bir yolu olarak merkantilist temellerde meşrulaştırılıyordu. Viyanalı yayıncı Johann Thomas Edler von Tratter Kuzey Almanya'da basılan eserlerin korsan baskılarını yayımlayarak bir servet edinmişti (hepsi de hükümdarları Maria Theresia ve II. Joseph'in zımni desteğiyle olmuştu, zira anlaşılan o ki Tratter yaptığı korsanlığın krallığın toprakları dışına para akışını engellediğini söyleyerek olur almıştı).

Korsanlık Alman kitap ticaretinin kendi içindeki değişikliklerden de cesaret almıştı. 16. yüzyılın sonundan beri imparatorluktaki kitap ticareti Leipzig ve Frankfurt'ta yoğunlaşmıştı. Leipzig'de her yıl düzenlenen kitap fuarı Protestan kuzey Alman yayıncılar ve kitap satıcıları için değiş tokuş ve dağıtım merkezi olarak hizmet görürken, Frankfurt kitap fuarı Katolik güney Almanlar için aynı işlevi görüyordu. 1760'lara kadar iki fuarda da işler takas sistemine göre yürütülmüştü. Yayıncılar ve kitap satıcıları kitapları tek tek nakit para karşılığında alıp satmak yerine, fuara büyük koliler halinde götürdükleri ciltsiz kitapları takas ediyorlardı. Elyazmaları normalde ebadına göre, yaprak yaprak değişiliyordu, ama istisnai derecede güzel ya da resimli baskıların rayici daha yüksek olabiliyordu. Burada takas sistemi modern Almanya'nın başlarında yazarlık kavramının görece gelişmemiş olduğuna işaret ediyordu, zira bir elyazmasının mübadele değeri yazarın kimliği kadar niceliği tarafından da belirleniyordu.

Fakat yüzyılın ortalarına doğru takas sistemi bozulmaya başladı. Temel neden Aydınlanma'nın 1740'lara gelindiğinde iyice kökleştiği kuzeydeki ağırlıklı Protestan topraklarını Aydınlanma kültürünün daha yavaş geliştiği güneydeki Katolik topraklarından ayıran kültürel uçuru-

mun derinleşmesiydi. Yüzünü gittikçe Protestan Aydınlanma kültürüne dönen bir okur kitlesine oynayan Leipzigli yayıncılar artık mallarını esasen Katolik olan güney Almanya firmalarıyla değişmek istemiyorlardı. Takas sistemi Protestan kitapçılar ve yayıncılar için kârlı olmaktan çıkmıştı, zira Katolik meslektaşlarıyla yaptıkları takastan elde ettikleri kitaplara alıcı bulmakta zorlanıyorlardı. 1764'te bu ticari bakışımsızlık Philipp Erasmus Reich gibi Leipzigli yayıncıları takas sistemini bırakmaya itti. Reich Frankfurt kitap fuarındaki faaliyetini durdurdu ve Leipzig'de ziyaretçi kitapçılardan ve yayıncılardan nakit usulü ödeme talep etmeye başladı. Kitap takasından nakit ödemeye geçiş güney Alman ve Avusturyalı yayıncılar için ciddi bir darbe oldu. Nakliye masrafları ve olumsuz döviz kurları yüzünden zaten sıkıntı yaşayan yayıncılar, Lepizig pazarında iş yapacak nakit rezervi bulamaz hale geldiler.

Güney Alman yayıncıları Leipzig pazarındaki kuzey Alman menşeli eserleri satın alamaz duruma gelince, korsancılığa başladılar. Sonraki yirmi yıl boyunca imparatorlukta korsan kitapçılık eşi görülmedik boyutlara ulaştı ve Viyana'da Trattner, Karlsruhe'de Schmieder gibi korsan yayıncılar piyasayı kuzey Alman kitaplarının korsan baskılarıyla doldurdular. Reich ve diğer Leipzig yayıncıları bu korsanlığı protesto etseler de, kendi eylemleri de bunu tetiklemişti. Lessing ve Wieland gibi yazarlar onların duygularına tercüman oluyorlardı. Araştırmacılar bu korsanlık eleştirilerine yüzeysel yaklaşmışlardır. Korsanlığın etkileri gerçekten de hem yazarlar hem de yayıncılar açısından korkunç oldu. Tıpkı günümüzdeki yayınevleri gibi, yasal yayıncılar sınırlı bir piyasa gücü olan ciddi araştırma eserlerini karşılamak için daha popüler kitaplardan elde edecekleri kârlara bel bağlamışlardı. Korsanlık bu kârları baltaladı ve yayıncılar doğrudan mali kazanç elde edemeyecekleri eserleri olan yazarlara yatırım yapmaktan uzak durmaya başladılar. Ayrıca korsan yayıncılar bastıkları metinlerin bütünlüğü konusunda da tam bir pervasızlık gösteriyorlardı. Bir kitabın piyasa değerini artırmak için bazen metni değiştiriyor ya da basitleştiriyorlardı. Buna dair en kötü örneklerden biri, Rudolph Zacharias Becker'in *Handbook of Aid in Times of Need* (1. baskı 1788) kitabının korsan baskısıydı. Köylülüğün ahlaki ve ekonomik durumunu ilerletmeyi amaçlayan bu elkitabı, büyük bir ticari başarı elde etmiş ve çok geçmeden tüm imparatorlukta korsana düşmüştü. Viyanalı yayıncılar kitabı Katolik okurlara daha çekici hale getirmek için açıktan Protestanlık yanlısı kısımları ve Prusya kralı Büyük Friedrich'e olumlu atıfları silmişlerdi. Güneybatı Almanya'dan bir diğer baskı da metnin dilini yerel Swabia lehçesine göre değiştirmişti. Kitabın yazarı kitabının ilk kısmının on iki ayrı korsan baskısının yayımlanmış olması-

na sinirlenerek, ruhsatsız baskılar piyasadan çekilene kadar ikinci cildi yayımlamama tehdidinde bulunmuştu. Tehdidi önemsemeyen korsan yayıncılar eserin ikinci cildini kendileri hazırlamışlardı!

Fakat korsanlığın imparatorlukta yararlı bir etkisi de vardı, en azından tüketiciler açısından. Korsan, İngilizce-Fransızca metinlerin çevirilerini olduğu gibi, güncel Almanca eserlerin görece ucuz baskılarını da ulaşılabilir hale getirerek edebi kamusal alanı genişletmişti. Bunun sonucunda kitap piyasasının genişlemesi, takas sisteminin çöküşüyle kuzey Alman menşeli eserlerin el yakar derecede pahalı hale geldiği Katolik güney bölgeleri açısından özellikle önemliydi. Korsan yayıncıların çabaları sonucu, Alman ve Avrupa Aydınlanması'nın sayısız eseri güney Almanya'ya ve Avusturya'ya girdi. Bu bakımdan, korsan yayıncılar yağmacı değil, Protestan kuzey ile Katolik güney arasındaki uçurumun kapanmasına yardımcı olan kültür elçileriydi. Ayrıca kitap talebini artıran yeni pazarlama teknikleri geliştirmişlerdi. Yasal kitap pazarından dışlanan korsan yayıncılar, öncesinde matbaa kültürüne erişim olanağı olmayan bölgelerde dağıtım ağları ve pazarları yaratmışlardı. Trattner'in Viyana merkezli şirketi özellikle yaratıcı olduğunu kanıtladı ve Habsburg monarşisinin küçük ya da ücra kasabalarında dağıtım şubeleri kurdu. Trattner kitap pazarının önceden zayıf olduğu ya da var olmadığı bölgelerde kitaplarını tanıtmak ya da satmak için seyyar satıcılar, ciltçiler, okul müdürleri, hatta papazlardan oluşan bir ticari ağ kurmuşlardı. Trattner ve diğer korsan yayıncılara sempatiyle yaklaşan bir gözlemci o dönemde şöyle diyordu: "Almanya'nın en ücra köşelerinde yaşayan, yüksek fiyatlardan ötürü öncesinde kitap almayı aklının ucundan bile geçiremeyecek olan binlerce insan şimdi yeniden basılan kitaplardan peyderpey küçük bir kütüphane oluşturmaya başladılar."[23] Korsan kitapçılık prenslikler ve mezhepler arasındaki sınırların kalkmasına yardımcı olmuş ve böylece diğer türlü parçalı olan Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kültürel bütünlüğüne katkıda bulunmuştu.

Dolayısıyla korsan savunucuları açısından, korsan yayıncılığın yazarları ve yayıncıları hak ettikleri ödüllerden mahrum bıraktığı iddiası, piyasadaki talebi canlandırdığı teziyle dengeleniyordu. Hamburglu Johann Albrecht Heinrich Reimarus, serbest ticaretin aydınlanmacı savunucularından biri olarak, 1791'de şunları yazıyordu: "Bu yayıncılar

[23] Aktaran: Reinhard Wittmann, "Der gerechtfertigte Nachdrucker? Nachdruck und literarisches Leben im 18. Jahrhundert", *Buch und Buchhandel in Europa im 18. Jahrhundert* içinde, haz. Giles Barber ve Bernhard Fabian (Hamburg, 1981), s. 313.

çalışkanlıklarıyla, insanlarda okuma ve kendini eğitme arzusu uyandırdılar. Bu sayede yayıncılık ticaretindeki diğer kitaplara daha geniş bir piyasa yarattılar ve yol açabilecekleri her türlü zararı tazmin ettiler."[24] Kitap pazarını canlandırarak, diyordu Reimarus, korsan yayıncılar (korsan olmasa, bunun hayalini bile kuramayacak) birçok insanı yazar olmaya teşvik ediyordu. Başka bir deyişle, Reimarus ve diğer savunucular korsan yayıncılığı aydınlanmanın bir aracı olarak görüyorlardı. Bu yazarlar için, korsanlığın kaldırılmasını talep eden Leipzigli yayıncılar kitap ticaretini tekel altına almaya çalışmakla kalmıyor, aynı zamanda fikirlerin serbest dolaşımını engelleyerek sansürü teşvik ediyorlardı.

İmparatorluğun siyasal yapısı 19. yüzyılın ortalarına kadar telif yasalarının etkili bir şekilde uygulanmasını engellemiş olsa da, yine de malik yazarlık fikrinin ortaya çıkmasına engel olunamadı. Martha Woodmansee'nin gösterdiği gibi, Goethe, Herder ve Fichte gibi 18. yüzyıl sonu yazarları estetik açıdan romantizm öncesi deha ve özgünlük anlayışlarından neşet eden bir malik yazarlık anlayışı geliştirmişlerdi Goethe yazma edimini şöyle tanımlıyordu: "Yazmak, her şeyi kavrayan, birleştiren, yeniden yaratan, incelikle ören ve yoğurup yeniden kendi biçiminde ortaya koyan iç dünya aracılığıyla dünyanın benim etrafımda yeniden üretimidir."[25] Bu anlayışa göre, yazarlar, tıpkı yabancı maddeleri öğüten bir organizma gibi, fikirleri işliyor ve kendi parçaları haline getiriyorlardı. Bu yolla yazarlar eserlerinin yaratıcıları ve dolayısıyla sahipleri haline geliyorlardı. Fichte'nin malik yazarlığı meşrulaştırması, bir kitabın çeşitli özellikleri arasındaki ayrıma dayanıyordu. Bir kitap edinenler o kitaba maddi bir nesne olarak sahip oluyorlardı ve fikirleri gönüllerince kullanmakta özgürlerdi. Fakat bu fikirlerin ifade edilirken büründüğü *biçimin* sahibi yazarlardı ve metinlerinin bu yönü üzerinde geçerli bir mülkiyet iddiasına sahiplerdi.

18. yüzyılın "telif hakkı icadı"nın yazarlara yararı olmakla birlikte, pazarla ve kamusal alanla ilişkilerindeki muğlaklıklardan ve çelişkilerden bazılarını da gösteriyordu. Bir yandan 18. yüzyıldaki telif hakkı, bir eserin sahibinin yazarı olduğu ilkesinin yerleşmesine yardımcı oldu. Bu önerme, yazarların, tıpkı diğer meta üreticileri gibi, eserlerini satabilecekleri görece açık bir pazarın varlığını varsayıyordu. Diğer yandan, malik yazarlık kavramı, yazarları ahlaki meşruiyetlerinin kamu menfaatine yaptıkları hizmetlerden geldiğini savunan ve aydınlanma aracıları ola-

---

[24] J. A. H. Reimarus, "Nachtrag zu der Erwägung des Bücherverlags und dessen Rechte", *Deutsches Magazin* 1 (1791), s. 323.

[25] Aktaran: Woodmansee, "Genius and Copyright", s. 447.

rak gören egemen anlayışlarla çekişme halindeydi. Bu iki yazar anlayışı (mülk sahibi ve kamu emekçisi) arasındaki gerilim 18. yüzyıldaki telif hakkı tartışmalarında sık sık kendisini gösterdi. Gördüğümüz üzere, telif hakkını eleştirenler, tezlerini yazarın kamuya sorumluluğu ile telifin uyuşmadığı gerekçesine dayandırıyorlardı. Yazarlar kamu menfaatinin temsilcileriyse, deniyordu, telif hakkının fikirlerin serbest mübadelesine getirdiği sınırlar nasıl meşrulaştırılabilirdi?

Önceki bölümde görüldüğü üzere, yazarı yaratıcı ve üretici olarak tanımlamaya yardımcı olan pazar, aynı zamanda edebi beğenileri ve standartları da birçok aydınlanmacı gözlemcinin ancak mahkûm edebileceği bir yönde dönüştürüyordu. Edebiyatın ticarileşmesi, ahlaki yararından ziyade eğlence değeri için edebi eserler üreten bir kitle pazarının ortaya çıkışı, yazmayı daha kazançlı hale getirse bile, yazarlığın ahlaki yönünü yıkmakla tehdit ediyordu. Bir anlamda, malik yazarlığın aydınlanmacı savunucuları ikisini birden istiyorlardı: Piyasanın öneriyor göründüğü mali bağımsızlık olanaklarını coşkuyla karşılasalar da, kültürel masraflarını kabul etmeye pek hazırlıklı değillerdi.

KADINLAR VE YAZARLIK

18. yüzyılda kitabı yayımlanmış yazarların çoğu erkekti ve kadın yazarların önünde güçlü engeller vardı. Yüksek eğitim genellikle kadınlara kapalıydı, tıpkı o dönemde birçok erkek yazarın geçim kaynaklarından olan meslekler (hukuk, tıp, üniversitede öğretmenlik, memurluk) gibi. Ailenin özel öğretmenlerinden görece yaygın bir eğitim alan zengin burjuva ya da aristokrat kadınlar bile, kitabı yayımlanmış yazarlar haline gelmekle toplum tarafından tasvip edilmemeyi göze alıyorlardı. Kadın okurlar hakkında duyulan kaygıları esinleyen tavırlar kadın yazarlara da aksetmişti: Evli bir kadın, edebiyat dünyasına girmeye heves ederse, ev içindeki görevlerini boşlamak zorunda kalır; evli değilse, kadının iffetliliği ve alçakgönüllülüğüyle ilgili geleneksel mefhumlar zarar görürdü. Basılı metinde kendisini açık ederek herkesin erişebileceği bir "kamusal kadın" haline geliyordu, tıpkı 18. yüzyılda genelde "kamuya açık kızlar" (ya da "kamusal kızlar") olarak görülen fahişeler gibi.

Fakat 18. yüzyılda kadınlar yine de yazıyorlardı, hem de sayıları gittikçe artarak. Daha 17. yüzyılın sonunda kadınlar edebiyat pazarında görülebiliyorlardı. Örneğin Londra'nın 1595-96 tiyatro sezonunda, yeni oyunların üçte biri kadınlar tarafından yazılmıştı. Bu oyunlardan birinin üretken yazarı Aphra Behn, bazıları tarafından ilk İngiliz romanının

yazarı olarak görülür: *Love Letters between a Nobleman and His Sister* (1684-87). Restorasyon döneminin en başarılı yazarlarından biri olan ve kalemiyle rahat bir yaşam sürmüş ilk kadın İngiliz yazarı olan Behn, "ekmeği için yazmak zorunda olduğunu ve bundan utanmadığını" açıkça söylemekten çekinmiyordu.[26]

Diğer yandan kadın yazarlıkla ilgili bir tartışma, yazma ile yayımlama arasında ayrım yapmak zorundadır. Yayıncılık dünyasına girmeyen okuryazar kadınlar da sık sık özel günlüklerde ve mektuplarda edebi açıdan kendilerini ifade etme olanağı buluyorlardı. Kadın günlükleri 17. yüzyıl İngilteresinde görece yaygınlaşmıştı; bu günlükler, Püriten kültüründe merkezi yere sahip olan manevi içebakış ve murakabe yöntemlerinin bir ifadesiydi. Fransa'da Jansencilik, Almanya'da Luterci Pietizm de benzer şekilde kadın günlüklerini cesaretlendirmişti. Aynı şekilde mektup yazma alışkanlığı da üst orta sınıf ve aristokrat kadınlar arasında moda haline gelmişti. Fransa'da mektup yazma sanatına olan yeni ilgi Paris salon kültürünün mahrem, sohbete dayalı tarzıyla bağlantılıydı (bkz. 6. Bölüm). Salon gibi, mektuba dayalı yazı da geleneksel saray modellerinden daha samimi ve doğrudan olan bir iletişim aracı sunuyordu. Mektuplar kişisel ve konuşmaya dayalı bir tonu beslediğinden, mektup yazan kadınların 18. yüzyıl romanının temel niteliği olan samimi, mahrem tarzı geliştirmelerine yardımcı oluyordu. Bu açıdan mektup yazma modası 18. yüzyılda kadın yazarlığının gelişimine önemli bir girizgâhtı. Dahası "kişisel" bir araç olarak mektuplar, kadın yazarlara "kamusallık" (kamuya açıklık) damgası da yapıştırmamış oluyordu. Kişisel yazışmalar okuryazar ve eğitimli kadınların hem edebi yeteneklerini geliştirmelerini sağlıyor hem de basılı metinlerden farklı olarak, iffetlerine zarar gelmesini önlemiş oluyordu. 18. yüzyılda mektuplu yazı esasen kadınlara ait bir edebiyat türü olarak görülmeye başladı. Jane Austen'ın *Northanger Manastırı*'ndaki (1798 ya da 1799'da yazıldı) Tilney'nin Catherine Morland'a dediği gibi, "güzel mektuplar yazma yeteneğinin kadınlara özgü olduğunu herkes kabul ediyor."

18. yüzyıl yazın dünyasında görülen diğer gelişmeler kadınları yazılarıyla "kamuoyunun önüne çıkmaya" cesaretlendirmişti. Gördüğümüz gibi, kadınlar 18. yüzyıl okur kitlesinin önemli bir kesimini oluşturuyorlardı.

---

[26] Londra tiyatrosuyla ilgili rakamlar için, bkz. Paula R. Backscheider, *Spectacular Politics: Theatrical Power and Mass Culture in Early Modern England* (Baltimore, 1993), s. xiii. Behn alıntısı için, bkz. Catherine Gallagher, *Nobody's Story: The Vanishing Acts of Women Writers in the Marketplace 1670-1820* (Oxford, 1994), s. 16.

Okur olarak öne çıktıkları dikkate alındığında, birçoğunun yazar olması doğaldı. Haftalık ahlak dergileri bu araçlardan biriydi. Önceki bölümde kadın okurlar açısından çekiciliğini ele aldığımız bu dergilerde kadınların editör ya da yazar olarak istihdam edilmesi sık görülen bir olaydı. Kendisi de başarılı bir oyun yazarı olan Delarivière Manley, Steele'in *Tatler*'inin başarısından yararlanarak kadınlara özel *The Female Tatler*'i (1709-10) kurmuştu. Nitekim üretken romancı Eliza Haywood da aynı yolu takip ederek *The Female Spectator*'ı kuracaktı (1744-46). 18. yüzyıl başındaki Alman haftalık ahlak dergileri çoğu zaman Johann Gottfried Gottsched ile özdeşleştirilir, ama karısı Luise Adelgunde Gottsched (evlenmeden önceki soyadı, Kulmus) editör, eleştirmen ve yazar olarak eşit önemde rol oynamıştı. Bir kadının tek başına yayına hazırladığı ilk Alman haftalık ahlak dergisi Ernestine Hoffman'ın 1779'da yayımlanan *Für Hamburgs Töchter*'iydi. Onun ardından Charlotte Hetzel'in *Wochenblatt für's schöne Geschlecht*'i de dahil olmak üzere başka dergiler de yayımlandı.

Krallık sansürü genel olarak süreli yayınlara sıkı kısıtlamalar getirdiğinden Fransız gazeteciliğinde kadınlar kısmen daha az görülüyorlardı. 1700-1789 arasında yaklaşık 25 Fransız dergisi (bunlardan 14'ü Fransa dışında yayımlanmıştı) özel olarak kadınlara yönelikti, oysa bu sayı aynı dönemde Almanya'da 85, İngiltere'de ise 1690-1760 arasında 80'di.[27] Matmazel Barbier'nin yayına hazırladığı *Spectator*'ın kadın versiyonu (*La spectatrice*) 1726-1730 arasında yayımlandı, ama ruhban karşıtı tonu nedeniyle hükümetle ters düştü ve kapatıldı. Kadınlara hitap eden dergiler içinde en başarılısı 1759'da kurulan *Journal des Dames*'ti. 1761'den 1775'e kadar derginin sahibi ve yazı işleri sorumlusu üç kadındı. İlk kadın editör Madam de Beumer cumhuriyetçi eğilimleri olan sıkı bir feministti ve kadınların kamusal hayatta daha aktif bir role sahip olması gerektiğini savunuyordu. Onun toplumsal ve siyasal radikalizmi dergiyi sansürle boğuşmak zorunda bırakmış ve 1763'te Beumer yerini ihtilaftan daha uzak duran bir editöre (Catherine Michelle de Maisonneuve) bırakmıştı. Onun ardından da 1769'te Rousseau'nun bir çömezi ve muhtemelen mason olan Madam de Montanclos koltuğu dev-

[27] Suzanna Van Dijk, *Traces des femmes: présence féminine dans le journalisme français du XVIIe siècle* (Amsterdam ve Maarssen, 1988), s. 6-7, Ek I-II; Alison Adburgham, *Women in Print: Writing Women and Women's magazines from the Restoration to the Accession of Victoria* (Londra, 1972), s. 26, 273; S. Schumann, "Das 'lesende Frauenzimmer': Frauenzeitschriften im 18. Jahrhundert", *Die Frau von der Reformation zur Romantik* içinde, haz. Barbara Becker-Cantarino (Bonn, 1980), s. 142.

ralmıştı. Montanclos, Rousseau'nun izinden giderek anneliğin kamusal önemini yüceltse de, kadınların meslek sahibi olma haklarını da savunuyordu. 1775'te editörlüğü Louis-Sebastién Mercier'e bırakmış ve üç yıl sonra gazete devlet tarafından kapatılmıştı.

Dolayısıyla kadın bir okur kitlesini hedef alan haftalık ahlak dergileri ve diğer dergiler de kadın yazarlar için yeni bir forum oluşturuyordu. Romanın yükselişi bu alanı genişletti. Kadınların yazıları ile 18. yüzyıl edebiyatı arasındaki yakınlık, özellikle de, popülerliği 1750-1780 arasında tepe noktasına ulaşmış olan romanlı mektup tarzında görülebilir. 18. yüzyılda eğitimli kadınlar genellikle mektup yazma sanatında talimli olduklarından, mektuplu romanlar özellikle kadın okurlara hitap etmesi planlanan bir türdü. Ayrıca ana karakterler (örneğin Richardson'ın Pamela'sı, Rousseau'nun Heloise'si, Goethe'nin Lotte'si) okuryazar, üslup bakımından işinin ehli bir kadın, kısacası *yazar* kadın imgesi sunuyordu. Pamela, "elimde kalemim olmadan yaşayamam" diye yazıyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısında kadın romancılar edebi ve mali alanda eşi görülmedik bir başarı elde ettiler. İngiltere'nin görece kazançlı edebiyat pazarında özellikle başarılı oldular ve ilk kez kitabı basılan kadınların oranı 1760-1800 arasında her on yılda bir kabaca %50 arttı. Kadın yazarların sayısı 1730'larda dörtken, 1760'ta on yediye, 1790'lardaysa altmış üçe çıktı.[28] 1753'te Samuel Johnson, kadın yazarların artık nadir görülen, "eksantrik varlıklar" olmadığını söylüyordu. Gotik romancı Clara Reeve ise 1769'da şöyle yazıyordu: "Olumlu tepkiler alan, yazarlar dergâhına kabul edilen ve kamu tarafından gani gani ödüllendirilen birçok kadın yazar görüyorum; onların başarıları beni de cesaretlendirdi ve ben de aynı avantajlardan yararlanmak üzere aday oldum."[29]

Almanya'da yazılarından hatırı sayılır bir gelir elde eden ilk kadın yazar Anna Luise Karsch'tı (1722-91). Mütevazı bir aileden gelen Karsch, dokumacı olan ilk kocası üç çocuğuyla kendisini terk ettikten sonra yazarlığa başlamış ve ayyaş bir terzi olan ikinci kocası da Prusya ordusuna yazılınca, başındaki çocuk sayısı yediye çıkmıştı. Yayımlanan ilk şiiri Büyük Friedrich onuruna yurtsever bir nazımdı ve Berlinli eleştirmenler Johann Georg Sulzer ve Karl Willhelm Ramler'in takdirini kazanmıştı. 1764'te Karsch'ın ilk şiir kitabının yayımlanmasına yardımcı olmuşlar ve bu sayede yazar önemli bir para olan 2.000 taler (285 pound civarı) ka-

---

[28] Judith Phillips Stanton, "Statistical Profile of Women Writing in English from 1660 to 1800" *Eighteenth-Century Women and the Arts* içinde, haz. Frederick M. Keener ve Susan E. Lorsch (New York, 1988), s. 248-51.

[29] Aktaran: Backscheider, *Spectacular Politics*, s. 81.

zanmıştı. Almanya'nın ilk kadın romancısı olan Sophie LaRoche (1730-1807), Augsburglu bir doktorun kızıydı. Richardson ve Roussaeau'nun mektuplu romanlarından esinlenen La Roche'un *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*'ı (1771) kadın okurlara yönelikti ve birçok baskı yapmıştı. Bu eser, Almanya'daki ilk duygusal roman ve tam anlamıyla ilk mektuplu roman örneği olarak, 1770'lerin Fırtına ve Atılım hareketine zemin hazırlamıştı. Bu hareket şimdi moda olan edebi duyarlılık kültüne daha da itki vermiş ve bu da kadınları daha fazla yazmaya teşvik etmişti. Goethe'nin muazzam başarı yakalayan *Genç Werther'in Acıları* (1774) eseri, duygu, his ve 18. yüzyılda genel olarak kadınlara özgü görülen diğer nitelikleri romantizm öncesi tarzda yüceltmesi bakımından, Alman kadın yazarlar üzerinde Richardson'ın *Pamela*'sının İngiliz kadın yazarlarda yarattığına benzer bir ateşleyici etki yapmıştı. Prusyalı soylu bir aileden gelen Helene Unger ise *Julchen Grünthal* romanıyla başarı yakalamıştı. Caroline de la Motte Fouqué Berlin dışındaki kır evinde yazan üretken bir yazardı. Dorothea Caroline Michaelis ve Maria Theresia Heyne önde gelen Göttingenli profesörlerin kızları olarak romanları ve denemeleriyle edebi başarı yakalamışlardı.

Kadınların karşı karşıya kaldıkları güçlü toplumsal ve kültürel engeller ışığında konuşacak olursak, kadınları giderek artan sayıda edebiyat pazarına çeken neydi? Gördüğümüz gibi, geniş bir kadın okur kitlesi olan edebi türlerin ortaya çıkışı belirleyici bir rol oynamıştı. Keza 18. yüzyılın toplumun orta katmanlarına özellikle de İngiltere'de getirdiği nispi refah da etkiliydi, zira bu sayede orta sınıf kadınlar edebi ve kültürel meselelerle ilgilenecek kadar boş vakit bulmaya başlamışlardı. Fakat ekonomik refah kadar ekonomik zorluk da kadınları yazar olmaya itebiliyordu. Bazen kocanın ya da eşin ölümü, ya da ailenin işlerinin ters gitmesi bir kadını yazarlık mesleğine başlama kararı almaya itebiliyordu. Eserlerini yayımlamakla toplumsal açıdan kınanması mümkün olsa da, yazmak, aniden mali desteğini kaybeden orta sınıf bir kadına örneğin sahneye çıkmaktan ya da elle yapılan bir işte olduğundan daha az itibar kaybettirecek şekilde bir gelir sağlayabilirdi. Ayrıca profesyonel bir yazar olmak, okul açmaktan ya da iş hayatına girmekten daha az sermaye gerektiriyordu.[30]

Diğer kadınlarsa erkek akıl hocaları, arkadaşları ya da kocaları tarafından yazmaya teşvik ediliyorlardı. Samuel Richardson kadınlarda edebi yetenekleri teşvik etmesiyle tanınıyordu. Mahmilerinden biri olan romancı Hester Mulso Chapone, "ben senin sayende bir kadın yazar

[30] Turner, *Living by the Pen*, s. 79.

haline geldim" diye yazıyordu Richardson'a.[31] Erkeklerin akıl hocalığı, Hester Lynch Salisbury, Frances Burney ve Hannah More gibi "mavi çoraplı" yazarların kariyerlerinde de rol oynamıştı. Mavi çoraplı terimi sonradan bir kadını anlatmak için kullanılmaya başlamış da, aslında ilk başta Elizabeth Montagu ve çevresi tarafından Samuel Johnson, Horace Walpole, Joshua Reynolds ve David Garrick gibi yazıştıkları ve ilişki için oldukları erkek destekçilerini anlatmak için kullanılmıştır. Bir babanın evinde kızına verdiği eğitim ve teşvik bir yazı kariyerinin temelini de oluşturabilirdi. Elizabeth Carter babasından Yunanca öğrenmişti ve bu yeteneği sayesinde sonrasında meşhur bir Epiktetus çevirisine imza atmıştı. Catherine Macaulay'ın babası kızına tarih öğretmişti ve Hannah More babasının verdiği eğitim sayesinde hayatını öğretmenlik yaparak kazanabilmişti (fakat matematik ve Latince derslerini bu tür erkek konularında çok fazla ümit vaat edince kesmişti). Almanya'da da benzer erkek akıl hocalığı örnekleri görüyoruz. Sophie LaRoche edebi kariyerine akıl hocası ve bir zamanlar nişanlısı olan Wieland'ın sıcak desteğiyle başlamıştı. Eleştirmen ve ilahiyatçı Friedrich Schleiermacher, Berlin salon müdavimlerinden Henriette Herz adına aracılık yapmışken, Friedrich Schiller çeşitli edebi dergilerde romancı ve oyun yazarı Frederike Sophie Caroline von Beulwitz-Walzogen'in eserlerini yayımlatmıştı.

Dolayısıyla hevesli kadın yazarların her adımda erkeklerin engellemeleri ve düşmanlığıyla karşılaşmış olduğunu düşünmek yanlıştır. Karı-koca arasında mülk ve evlatlar kadar arkadaşlık bağına da önem veren yeni mantık evliliği ideali, kadının edebi heveslerinin onanmasında önemli rol oynadı. Entelektüel partnerlik karı koca arasındaki arkadaşlığın bir boyutunu oluşturduğu oranda, erkek yazarları eşlerinin edebi çabalarına (destek vermek olmasa bile) hoşgörü göstermeye teşvik edebilmişti. Bu tavır değişikliklerine, edebi hevesleri olan kadınların önde gelen edebiyatçılarla yararlı bağlar kurabilecekleri yeni kamusal uzamlar eşlik etti. Bunlardan biri salondu (bkz. 6. Bölüm). Bir kadın, salonda yayımlanmamış eseri için bir alıcı bulabilir ya da nüfuz sahibi erkek yazarlarla arkadaşlık ya da duygusal ilişki kurabilirdi. Viyanalı yazar Caroline Pichler'e şiirleri için ilk teşvik, 1770'lerde anne babası Freiherr ve Charlotte von Greiner'in salonunda haftada bir toplanan *Aufklärer* çevresinden gelmişti. 1780'lerin ve 1790'ların Berlin salonlarında Helene Unger ve Henriette Herz gibi yazar heveslileri de Karl Philipp Moritz, Moses Mendelssohn, Humboldt kardeşler ve Friedrich Schleiermacher gibi tanınmış yazarlarla bağlantılarından yarar elde etmişlerdi. Kaplıca ve mesire yer-

[31] Aktaran: *A.g.e.,* s. 107.

leri gibi boş zamanın ticarileşmesi örneklerinin doğuşu da önemli bir rol oynamıştı. 18. yüzyılın başında ortaya çıkan ve ilk başta esasen aristokrat müşterilere oynayan kaplıcalar giderek, orada önerdikleri konaklama ve olanakların parasını ödeyebilen ve ödemeye istekli burjuva müşterileri de çekmişti. Bir kadının tek başına ya da kadın bir arkadaşıyla birlikte gitmesi caiz görülen yerlerden olan kaplıcalarda, çoğu zaman entelektüel ve edebi hevesleri olan kadınlar daha yerleşik erkek edebiyatçılarla günlük çaylarda, yemeklerde ya da balolarda bağlar kurabiliyorlardı. İmparatorlukta Karlsbad ya da Bad Pyrmont gibi kaplıcalar böyle bir kanal açmıştı, tıpkı İngiliz tatil beldelerinin yükselişi gibi. Toplantı odaları, mesire yerleri, kafeleri, tiyatroları ve kitapçıları ile Bath ya da Tunbridge Wells gibi mekânlar, erkek ve kadın edebiyatçıların sosyalleşebilecekleri iki cinse de açık kamusal uzamlardı. Örneğin İngiliz Mavi Çoraplıları, bir yandan Tunbridge Wells'te kaplıca sefası yaparken, diğer yandan birçok erkek edebiyatçıyla arkadaşlık kurup ilişki geliştirmişlerdi.

Yine de, kadın yazarlar eline kalem alan kadınlara nefret duymaya devam eden kesimlerle de boğuşmak zorundaydılar. Mektup yazma bile uzunca bir süre güvensizlik yaratmaya devam etti. Gelenekçiler özel mektupların gizli aşklar ve sadakatsizlik için tehlikeli bir araç olduğu uyarısında bulunuyorlardı. Bu tutumun izlerini Richardson'ın *Clarissa*'sında ve Laclos'un *Tehlikeli Münasebetler*'inde görebiliriz. Diğer açılardan kadınları sempatik bir tarzda resmettiği bilinen bu iki mektuplu roman da, neticede, kadınların ahlaksız çapkınlarla çöküşlerine yol açacak gizli yazışmalarını konu alır. Daha inatçı ve yaygın bir önyargı da, edebi hevesleri olan bir kadının kendi kadınlığını, evliliğini ve ailesini edebiyat alanına girerek tehlikeye attığı inancıydı. Bu tutumun tipik örneği, Berlin Aydınlanması'nın ana yayın organı *Berlinische Monatschrift*'e 1784'te yazılan bir mektuptu. Bu mektupta isimsiz yazar, karısının edebi şöhret peşinde koşmasının evliliklerini ve ailelerini dağıttığını anlatıyordu: "Servetim, yuvamız, çocuğumuz, komşularımız, kilise, yoksullar, şimdi hiçbir şey onu ilgilendirmiyordu. Her türlü utangaçlık, tevazu ve kadınlık, hepsi de gitmiş, yerini en arsız dik kafalılık, küstahlık ve bilmişlik almıştı." Kadın yazarlar ise kendi yazar kimliklerini bulmak için uğraşıyor, toplumsal cinsiyetle mesleği, kadınlıkla yazıyı uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Frances Burney ilk başlardaki yazma arzusunu, "utandığım... ve her zaman gizli tuttuğum bir eğilim" diye tarif etmişti. Romancı Sarah Fielding bir keresinde okurlarına, evdeki sorumluluklarını bir kenara atmadığına ve "ayrıca bu tür işler için boş zamanını aile için zorunlu ya da yararlı başka bir şeyi boşlayarak edin-

mediğine" dair güvence veriyordu.[32]

Bazı kadın yazarlar eserlerini bilinçli olarak yayımlamamayı tercih ediyorlardı. Paris'te 18. yüzyılın en ünlü salonlarından birinin sahibesi olan Suzanne Necker (1739-94), öldüğünde geride bir dolu yayımlanmamış deneme ve yazı bırakmıştı (bunlar ölümünün ardından, 1798'de XVI. Louis'nin ünlü maliye bakanı olan kocası tarafından beş cilt halinde yayımlandı). Eserlerinin fazlalığı edebiyat konusunda yetenek demesek bile hevesin olduğunu gösterse de, sonuçta yayımlamanın getireceği kamusallıktan-açıklıktan sakınmıştı. Dena Goodman'a göre, Suzanne Necker için eserlerini yayımlatmak, bir kadın olarak kimliğinin ayrılmaz parçası olarak gördüğü diğerkâmlık ve kadın erdemi vasıflarını ihlal etmesi anlamına gelecekti. Necker bir kadının itibarını erkekler gibi tanınmayı amaçlayarak değil, tanınmaktan-kamusallıktan kaçınarak koruyabileceğine inanıyordu. Necker'e göre, kadınlar ateşböcekleri gibiydi: "Karanlıkta kaldıkları sürece insanları parlaklıklarıyla etkilerler; ama gün ışığına çıkmak istedikleri anda aşağılanırlar ve insanlar yalnızca onların hatalarını görürler."[33]

Diğer kadın yazarlar ise yazar ve kadın kimliklerini eserlerini mahlaslarla ya da isimsiz yayımlayarak uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Elizabeth Bonhote ve Sarah Harriet Burney en azından ilk romanlarını isimsiz yayımlamışlardı; Sarah Scott'ın tüm eserleri isimsiz ya da ölümünden sonra yayımlanmıştı. Alman yazarlar Helene Unger ve Caroline de la Motte Fouqué ilk eserlerini isimsiz yayımlamışlardı; diğer yazarlar ise kocalarının ya da erkek arkadaşlarının ismiyle yazıyorlardı. Âşığının adıyla (eleştirmen Friedrich Schlegel) kitaplarını yayımlayan Dorothea Veit için, mahlas kullanmanın ekonomik avantajları vardı. Ciddi mali sıkıntılardan ötürü açıktan yazmaya zorlanan Veit, hem erkek hem de kendisinden daha yerleşik olan bir yazarın adıyla eserini yayımlayıp satmayı daha kolay bulmuştu. Kocası Georg Forster'ın ölümüyle dul kalan Therese Heyne, yeniden evlenmiş ve ilk romanını ikinci kocası Ludwig Ferdinand Huber'in adıyla yayımlamıştı. Romanı başarı kazandıktan

---

[32] Alıntılar için bkz. "Briefe an die Herausgeber, von dem Ehemann einer Sappho", *Berlinische Monatschrift*, cilt 3 (1784), s. 169; Backscheider, *Spectacular Politics*, 102; Janet Todd, *The Sign of Angelica: Women, Writing, and Fiction 660-1800* (Londra, 1989), s. 126.

[33] Aktaran: Dena Goodman, "Suzanne Necker's *Melanges*: Gender, Writing, and Publicity", *Going Public: Women and Publishing in Early Modern France* içinde, haz. Elizabeth C. Goldsmith ve Dena Goodman (Ithaca ve Londra, 1995), s. 217.

sonra kendi adıyla yazmaya başlamıştı, ama 1807 tarihli bir mektup bunun psikolojik yüklerini anlatmaktadır:

> Bir kadın olarak tüm yazma işini nefretlik bir şey olarak görüyorum. Kocam benim meçhul kalarak saygınlığımı muhafaza etmemi sağladığı sürece, kamunun önüne çıkan ben değil, *o* oldu. Kadınlığım (*Weiblichkeit*) böylece zarar görmedi. Kadın yazarları küçümsemek gibi bir tavrım olmasa da, kadın bir yazar olarak arzı endam etmek beni mutsuz ediyor. Ruhumda büyük sorunlara yol açıyor.[34]

Oyun yazarı ve romancı Elizabeth Griffith'in kocası Richard'la birlikte kaleme aldığı *Series of Genuine Letters between Henry and Frances* (1757-70) adlı yarı otobiyografi de yayımlamaya dair benzer bir müphem tutum sergiliyordu. Hikâyenin temel kadın karakteri ve bir yazar olan Frances, salt mali gerekçelerle edebi faaliyetini meşrulaştırmaya çalışır: "Yalnızca övgü için yazmak gibi bir tutkum olmadı hiçbir zaman; ilk başta, rızam olmadan yazmaya sürüklendim ve hâlâ bir edebi adın kadınlığa yakışmayan kibirliliğine o kadar nefretle yaklaşıyorum ki o kaba pound, şilin, peni kaygısı olmasaydı asla bu işe kalkışmazdım."[35]

Yazar "olarak arzı endam etme" gereği duymadan yazar olma arzusu, dönemin kadın yazarları arasında tercümenin neden böylesine yaygın bir edebi faaliyet olduğunu açıklar. Tercüme bir kadına görünüşte kendisine ait olmayan bir sesle yazma olanağı veriyordu. Görünüşte pasif ve tarafsız bir edebi aracı olarak kadın çevirmen, başlı başına bir yazar olarak olduğundan daha mütevazı ve kendini silikleştirici görünebiliyordu. 18. yüzyıl kadın çevirmenlerle doludur: İngiltere'de Elizabeth Carter, Epiktetus çevirisiyle şöhrete kavuşmuş ve neredeyse 1.000 pound kazanmıştı, Sarah Fielding Zenophon çevirisiyle benzer bir üne kavuşmuştu ve Mary Wollstonecraft çeşitli Almanca çeviriler yayımlamıştı. Almanya'da 1730'lardan 1740'lara kadar Luise Adelgunde Gottsched'in eserlerinin çoğu Voltaire, Molière, Pope ve Addison çevirileriydi.

Diğer kadın yazarlar da edebiyat pazarına girişlerini yazılarının ahlaki didaktikliğiyle meşrulaştırıyorlardı. Elbette dönemin yazılarının çoğu ister erkek ister kadın olsun tonu bakımından didaktikti ve edebiyatın erdemi teşvik edip ahlaksızlığı teşhir etmesi gerektiği inan-

---

[34] Aktaran: Eva Walter, *Schrieb oft, von Mägde Arbeit müde: Lebenszusammenhange deutscher Schriftstellerinnen um 1800* (Düsseldorf, 1985), s. 50.

[35] Aktaran: Susan David Bernstein, "Ambivalence and Writing: Elizabeth and Richard Griffith's *A Series of Genuine Letters between Henry and Frances*", *Eighteenth-Century Women and the Arts* içinde, haz. Keener ve Lorsch, s. 270.

cı Aydınlanma eleştirisinin ortak bir temasıydı. Fakat kadın yazarlar zaman zaman ahlakçılıklarıyla gericiliğe kayıyorlardı, sanki yazılarıyla kamunun önüne çıkmak, onları kendi kişisel erdemleri hakkındaki şüpheleri savuşturmaya zorlamıştı. Çalışmalarında olduğu gibi hayatlarında da yeteneklerini ve bilgi birikimlerini tevazu ve rikkat sergileyerek dengelemeye çalışıyorlardı. Tevekkeli değil, "mavi çoraplı" tabiriyle iffetfüruşluk eşanlamlı hale gelmişti. Kelimenin bu anlamını esinleyen 18. yüzyıl İngiliz kadınları yazılarında ya da davranışlarında kadın erdemi hakkında soru işareti uyandırabilecek şeylerden özenle kaçınmışlardı. Almanya'da buna bir örnek, erdemli kadınlar üzerine romanlarıyla üst orta sınıf kızlar, eşler ve anneler için örnek insanlar sunmayı amaçlayan Sophie LaRoche idi. LaRoche'un *History of Fräulein von Sternheim*'ının önsözünde, akıl hocası Wieland yazarın alçakgönüllülüğünü romanın ahlaki yararıyla yan yana vurgulama gereği duymuştu. LaRoche, diye yazıyordu Wieland ilk baskının önsözünde, "hiçbir zaman başkaları için yazmayı ya da bir sanat eseri üretmeyi düşünmemişti."[36]

Dolayısıyla edebi kamusal alanda kadın yazarların konumu çelişkiliydi. Geleneksel kadın anlayışlarına bağlı kalarak saygınlıklarını korumaya çabaladıkları oranda, edebi kamusal alana girişleri egemen kadın ideallerine meydan okumaktan ziyade onu yeniden üretmeye daha yakındı. İngiltere'de Elizabeth Rowe ve Penelope Aubin, ya da Fransa'da Madam de Tencin gibi birçokları ana babanın sözünü dinleme, evlilikten önce bekâret ve kocaya itaat vaaz ediyordu. Almanya'da Helene Unger ve Caroline de la Motte Fouqué gibi birçok kadın yazar, kadınların kamusal hayatta aktif bir rol almaları gerektiğine inanmıyorlardı. Bu kadın yazarlar için saygınlıklarını ve kadınlıklarını tehlikeye atmadan matbaa kültürüne katılmak yalnızca var olan kadınlık uzlaşımlarına uymayı değil, aynı zamanda bunların özel olarak, yoğun bir şekilde propagandasını yapmayı da gerektiriyordu. 18. yüzyıl edebi kamusal alanı bu uzlaşımları güçlendirdiği oranda, kadın yazarlığını bastırmaktan ziyade besleyerek yapıyordu. Kısa vadede kadınların 18. yüzyılın edebi kamusal alanına girişleri onları eve ve yatak odasına kapatan kültürel yapı pahasına gerçekleşebilirdi. Fakat uzun vadede, kadınların edebi görünürlükleri onlara bu yapıya meydan okumak için gerekli araçları da sağlamıştı. 18. yüzyılın edebi kamusal alanı içsel olarak ne kadın düşmanıydı ne de feministti. Geleneksel kadın anlayışlarını yeniden üreten kadın yazarlar doğurduğu gibi, bu görüşlere meydan okuyan başkaları-

[36] Aktaran: Barbara Becker-Cantarino, *Der lange Weg zur Mündigkeit: Freu und Literatur (1500-1800)* (Berlin, 1987), s. 287.

nı da yaratacaktı: Mary Wolstonecraft mesela.

KAYNAKÇA NOTU

18. yüzyıl İngilteresinde yazarın konumu hakkında, Alvin Kernan'ın *Samuel Johnson and the Impact of Print*'i (Princeton, 1987) zihin açıcı bir değerlendirme sunmaktadır. A. S. Collins, *The Profession of Letters: A Study of the Relation of Author to Patron, Publisher, and Public 1780-1832* (New York, 1929); Collins, *Authorship in the Days of Johnson* (Londra, 1928) ve J. W. Saunders, *The Profession of English Letters* (Londra ve Toronto, 1964). Elyazması yayınlar hakkında yazdıklarım için, bkz. Harold Love, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford, 1993). Londra'daki Grub Sokağı için Pat Rogers'ın eserinden yararlandım, *Grub Street: Studies in a Subculture* (Londra, 1972).

Fransa için, Alain Viala'nın *Naissance de l'écrivre in: sociologie de la littérature à l'âge classique* (Paris, 1985) 17. yüzyıl yazarlarının toplumsal arka planlarını ve muhitini incelemektedir. 18. yüzyıl için, Robert Darnton'ın önemli eseri, araştırmacıların Fransız yazarları ile Aydınlanma ve Devrim arasındaki ilişkiye dair anlayışlarını temelden değiştirmiştir. Hepsinden önce, bkz. *Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, 1982). Ayrıca bkz. aynı yazardan *Business of Enlightenment: A Publishing History of the* Encyclopédie *1775-1800* (Cambridge ve Londra, 1979), Fransız Aydınlanması'nın yayıncılık dünyasına yeni bir ışık tutmuştur. 18. yüzyıl Fransasında yazarlık koşullarının özlü bir tahlili için, Darnton, "The Facts of Literary Life in Eighteenth-Century France", Keith Baker (haz.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* içinde, cilt 1: *The Political Culture of the Old Regime* (Oxford ve New York, 1987), aynı şekilde yararlıdır. Darnton'ın görüşlerine dair yakın döneme ait bir eleştiri için, bkz. Elizabeth L. Eisenstein, *Grub Street Abroad: Aspects of the French Cosmopolitan Press from the Age of Louis XIV to the French Revolution* (Oxford, 1992). Darnton ve eleştirmenleri hakkında, ayrıca bkz. *The Darnton Debate: Books and Revolution in the Eighteenth Century* içindeki denemeler, haz. Haydn T. Mason, Voltaire ve 18. Yüzyıl Üzerine İncelemeler, 359 (Oxford, 1998). Dena Goodman'in *Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*'ı (Ithaca ve Londra, 1994) Fransız yazarları için salonun önemini göstermektedir; kendisinin görüşlerini Altıncı Bölüm'de daha ayrıntılı olarak ele aldım. Fransız yazarlarının toplumsal konumuna dair danıştığım diğer eserler arasında, Alan Charles Kors, *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris* (Princeton, 1976); John Lough, *Writer and Public in France: From the Middle Ages to the Present* (Oxford, 1978); Haydn Mason, *French Writers and Their Society 1715-1800* (Londra, 1982); David Pottinger, *The French Book Trade in the Ancien Régime* (Cambridge, 1958); Hans Ulrich Gumbrecht, Rolf Reichardt, ve Thomas Schleich, "Für eine Sozialgeschichte der französischen Aufklärung", Hans Ulrich Gumbrecht ve diğ. (haz.), *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich* içinde, cilt 1 (Münih ve

Viyana, 1981) vardır.

Almanya'da yazarlık için, Hans Erich Bödecker'in henüz yayımlanmamış olan "Autoren, literarischer Markt, und Publikum im 18. Jahrhundert in Deutschland" başlıklı denemesine çok şey borçluyum. Ayrıca bkz. Hans Haferkorn, "Zur Entstehung der bürgerlich-literarischen Intelligenz und des Schriftstellers in Deutschland zwischen 1750-1800 (Stuttgart, 1974). İngilizcede W. H. Bruford'un eski eserleri hâlâ yararlıdır, bkz. *Germany in the Eighteenth Century: The Social Background of the Literary Revival* (Cambridge, 1968) ve *Culture and Society in Classical Weimar, 1775-1806* (Londra, 1962). İmparatorlukta edebiyat üretiminin koşullarına dair, ayrıca bkz. *Book Production, Fiction, and the German Reading Public 1740-1800* (Oxford, 1974). Henri Brunschwig'in *Enlightenment and Romanticism in Eighteenth-Century Prussia*'sı (çev. Frank Jellinek, Chicago ve Londra, 1974) Alman yazarları arasında Aydınlanma'nın gerileyişini kariyer fırsatlarının azalışına atfetme yönünde canlı ama çok da ikna edici olmayan bir girişimdir. Aydınlarla *Aufklärung* arasındaki ilişkiye dair daha incelikli bir çalışma için, bkz. Anthony J. La Vopa, *Grace, Talent, and Merit: Poor Students, Clerical Careers, and Professional Ideology in Eighteenth-Century Germany* (Cambridge, 1988). La Vopa'nın "Herder's Publikum: Language, Print, and Sociability in Eighteenth-Century Germany"si, *Eighteenth-Century Studies* 29 (1995) Alman yazarlarıyla kendi okur kitleleri arasındaki muğlak ilişkiyi irdelemektedir. Benjamin W. Redekop da aynı konuya odaklanır, *Enlightenment and Community: Lessing, Abbt, Herder, and the Quest for a German Public* (Montreal ve Kingston, 2000), ama maalesef çalışmam tamamlandıktan sonra elime geçti.

Malik yazarlık kavramının ortaya çıkışına dair, yakın dönemde yayımlanan birkaç eserden yararlandım. Fransa örneğinde, Carla Hesse'nin önemli eserini temel adım, *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris, 1789-1810* (Berkeley, 1991); Almanya için Martha Woodmansee'nin "The Genius and the Copyright: Economic and Legal Conditions of the Emergence of the 'Author'", *Eighteenth-Century Studies* 17 (1984) eserinin elzem olduğunu düşünüyorum. Ayrıca bkz. Reinhard Wittmann, *Geschichte des deutschen Buchhandels* (Münih, 1991) ve Wittmann, "Der gerechtfertigte Nachdrucker? Nachdruck und literarisches Leben im 18. Jahrhundert", Giles Barber ve Bernhard Fabian (haz.), *Buch und Buchhandel in Europa im 18. Jahrhundert* içinde (Hamburg, 1981). İngiltere'de telifin kökenleri hakkında, bkz. Mark Rose, "The Author as Proprietor: Donaldson *v.* Becket and the Genealogy of Modern Authorship", *Representations* 23 (1988). Reinhart Siegert'in *Aufklärung und Volkslektüre*'si (Frankfurt, 1978) Dudolf Zacharias Becker'in popüler elkitabının yayımlanma maceralarının izini sürmektedir.

18. yüzyılda kadın yazarları hakkında şu an önemli bir külliyat oluşmuş durumdadır. İngiltere için, bkz. Janet Todd, *The Sign of Angelica: Women, Writing, and Fiction 1660-1800* (Londra, 1989) ve Cheryl Turner, *Living by the Pen: Women Writers in the Eighteenth-Century* (Londra, 1992). Catherine Gallagher, *Nobody's Story: The Vanishing Acts of Women Writers in the Marketplace 1670-*

1820 (Oxford, 1994) ve Kathryn Shevelow, *Women and Print Culture: The Construction of Feminity in the Early Periodical* (Londra ve New York, 1989) İngiliz kadın yazarların edebiyat pazarıyla olan muğlak ilişkisini vurgulamaktadır. Edebiyat üretimi ve dağıtımının her kademesinde kadınların yaygın katılımı hakkında, bkz. Paula McDowell'ın ilginç çalışması *The Women of Grub Street: Press, Politics, and Gender in the London Literary Marketplace* (Oxford, 1998). Londra gazeteciliğinde kadınların rolü Alison Adburgham'ın *Women in Print: Writing Women and Women's Magazines from the Restoration to the Accession of Victoria* eserinde de incelenmektedir (Londra, 1972).

18. yüzyıl Fransasında kadın yazarlara dair, Elizabeth C. Goldsmith ve Dena Goodman'in yayına hazırladığı *Goingdames Public: Women and Publishing Early Modern France* içindeki yazılar (Ithaca ve Londra, 1995) çok kapsamlı ve içgörülüdür. *Journal des Dames*'e dair izahımda, Nina Rattner Gelbart'ın *Feminine and Opposition Journalism in Old Regime France* (Berkeley, 1987) eserinden yararlandım. Ayrıca Suzanna Van Dijk'in *Traces de femmes: présence féminine dans le journalisme français du XVIIIe siècle*'ına da başvurdum (Amsterdam ve Maarsen, 1988).

18. yüzyıl Almanyasında kadın yazarlara dair kısa bir değerlendirme yazısı için, bkz. Leslie Sharpe, "The Enlightenment", *A History of Women's Writing in Germany, Austria, and Switzerland* içinde, haz. Jo Catling, (Cambridge, 2000). Barbara Becker-Cantarino'nun *Der lange Weg zur Mündigkeit: Frau und Literatur (1500-1800)*'undan özellikle yararlandım (Berlin, 1987) ve Eva Walter, *Schrieb oft, von Mägde Arbeit müde: Lebenszusammenhänge deutscher Schriftstellerinnen um 1800* (Düseldorf, 1985). Sophie La Roche için, bkz. Monika Nenon, *Autorschaft und Frauenbildung: das Beispiel Sophie von la Roche* (Würzburg, 1988) ve Christa Baguss Britt tarafından LaRoche'un *History of Lady Sophia Sternheim*'ına yazılan "Sunuş" yazısı (New York, 1991). 18. yüzyıl Alman gazeteciliğinde kadınların rolü için, bkz. Edith Krull, *Das Wirken der Frau im frühen deutschen Zeitschriftenwesen* (Berlin, 1939).

5 | SARAYLARDAN TÜKETİCİLERE: TİYATRO SEYİRCİLERİ

Aydınlanma kültürünün diğer alanlarında olduğu gibi, tiyatroda da kamu yeni bir önem kazanmıştı. Bir defa, birçok tiyatro koltuk kapasitesini artırmıştı. Londra'nın en meşhur tiyatrosu olan Drury Lane, 1732'de yaklaşık bin kişiyi ağırlayabiliyordu. 1762'de genişletme sayesinde 2.360 kişiyi, 1792'de bir diğer tadilattan sonra ise 3.600 kişiyi ağırlayacak büyüklüğe ulaşmıştı. En büyük rakibi olan Covent Garden da benzer bir genişleme yaşadı. 1782'deki tadilatla seyirci kapasitesi 1.335'ten 2.170'e çıktı; 1792'deyse bir başka genişleme daha oldu ve kapasite 3.013'e çıktı. Paris'in önde gelen sahnesi Comédie Française'e 1715-1750 yılları arasında yılda ortalama 117 bin seyirci geliyordu. 1750-1770 arasında bu rakam 165 bine çıktı ve devrime kadar artış devam etti.[1]

Tiyatro seyircilerini daha görünür hale getiren şey yalnızca seyirci kitlesindeki artış değildi. Nasıl "kamuoyu" siyasal alanda nihai hakem olarak görülmeye başladıysa, aynı şekilde tiyatro üzerine yazanlar da seyirci kitlesini nihai beğeni uzmanı olarak görmeye başlamışlardı. Londra'nın *Daily Journal*'ındaki bir eleştirmen, kamunun sahnedeki egemenliğini bir ön kabul olarak alıyordu: "Genel anlamda seyirci kitlesini sahnenin gerçekten yöneticisi olarak görmek gerekir, zira hangi oyuncuların ve hangi oyunların oynayacağına tiyatronun sahibi karar verse de, eğer seyirci kitlesi ondan farklı düşünürse hemen onu kendi görüşüne çekecektir."[2] 18. yüzyıl siyasal söyleminde çok yaygın olan

---

[1] Rakamlar için, bkz. Harry Willia Pedicord, *The Theatrical Public in the Time of Garrick* (New York, 1954), s. 6; Joseph Donohue, "The London Theater at the End of the Eighteenth Century", *The London Theater World, 1660-1800* içinde, haz. Robert D. Hume (Carbondale ve Edwardsville, Illinois, 1980), s. 366; John Lough, *Paris Theatre Audiences in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Londra, 1959), s. 173-74.

[2] Aktaran: Leo Hughes, *The Drama's Patrons: A Study of the Eighteenth-Century London Audience* (Austin ve Londra, 1971), s. 11.

yüce mahkeme olarak kamu metaforu, tiyatroya atıfla da sık sık kullanılıyordu. Londra'da yayımlanan *Theatrical Guardian* 1791'de şöyle yazıyordu: "Kamu, erkek ya da kadın oyuncunun önüne çıkıp yargılanacağı yegâne jüridir. Bu icracının çabalarına onay ve alkış damgasını vurduktan sonra, artık temyiz yolu kapalıdır."[3]

İcralarda prolog ve epiloglardan yararlanılması kamunun tiyatrodaki gücünün tanındığını gösteriyordu. Özellikle de Londra sahnesinde yaygın olan, bu şekilde seyirciye doğrudan seslenme durumu, popüler olup sık sık icranın başında ya da sonunda seyirciler tarafından talep ediliyordu. Oyuncular seyirciyi pohpohlamak için bu araçtan sık sık yararlanıyorlar ve böylece kamunun yargı gücünü zımnen kabul etmiş oluyorlardı. Samuel Johnson'ın Drury Lane'de 1747 tiyatro sezonunun açılışı için yazdığı meşhur bir prologda, önlü oyuncu David Garrick kamunun egemenliğini tanımıştı:

> Ne kaderimizi ne tercihimizi sansür belirlesin
> Sahne bir tek kamunun sesini yükseltsin.
> Tiyatronun yasalarını tiyatroya gelenler verir,
> Biz haz vermek için yaşayanlar, yaşamak için haz vermelidir.

Samuel Johnson tarafından Oliver Goldsmith'in *Good-Natured Man*'ine (1768) yazılan epilog, oyun yazarı ile kamu arasındaki ilişkiyi siyasetçi ile oy verenler arasındaki ilişkiye benzetiyordu:

> Devlet adamı da yazar da sıkıntılıdır
> Biri seçim bölgesine oynar, diğeri çukura
> Güç ve ün peşindeki adaylar
> Aynı umudu, korkuyu ve isteği taşırlar.[4]

Fakat kamunun tiyatrodaki egemenliğinin sonuçlarına dair görüşler en az siyasi ve edebi alanda olduğu kadar karışıktı. Bazıları tiyatro seyircisinden bahsederken, aydınlanmacı gazetecilerin okur kitlesi hakkında ya da devlet adamlarının "kamuoyunu" överken kullandıkları bir ton tutturuyordu. Aydınlanma filozoflarından Grimm, Fransız tiyatro seyircisi hakkında hiçbir siyasal meclisin "bizim parterimizden daha adil, daha kesin ve daha dakik" bir yargıya sahip olmadığını söylüyordu.

---

[3] Aktaran: *A.g.e.,* s. 5.

[4] Alıntılar için, bkz. Benjamin Victor, *A History of the Theatres of London and Dublin, from the Year 1730 to the Present Time*, 2 cilt (Londra, 1761), I:86; ve Hughes, *The Drama's Patrons*, s. 5.

Fakat başka bir kesim için ise, kamunun sahnedeki egemenliği bu gücün sonuçlarından duyulan kaygıyla iç içe geçmişti. Bu eleştirmenler tiyatro seyircisini, bir dediği bir dediğini tutmaz, keyfi ve kaprisli olarak görüyordu. Voltaire oyun yazarı olarak muazzam bir başarı elde etmiş olmasına karşın, kamuya sinizmle yaklaşıyordu: "Kim? Kamu mu? Bu tutarsız hayalet, yüz ayrı sesi olan bu canavar, bu insanı yutan Kerberus..." Keza Alexander Pope tiyatro seyircisine "çukurun çok başlı canavarı" derken, ya da sonradan oyun yazarı Elizabeth Inchbald ahlaki tekâmüldense kaba gösteriyle ilgilenen bir tiyatro seyircisinin sahip olduğu despotik güçten yakınırken benzer imgelerden yararlanıyorlardı. Oyun yazarı, diye yazıyordu Inchbald 1807'de, "seyircinin kölesidir.... Onların beğenilerini ve önyargılarını düzeltmek için değil, mizah konusu yapmak için dikkate almalıdır."[5]

Bu tür eleştiriler temel bir gerçeğe işaret etmektedir: Tiyatro seyircileri tek tip değildi. Pope'un sözleriyle, tiyatro seyircisi "çok başlı bir canavar"dı ve toplumsal görünümü nerede oturduğuna (ya da ayakta durduğuna) göre değişiyor ve bileşimi günden güne, hatta çoğu zaman saatten saate farklılık gösteriyordu. Seyirci kitlesinin amorf, değişken niteliği modern tiyatronun, erişim olanağı toplumsal statüye değil, bilet fiyatına bağlı olan kamusal ve ticari bir sahneye evriminin doğal sonucuydu. Çoğu Aydınlanma eleştirmeni kamusal sahneden yanaydı, zira tiyatroların halkı eğitecek ve ilerletecek güce sahip olduğuna inanıyorlardı. Fakat ticari tiyatroların erişim olanağı, beğenileri "yüksek" ve "düşük" sahne arasındaki sınırları görmezden gelerek, hatta silerek eleştirmenlerin tiyatroya atfettikleri didaktik işlevi yok etmekle tehdit eden bir seyirci kitlesi yaratmıştı.

Bu bölüm, öncesinde güvenilmeyen ve nefretle bakılan tiyatronun Aydınlanma döneminde ahlaki açıdan icazet almasıyla nasıl olumlu bir kamusal rol edindiğini ele alarak başlıyor. Ardından ilk modern sahnenin başlangıçta mutlakıyetçi sarayla bağlantılı, ama ardından giderek ticari kamusal tiyatrolara bağlı hale gelen bir kurum olarak gelişiminin izini sürüyorum. Daha sonra, 18. yüzyılda Londra, Paris ve Viyana'da kamusal sahnenin gelişimine bakarak, bölümün geri kalan kısmında bu ticari kamunun yol açtığı ikilemleri ve eleştirmenlerle reformcuların bunlarla nasıl uzlaşmaya çalıştıklarını ele alıyorum.

---

[5] Yukarıdaki alıntılar için, bkz. Henri Lagrave, *Le théâtre et le public à Paris de 1715 à 1750* (Paris, 1772), s. 552 (Grimm), s. 546 (Voltaire); Hughes, *The Drama's Patrons*, s. 86 (Pope); Ellen Donkin, *Getting into the Act: Women Playwrights in London 1776-1829* (Londra ve New York, 1995), s. 5 (Inchbald).

SAHNENİN MEŞRULUĞUNU KAZANMASI

İster yararlı ister zararlı olarak görülsün, 18. yüzyıl tiyatro seyircisine atfedilen önem, tiyatronun modern çağın başlarında edindiği kültürel önemin belirtisiydi. Eğlence ve sosyalleşme merkezleri olarak tiyatroların yükselişi, 18. yüzyılın başlarında gelişen daha geniş bir sürecin parçasıydı: Boş zamanın ticarileşmesi. Bu sürecin parçası olan diğer eğlence ve sosyalleşme merkezlerinde olduğu gibi (İngiltere'deki Bath ya da Almanya'daki Bad Pyrmont gibi kaplıcalar, Londra'daki Vauxhall, Viyana'daki Prater gibi zevk bahçeleri, Paris'te Palais-Royale civarındaki kafeler ve müzikholler gibi) 18. yüzyılın ticari amaçlı kamu tiyatroları, hamilikleri toplumsal statülerine değil, para ödeme kapasitelerine dayalı olan çok çeşitli bir müşteri profiline sahipti.

Kent eğlencesindeki çeşitli değişimler, ticarileşmiş eğlence ve sosyalleşme merkezlerinin büyümesini teşvik etmişti. Bunlardan biri, ilk patlak verdiği dönem olan 14. yüzyılın ortasından 18. yüzyıla kadar Avrupa'nın çoğunu kasıp kavuran vebanın sonlanmış olmasıydı. Londra son salgını 1665-1666'da, Paris 1668'de, Viyana ise 1713-1714'te yaşamıştı. Yerel yönetimler geleneksel olarak salgınlara kamusal eğlenceleri yasaklayarak yanıt vermişlerdi ve son derece hareketli bir grup olan oyunculara özellikle hastalık taşıyıcısı olarak şüpheyle bakılıyordu. Fakat salgın dönemleri giderek azalıp, sonunda tamamen ortadan kalkınca, tiyatrolar ve kamusal eğlenceler genel olarak artık eskisi gibi tehlike barındırmıyordu. Bunun sonucu insanların sosyalleştikleri ve eğlence aradıkları kamusal uzamlar ve kurumların artması olmuştu.

18. yüzyılda eğlencenin ticarileşmesi açısından daha da önemlisi sokak aydınlatmalarında kaydedilen ilerlemelerdi.[6] Hükümetler 17. yüzyılın sonunda sistemli şekilde sokak ışıklandırmasına geçmeden önce, suç korkusu ve karanlık, dolambaçlı sokakların tehlikeleri insanları karanlık çöktükten sonra dışarı çıkmamaya ya da en azından evlerinden çok uzaklaşmamaya itiyordu. Londra ya da Paris gibi büyük şehirlerde, durumu müsait olanlar karanlık çöktükten sonra şehirde dolaşmaya cesaret ettiklerinde meşale taşıyıcısı kiralıyorlardı. Fakat meşale taşıyıcıları ancak asgari koruma sağlıyorlardı, özellikle de yeraltı suç dünyasıyla bizzat bağlantılı oldukları düşünüldüğünde. 16. yüzyılda bazı şehirler bina sahiplerine konutlarının ikinci kat pencerelerinin altına fener/lamba yerleştirmelerini zorunlu hale getirdi, ama XIV. Louis 1667'de

[6] Bu konudaki açıklamalar için, bkz. Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: the Industrialization of Light in the Nineteenth Century*, İng. çev. Angele Davies (Berkeley, 1988).

Paris sokaklarına düzenli aralıklarla lambalar koyulmasını emredince, Fransız başkenti sokaklarda merkezi ışıklandırma sistemine sahip olan ilk Avrupa şehri olmuştu. Paris'e 2.700 lamba yerleştirilmişti; bu rakam 1700'e gelindiğinde neredeyse iki katına çıkacaktı. 1750'ye gelindiğinde Paris sokaklarını yaklaşık 8 bin mumlu fener aydınlatıyordu. Ayrıca lens ve reflektörler kullanılması sayesinde sokak ışıklandırmaları daha da nitelikli hale gelmişti. 1760'larda *réverbère* [sokak lambası] adı verilen etrafına reflektörler yerleştirilmiş gaz lambalarının geliştirilmesi daha da ilerleme kaydedilmesini sağladı. Gazla çalışan lambalar 17. yüzyılın sonunda İngiliz kentlerinde zaten kullanıyordu, ama Londra, görece âdemimerkeziyetçi yerel yönetiminden ötürü, 1730'lara kadar standart bir sokak ışıklandırması sistemine sahip değildi.

Sokak ışıklandırmalarındaki ilerlemeler artık karanlık ve gecenin daha az engel oluşturduğu kent sosyalleşme alanlarını ve olanaklarını çoğalttı. Karanlık çöktükten sonra Paris bulvarlarının vodvillerini, Palais Royale'in kafe ve dükkânlarını ya da Londra'daki Vauxhall ve Ranelagh'nın zevk bahçelerini dolduran insan seli, aydınlanmış sokaklar ve parklar olmadan hayal bile edilemezdi. Bugün gece hayatı adını verdiğimiz şeyin yaratılmasında sokak ışıklandırmasının rolü, 18. yüzyıl tiyatrolarının giderek geç saate alınan oyun saatlerine bakarak da anlaşılabilir. Restorasyon Dönemi Londra'sında tiyatro oyunları genelde öğleden sonra üç civarında başlardı, oysa 18. yüzyılın sonunda başlangıç saati genelde 6.30 civarıydı. Benzer şekilde 16. yüzyıl sonunda Paris'te kralın bir kararnamesi oyunların öğleden sonra 4.30'da bitmesini emrederken, 18. yüzyıl sonunda oyunlar genellikle gece 10 civarında sonlanıyordu. Tiyatroların 18. yüzyıl boyunca giderek daha geç saatte açılması, mesai saatlerine takılanların, hepsinden öte de zanaatkârların ve emekçilerin tiyatroya gitmelerini kolaylaştırmıştı.

Fakat 18. yüzyıl kent kültüründe tiyatronun öne çıkması, asırlık geleneklerde cisimleşmiş dini düşmanlıkla boğuşan bir kurumun manevi itibarının iade edilmesi anlamına da geliyordu. Hıristiyanlığın tiyatro sahnesine düşmanlığının kökleri antikçağın sonlarına dayanır. O dönemde Tertullian, Aziz Augustinus ve John Chrysostom gibi kilise büyükleri tiyatroyu paganlıkla bir tutmuş ve Roma sahnesini ahlaksız ve putperest olduğu gerekçesiyle mahkûm etmişlerdi. Sonuçta Roma tiyatrosunun hamisi, sunağı geleneksel olarak sahnenin sağında yer alan şarap tanrısı Baküs'tü ve 4. ve 5. yüzyılda bazı kilise konseyleri oyunları izleyen ya da oynayanlara aforoz tehdidinde bulunmuştu. Bu düşmanlık kilisenin gizem oyunları ve dini dramalara destek vermeye başladığı ortaçağda hafiflemişti, ama Hıristiyanlığın ilk tepkilerine damgasını vu-

ran düşmanlık hiçbir zaman tamamen dinmemiş ve aslında 17. yüzyılda yeniden canlanmıştı. Dönemin iki meşhur oyun yazarı olan Calderón ve Racine, dini kaygılardan ötürü bir süreliğine sahne kariyerlerini bırakmışlardı: Tiyatronun günahkâr ve din dışı şeylerle ilişkilendirilmeye devam ettiğinin bir kanıtıdır bu.

Bu tiyatro karşıtı kampanyanın yeniden canlanmasının arkasındaki esas itki, Protestanlık ile Katoliklik içindeki reform hareketlerinden gelmişti. İngiltere'de Püritenler, Prusya'da Pietistler, Fransa'da da Jansenciler tiyatroyu birçoklarının romanı mahkûm etmesiyle aynı nedenlerden ötürü mahkûm etmişlerdi: İkisi de duyguları harekete geçiriyordu, yalan ve hayaller üzerine kuruluydu ve müminleri ruhu kurtarma görevinden uzaklaştırıyordu. Bu saldırılar genellikle sonuç veriyordu; 1642-1658 arasında Londra'da Püritenlerin tiyatroları kapatmaları bu örneklerden yalnızca biridir. Prusya'daki Halle Üniversitesi'nin Pietist ilahiyatçıları 1700-1745 arasında şehirdeki oyunları yasaklatmayı başarmışlardı ve 18. yüzyıl Fransasında Katolik papazlar oyuncuları düzenli olarak sakrament ayininden mahrum bırakıyorlardı. Molière 1673'te ölüm döşeğindeyken bu haktan mahrum bırakılmış ve ancak kralın devreye girmesi sonucu bir Hıristiyana yaraşır şekilde defnedilmişti. Tiyatro düşmanlığı dini fanatiklerle sınırlı değildi. Alman aydınlanmasının kalesi olan Göttingen Üniversitesi'nde bile, kentte oyuncuların varlığının öğrencilerin ahlakını bozacağı korkusuyla, profesörler 1746-1784 arasında komedyaların sahnelenmesini yasaklamışlardı. Rousseau'nun 1758'de D'Alembert'e yazdığı ve Cenevre'de bir kamu tiyatrosu kurma planlarını eleştirdiği ünlü mektup da, tiyatro düşmanlığının Aydınlanma ile birlikte kaybolmadığını göstermektedir. Rousseau tiyatro aleyhinde geleneksel görüşleri özetlemekten öteye geçmemiş olsa da, bu saldırı görüşlerin ne denli köklü olduğunu göstermektedir.

Ne var ki Rousseau'nun polemiğinin dikkat çekmesinin esas nedeni, tiyatroların kentin kültürel manzarasının ayrılmaz parçası haline geldiği bir dönemde son derece sapkın ve aykırı bir görüş olmasıydı. Düşmanlık ne denli derinlere kök salmış olsa da, karşıt eğilimler tiyatronun itibarının iade edilmesini sağlamıştı. Bu eğilimlerden biri tiyatronun 16. ve 17. yüzyılın mezhep çatışmalarında, özellikle de Cizvitlerin dini propagandanın bir aracı olarak tiyatronun koyu destekçileri olduğu Katolik Avrupa'da önemli bir rol oynamaya başlamış olmasıydı. Özellikle de Bavyera'da ve Avusturya Habsburglarının topraklarında, Protestanlık karşıtı kampanya çok yoğun bir şekilde yürütülmüş olduğundan, Cizvit oyun yazarları sarayda ya da üniversitelerde ve okullarda sahnelenmek üzere oyunlar yazmışlardı. Burada elbette Cizvit okul tiyatrosu

ile Aydınlanma sahnesi arasında büyük bir uçurum vardı, ama Cizvitlerin tiyatroya atfettikleri önemli pedagojik işlev, meşru bir eğlence aracı olarak yerleşmesine yardımcı olmuştu. Örneğin 18. yüzyılda Viyana'da tiyatronun serpilip gelişmesi büyük oranda Cizvit tiyatrosu geleneklerinden besleniyordu.

Daha seküler bir perspektiften bakıldığında, tiyatronun Aydınlanmacı savunucuları tiyatroya büyük bir ahlaki işlev yükleyerek tiyatronun itibarını iade etmişlerdi. İngiltere'de belirleyici olan, Restorasyon tiyatrosunun ahlakdışı kinizmini mahkûm eden, ama tiyatroyu kaldırmaktansa ıslah etmeyi savunan Addison ve Steele'di. David Garrick oyuncu ve tiyatro yönetmeni olarak kariyerini sahneyi ahlaki açıdan saygın bir yer haline getirmeye adamıştı. Drury Lane'in yöneticisi olarak (1747-1776), bıkıp usanmadan savunduğu Shakespeare de dahil olmak üzere eski yazarların oyunlarında ahlaken sorunlu gördüğü kısımları düzenli olarak değiştirmiş ya da kesmişti. Duygusal dramaları ve komedyaları 1760'lardan yüzyılın sonuna kadar Londra sahnelerinde revaçta olan Richard Cumberland, oyun yazarının "ahlaksızlığa ve yozlaşmışlığa asla taviz vermemesi gerektiğine, ... aksine insan doğasının güzel yüzünü kamuya göstermek" gibi bir ahlaki yükümlülüğü olduğuna inanıyordu. Fransız tiyatro teorisyenleri için de tiyatronun ahlaki ve didaktik değeri aynıydı. Voltaire'in 1733'te dediği gibi, "ben tragedyayı ve komedyayı erdem, akıl ve edep konusunda verilen dersler olarak görüyorum." Diderot açısından her türlü tiyatro eserinin hedefi "erdeme sevgiyle, ahlaksızlığa dehşetle yaklaşılmasını sağlamak" olmalıdır. Nitekim Mercier de aynı şeyi vurguluyordu: "Ahlaksızlığı düzeltmeyen bir komedya eseri kötü komedyadır." Almanya'da bu ahlaki söylem, tiyatroyu ortak bir dil ve kültürü beslemenin aracı olarak gören rüşeym halinde bir yurtseverlik rengi taşıyordu. Lessing'in 1767'deki "tiyatro ahlak dünyasının okulu olmalıdır" beyanı, Hamburg'da bir Alman "ulusal" tiyatrosu kurma çabalarının olduğu bir dönemde gelmişti. Schiller'in 1784'teki ünlü "Yerleşik Bir Sahne Neler Başarabilir?" hitabı da sahneyi Alman ulusal ruhunu geliştirebilecek bir ahlak taşıyıcısı olarak görüyordu.[7]

[7] Alıntılar için, bkz. L. W. Conolly, *The Censorship of English Drama 1737-1824* (San Marino, California, 1976), s. 138; Voltaire, *Lettres choisies*, haz. Raymond Naves (Paris, 1963), 50; Diderot, "Entretiens sur le fils naturel, "*Oeuvres Esthétiques* içinde, haz. Paul Vernière (Paris, 1963), s. 152; Eleanor F. Jourdain, "Die Theaterkritik im 18. Jahrhundert", *Das französische Theater des 18. Jahrhunderts* içinde, haz. Dietmar Riger (Darmstadt, 1984), s. 84; Gottfried Ephraim Lessing, *Hamburgische Dramaturgie* [1767], *Werke* içinde,

TİYATRO VE SARAY

Modern çağın başlarında, özel olarak oyun sahnelemek için tasarlanmış daimi tiyatrolar ilkin 16. yüzyılda ortaya çıktı. Londra'da ilk ticari tiyatroların ortaya çıkışı, Elizabeth dönemi tiyatrosunun gelişimine denk düşer. İngiltere'deki ilk oyun sahnesi olan Red Lion, 1567'de Londra'nın Whitechapel banliyösünde kurulmuştu. Daha sonra, 1576'da *Theatre* adını aldığı Shoreditch'e taşınmış, ardından 1598'de kapanmış ve Globe adıyla (Shakespeare oyunlarının sahnelendiği yer) yeniden açılmıştı. Globe'un rakiplerinden olan Fortune Theater 1600'de açılmış ve bu süre zarfında Blackfriars (1576), The Rose (1587) ve Swan (1595) gibi başka oyun sahneleri de oyunlara ev sahipliği yapmıştı. Fransa'da ilk daimi tiyatro Paris'te 1548'de açılan Hôtel de Bourgogne idi. Tiyatronun sahibi ortaçağda dini oyunlar yazmak için örgütlenmiş bir dini kardeşlik olan Confrérie de la passion idi. Fakat bu kardeşlik Hôtel de Bourgogne'u salt ticari bir işletme olarak görüyordu ve ziyaretçi Fransız ve İtalyan topluluklarına kiralıyordu. 1629'da sahneyi bir Fransız şirketi devralmış ve 1640'lara gelindiğinde tahttan gelen tahsisatla Fransız tragedyasının sahnelendiği esas mekân haline gelmişti. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda ise daimi tiyatrolar Otuz Yıl Savaşı'nın kent yaşamına yıkıcı etkisi, Almancanın edebiyat dili olarak görece geç ortaya çıkışı ve büyük bir ticari sahneyi ayakta tutabilecek Paris ya da Londra gibi bir başkentin olmaması gibi etkenlerden ötürü daha yavaş gelişti. Viyana, Münih ve Dresden gibi saraylar 17. yüzyılda mekânlarına şaşalı tiyatrolar eklemeye başladılar, ama bu tiyatrolar yalnızca belirli bir kesime hitap ediyordu ve kamuya açık değildi.

Daimi tiyatrolar kurulmadan önce oyunlar farklı yerleri dolaşan oyuncu grupları tarafından sahneleniyordu. Genel olarak kamuya hitap eden oyunlar genellikle eğreti kulübelerde ya da balo salonu, Ratskeller [bar, taverna] ve kılıç salonlarında gerçekleşirdi. Fuarlar yaygın mekânlardan biriydi ve 18. yüzyıl boyunca da öyle kaldı. 18. yüzyıl Londrasında yazın sonlarına doğru St. Bartholomew fuarını ziyaret eden biri herhangi bir gün içinde altı farklı kumpanyayla karşılaşabilirken, Paris'teki Saint-Germain fuar tiyatroları 3 Şubat ile Paskalya haftası arasında oyun sahneliyorlardı. Fuar kumpanyaları oyunlarını yüksek bir platformun üstünde ya da bazıları en fazla 25 sm genişliğinde olan, ip cambazları, hokkabazlar ve kuklacıların olduğu kiralık çadırlarda sahneliyorlardı. Özellikle yetenekli ya da popüler bir kumpanya, zaman zaman sarayda

---

haz. Gerhard Stenzel (Stuttgart, tarihsiz), s. 683.

da oyun sahnelemek üzere davet alırdı. Molière 1658'de XIV. Louis onun kumpanyasını Louvre'a davet edene kadar tiyatro kariyerini yollarda geçirmişti; Michael Daniel Treu'nun (1634-1708) Alman kumpanyası ise Münih'teki Wittelsbach sarayının daimi gözdelerinden biriydi.

Gezgin tiyatrodan daimi tiyatroya geçişte en kritik öğe, mutlakıyetçi sarayın yükselişiydi. Sarayla tiyatro arasında doğal bir benzerlik vardı: Hem düz hem de mecazi anlamıyla sahne, ilk modern hükümdarlara kendi iktidarlarını ve itibarlarını sergileme olanağı sağlayan merkezi bir araçtı. Mutlakıyetçi sarayın siyasal kültürü fevkalade teatraldi, onun derin şifreli ritüelleri otorite ilişkileri ve statü farklılıklarının ifade edilmesi için bir sahne sağlıyordu. Buna uygun olarak saray yaşamının ilk modern tasvirleri sık sık tiyatro metaforuna başvuruyordu. 17. yüzyılın başında Fransa'da bir saray adabı kitabında, "Saray, dünyanın gözleri önünde bulunan mümtaz ve mütemayiz bir tiyatrodur"[8] diye yazarken, eleştirmenler de bazen saray toplumunun yapaylığını vurgulamak için bu metafora başvuruyorlardı. Tiyatronun saraydaki merkeziliğini daha doğrudan ifade eden şey ise, hükümdarların ve aristokratların eğitiminde oynadığı roldü. Sahnede oynamayı öğrenmek saray yaşamının gerekli merasimlerine katılmak için önemli bir hazırlıktı ve genç yaşta prens ve prenseslere sarayda sergilenen oyunlarda roller verilirdi. XIV. Louis küçükken oyunlarda ve balelerde düzenli olarak oynardı, tıpkı yaklaşık yüz yıl sonra II. Joseph'in yaptığı gibi. Tiyatro geleceğin hükümdarına gösteri sanatını, giriş ve çıkışların değerini, vakarla ve zarafetle davranmayı öğretirdi.

Dolayısıyla tiyatro, hükümdarlar için değerli bir eğlence biçimiydi ve birçoğu sarayın içinde ve dışında tiyatroların kurulmasıyla ve desteklenmesiyle yakından ilgilenmişlerdi. Tudorlar ve (ilk başlarda) Stuartlar Londra sahnesinin aktif destekçileriydiler. Nitekim II. Charles da 1640 ve 1650'lerdeki Püriten müdahalesinin ardından bu geleneği devam ettirmişti. Kral Charles, nedimlerinden ikisine (William Davenant ve Thomas Killigrew) şehirde oyun sahneleme hakkı tanımıştı ve Drury Lane onun hükümdarlığı döneminde kurulmuştu. II. Charles sıkı bir tiyatro müdavimi olmanın yanı sıra, tiyatroyu sarayını yüceltmek ve onunla özdeşleştirdiği krallık ideallerini kutlamak için siyasal bir araç olarak öne çıkarmıştı. Yeni oyunların yazılması talimatını vermiş, yabancı oyunların tercüme edilmesini istemiş ve ara ara oyunlar için "sahne düzenlemesi" yapmıştı. Tiyatro ile saray arasındaki bağlar

[8] Eustache du Refuge, Aktaran: Jonass Barish, *The Antitheatrical Prejudice* (Berkeley, 1981), s. 176.

17. yüzyıl Fransasında aynı derecede güçlüydü. Fransa'da IV. Henry ve karısı Marie de Medici sık sık Hótel Bourgogne sahnesini ziyaret ederlerdi; Henry'nin selefi XIII. Louis 1622 Ocak ve Şubat aylarında ziyaretçi bir İtalyan kumpanyasının 23 oyununu izlemişti.[9] Corneille'in hamisi sıfatıyla Fransız tiyatrosunu kendi kraliyetçi kültür programına uyacak tarzda şekillendirmeye çalışan Kardinal Richelieu, Palais-Royale'deki rezidansına bir tiyatro inşa etmesi için Jacques LeMercier'i görevlendirmişti. Fransız sarayının tiyatro konusundaki en önemli adımı, XIV. Louis'nin 1680'de Comédie Française'i kurdurmasıydı. 1680'de var olan üç Paris kumpanyasının birleşmesiyle kurulan Comédie Française, tahttan Fransızca oyun oynama tekelini kaptığı gibi, yılda 12 bin frank mali destek de alıyordu. Bugün hâlâ en eski repertuar tiyatrosu olan Comédie Française, Molière'in komedyalarına olduğu gibi Corneille ve Racine'in tragedyalarına da sahne olmuştu. Tüm Avrupa'da eşi görülmedik bir prestije kavuşmuş ve Fransız sahnesinin üstünlüğünün simgesi haline gelmişti.

Comédie Française'in ya da Restorasyon Dönemi Londrasının ruhsatlı tiyatrolarının aksine, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun saray tiyatroları 18. yüzyılın ortalarına kadar kamuya kapalı kaldı ve yalnızca saraya ve misafirlerine oyunlar sergiledi. Başlangıçta düzenli bir tiyatro sezonu yoktu ve oyunlar doğum günleri ve evlilikler gibi hanedanın özel günlerini anıyor ya da barış antlaşmalarını kutluyordu. Gösterişli dekorları ve genellikle kalabalık oyuncu kadrosuyla Barok opera, özel bir çekiciliğe sahipti ve prensler buralarda şaşalı gösteriler sahnelemek için birbirleriyle yarışırlardı. 1755'te Dresden'de Johann Adolf Hasse'nin *Ezio*'sunda 400 oyuncu ve 8 deve kullanılmıştı. Stuttgart'ta Württemberg saray operasında sahnelenen Nicola Jomelli'nin *Fetonte*'sinde (1768) ise, 86 hafif süvari eri ve 254 piyade eri kullanılmıştı.[10]

Fakat daimi tiyatrolar mutlakıyetçi saraya neredeyse paralel olarak evrilmiş olsa da, bu ikisi arasındaki ilişki 18. yüzyıl boyunca giderek zayıfladı. Sahnenin giderek kendisini sarayın kurumsal gölgesinden çıkarma eğilimi, mutlakıyetçi kültürün doğası gereği nasıl daha kapsayıcı kamusal uzam biçimleri yarattığının bir örneğiydi. Habermas 18. yüzyılın daha açık ve erişilebilir kamusal alanını, sarayın toplumsal yönden

---

[9] Virginia Scott, *The Commedia dell'Arte in Paris, 1644-1697* (Charlottesville, 1990), s. 17.

[10] Manfred Brauneck, *Die Welt als Bihne: Geschichte des europäischen Theaters*, 3 cilt (Stuttgart, 1993-99), I:722; Heinz Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, 10 cilt (Salzburg, 1957-74), IV:590.

dışlayıcı, "temsilî açıklığına" karşıt olarak resmetse de, kamusallığın iki biçimi aslında birbiriyle ilişkiliydi. Mutlakıyetçi gösteri yalnızca içeriden yönetilmiyordu ve ayrıca kitlesi yalnızca saray değildi. Daha geniş bir izleyici kitlesini hedef alıyordu ve mutlakıyetçi gösterinin ölçeği ve görünürlüğü sarayın kendisinden daha büyük bir kamu (kitle) tarafından takdir edilmeyi bekliyordu.

Tiyatro sarayın görece dışlayıcı alanının nasıl daha kapsayıcı sosyalleşme ve eğlence alanları yaratabileceğinin yalnızca tek bir örneğidir. Paris'teki Tuilleries ve Palais-Royal ya da Viyana'daki Prater gibi zevk bahçeleri 16. ve 17. yüzyılda sarayın eklentileri olarak ortaya çıkmıştı. Fakat 18. yüzyılda bu ve diğer zevk bahçeleri, geniş ve farklı kesimlerden izleyiciler çeken kitlesel eğlence ve sosyalleşme merkezleri haline geldi. Tuilleries sarayı ve çevresindeki bahçeler ilkin 1563'te Catherine de Medici tarafından kraliyet ailesi için eğlence meydanı olarak kullanılmak üzere inşa edilmişti. 17. yüzyılda bahçeler Paris aristokrasisine ve üst burjuvazisine açıldı ve 18. yüzyıla gelindiğinde her katmandan insanın sosyalleşmek ve dolaşmak üzere toplandıkları bir yer haline geldi. Daha 17. yüzyılın sonunda Saint-Simon dükü toplumsal farklılıkların silinmesinden yana sıkıntısını anlatıyordu: "Üç zümre bir olmuştur; avam beylere karışmış, hanımefendileri hizmetkârlarından ayırmak zorlaşmıştır."[11] Tahta Richelieu'dan miras kalan Palais-Royal, devrimin arifesine gelindiğinde toplumun her muhitinden insanları çeken gerçek bir alışveriş ve eğlence mekânı haline gelmişti.

İlk kez 18. yüzyılda eğlence ve boş zaman merkezleri olarak gelişmeye başlamış olan kaplıcalar, öncesinde sarayın hâkim olduğu bir mekânın nasıl kamusal ve ticari hale gelebildiğinin benzer bir örneğini sunmaktadır. 18. yüzyılın başında Bath, esasen, kraliyet ailesi ve aristokrat misafirleri için yazın kaçılacak bir yer olarak kullanılıyordu ama sonradan ticari gelişim kaplıcaları çabucak oyun evleri, mesireler, kitapçılar ve kafelerin geniş bir kesime hitap ettiği gelişen bir tatil yerine dönüştürmüştü. Alman kaplıcaları da saraya paralel olarak gelişme göstermiş ve sonradan ticarileşmiş boş zaman merkezleri haline evrilmişlerdi. Orta Almanya'da küçük Waldeck prensliğinde bulunan Bad Pyrmont'ta, yıllık ziyaretçi sayısı 18. yüzyılın başlında 250 civarındayken, 1788'de neredeyse 1.200'e çıkmıştı.[12] Prensliğin başında yer alan

---

[11] Aktaran: Carolyn C. Lougee, *Le Paradis des Femmes: Women, Salons and Social Stratification in Seventeenth-Century France* (Princeton, 1976), s. 71.

[12] Reinhart P. Kuhnert, *Urbanität auf dem Lande: Badereisen nach Pyrmont im 18. Jahrhundert* (Göttingen, 1984).

Waldeck kontları ilk başta kaplıcayı yazlık olarak kullanmışlardı, ama 18. yüzyılın başında kaplıcaların ticari potansiyelini görmeye başlamış ve kaplıca sularını romatizmaya, sinir hastalıklarına ve guta iyi geldiğini iddia ederek başarılı bir şekilde pazarlamışlardı. Bu süreçte kontlar kaplıcayı merkantilist bir işletmeye ve başlıca gelir kaynakları haline dönüştürdüler. 18. yüzyılın ortalarında kaplıca sarayın bir eklentisinden tüm Avrupa'da sosyal ve kültürel imkânlarıyla tanınan bir mekâna dönüştü. Kaplıcanın sosyal merkezi artık saray ve saray bahçeleri değil, ağaçlar dizili gezinti yerinde kitapçılar, kafeler, bir balo salonu, bir tiyatro ve hatta mason locasının bulunduğu kentin kendisiydi. Pyrmont toplumunun kapsayıcılığının belli sınırları vardı: Baloların, kahvaltıların ve pikniklerin birçoğu yalnızca davetle oluyordu ve esas gezi yerini mütecaviz pleblerden uzak tutmak için büyük dikkat gösteriliyordu. Yine de Waldec kontları olabildiğince fazla sayıda müşteriyi çekmenin ticari açıdan çıkarlarına olduğunu görmüşlerdi ve görece rahat bir toplumsal atmosfer yaratmaya çalışıyorlardı. Pyrmont'ta bir kaplıca doktoru olan Heinrich Matthias Marcard şunları söylüyordu: "Pyrmont'ta genel olarak ilişkiler rahat ve bu kuzey enleminde nadir gördüğümüz bir samimiyet var."[13]

Ticarileşmenin mantığı tiyatronun saraydan özerkleşme sürecini de hızlandırmıştı. Mali zorunluluk bu sürecin ilerlemesine yardımcı olmuştu, zira Comédie Française ya da Drury Lane gibi tiyatroların yalnızca sarayın mali desteğiyle ayakta kalmaları asla mümkün olamazdı. Göreceğimiz gibi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun saray tiyatroları bile sonunda mali baskılara boyun eğmiş ve paralı müşterilere kapılarını açmıştı. Hükümdarlar sahnenin saray değerlerini yansıtmasını ne kadar isteseler de, ticari tiyatro, yapısı gereği, oyunlara gelmek için para ödeyen kamuya borçluydu. 1760 ve 1770'lerde Londralı popüler bir oyun yazarı olan Arthur Murphy, 1776'da tiyatro yöneticilerinden şu ricada bulunurken tam da piyasa dilini kullanıyordu: "Kendinizi büyük bir ambarın başı olarak düşünün; en iyi malları tedarik edin; bunları sergilemesi için doğru kişilere emanet edin; kapılarını açın, müşterilere nazik davranın ve Apollo diyor ki kamunun cömertliği onların çabalarını ödüllendirecektir."[14]

---

[13] Aktaran: Burkhard Fuchs, *Mondäne Orte einer vornehmen Gesellschaft: Kultur und Geschichte der Kurstädte 1700-1900* (Hildesheim, 1992), s. 140.

[14] Aktaran: Pedigord, *Theatrical Public in the Time of Garrick*, s. 155.

LONDRA

Restorasyon dönemi tiyatrosuna damgasını vuran tiyatro ile saray arasındaki bağ II. Charles'ın ölümünden hemen sonra çözülmeye başlamıştı. II. Charles, Whitehall Sarayı'nda küçük bir sahne kurmuş olsa da, hiçbir İngiliz hükümdarı Versay, Viyana ya da Dresden saray tiyatrolarına benzer bir şey inşa etmemişti. Ne William ve Mary ne de Kraliçe Anne sahne müdavimleriydi ve aslında tiyatronun ahlaksız olduğuna inanan eleştirmenlerin şüphelerini paylaşıyorlardı. Handel'in hamisi olan I. George, 1719'da Fransız örneğini takip ederek bir saray operası yaratmak amacıyla Kraliyet Müzik Akademisi'ni kurmuş, ama başarısız olmuştu; XIV. Louis için Lully neyse Hanoverler için de Handel o olacaktı. Fakat opera Hanover döneminin başlarında ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Muhalifler arasında, opera sahnesinin cinsel, uydurma niteliğine ahlaksız ve gayritabii olduğu gerekçesiyle saldıran Addison ve Steele de vardı. İngilizlerin yabancı düşmanlığı da burada bir rol oynamış ve eleştirmenler operayı Fransa ve İtalya'dan ithal olduğu gerekçesiyle yerden yere vurmuşlardı. Neticede, I. George'un girişimi başarısız oldu, çünkü sarayın ya da onun sınırlı kitlesinin altından kalkamayacağı kadar pahalı olduğu anlaşıldı ve 1740'lara gelindiğinde Handel operayı büyük oranda bırakmış ve oratoryo bestelerine yönelmişti.

Bu olay, sarayın başkente kendi teatral beğenilerini dayatamadığının tipik bir örneğiydi. Tiyatro ile saray arasındaki eski bağın kalıntıları hâlâ varlığını devam ettiriyordu: 18. yüzyıl Londrasında tiyatro yöneticileri teknik açıdan taht çalışanlarıydı ve tiyatro kumpanyaları kendilerine "Majestelerinin Hizmetkârları" demeye devam ediyorlardı. Fakat Londra tiyatroları krallıktan mali yardım görmüyorlardı ve Comédie Française'in aksine kraliyet ailesine tahsis edilmiş ayrı girişler yoktu: tiyatro ile saray arasındaki zayıf bağın manidar bir göstergesi.[15] Kralın Drury Lane'de ya da Covent Garden'da bir oyuna gittiğinde, tiyatrodaki varlığının seyircilerde özel bir saygı uyandırmadığı gözükmektedir. II. George ve Prenses Amalia'nın katıldığı bir icrada hazır bulunan bir Alman ziyaretçi olan Christian Mylius seyircilerin kralla kraliçeye karşı ilgisizliği karşısında şoke olmuştu. Bir diğer Alman ziyaretçi olan J. H. Mayer ise, III. George'un katıldığı bir oyunda seyircilerin çok gürültü

[15] Hans Lange, *Vom Tribunal zum Tempel; zur Geschichte und Architektur deutscher Hoftheater zwischen Vormärz und Restauration* (Marburg, 1985), s. 17-18; James L. Lynch, *Box, Pit, and Gallery: Stage and Society in Johnson's London* (Berkeley, 1953), s. 201.

çıkarmış olmalarını şaşkınlıkla karşılamıştı.[16]

Mesele Londra sahnesinin düzensiz olması değildi; 1737 Ruhsatlandırma Yasası tiyatro icralarını Drury Lane ve Covent Garden gibi "patentli" (ruhsatlı) tiyatrolarla sınırlandırmıştı. Kurallar gereği, tiyatro yöneticileri her türlü oyunun metnini en az iki hafta önceden kısmen ya da tümüyle sansürleme yetkisi olan Lord Chamberlain'e teslim etmek zorundaydılar. Walpole hükümeti tarafından Henry Fielding'in Haymarket'taki Küçük Tiyatro'da sergilenen siyasal hicivlerine yanıt olarak yürürlüğe koyulan Ruhsatlandırma Yasası'nın ön sansür işlemlerinin, Avrupa kıtasında var olan en sert önlemlerden farkı yoktu. Oyun yazarı Elizabeth Inchbald, 1807'de, İngiliz romancılarının "bir özgürlük diyarında yaşadığını, oysa oyun yazarlarının despotik bir hükümet altında bulunduğunu" yazarken bu farklılığa dikkat çekmiş oluyordu.[17] Hükümetin tiyatrolara yayıncılara olduğu denli bir rahatlık tanımaya yanaşmaması, kısmen Püritenlerin tiyatroya düşmanlığının mirası olabilir. William Law'un *Unlawfulness of the Stage fully Demonstrated*'ı Ruhsatlandırma Yasası'nın geçişinden yalnızca bir yıl önce yayımlanmıştı ve Law'ın kendisi Püriten olmamasına karşın, polemiğinde sıkı düzenlemeyi meşrulaştırmasına yardımcı olan Püritenlerden mülhem bir düşmanlık geleneğinden yararlanmıştı. Tiyatro yasakları gerek İngiltere'de gerekse de diğer yerlerde sahnenin doğrudan ve kamusal niteliği nedeniyle, görece bireyselleşmiş okuma ediminden potansiyel açıdan daha tehlikeli bir niteliğe büründüğü şeklindeki yaygın kanıyı da yansıtıyordu. Londralı oyuncu ve oyun yazarı Colley Cibber otobiyografisinde (1740), yalan ve iftiraların sahneye kıyasla kağıt üzerinde daha tehlikesiz olduğunu yazıyordu, zira "zehir insan bedeninde perakende sunulduğunda kalabalık bir kitleye toptan sunulduğunda olduğundan daha yavaş etkisinin hissettirir."[18] Tiyatro reformcusu Gottsched'in bir çömezi ve Viyana'da retorik profesörü olarak Joseph Heinrich von Engelschall 1760'ta şu gözlemde bulunmuştu: "Bir oyuncu yarım günde on küfürbaz kitapta olduğundan daha fazla ahlaksızlık yayabilir." Almanya'da Gottsched gibi doğaçlama icraları kaldırmak ve yerine oyun metinlerine sıkı sıkıya bağlı kalan bir repertuar koymak isteyenler ya da İngiltere'de Oliver Smith gibi "sahne icraları sahneleneceğine okunursa ahlaki açıdan daha yararlı olacaktır" diye yazanlar aslında tiyatroyu daha tehlikesiz ve kontrol

[16] John A. Kelly, *German Visitors to English Theaters in the Eighteenth Century* (Princeton, 1936), s. 27, 56.

[17] Aktaran: Conolly, *Censorship of English Drama*, s. 11.

[18] *A.g.e.*, s. 180.

edilebilir olduğunu düşündükleri bir matbaa aracına tabi kılarak, tiyatronun ahlaki işlevini korumayı umuyorlardı.[19]

Bütünü bakımından Ruhsatlandırma Yasası açıktan siyasal eleştiriyi Londra tiyatrosundan kaldırmayı başarmıştı, ama önlemin etkisi bastırdığı görüşte olduğu kadar teşvik ettiği tiyatro türlerinde de saklıydı. Richardson'ın romanlarının popülerliği Londra sahnesinde çok moda olan duygusal dramalara ve komedyalara esin kaynağı olmuştu, ama bunları sahneleyen tiyatro yöneticileri açısından açıktan siyasal mesaj vermiyor olmaları da önemliydi. İngiltere'nin mütevazı 18. yüzyıl tiyatro mirasının tartışmasız en kalıcı parçası olan Shakespeare'in kanon haline getirilmesinde, 1737'den sonra Londra tiyatrosunun siyasal dalgalanmaları rol oynadı. Shakespeare oyunları elbette ahlaki ve siyasi muğlaklıklarla doludur, ama Garrick'in Drury Lane oyunları potansiyel açıdan zararlı kısımları ayıklıyor ve Shakespeare'i saygın bir ulusal sembole dönüştürüyordu. Londra sahnesindeki sansür, eleştirileri susturmaya meraklı bakanların çıkarlarına olduğu gibi, aynı zamanda sahneyi ahlaki ve toplumsal ilerlemenin bir aracı olarak gören Aydınlanma ideallerine de uyuyordu. Eğer birçok Aydınlanma eleştirmeninin düşündüğü gibi ahlaki bir tiyatro insanları ilerletebiliyorsa, ahlaksız bir tiyatro da yozlaştırabilirdi. Dolayısıyla tiyatronun hayırlara vesile olmasını korumak için sansür şarttı.

Fakat bu noktada sahneye ahlaki ve didaktik bir amaç yükleyen Garrick ve diğerleri hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Matbaanın yayılmasının aydınlanmış bir kamuoyu yaratabileceğine inanan 18. yüzyıl yazarları gibi, sahneyi bir ahlak ve eğitim kurumu olarak görenler de beğenileri bakımından görece türdeş bir seyirci kitlesi olduğunu varsayıyorlardı. Fakat ticari tiyatroların seyirci kitlesi, tıpkı 18. yüzyıl okurları gibi, türdeşlikten uzaktı. Londra'nın ruhsatlı tiyatroları toplumsal açıdan farklı kesimleri çekecek kadar uygun fiyatlara sahipti. Pahalı locaları aristokratlar, bakanlar ve misafir ekâbirler gibi üst sınıf bir müşteri profili işgal etse de, daha az elit bir orta sınıf kitlesi parteri ("çukuru") dolduruyor, hatta uşaklar ve sıradan emekçiler bile ayakta durmak kaydıyla üst galerilerde oyunu izleyebiliyorlardı. Ek oyunlar, tek perdelik müzikaller, kaba güldürüler ve sirk türünde gösteriler gibi etkinliğin ardından başlayan ve yarı fiyatla seyirci kabul eden icraların

---

[19] Joseph Heinrich von Engelschall, *Zufällige Gedanken über die deutsche Schaubühne* (Viyana, 1760), s. 46; Goldsmith'ten Aktaran: John Brewer, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century* (Londra, 1997), s. 339.

fiyatı özellikle uygundu.

Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi Londra'da da tiyatrolar her iki cinsten de seyirci çekiyordu. 18. yüzyılda kadınlar salon dışında başka hiçbir yerde kamusal yaşama tiyatroda olduğu kadar katılım sergileyemiyorlardı. Görülebilirliklerinin sembolü sahnede kadınların varlığıydı (Londra tiyatrolarında görece yeni bir olgu) ve 18. yüzyılda tüm Avrupa'da bir meslek olarak kadın oyunculuğu eşi görülmedik bir saygınlık kazanmaya başlamıştı. Antik Yunan ve Roma'da kadın rollerini erkekler oynarlardı ve ortaçağın gizem oyunları da kilisenin sahnede kadınların görünmesinin seyircilerin duygularını tahrik edeceği yönündeki korkularından ötürü bu uygulamayı devam ettirmişti. 16. yüzyılın ortalarında kadınlar İtalyan kumpanyalarının *commedia dell'arte* (halk tuluat tiyatrosu) icralarında görünmeye başladılar ve 17. yüzyıla gelindiğinde kadın oyuncular Fransız ve İtalyan tiyatrolarında görece çoğalmıştı. Belki de Püriten karşıtlığından ötürü kadın oyuncuların Londra sahnesinde görünmeleri görece geç zamanda oldu. Bilinen ilk örnek, Aralık 1660'ta Thomas Killigrew'in Kraliyet Kumpanyası'nın bir *Othello* oyununda Desdemona'yı bir kadın oyuncuya oynattırmasıydı. İki yıl sonra II. Charles bundan böyle tüm kadın rollerinin kadınlar tarafından oynanması gerektiğini hükme bağlamış, ama bu durum kadınların erkek rolünde oynamasını engellememişti: 18. yüzyılda Almanya'da Madam Alt ya da İngiltere'de Pef Woffington ve Charlotte Clarke "pantolon rolleri" ile nam salmışlardı (Clarke ve Alt özellikle de Hamlet rolleriyle biliniyorlardı).

Kadınlar Londra'nın ticarileşmiş tiyatro dünyasında seyirci olarak hatırı sayılır bir özgürlüğe sahiplerdi. Bir kadın arkadaşıyla birlikte ya da erkeğin refakati olmadan grup halinde tiyatroya gitmeleri toplumsal açıdan kabul görüyordu. Daha 17. yüzyılın sonunda Elizabeth Pepys (günlükçü Samuel'in eşi), Restorasyon dönemi tiyatrosunun cinsel içerikli oyunlarına kocası olmadan gitmekte beis görmüyordu. 18. yüzyıl tiyatroları, tıpkı kadın okurları çekmeye çalışan yayıncılar gibi, kadın seyircileri çekmeye çalışıyorlardı. 1700'den sonra Restorasyon dönemi tiyatrosuna damgasını vuran açık cinselliğin büyük oranda ortadan kalkmış olması kadınlardan gelen baskılara yorulmuştur ve Richardson romanlarının hedef kitlesi olan kadınlar, 18. yüzyılda Londra sahnesindeki duygusal komedyaların ve dramaların önemli bir bileşeniydi. 1730'ların sonunda "Shakespeare Kadınlar Kulübü", başarılı lobi çalışmalarıyla, Covent Garden yönetimine daha fazla oyun sahneletmeyi başarmıştı ve bu sayede Garrick'in sonraki müdahalesine giden yolu döşemişlerdi. Bu kampanyalar üst sınıf değilse bile eğitimli müşteriler

tarafından yürütülüyordu, ama kadın tiyatro müdavimlerinin toplumsal bileşimi erkekler kadar çeşitlilik gösteriyordu. Örneğin fahişeler sık sık tiyatroya giderlerdi. Drury Lane'de ve Covent Garden'da pahalı fahişeler genelde daha ucuz olan yan locaların üst kısımlarını tercih ediyor ve bu sayede karşı localardaki zengin seyircilerin dikkatini çekebiliyorlardı.

Fakat Londra'daki tiyatro seyircisi toplumsal bileşimi kadar beğenileri bakımından da çeşitlilik arz ediyordu ve ikisi arasında basit bir mütekabiliyet yoktu. Ahlaki ve estetik ilerleme peşindeki "üst" kesimi oluşturan azınlık ile esasen eğlence peşindeki "alt" kesimi oluşturan çoğunluk ancak bu azınlık eğitimli ve okuryazar olduğu oranda sınıf farklılıklarını yansıtıyordu. Çoğunluk, yani esasen tiyatroya kaba güldürüler, müzikli komedyalar ve Londra'nın ruhsatlı tiyatrolarının gecenin ilerleyen saatlerinde sunduğu özel etkinlikler için gidenler, aristokratlardan uşaklara kadar değişen toplumsal bileşimiyle farklı sınıflara mensup kişilerden oluşuyordu. Garrick'in Londra'daki tiyatro seyircisinde yüksek komedya ve tragedya beğenisi yaratma umudunun yanı sıra, tiyatro sahiplerinin mali açıdan ayakta kalma çabaları da çok çeşitli kesimlere seslenmelerini gerektiriyordu: Bu yüzden *III. Richard* oyununun ardından pantomimciler ve ip cambazları çıkardı ya da Addison'un *Cato*'sunun peşi sıra kaba, gürültülü müzikaller sahnelenirdi. Üst kesim ile alt kesim arasındaki sınırlar her zaman bu denli keskin değildi. John Gay'in ilk kez 1728'de Lincoln's Inn Fields Tiyatrosu'nda sahnelenen ve sonrasında Londra seyircisinin daimi gözdesi haline gelen *Dilencinin Operası* oyunu kısmen her iki türü de enfes şekilde birleştirmesi sayesinde başarılı olmuştu. Fakat genel eğilim sözlü sahneden ziyade gösteri ve vodvilin hâkim olduğu bir tiyatro kültürünün yaratılması yönündeydi. Bu eğilimi, küçük tiyatroların sözlü diyaloğu iki ruhsatlı tiyatroyla sınırlayan hükümetin yasaklarından, müzikal komediler ve tek kişilik gösteriler sahneleyerek kaçınma maharetleri de güçlendiriyordu. 1760'lardan itibaren vodvil "burletta"ları ve hafif operalar Sadler's Wells gibi küçük tiyatrolarda ve Marylebone ya da Ranelagh gibi zevk bahçelerinde epeyce yaygınlaşmış ve sonunda ruhsatlı tiyatroları repertuarlarını buna göre düzenlemek zorunda bırakmıştı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir araştırmacının ifadesiyle, "sözlü öğenin yerine görsel öğe vurgulanmaya" başlamıştı ya da bir başka araştırmacının sözleriyle, "küçük bir meşru sözlü tiyatro adası ... popüler eğlence diyarlarıyla çevriliydi."[20]

Bu gösteri bollaşması doymak bilmez yenilik talebini yansıtıyordu

[20] Donohoe, "London Theater at the End of the Eighteenth Century", s. 256; Brewer, *Pleasures of the Imagination*, s. 388.

ki bu özellik 18. yüzyılın sonunda tüm Avrupa'da oyuncuların, oyun yazarlarının ve tiyatro sahiplerinin değişmez şikâyetlerinden biri haline gelmişti. İsimsiz bir Alman gözlemcinin 1789'da belirttiği gibi, "kamunun (*publicum*) hep daha fazla yenilik istemesi, Almanya'nın bir ucundan diğerine kadar tüm tiyatro yöneticilerinin şikâyetidir."[21] Yeniliğe duyulan açlık kimi açılardan tiyatronun kurumsal gelişiminin ayrılmaz bir parçasıydı. Tiyatroların standart repertuarları ve oyun zamanları olan yerleşik kurumlar haline evrimi, daha talepkâr ve nüfuzundan haberdar bir seyirci kitlesi yaratmıştı. Gezgin bir oyuncu topluluğu genelde bir yerde en fazla birkaç hafta oyun oynadığından, seyirci kitlesi coğrafi açıdan dağınıktı ve repertuarında birkaç oyunun olması yeterliydi. Oysa yerleşik bir repertuar tiyatrosunun tiyatro sezonu aylarca sürüyordu ve dolayısıyla çok daha fazla oyun sayısına ihtiyaç vardı. Dolayısıyla 16. yüzyıl İngilteresinde gezgin bir oyuncu topluluğunun repertuarında en fazla üç-dört oyuna ihtiyaç varken, Londra'daki Fortune Theater'ın yerleşik topluluğunun 17. yüzyılın başında yılda sahnelediği oyun sayısının otuz beşi bulduğu oluyordu.[22] Yerleşik bir tiyatronun seyirci kitlesi daha fazla çeşitlilik talep ediyordu ve ticari başarı tiyatro yöneticilerinin hep daha fazla yenilik isteyen bir kitlenin talebini karşılama yeteneğine bağlıydı.

18. yüzyıl tiyatro seyircisinin davranışı, sözlü öğeyi görsel ve müzikal gösteriye tabi kılan bir sahneyi de teşvik etmişti. Londra tiyatrosunun kural tanımazlığı dillere destandı, hatta bunu İngiliz özgürlüğünün bir alameti farikası olarak görenler için bir gurur kaynağıydı. Colley Cibber Paris sahnesinde denetimin Londra'dakinden çok daha fazla olduğunu ve bu nedenle kendisinin ve diğer oyuncuların daha gürültücü ve kaba seyircileri memnun etmek zorunda kaldıklarını düşünüyordu. Fakat Cibber'a göre İngiliz özgürlüğünün bedeli buydu: "Deva için çok ağır bedel ödemektense, bu hakarete katlanalım gitsin."[23] Her halükarda, localarda konuşan ya da en ufak şeyi ıslıklayıp yuhalayan seyirciler karşısında bir oyuncunun sesini duyurması zor olsa gerek. Beğeni gibi, dikkatsiz ya da zarar verici davranış da yalnızca toplumsal mevkiyle alakalı değildi. Locaların özel ve samimi ortamında oyun izleyen aristokrat seyirciler tiyatroyu genellikle oturma odasının bir uzantısı olarak görüyorlardı. Yanlarındakiyle rahatça sohbet eden ya da karşı locada-

---

[21] "Übersicht des heutigen Zustandes des Theaters in Deutschland", *Journal des Luxus* 1 (1789), s. 72.

[22] Andrew Gurr, *Playgoing in Shakespeare's London*, 2. Baskı (Cambridge, 1996), s. 122-23.

[23] Aktaran: Hughes, *The Drama's Patrons*, s. 31.

kilerle bakışıp cilveleşen bir seyirci, oyunun tali öneme sahip olduğunu düşünüyordu. Nitekim oyunu pürdikkat izlemenin kötü bir beğeni göstergesi olduğu düşünülüyordu. Henry Crisp'in Drury Lane'de sergilenen *Virginia*'sının (1754) bir epiloğunda bu davranış şekli hicvediliyordu:

> Localara girip de
> Oyuna dair bir yargı bulunabilir mi?
> Heyhat, boşuna! Ara ki bulasın!
> Güzel bayanlar oyun izlerler, ama umursamazlar:
> Sahnedekinden galeyana kapılmak ya da
> Moda haline gelene kadar kanaat oluşturmak kabalıktır.[24]

Aristokrat seyirciler için tiyatro sahne içinde bir sahne, mevkilerinin işaretlerini ve ayrıcalıklarını sahneleyecekleri bir arenaydı. Aristokrat davranış kuralları gereği, gösterişli bir giriş ve çıkış için oyun başladıktan sonra içeri girmek ve bitmeden önce ayrılmak gerekiyordu. Soyluların kendilerini gösterdikleri bir alan olarak tiyatronun öneminin bir diğer belirtisi de, aristokrat seyircilere sahnede oturma ayrıcalığı sağlanmasıydı. Keza Fransız tiyatrolarında da yaygın olan bu uygulamaya, seyircilerin dikkatini dağıttığı ve icraları bozduğu gerekçesiyle tiyatro reformcuları tarafından tepki gösterilmişti. Bu eleştirmenler, görüşlerini desteklemek üzere, Londralı kadın oyuncu Susannah Cibber'in, Capulet'lerin mezarına ulaşabilmek için seyircileri ite kalka zar zor ilerleyebildiği *Romeo ve Juliet* oyunu gibi örnekleri verebilirlerdi. Voltaire'in kampanyası 1759'da Comédie Française sahnesinde bu uygulamayı sonlandırmayı başarmıştı, tıpkı 1762'de Drury Lane yöneticisi olarak Garrick'in yaptığı gibi. Bu uygulamanın bu denli kalıcı olmasının bir nedeni, tiyatroların kendi mali çıkarlarını düşünmeleriydi, zira sahne üzeri koltuklar genellikle en pahalı ve kazançlı olanlarıydı. Garrick sahne koltuklarını kaldırmanın yol açtığı mali yükü ancak tiyatronun düzenli koltuk sayısını artırarak telafi edebilmişti.

Fakat Londra'nın ruhsatlı tiyatrolarının büyüklüğü bir sorundu, en azından sözlü drama icrası açısından. Drury Lane'in ya da Covent Garden'ın mimari genişlemesini tetikleyen ticari yükümlülükler, görsel efektin sözlü öğeye üstünlüğünü de pekiştirmişti. Parterin ön tarafına doğru duran seyirciler haricinde, seyircilerin oyuncunun konuşmasını duymaları genellikle olanaksızdı. İngiliz oyun yazarı Richard Cumberland, salonların büyüklüğünün oyun repertuarına etkisi hakkında şöyle

[24] Aktaran: Lynch, *Box, Pit, and Gallery*, s. 290.

yakınıyordu: "Bir oyuncunun dudaklarının hareketlerini izleyip ne dediğini duyamamak hiç de hoş bir şey değildir, ama hareket olunca ve sahne iki yüz metre uzaktakilere derinliklerini açınca, en uzaktaki seyirci bile verdiği paranın hakkını almaktadır."[25] Tiyatroların genişlemesi ve ona paralel olarak sözlü dramanın azalması aydınlanmacı bir sahneyi savunanların karşılaştığı ikilemi simgeliyordu. Bir yandan seyirci kitlesini genişletmek isterken, bir yandan da rehberlik etmeye devam etmek istiyordu ve bu iki hedef birbiriyle uzlaşmazdı.

PARİS

Tahtın varlığı bazı açılardan Fransız başkentinin tiyatro yaşamında Londra'da olduğundan daha görünürdü. Paris'in üç kraliyet tiyatrosu Comédie Française, Comédie Italienne ve Academie Royale de Musique (Paris operasının resmi adı) tahttan yana ayrıcalıklıydı ve Londra'nın ruhsatlı tiyatrolarının aksine, mali destek alıyorlardı. Tahtın varlığının en somut şekilde görülebildiği yer, toplumsal açıdan dışlayıcı olan opera (en üstün kraliyet gösterisi) idi. XIV. Louis zamanında Lully operada kralın bilgeliğini ve adaletini öven usta prologlar yazma geleneği başlatmıştı. Comédie Française ve Comédie İtalienne gibi daha ekonomik ve erişilebilir salonlarda bile, kaçak girenleri engellemek (18. yüzyıl tiyatrolarında yaygın bir sorun) ya da disiplinsiz davrananları susturmak için nöbet tutan çok sayıda asker, tahtın sahne üzerindeki otoritesini temsil ediyordu. Paris'in kraliyet tiyatroları Avrupa'da en iyi korunan tiyatrolar arasındaydı. Paris tiyatrolarının sistemli olarak polis nezaretinde tutulması XIV. Louis dönemine dek uzanır ve 1751'de geleneksel olarak iki tiyatroyu koruyan Paris polisinin yerini kraliyet garnizonundan muhafızların almasıyla daha da ileri bir boyuta taşınmıştı. Bu önlem tahtın askeri mevcudiyetini artırmış ve devrimin arifesinde Comédie Française'deki oyunlara en az kırk altı asker bekçilik etmeye başlamıştı.[26]

Fakat askeri gözetim Parisli seyircileri sessiz ve uysal hale getirmemişti. Londralı seyircilerin gürültü özgürlüğü ile Fransız oyun müdavimlerinin zorlama pasifliği arasındaki kıskandırıcı karşıtlığa dikkat çeken Cibber'in tespiti, Paris tiyatrolarından çok İngilizlerin Fransız

[25] Aktaran: Brewer, *Pleasures of the Imagination*, s. 385.

[26] Jeffrey Ravel, *The Contested Parterre: Public Theater and French Political Culture, 1680-1791* (Ithaca ve Londra, 1999), s. 133-60, 161-90.

düşmanlığı hakkında daha çok şey anlatmaktadır. Drury Lane seyircileri oyundan duydukları memnuniyetsizliği sahneyi portakal yağmuruna tutarak ifade edebilirlerdi, ama Comédie Française seyircileri de memnuniyetsizliklerini, anahtarlarının oyuk uçlarına üfleyerek çıkardıkları kulak tırmalayıcı seslerle bir o kadar belirgin şekilde gösterebiliyorlardı. Seyircilerin limonata satan satıcılarla al takke ver külah bir ilişki içinde oldukları parter, gürültülü olmasıyla kötü bir nam salmıştı ve görüş ayrılıkları genellikle kavgaya yol açıyordu. Londra'nın ruhsatlı tiyatroları gibi Paris'in kraliyet tiyatroları da seyircilerine yaslanan ve son tahlilde ona tabi olan ticari işletmelerdi. Tahtın Comédie Française'e yıllık 12 bin livrelik sübvansiyonu oyuncuların parasını ödemek için yeterliydi, ama kostümler, tadilatlar ve diğer benzeri masraflar bilet ve abonelik satışlarıyla karşılanıyordu. Comédie Française'in mali durumu her zaman sorunlu oldu (1757'ye gelindiğinde borçları 487 bin livreye ulaşmıştı) ve ayakta kalabilmek için müşterilerinden gelen paralara ihtiyacı vardı.[27]

Başkent tiyatroları arasındaki rekabet çoğunlukla şiddetliydi ve kamuya olan bu bağımlılığı artırıyordu. Kraliyet statüsüne karşın, Comédie Française ayrıcalıkları sayesinde sahip olduğu sözlü drama tekelini hiçbir zaman sürdüremedi. Kurulduğu 1680'den itibaren, *commedia dell'arte* icralarına giderek İtalyanca yerine Fransızca diyalogları ekleyen Comédie Italienne ile sıkı bir rekabet içindeydi.[28] 1697'de XIV. Louis İtalyanları karısı Madame Maintenon'la alay eden bir oyun sergiledikleri gerekçesiyle kovduğunda, Comédie Française geçici bir zafer elde etti. Fakat Comédie Française'in değişmez neoklasik repertuarını sıkıcı bulan Naip, 1716'da İtalyanların dönmelerine izin vermiş ve onlara kıskanç rakipleriyle aynı kraliyet statüsünü bahşetmişti. Yeni ayrıcalıklı tiyatroda sergilenen komik farslar ve müzikaller *commedia dell'arte* geleneğinden belli öğeler taşıyordu. Fakat tiyatronun Fransızca oyun oynamasının yasaklandığı 1769-1779 dönemi dışında, Comédie Italienne Fransız komedyalarına da ev sahipliği yaptı. Örneğin Marivaux'nun 1720 ve 1730'lardaki çoğu komedyası ilk kez burada oynanmıştı.

İki tiyatro da şehrin yeni inşa edilmiş bulvarlarında daha uzun sü-

---

[27] Krallığın mali yardımları için, bkz. Claude Alasseur, *La Comédie Française au 18e siècle: étude économique* (Paris ve Hague, 1967), s. 37.

[28] *Commedia dell'arte* 16. yüzyıl İtalya'sında doğdu ve modern çağın ilk dönemleri boyunca Avrupa'da popülerliğini korudu. Temel nitelikleri doğaçlama, standart karakterler (Arlequin, Colombine, Pantalon en yaygın olanlarıydı), maske giyilmesi ve bazen incelikli sahne efektlerinden ve sahne mekanizmalarından yararlanılmasıydı.

reler kalmaya başlayan fuar topluluklarıyla artan rekabet içindeydi. Bu büyük caddeler, toplumsal yelpazenin her kıvrımına mensup seyircilere kaba güldürüler ve müstehcen skeçler sergileyen tiyatrolarıyla hızla şehrin ticari eğlence merkezleri haline geliyordu. Kraliyet tiyatroları sık sık sarayda lobi çalışmaları yürüterek rekabeti kökünden halletmeye çalışmış olsalar da, hükümet bulvar tiyatrolarını zararsız bulmuş ve zımni bir hoşgörü politikası izlemişti. Sonuç olarak bulvar sahnesi alıp başını yürümüştü. Devrim arifesinde yalnızca Boulevard de Temple'da altı tiyatro vardı ve bazıları 1.300 kadar seyirci alıyordu. Tahtın bulvar tiyatrolarına uzun süreli ruhsatlar vermeye başladığı 1785 yılına gelindiğinde, resmi sahne ile gayriresmi sahne arasındaki yasal sınırlar fiilen kalkmıştı. Devrim, tıpkı matbaa sektöründe olduğu gibi, kuralsızlaştırma sürecini hızlandırmış ve tiyatrolar da mantar gibi bitmişti: 1785-1789 arasında Paris'te en fazla on bir tiyatro varken, 1791 sonunda Paris otuz beş tiyatroya sahip olmakla övünüyordu.[29]

Londra'da olduğu gibi Paris'te de Eski Rejim'in sonuna gelindiğinde resmi icazetli sahne teatral eğlence denizinde kaybolmuştu. Fakat Ruhsatlandırma Yasası'nın patentli tiyatroların sözlü drama konusundaki tekelini koruduğu Londra'dakinin aksine, hükümetin bulvar sahnesine hoşgörü göstermesi kraliyet tiyatrolarının benzer bir tekele sahip olmasını engellemişti. Kraliyet tiyatroları ile bulvar tiyatroları arasındaki sınırlar aslında gayet gözenekliydi ve Eski Rejim'in son yirmi yılı bu ikisinin açıkça yakınlaştığına tanıklık etmektedir. Bulvar tiyatrolarında sahnelenen geniş komedya ve kaba güldürü fuar geleneğine meylederken, repertuarında Corneille'in, Racine'in, Voltaire'in ve Comédie Française'de sahnelenen diğerlerinin parodileri ya da uyarlamaları da vardı. Bu durum, bulvar tiyatrolarında genellikle kötü taklitlerle uyarlanan Voltaire'i öfkelendiriyor ve polisin bunları yasaklaması için çeşitli yollara başvuruyordu. Fakat bu intihaller 1770'ler ve 1780'lerde Diderot ve Aydınlanma dönemindeki diğer oyun yazarlarının etkisi altında repertuarı daha da mutenalaşan bulvar sahnesinin saygınlığını da artırmıştı.

Başka bir açıdan da onay eğilimi devam ediyordu. Yüzyılın ilk yarısındaki Comédie Française Corneille, Racine ve Molière'in büyük 17. yüzyıl mirasını ilerletmeye adanmış muhafazakâr bir kurumdu. Saraylı kahramanların aşk, onur ve hükümdara bağlılık gibi rakip ideallerle bo-

[29] Michèle Roo-Bernstein, *Boulevard Theatre and Revolution in Eighteenth-Century Paris* (Ann Arbor, 1984), s. 201. Bulvar tiyatroları için, bkz. Robert Isherwood, *Farce and Fantasy: Entertainment in Eighteenth-Century Paris* (New York ve Oxford, 1995), s. 167-191.

ğuştukları Corneille ve Racine'in tragedyalarının, tiyatronun repertuarında özellikle itibarlı bir yeri vardı ve değişmez bir öğesi olarak kalmıştı. 18. yüzyılın ortasına gelindiğindeyse seyirciler büyük tragedyacılardan açıkça sıkılmaya başlamışlardı. Corneille ve Racine oyunları 1715-1720'de tiyatro repertuarının %30'unu oluştururken, 1745-1750'de bu oran %11'e düşmüştü.[30] Voltaire'in yüzyılın ortalarındaki popülerliğinin kanıtladığı gibi, tragedyalar hâlâ seyirci çekebiliyordu. Fakat 1750'lere gelindiğinde saraydan mülhem tragedyalar artık aşılmış bir türdü ve kısmen Diderot ve Beaumarchais gibi yazarların "burjuva" dramasının, ama aynı zamanda fuar ve bulvar tiyatrolarının rekabetinin gerisinde kalmıştı. Comédie Française daha Naiplik döneminde kaba güldürüler ve müzikallerle seyirci sayısını artırma yoluna gitmeye başlamıştı. Londra tiyatrolarının hemen aynı dönemde sahnelemeye başladıkları ek oyunlara benzer şekilde, *petites pièces* diye bilinen bu tek perdelik eğlenceler doğrudan fuar geleneğinden alınmıştı. Voltaire bu gelişmelere üzülürken, hatta kendi oyunlarının icralarında bunlardan yararlanılmasını engellemeyi kimi zaman başarırken, tiyatro yöneticileri genellikle, bunlar olmadan seyirci çekemeyeceklerinden korkuyorlardı. 1720-25'te tiyatrodaki oyunların yaklaşık dörtte üçüne ek oyunlar ekleniyordu ve 1745-50'de bu oran %98'e çıkmıştı.[31] Fakat resmi sahneyle gayriresmi sahnenin yakınlaştığının daha da belirgin bir göstergesi de repertuarla personel arasındaki gözle görülür örtüşmeydi. 1770'lere gelindiğinde rekabetin yol açtığı baskılar Comédie Française'i bulvar sahnesinden oyunlar ve oyuncular transfer etmeye zorluyordu ve oyuncular iki tiyatro arasında düzenli olarak mekik dokuyorlardı.

Sınırların bu şekilde bulanıklaşması bulvar sahnesinin geleneksel olarak müstehcen antikalıklarına düşman olan Aydınlanma eleştirmenleri için umut vaat edici bir gelişme olarak görülmüş olmalıdır. Sonuçta bulvar tiyatroları ulusun büyük teatral geleneğinin etkisi altında daha rafine hale gelmişti. Fakat birçok eleştirmen bardağın dolu yarısını değil, boş yarısını görüyordu. Filozof La Harpe klasiklerin bulvar uyarlamalarının pek de nitelikli olmadığını düşünüyor ve Comédie Française'in avama uygun şekilde alçaltılması olarak gördükleri süreci kaygıyla izliyorlardı.[32] 1770 ve 1780'lerde yaşayanlar Comédie Française'deki seyircilerin çoğu zaman daha da avamlaştığına dikkat çekiyorlardı ki aydınlanmış eleştirmenlerinin esefle karşıladıkları bir gelişmeydi bu.

---

[30] Lagrave, *Théâtre et le public*, s. 330-31.

[31] *A.g.e.*, s. 351-59.

[32] Root-Bernstein, *Boulevard Theatre*, s. 213.

Böyle gözlemleri dar sosyolojik anlamıyla almamak gerekir. Comédie Française'deki seyircilerin toplumsal bileşimi her zaman karışık olsa da, bilet fiyatları hiçbir zaman Drury Lane ya da Covent Garden'daki kadar makul değildi. Bir parter bileti orta halli bir zanaatkârla karısının bir günlük ücretine denk olduğundan,[33] baldırı çıplaklarla dolu bir Comédie Française düşünmek güçtür. Ücretsiz oyunların denk geldiği ya da bir oyuncunun ücretsiz bilet dağıttığı nadir durumlarda işçi sınıfından seyirciler oyuna gitmiş olabilir, ama genel olarak seyirci kitlesine aristokrat locaları ile orta sınıf parter ve galeri hâkimdi. Dolayısıyla sık sık bahsi geçen avamlaşmış Comédie Française sıkı sıkıya toplumsal kıstaslardan ziyade, estetik kıstaslara dayalıydı. Bulvar sahnesinin popülerliğinin, öncesinde düzenli olarak tiyatroya gitmeye alışkın olmayan bir kitlede tiyatroya gitme alışkanlığı uyandırmış olması muhtemeldir. Bu durumda, o dönemde yaşayanların toplumsal tesviye süreci olarak gördükleri şey aslında beğenileri bulvar tiyatrosu tarafından şekillendirilmiş yeni bir kitlenin (hem avam hem de mülklü) akın etmesiydi.

Kültürel ve estetik sınırların erozyona uğramasından duyulan kaygıların merkezindeki hususlardan biri parterdi. 17. yüzyılda parter terimi hem sahnenin hemen önündeki kısmı hem de orada oturan seyircileri anlatmak için kullanılır olmuştu. Fiyatları aristokrat localarından daha makul olan Paris kraliyet tiyatrolarının parterleri, toplumsal açıdan daha karmaydı ve sayı bakımından seyirci kitlesinin yarısı ila üçte ikisini oluşturuyordu.[34] Parter, büyüklüğü ve nispi çeşitliliğiyle, aydınlanma eleştirmenlerinin gözünde kültürel vaat için olduğu kadar kitlesel tiyatro seyircilerinin tuzakları için de bir metafor haline geldi. 17. yüzyıl sonunda, parteri ince eleyip sık dokuyan ama adil ve kavrayışlı bir mahkeme olarak övmek âdet haline gelmişti. Bu övgüler çoğu zaman kitlenin en geniş (ve en sesli) kesimine yaranmaya teşne oyun yazarlarından geliyordu, ama parter aynı zamanda daha eğitimli ve ayırt etme yetisi olan tiyatro müdavimlerinin (sahnedeki eyleme gerçekten dikkat eden ve oyun hatırına ayakta durmanın rahatsızlıklarına isteyerek katlanan kişilerin) de yeri olarak görülüyordu. Fakat eleştirmenler açısından parter, ticari tiyatronun daha itici özelliklerini de cisimleştiriyordu. Adil ve tarafsız bir mahkeme olarak parter imgesinin yanı sıra, kaba davranışlarıyla akılcı yargıda bulunma yeteneğini baltalayan gürültücü, düzensiz bir kalabalık imgesi de vardı. Daha da kötüsü, bu kitle, yozlaşmaya,

---

[33] Lagrave, *Théâtre et le public*, s. 235.

[34] Lough, *Paris Theatre Audiences*, 99-100. Parter konusunda tahlilimde Ravel'in *The Contested Parterre*'ini temel aldım.

oyun yazarlarının kendi oyunlarını alkışlatmak ya da rakip oyunları yuhalatmak için kiraladıkları örgütlü şakşakçıların manipülasyonuna açıklardı. 18. yüzyıl seyircilerinin kötü nam salmış bir özelliği olan şakşakçılar, Paris tiyatrolarında ilk kez Naiplik döneminde ortaya çıkmıştı. Başarılı bir prömiyeri yönlendirmek için bu uygulamaya başvuran kişi Voltaire'den başkası değildi ve düşmanları onu *Semiramis*'in açılış gecesinde bütün parter biletlerini satın alıp destekçilerine dağıtmakla suçlamışlardı (muhtemelen haksız bir suçlamaydı). 1760'larda Chevalier de la Morlière adında biri, Café Procope'deki masasından profesyonel bir şakşakçı grubunu yönetiyordu. Hemen yakınlardaki Comédie Française'de bir oyunu alkışlatmak ya da sabote etmek için satın aldığı seyirci sayısının 150'yi bulduğu oluyordu.[35]

1770'lerde başlayan Comédie Française'in parterine koltuk yerleştirme tartışmaları, aydınlanma eleştirmenlerinin dönemin tiyatro seyircilerine karşı tutumundaki müphemliği yansıtıyordu. Bir yanda, parterde oturma düzenine geçmenin daha tertipli ve rafine bir seyirci kitlesi yaratacağını savunan filozof La Harpe vardı. Parterde oturma düzenine geçilmesi, seyirci sayısındaki azalmayı telafi etmek üzere bilet fiyatlarını artırmak anlamına geliyordu ve bu nedenle Mercier gibi muarızları bu öneriyi elitist olarak eleştirmeye itmişti. Fakat beğenilerinin gittikçe kabalaştığını düşündüğü seyirci kitlesi karşısında dehşete kapılan La Harpe için parteri daha nitelikli seyircilerle doldurmak tam da koltuk koymanın ve bilet fiyatlarını artırmanın olumlu yanıydı. Seyirciler daha düzgün davranacak, daha düşünümlü, aydınlanma sahnesine daha açık hale geleceklerdi. Tartışmanın cinsiyet boyutu da vardı. Asılma, taciz ya da benzeri davranışlar kadınları geçmişten beri hep parterden uzak tutmuştu ve oturma sistemine geçiş kadınları da öncesinde erkeklerin tekelinde olan bir alana dahil edecekti.

Sonuçta, Le Harpe'ın görüşü galip geldi, zira Comédie Française 1782'de yeniden inşa edildiğinde, yeni yerin parterinde koltuklar da vardı. Kuşkusuz kısmen parter biletlerinin fiyatı 20 papelden 48'e çıktığından, bu yenilik çok tutmadı. Fakat bazıları da değişikliğin izleyicilerin psikolojisinde yol açtığı değişikliğin sonuçlarına üzülüyordu. Mercier parterdeki koltukların, izleyicileri daha akılcı ve ayırt edici yapmak bir tarafa, daha pasif ve uyuşuk hale getirdiğini söylüyordu. Başka bir kesim ise, seyirciler arasında kolektif istişare ve tartışma olanağı sağladığı gerekçesiyle oturma düzenine geçilmiş olmasını övüyordu. İddiaya göre, parterdeki oturma düzeni parteri atomize etmiş ve böylece eleştiri işle-

[35] Lagrave, *Le théâtre et le public*, s. 484-85.

vinden mahrum bırakmıştı. Koltuklar aktif izleyicileri pasif izleyicilere dönüştürmüş ve böylece sahnedeki egemenliklerini zayıflatmış, egemenlik artık esasen oyuncularla oyun yazarlarının eline geçmişti. Bu noktada tartışma 1789'da gündeme getirilen siyasal meselelerin habercisiydi. Pasif seyircilerle aktif seyirciler ya da partere karşı sahnenin egemenliği meselesi hükümet ile halk iradesi arasındaki doğru ilişki sorununun tam kalbinde yer alıyordu. 1788'de Rousseau'nun çömezlerinden Restif de la Bretonne, parterde oturmanın "teatral cumhuriyetçiliği son sığınağından mahrum bıraktığını"[36] yazdığında, manidar bir metafora başvurmuş oluyordu. Fakat kaygısı henüz erkendi ve devrim sırasında başkent tiyatroları cumhuriyetçi festivallerin sahnelenmesi için başlıca mekân haline gelecekti. Başlangıçta Mazarin'in kral ve aristokrasi için şaşalı gösteriler sahnelemek için görevlendirdiği Tuilleries'teki tiyatro olan *salles de machines*, 1793 baharında Konvansiyon'un toplantı yeri olacak şekilde tadilattan geçirilmişti. "Eskiden saraylar krallar içindi" diye yazıyordu mimari projeyi destekleyen bir devrimci. "Ama artık halkın kendi sarayları olmalı."[37] Teatral uzam bir zamanlar tahtın egemenliğindeyken, artık cumhuriyetçilerin sığınağı olmuştu.

VİYANA

Kutsal Roma İmparatorluğu'nda sarayın tiyatrodaki egemenliği İngiltere ya da Fransa'ya kıyasla daha kalıcıydı. Yerel hükümdarlar açısından, konutunun içinde ya da bitişiğinde tiyatro olması 17. yüzyıldan bu yana bir itibar belirtisi olarak görülüyordu. Viyana, Dresden ve Münih gibi büyük saraylar başı çekiyor olsa da, Saksonya-Gotha ya da Ansbach-Bayreuth gibi küçük prensliklerin hükümdarları bile tüm Avrupa'da saray tiyatrolarıyla nam salmışlardı. Küçük prensler için şaşalı tiyatrolar askeri ve siyasi prestij yokluğunun telafi edilmesine yardımcı olan bir tür "kültürel sermaye" sağlıyordu. Saray tiyatroları hükümdara görsel üstünlük veriyordu. Mimar Giovanni Burnacini'nin 1652'de Viyana sarayı için inşa ettiği opera, III. Ferdinand ile karısını sahnenin hemen önünde özel bir bölüme oturtmuştu. Güçlü August'un Dresden'deki konutu için 1717'de yaptırdığı şaşalı tiyatroda ve II. Friedrich için kendisinin saray

---

[36] Aktaran: Jeffrey Ravel, "The Police and the Parterre: Cultural Politics in the Paris Public Theater, 1680-1789", (Doktora tezi, UCB, 1991), s. 374.

[37] Aktaran: James A. Leith, *Space and Revolution: Projects for Monuments, Squares and Public Buildings in France 1789-1799* (Montreal ve Kingston, 1991), s. 134.

mimarı George Wenzeslas von Knobelsdorf'un yaptırdığı Berlin opera evinde de hükümdar doğrudan sahnenin önünde oturuyordu. Seyircilerin localara yerleştirilmiş olması mevki farklılıklarını daha da belirginleştiriyordu. Dresden saray tiyatrosundaki ilk sıra üst soyluluk ve yabancı elçilere, ikinci sıra üst düzey memurlara ve subaylara, üçüncü sıra ise diğer saray personeline ayrılmıştı. Knobelsdorf'un Berlin operasında ise ilk iki loca yalnızca bakanlara, diğer üst düzey memurlara ve saray misafirlerine tahsis edilmişti.

Fakat Avrupa'nın diğer yerlerinde olduğu gibi, yerleşik saray tiyatrolarının ardından halk tiyatroları geliyordu. İtalyan *commedia dell'arte* türünden fazlasıyla etkilenmiş olmasına karşın, Almanca oynanan *Volkskomödie* 18. yüzyıla gelindiğinde kendi yerli komik karakterlerini ve geleneklerini yaratmıştı. Alman dilindeki halk tiyatrosunun en bilinen figürü uşak Hanswurst'tu. Uşak Hanswurst hepsinden öte Viyana'da kendine yer bulan tüm imparatorluktaki gezgin oyuncu topluluklarının standart bir karakteriydi. Viyana'da oyunculuktan kazandığı parayı diş çekerek artırmaya çalışan Graz doğumlu bir uşağın oğlu olan Joseph Stranitzki'nin Hanswurst rutinleri o kadar popülerdi ki 1710'da Viyana şehri Kärtnertor Tiyatrosu kapılarını onun oyunlarına açmıştı. Stranitzky ve selefleri Gottfried Prehauser ve Joseph Felix Kurz, Kärtnertor'un ticari açıdan imparatorluğun en başarılı halk sahnesi haline gelmesine yardımcı olmuştu.

Paris bulvar tiyatroları gibi Kärtnertor daha saraylı bir kitle için yazılmış olan oyunların parodisini ya da uyarlamasını sahneliyordu. Örneğin Stranitzki ve Kurz, Cizvit tiyatrosundan alınma temalardan ve sahne tekniklerinden yararlanıyordu. Klasik hümanizmle barok Katolikliğini birleştiren Cizvit tiyatrosu hem Hıristiyan hem de pagan konuları işliyordu. Yunan ve Roma tarihinden ve mitolojisinden yararlanması çoğu zaman Habsburg imparatoruna düzülmüş neredeyse açıktan bir methiyeydi ve bu şekliyle 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında Viyana sarayında son derece popülerdi. Fakat Kärtnertor bu temaları temellük etmekle önemli bir açıdan Cizvit tiyatrosundan kopmuştu: Viyana saray tiyatrosu sahnesine hâkim olan kralların ve aristokrat kahramanların eylemleriyle uşak Hanswurst iç içe geçmişti. Hanswurst'un müstehcen ve cinsel mizahla yüklü doğaçlama soytarılıkları, olay örgüsünün içinde efendilerinin kahramanlık eylemlerini gölgede bırakan bir önem kazanmıştı. Sürekli ün ve şan-şeref peşinde koşan aristokrat beylerin aksine, Stranitzki'nin Hanswurst'u yalnızca fiziki arzularını tatmin etme güdüsüyle hareket ediyordu. Bu yüzden Hanswurst'un efendisi ona, "insanın korkaklıkla onurunu lekelemektense ölmesi yeğdir" dediğinde,

uşak şu cevabı veriyordu: "Onurunuz sizin olsun da kellem bende kalsın.... Cesaretim ölümle yüzleştiği anda, hemen pantolonumdan aşağı süzülüyor.... Ben bir testi şarapla oturup mutlu olmayı tercih ederim."[38] Kurz ve Prehauser 1730 ve 1740'larda Kärtnertor'da sahneye çıkmaya başladıklarında, avam karakterleri barok sahnesinin tüm dünyasını kendilerine mal etmişlerdi. Tanrılar, kahramanlar ve alegorik figürler Cizvit tiyatrosunda olduğu gibi hâlâ karşımıza çıksalar da, artık sahnede başrolü alan uşaklara, sıradan askerlere ve köylülere kıyasla rolleri azalmıştı. 18. yüzyılda Viyana halk tiyatrosuna damga vuran aristokratlarla avamın yan yana varlığı, şehrin 1683'te Türkleri püskürtmesinin ardından yaşadığı hızlı büyümeyi yansıtıyordu. Viyana bu olaydan sonra Habsburg aristokrasisinin artan bir kesimini çekmekle kalmamış, aynı zamanda onların uşaklarını da çekmişti. Kärtnertor ise, 1716'daki bir oyun sırasında Lady Mary Wortley Montague'nun belirttiği gibi, aslında ikisini de çekmişti.[39]

1720'lerde Leipzigli eleştirmen ve tiyatro reformcusu Johann Christoph Gottsched, Hanswurst'u Almanca oyun sahnesinden kovmak için bir kampanya başlattı. Gottsched'e göre Hanswurst'un kabalığı ve müstehcenliği aydınlanmış bir Alman sahnesine yakışmıyordu ve bu yüzden de Fransız neoklasik modellerine dayalı bir Alman tiyatro repertuarı yaratmak gerektiğini savunuyordu. Almancanın bir edebiyat dili olarak geç gelişimi, (doğaçlama modele karşı) okumuş bir Alman tiyatrosunun ortaya çıkışına da engel olmuştu ve Gottsched'in programı belirlenmiş metinlere sıkı sıkıya bağlı kalarak sabit bir repertuarın yaratılmasını gerektiriyordu. Gottsched ve takipçilerinin tasarladıkları "burjuva" Alman tiyatrosu, özünde, yeni bir tiyatro seyirci kitlesi yaratma girişimiydi: Esasen Fransızca, İtalyanca ve Latince oyunlar sergileyen saray tiyatrosunun toplumsal açıdan dışlayıcı kitlesinden daha geniş olan, ama kendisinin kaba ve müstehcen bulduğu doğaçlama halk tiyatrosunun kitlesinden daha aydınlanmış ve rafine olacaktı. Gottsched'in çabaları profesör olduğu Leipzig merkezliydi. Orada Caroline ve Johann Neuber kumpanyasının mezbahadan bozma bir yerde sahnelediği ve çoğunlukla Gottsched'in kendi eserlerinden ve Racine ile Molière'in Almanca tercü-

---

[38] "The Magnanimous Conflict between Friendship, Love, and Honor, or Scipio in Spain with Hanswurst the Generous Slave"den alıntı, yayımlayan Rudolf Payer von Thurn (haz.), *Wiener Haupt- und Staatsaktionen*, 2 cilt (Viyana, 1908), II:166-72.

[39] R. Halsband (haz.), *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montague*, 2 cilt (Oxford, 1965), I:264.

melerinden oluşan bir repertuar hazırlamıştı. Gottsched ve Neuber'ler reform programlarını Hanswurst figürünün fiziksel olarak sahneden kovulduğu bir oyun sırasında başlatmışlardı. Fakat Hanswurst'un sürgün dönemi kısa sürdü, zira Gottsched'in kampanyası görülmeye değer bir başarısızlıktı. Gottsched'in neoklasik eserlerinin ağırbaşlı sahnelenişi ve tekdüzeliği Hanswurst'un açık saçık kaba güldürülerine alışkın bir kitleye hiç de çekici gelmiyordu. Gottsched'in hiç hoşuna gitmese de Neuber kumpanyası kısa süre sonra bu kaba güldürüleri ticari nedenlerle yeniden sahnelemek zorunda kalmıştı.

1750'lere gelindiğinde, ukala Gottsched, Almanya'nın yeni başlayan edebi dirilişiyle ilintili yeni eleştirmen ve oyun yazarı kuşağının gözünde alay konusu olmuştu. İlham için Fransa yerine İngiltere'ye yüzünü çeviren Gellert ve Lessing gibi oyun yazarları, Richardson'ın romanlarındaki ahlaki duyarlılıkta hem eğlendirmeyi hem de ilerletmeyi vaat eden bir model bulmuşlardı. Umutları Lessing'in *Miss Sara Sampson*'ının (1755) başarılı prömiyeriyle doğrulanmış görünüyordu. Richardson'dan esinlenen bu oyun genellikle Almanya'nın ilk orta sınıf tragedyası olarak görülür. Prömiyere katılan bir gözlemci (oyun Frankfurt an der Oder'deki bir Prusya spor salonunda sahnelenmişti) "seyirciler üç buçuk saat boyunca, tıpkı bir heykel gibi hareketsizce dinlediler ve ağladılar."[40] Edebi bir Alman sahnesinin olması gerektiğini savunan Lessing ve diğerleri artık kamuya açık, saraydan bağımsız, ama ahlaki ve estetik açıdan günümüzün halk tiyatrolarından daha üstün bir "ulusal" tiyatronun kurulması gerektiğini savunmaya başlamışlardı.

1765'te yerel girişimciler tarafından yeni yeni gelişen Alman tiyatrosuna kalıcı bir yer sağlamak amacıyla kurulan Hamburg Ulusal Tiyatrosu bu arzuları ifade ediyordu. Lessing yeni tiyatroya dramaturji danışmanı olmuş ve tiyatronun içiyle ilgili meselelere olduğu kadar bir seyirci kitlesi yaratma işine de çaba harcamıştı. Bizzat yayına hazırladığı ve Alman tiyatro eleştirisi türünü yaratan bir deneme ve eleştiri derlemesi olan *Hamburgische Dramaturgie* (1767-1769), tiyatroda sergilenen oyunlar için eğitimli ve ayırt edebilen bir seyirci kitlesi yaratmayı amaçlıyordu. Lesssing bir yandan Fransız neoklasik tiyatrosuna yapaylığı ve saraya köleliği yüzünden saldırıyor, diğer yandan Hanswurst'un palyaço oyunlarını seyircilerin en bayağı zevklerine tenezzül eden sersemce bir eğlence biçimi olarak mahkûm ediyordu. Lessing, Gottsched kadar ileri gidip Hanswurst'un sahne hayatından tamamen uzaklaştırılması gerektiğini söylemiyordu, ama bu komedi figürünün aydınlanmanın ahlaki ve

[40] Ramler'den Gleim'e, 25 Temmuz 1755, Lessing, *Werke* içinde, s. 163.

estetik standartlarına göre yeniden düzenlenmesi gerektiği konusunda şüphesi yoktu.

Fakat Lessing de kendi sahne idealine uyan bir seyirci kitlesi yaratma konusunda en az Gottsched kadar başarısız oldu. Hamburg Ulusal Tiyatrosu başlangıcından itibaren mali sorunlarla boğuşuyordu ve iki yıl sonra kapanmıştı. Ticari başarısızlığının nedeni kısmen Alman tiyatro metinlerinin kıtlığıydı –edebi Alman sahnesi hâlâ emekleme evresindeydi– ama hepsinden öte Lessing'in ve tiyatronun kurucularının öngördüğü türde bir sahneyi ayakta tutacak kadar geniş bir seyirci kitlesi yoktu. Hamburg ne Londra'ydı ne de Paris, ne Berlin'di ne de Viyana. İmparatorlukta kendi ayakları üzerinde duran bir tiyatro yaratmanın zorluğu seyircilerin toprak bakımından dağınık niteliği yüzünden daha da artmıştı. Bu parçalanmanın etkileri matbaa kültürü söz konusu olduğunda daha önemsizdi, zira matbaanın özelliği tam da mekândan bağımsız olarak soyut düzlemde bir takipçi kitlesi yaratabiliyor oluşuydu. Oysa tiyatro seyircisi soyut değil, mütecessim varlıklardı, bir kitlenin fiziki varlığında ifadesini buluyordu. Eğitimli kesim 18. yüzyıl Almanyasında Lessing'in ve Alman ulusal sahnesinin diğer destekçilerinin önerdiği türde bir tiyatroyu kendi başına destekleyemeyecek kadar dağınıktı. Hamburg tiyatrosunun seyirci çekebilmek için çok geçmeden pantomimler ve akrobatik oyunlar sergilemeye başlamış olması manidardır. Sonunda kimse memnun değildi: Daha ciddi seyirciler tiyatronun halkın beğenisine verdiği tavizlerden rahatsız olurken, doğaçlama kaba güldürülere alışkın olanlar ise tiyatronun sunduğu estetik açıdan daha iddialı oyunlardan sıkılıyorlardı. Lessing 1769'da eğitilemez diye gördüğü tiyatro seyircisinden hayal kırıklığına uğradığı için Hamburg'u terk etmişti.

Sonunda, ironik bir şekilde, reform yaşayan Alman tiyatrosuna en açık olan kesimin imparatorluğun saray tiyatroları olduğu anlaşıldı. 1740'lardan başlayıp 1780'lere kadar, tüm imparatorlukta yerel hükümdarlar saray tiyatrolarını ticari açıdan yeniden düzenlemeye başladılar. Öncesinde saray ve davetli misafirler dışında herkese kapalı olan Viyana, Dresden, Mannheim, Stuttgart, Gotha ve Weimar gibi yerlerdeki saray tiyatroları kapılarını kamuya açmaya başlamışlardı. Mali kaygılar asli rol oynuyordu. Avusturya Veraset Savaşı'nın (1740-48) ve Yedi Yıl Savaşı'nın (1756-63) yol açtığı ağır masraflar, hükümdarların saray tiyatrosunu ticari olmayan ve sıkı elekten geçirecek kadar dışlayıcı bir işletme olarak ayakta tutmasını zorlaştırmıştı. Sarayda tasarruf yapma gerekliliği yabancı yerine Alman tiyatrosunun öne çıkarılmasını da teşvik etmişti. Mesele yalnızca daha geniş, Almanca konuşan bir

seyirci kitlesi çekmenin ticari yararlarıyla alakalı değildi; sarayda geleneksel olarak tercih edilen Fransız oyuncu toplulukları ve İtalyan opera kumpanyaları hükümdara saygınlık kazandırıyorlardı, ama bunlar da masraflıydı. Alman oyuncu toplulukları ise hem toplumsal açıdan daha karma bir kitlenin anlayabileceği dilde oyun oynuyor hem de daha ucuza çalışıyorlardı. Dolayısıyla Münih (1758), Bayreuth (1763), Dresden (1769) ve Viyana (1772) gibi sarayların yabancı kumpanyaları kovup daha makul fiyatları olan Alman kumpanyalarını çalıştırmış olmalarını mali zorunluluklarla açıklayabiliriz. Prusya kralı II. Friedrich gibi Fransız meftunluğuyla dile düşmüş biri bile, Yedi Yıl Savaşı'ndan sonra kendi saray tiyatrosunda Fransız ve İtalyan topluluklarına kısıtlama getirmişti.

Bu eğilimler, bazıları saray memuru olan ve ahlaki-yurtsever temellerde düzenlenmiş bir Alman tiyatrosunun yaratılmasını savunan tiyatro reformcularının hesaplarına uyuyordu. Saray tiyatrosundan "ulusal" tiyatroya geçişin tipik örneği, Maria Theresia (1740-80) ve II. Joseph (1780-90) zamanında Viyana Burgtheater'in gelişimiydi. Viyana sarayı kapılarını halka ilk kez 1741'de, Maria Theresia Prusya savaşının yol açtığı mali ve askeri krizin orta yerinde tiyatro işletmecisi Joseph Carl Selliers'e Hofburg'daki Habsburg sarayının dans salonunda ticari amaçlı opera ve oyun sahnelenmesine izin verdiğinde açtı. O dönemde Kärtnertor Tiyatrosu'nun yöneticisi olan Selliers, bu tavizi saray için opera prömiyerleri hazırlamanın masraflarını karşılamak şartıyla almıştı. Bu düzenleme, 1820'lerde Avrupa'nın önde gelen tiyatrolarından birisi olacak olan Viyana Burgtheater'in başlangıcına işaret ediyordu.

Tiyatro ilk yıllarında mali açıdan sallantıdaydı. 1770'lere kadar oyun repertuarında Fransızca oyunların çoğunlukta olması genellikle ticari açıdan çekiciliğini sınırlıyordu, ama Jean Georges Noverre'in popüler ve incelikli koreografileri olan baleleri seyirci sayısının artmasına yardımcı olmuştu. Yine de tiyatro, Kurz ve Prehauser'in Kärtnertor'da sergiledikleri popüler Hanswurst kaba güldürüleriyle sıkı rekabet halindeydi. Kaba ve müstehcen bulduğu Hanswurst'tan nefret eden Maria Theresia, 1752'de Kurz ve Prehauser'in oyunlarını yasakladı. Fakat seyirciler ikame olarak sunulan Fransız neoklasik tiyatrosuna gitmeyi tercih etmeyince, Hanswurst iki yıl sonra Kärtnertor'a geri dönmüştü. Viyana soytarı oyunlarını hedef alan kampanya, bu komik figürü ahlaksız bulan Gottsched'in Avusturyalı takipçileri tarafından 1760'larda yeniden başlatıldı. "Karakterler ne kadar ahlaksızsa" diye yazıyordu Kärtnertor tiyatrosunu eleştirenlerden biri, "o kadar alkış alıyorlar, dahası oyunun sonunda ne erdemin övüldüğünü ne de ahlaksızlığın

yerildiğini görüyoruz."[41] Avusturya Aydınlanması'nın önde gelen simalarından Joseph Sonnenfels 1770'te tiyatro sansürcüsü olup, ilk iş olarak Kurtz'u Kärtnertor yöneticiliği görevinden kovunca Hanswurst'a saldırılar artmıştı. Sonnenfels tüm doğaçlama oyunları yasaklamış ve metinlerin en az bir ay önceden sansüre teslim edilmesini şart koşmuştu. Yeni sansür rejimi Hanswurst'u evcilleştirmeyi başarmıştı. Artık oyunlarındaki doğaçlama öğeler kırpılmış ve bu karakter Hafner ile Heufeld'in duygusal komedilerinde giderek ahlakçı bir niteliğe bürünmüştü. Ancak sonradan Viyana halk tiyatrosunun doğaçlama gelenekleri 1830'lar ve 1840'larda Johannes Nestroy'un son derece sert hicivlerinde geri dönecekti.

Fakat şimdilik Alman tiyatrosunda reformu savunanlar Kärtnertor'u irticalen oynanan komedyalardan temizleyerek büyük bir zafer elde etmişlerdi. Burgtheater ise, ağırlıklı olarak Almanca oyunların yer aldığı ticari bir tiyatro olma yolundaki evrimine devam etti. 1772'de Fransız oyun topluluğu mali nedenlerden ötürü kovuldu ve II. Joseph (Maria Theresia'nın oğlu ve 1765'ten beri iki naipten biri) tiyatroyu bir Alman sahnesi haline getirmek için aktif çaba harcamaya başladı. Tiyatro reformcuları gibi sahnenin ahlaki ve erdemli yurttaşlar yaratmanın bir aracı olarak değerli olduğuna inanan mutlakıyetçi bir aydınlanmacı olan Joseph, Burgtheater'i imparatorluktaki Almanca oyunlar için bir mekân ve Comédie Française'in bir muadili haline getirmeye koyulmuştu. 1776'da tahtın artık tiyatroyu geçmişte olduğu gibi yöneticilere kiralamak yerine, doğrudan yöneteceğini ilan etmişti. Tiyatro saraydan yılda 100 bin gulden gibi önemli bir mali destek alıyor ve Joseph repertuara ve personele ilişkin kararlara aktif ilgi gösteriyordu. İlk başta tiyatroda opera, bale ya da hafifmeşrep ek oyunlar sahnelenmeyecekti. Joseph bir edebi sahne istiyor ve sözlü tiyatroyu ahlaki ve yurtsever duygular aktarmanın en iyi aracı olarak görüyordu. (Sonradan, opera örneğinde, özellikle de Alman Singspiel'inde yumuşama gösterdi; Mozart operalarından birkaçı Burgtheater'de yayımlandı.) Tiyatronun sözlü tiyatroya odaklanması masrafları da azaltmış ve bilet fiyatlarında %20'lik bir indirime olanak tanımıştı. Tiyatrodaki en ucuz biletler (dördüncü kat balkondakiler) el yakan 20 Kreutzer'den (o dönemde bu paraya 8 kilo ekmek alınabilirdi) daha makul olan 7 Kreutzer'e düşmüştü. Ayrıca sarayın özel misafirleri için ayrılan locaların sayısı 1774'te yediyken, 1789'da ikiye düşmüştü: Tiyatronun saray sahnesinden kamu sahnesine doğru

[41] Engelschall, *Zufallige Gedanken*, s. 16.

evrimini simgeleyen bir düşüş.[42]

Joseph sanatsal meselelerde hevesli ama yüzeysel kalan bir dediğim dedikçi olarak resmedilse de ("Amadeus"un oyunlarındaki ya da filmlerindeki itici Joseph tasvirlerine bakın), Burgtheater'de reform yapmış olması sorgulanamaz bir başarıydı. Joseph'in yönetiminin ilk yılında oyun başına ortalama seyirci sayısı 470 artmış, tiyatro gelirleri de %75'lik bir ilerleme kaydetmişti.[43] Seyirci kitlesi hâlâ ağırlıklı olarak aristokrat ve orta sınıftan oluşuyordu ve görünen o ki ucuz tiyatro biletleri tiyatro seyirci kitlesinde orta sınıf seyircilerin düzenli olarak oyuna gelmesini sağlayacak kadar demokratikleşmeye yol açmamıştı. Daha avam nitelikteki tiyatro seyircileri kıyıdaki işçi mahallelerinde bulunan Leopoldstadt Tiyatrosu (1781'de kuruldu) ya da Theater an der Wieden (1787) gibi banliyö tiyatrolarını tercih ediyorlardı.

O dönemdeki bazı gözlemcilerin ifade ettiği gibi, tiyatroya gitmenin 1770'ler ve 1780'lerde artan sayıda Viyanalı için bir alışkanlık haline gelmiş olduğu doğruysa, burada esas başarı Burgtheater'e büyük önem veren Joseph'e aittir. Tiyatroda sıkı sansür devam ettirilmişti ve Joseph dönemi tiyatrosunun ahlaki didaktikçiliği zaman zaman kuşkusuz sıkıcı ve göz korkutucu olabiliyordu. Fakat Gottlieb Stephanie der Jüngere'nin yurtsever askerler ve erdemli tüccarlar hakkındaki fevkalade idealist, âli oyunları ara ara aşınıp incelirken, Friedrich Ludwig Schröder ve onun oyuncu topluluğu Shakespeare'in Almanca oyunları için kayda değer bir takdir görmüştü. Keza yine Joseph zamanında, Burgtheater, Weimar klasisizminin başlıca mekânlarından biri haline gelmişti. Goethe ve Schiller 1780'lerden itibaren düzenli olarak Burgtheater'de oyunlar sergiletmiş ve Biedermeier döneminde (1815-48) Schiller'in oyunları tiyatronun en kazançlı kapısı haline gelmişti. Burgtheater'in sözlü tiyatro için bir mekân olarak başarı elde etmesinin nedenlerinden biri, belki de, görece mütevazı büyüklüğü sayesinde mükemmel bir akustiğe sahip olmasıydı. Azami oturma kapasitesi 1.350'ydi, oysa Drury Lane'in 2.360 (1792'den sonra 3.600), Comédie Française'in ise 2.000'di.[44] Her gece kraliyet locasında yer alan Joseph'in tiyatroya gösterdiği kişisel ilgi, sözlü tiyatroya yardımcı olan daha ciddi, daha oturaklı bir ortamın yaratılmasını da teşvik etmiş olabilir.

---

[42] Otto G. Schindler, "Das Publikum des Burgtheaters in der josephinischen Ära: Versuch einer Strukturbestimmung", *Das Burgtheater und Sein Publikum* cilt 1 içinde, haz. Margret Dietrich (Viyana, 1976), s. 40, 81.

[43] *A.g.e.*, s. 43.

[44] *A.g.e.*, s. 34.

Dolayısıyla Burgtheater, aydınlanma eleştirmenlerinin ve oyun yazarlarının savundukları bir okuryazar sahnesi idealini cisimleştirmeye Londra ya da Paris'teki muadillerinden daha çok yaklaşmıştı. Burgtheater bir kamu (halk) kurumuydu, görece geniş bir seyirci kitlesine açıktı, ama sarayın denetimi ve sübvansiyonları sayesinde saray ve aydınlanma memurları oyun repertuarını Aydınlanma'nın ahlaki tiyatro anlayışına uygun olarak şekillendirebilmişlerdi. Joseph'in modelinin başarısı, 1779'da Mannheim Nationaltheater'i kuran Palatinateli Elektör Karl Theodor gibi taklitçiler doğurmuştu. Burgtheater'den daha küçük ama benzer bir oyun repertuarına sahip olan Mannheim tiyatrosu, Lessing, Goethe ve özellikle de Schiller icralarıyla (*Robbers*'in prömiyeri 1782'de bu mekânda gerçekleşmişti) çabucak şöhret kazanmıştı. Goethe, Saksonya-Weimar prensliğinde 1791'den 1817'ye kadar bizzat Weimar saray tiyatrosunun müfettişliğini yapmıştı.

Bu tiyatrolar haklı olarak "burjuva" Alman tiyatrosunun kökeni olarak görülmüş, geleneksel olarak dışlayıcı saray tiyatrosu ile okuryazar olmayanlara hitap eden halk tiyatrosu arasındaki köklü boşluğu doldurduğu söylenmiştir. Fakat başarının kaynağında kendisini yerel hükümdarlardan kurtarmaya çalışan bir orta sınıf değil, sarayın kendisi vardı. Saray tiyatrosunun Aydınlanma'nın tiyatro anlayışını hayata geçirmedeki başarısı, 18. yüzyılda bir ahlaki teşebbüs olarak sahne ile ticari bir girişim olarak sahne arasındaki gerilimi çözebilme yeteneğine yaslanıyordu. Bu gerilim, daha önce gördüğümüz gibi, 18. yüzyıl matbaa kültürüne de damgasını vurmuştu. 18. yüzyıl sonundaki saray tiyatroları melez yapılardı; bir yandan ticari girişimdi, ama diğer yandan sarayın amaçları ve hedefleri bakımından Londra ya da Paris'teki muadillerinden daha zorlama kurumlardı. Bu tiyatrolar ticari kurumlar olarak aydınlanmanın kamuya açıklık ideallerine uygundu, ama saray kurumları olarak okuryazarlık öncesi halk tiyatrosunun istenmeyen müdahalelerine karşı korunabiliyordu. Burada da, Aydınlanma kamusal alanı kurumlarının içsel olarak yıkıcı ya da muhalif olmadığı açıkça görülmektedir. Tiyatrolar örneğinde de görüldüğü gibi, Aydınlanma kamusal alanı otoriteyi parçalamaktan çok destekleme eğilimindeydi.

KAYNAKÇA NOTU

Jonas Barish, *The Antitheatrical Prejudice* (Berkeley, 1981) sahneye duyulan köklü düşmanlığın tarihi konusunda iyi bir çalışmadır. Modern İngiltere'nin başlarında, sahne konusundaki müphemliğe dair, bkz. Jean-Christoph Agnew'in yaratıcı çalışması *Worlds Apart: The Market and the Theater in Anglo-*

American Thought, 1550-1750 (Cambridge, 1986). Fransa'daki tartışma için, bkz. Henry Philips, *The Theater and its Critics in Seventeenth-Century France* (Oxford, 1980) ve Moses Barras, *The Stage Controversy in France from Corneille to Rousseau* (New York, 1933); Rousseau'nun polemiği *Letter to M. D'Alembert on the Theater*'de bulunabilir, açıklamalarla ve bir sunuş yazısıyla birlikte, çev. Allan Bloom (Glencoe, Illinois, 1960). Almanya'da tiyatroya Pietistlerin muhalefetine için, bkz. Wolfgang Martens, "Officina Diaboli: Das Theater im Visier des halleschen Pietismus", Norbert Hinske (haz.), *Zentren der Aufklärung I: Halle, Aufklärung, und Pietismus* içinde (Heidelberg, 1989). Cizvit tiyatrosu için, bkz. Willi Flemming, *Geschichte der Jesuitentheaters in der Ländern deutscher Zunge* (Berlin, 1923) ve Kurt Adel, *Das Wiener Jesuitentheater und die europäische Barockdramatik* (Viyana, 1960).

Fuar tiyatroları hakkında, Robert M. Isherwood'un harikulade çalışması *Farce and Fantasy: Popular Entertainments in Eighteenth-Century Paris* (New York ve Oxford, 1995) elzemdir. İngiltere'de ve Almanya'da fuar tiyatroları için, sırasıyla bkz. Sybil Rosenfeld, *The Theater of the London Fairs in the Eighteenth-Century* (Cambridge, 1960) ve Willi Flemming, *Das Schauspiel der Wanderbühne* (Leipzig, 1931). Saray teşrifatı ve ritüelinin teatralliğine dair, Norbert Elias'ın *The Court Society*'si klasik bir çalışmadır (çev. Edmund Jephcott, New York, 1983). Ayrıca bkz. Jean-Marie Apostolidès, *Le prince sacrifié: théatre et politique au temps de Louis XIV* (Paris, 1985) ve Alman sarayları için, bkz. Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland* (Tübingen, 1993).

Londra sahnesi için, John Brewer'ın *Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century* (Londra, 1997) eserinde Londra tiyatrolarının ticarileşmesi ve bunun kültürel sonuçları konusunda harikulade bölümler vardır. Londra tiyatro seyircisinin yararlı tahlilleri için, bkz. Joseph Donohoe, "The London Theater at the End of the Eighteenth Century", Robert D. Hume (haz.), *The London Theater World, 1660-1800* içinde (Carbondale ve Edwardsville, Illinois, 1980); Leo Hughes, *The Drama's Patrons: A Study of the Eighteenth-Century London Audience* (Austin ve Londra, 1971); James L. Lynch, *Box, Pit, and Gallery: Stage and Society in Johnson's London* (Berkeley, 1953); ve Harry William Pedicord, *The Theatrical Public in the Time of Garrick* (New York, 1954). Londra sahnesinde sansür için, bkz. L. W. Conolly, *The Censorship of English Drama 1737-1824* (San Marino, California, 1976) ve John Loftis, *The Politics of Drama in Augustan England* (Oxford, 1963).

Paris tiyatro seyircisi üzerine, yakın dönemde yayımlanan iki çalışma özellikle belirtilmeye değer. James H. Johnson, *Listening in Paris: A Cultural History* (Berkeley, 1995) Paris opera seyircisinin 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında değişen davranış biçimlerini çok iyi tahlil ederken, Jeffrey Ravel, *The Contested Parterre: Public Theater and French Political Culture, 1680-1791* (Ithaca ve Londra, 1999) ise Paris tiyatro seyircisinin davranış ve algılarını yaratıcı bir şekilde geniş siyasal meselelerle ilişkilendirir. Keza, Henri Lagrave'ın son derece ayrıntılı *Le théâtre et le public à Paris de 1715 à 1750* (Paris, 1972) çalışması da harikula-

dedir; ayrıca John Lough, *Paris Theatre Audiences in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Londra, 1959). Tek tek tiyatrolar için, bkz. Claude Alasseur, *La Comédie Française au 18e siècle: étude économique* (Paris ve Hauge, 1967); Virginia Scott, *The Commedia dell'Arte in Paris, 1644-1697* (Charlottesville, 1990); ve Clarence D. Brenner, *The Théâtre Italien: Its Repertory, 1716-1793* (Berkeley ve Los Angeles, 1961). Paris'in bulvar tiyatroları için, şu eserlerden fazlasıyla yararlandım: Isherwood, *Farce and Fantasy* (yukarıda adı geçen eser) ve Michèle Root-Bernstein, *Boulevard Theater and Revolution in Eighteenth-Century Paris* (Ann Arbor, 1984). Barbara Mittman, *Spectators on the Paris Stage in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Ann Arbor, 1984), sahnede seyircinin oturması geleneğini incelemektedir.

18. yüzyılda Almanca konuşulan topraklarda tiyatro üzerine yararlı incelemeler arasında şunlar sayılabilir: W. H. Bruford, *Theater, Drama and Audience in Goethe's Germany* (Londra, 1950); Manfred Brauneck, *Die Welt also Bühne: Geschichte des europäischen Theaters* (Stuttgart, 1993-99), cilt 2-3; ve Heinz Kindermann, *Theatergeschichte Europas* (Salzburg, 1957-74), cilt 4-6. İmparatorluğun saray tiyatrolarının ticarileşmesine ilişkin olarak, Ute Daniel'in *Hoftheater: Zur Geschichte des Theaters und der Höfe im 18. Und 19. Jahrhundert*'ine başvurdum (Stuttgart, 1995). Lessing ve diğerlerinin bir Alman "ulusal" tiyatrosu yaratma çabaları Roland Krebs'in *L'Idée de "Théâtre National" dans Allemagne des Lumières* (Wiesbaden, 1985) eserine konu olmuştur. Viyana halk sahnesinde reform teşebbüslerini, "From Image to Word: Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century-Austria"da ele aldım, *Journal of Modern History 58* (1986). Gottsched ve çömezleri hakkında, ayrıca bkz. Ruedi Graf, *Das Theater im Literaturstaat* (Tübingen, 1992) ve Hilde Haider-Pregler, *Des sittlichen Bürgers Abendschule: Bildungsanspruch und Bildungsauftrag des Berufstheaters im 18. Jahrhundert* (Viyana, 1980). Viyana Burgtheater'i ve seyirci kitlesi için, bkz. Otto G. Schindler, "Das Publikum des Burgtheaters in der josephinischen Ära. Versuch einer Strukturbestimmung" ve Johann Hüttner, "Das Burgtheaterpublikum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts", Margret Dietrich (haz.), *Das Burgtheater und sein Publikum* içinde, cilt 1(Viyana, 1976): Dorothea Link'in *The National Court Theater in Mozart's Vienna, Sources and Documents*'i (Oxford, 1988) 1783-92 yılları arasında Burgtheater'in oyun takvimini sunmaktadır.

18. yüzyıl tiyatro seyircileri içinde kadınların rolü daha fazla araştırılmayı hak etmektedir. Kadınlar ve Restorasyon dönemi seyirci kitlesi üzerine bir inceleme için, bkz. David Roberts, *The Ladies: Women and Restoration Drama, 1660-1700* (Oxford ve New York, 1989); kadın müşterilerin 18. yüzyıl Londra tiyatrosunun repertuarına etkisiyse, John Harrington Smith, "Shadwell, the Ladies, and the Change in Comedy", *Modern Philology* 46 (1948) ve Emmett L. Avery, "The Shakespeare Ladies Club", *Shakespeare Quarterly* 7 (1956) adlı eserlerde incelenmektedir. Kadın oyun yazarları için, bkz. Paula R. Backscheider, *Spectacular Politics: Theatrical Power and Mass Culture in Early Modern England*

(Baltimore, 1993) ve Ellen Donkin, *Getting into the Act: Women Playwrights in London, 1776-1829* (Londra ve New York, 1995). 17. yüzyıldan önce nadir görülen bir hadise olan kadınların kadın rollerini oynaması konusunda, bkz. Elizabeth Howe, *The First English Actresses: Women and Drama, 1660-1700* (Cambridge ve New York, 1992); Fransa ve Almanya için, bkz. Renate Baader, "Sklavin – Sirene – Königin: Die unzeitgemässe Moderne im vorrevolutionären Frankreich" ve Barbara Becker-Cantarino, "Von der Prinzipalin zur Kunstlerin und Mäitresse: die Schauspielerin im 18. Jahrhundert im Deutschland", *Die Schauspielerin. Zur Kulturgeschichte der weiblichen Bühnenkunst* içinde, haz. Renate Möhrmann (Frankfurt, 1981).

ÜÇÜNCÜ KISIM
SOSYALLEŞMEK

6 KAMUSAL HAYATTA KADINLAR: AYDINLANMA SALONLARI

Salon, Aydınlanma kültüründe özel bir yere sahipti. Aydınlanma kamusal alanının diğer kurumlarının aksine, her salon bir kadın etrafında dönüyordu. Paris, Londra, Viyana ya da Berlin salonlarının şöhretlerini büyük oranda müdavimleri olan edebiyatçılara borçlu oldukları ve tam da erkeklerin egemenliğindeki edebiyat dünyasına katılma arzusunun birçok kadını salon sahibi olmaya ittiği doğrudur. Fakat salonundaki erkekler ne kadar parlak olursa olsun, salonun toplumsal ve iletişimsel merkezi salon sahibesiydi. Dolayısıyla salon kadınlara bu denli nüfuz ve önderlik tanıması bakımından istisnaiydi.

Fakat başka açılardan bakıldığında, salon Aydınlanma kamusal alanının temel niteliklerini cisimleştiriyordu. Birincisi, salonun gelişimine, kendisini doğuran saraylı dünyasından giderek özerkleşmesi damga vurmuştu. Salon, erkek ve kadınların müzik, şiir ve kibar sohbetler gibi hazları yaşamak üzere toplandıkları bir mekân olarak Rönesans sarayından doğup gelişmiş olsa da, 18. yüzyılda saraydan bağımsız bir kuruma evrilmişti. Saray ve salon çevreleri çakışabilirse de, kültürel ve uzamsal açıdan birbirinden ayrı hale gelmişti. İkincisi, salon, Aydınlanma kamusal alanının diğer kurumları gibi, 18. yüzyıl matbaa kültürüyle yakın bir ilişkiye sahipti. Salonda sohbetler merkezi bir yere sahip olmasına karşın, salon kültürü sadece sözlü değildi. Yazarların egemenliğindeki salon, yazılı sözün yaratıldığı ve dolaştırıldığı bir yerdi. Son olarak, salon farklı toplumsal ve mesleki kökenlerden gelen bireyler için görece eşit temelde kaynaşma fırsatı sağlıyordu. 18. yüzyıl standartları açısından saray adabı resmiyetten oldukça uzaktı. Salonlar genellikle belirli günlerde toplansa da (genellikle haftada bir ya da iki kez), özel davetlerde bulunulmuyordu. Salonun içinde muhabbet karşılıklı, eşitlikçi, kendi dışındaki tüm toplumsal ayrım kıstaslarını dondurmayı kabul eden bir iletişim modelini yansıtıyordu. Mevcut hiyerarşilerin askıya alınması 17.

yüzyıl Parisinin daha aristokratik salonlarında da görülmüştü. Bu salonlar toplumsal hiyerarşide yukarıya tırmanan müreffeh burjuvaziye soyluluk saflarına katılma imkânı sağlıyordu. 18. yüzyıl sonunda Berlin ve Viyana salonları yalnızca burjuvaları ve soyluları değil, Yahudilerle Yahudi olmayanları da bir araya getiriyordu. 18. yüzyıl salonunun gözenekli sınırları salon sahibelerinin toplumsal kökenlerine bakarak anlaşılabilir. Fransız Aydınlanması'nın en bilindik Paris salon sahibelerinden ikisi, İsviçreli bir papazın kızı olan Suzanne Necker ve bir Fransız kontesinin evlilik dışı doğmuş kızı Julie Lespinasse idi. 1770 ve 1780'lerin en tanınmış Viyanalı salon sahibesi dört yaşında yetim kalmış bir asker kızı olan Charlotte von Greiner'di. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki Berlin salon yaşamına damgasını vuran Rahel Levin ve Henriette Herz ise hali vakti yerinde Yahudi ailelerinden geliyorlardı.

Salon terimi ancak Fransız Devrimi'nden sonra bu bölümde tartışılan türde sosyal toplantıları anlatmak için kullanılmıştır. Fakat önceki kullanımlar salon sosyalleşmesiyle alakalı toplumsal heterojenliğin habercisiydi. Bu sözcük 18. yüzyılın ortasına kadar çoğu zaman kraliyet ve aristokrat evlerinde görülen ferah ve şaşalı kabul salonlarını anlatmak için kullanılıyordu. Fakat 1750 civarında orta sınıf evleri bu terimi sahiplenmeye başlamış ve giderek, İngilizcede salon (*parlor*) olarak kullanılacak şeyi anlatmak için kullanılmıştır. Bireylerin görece mahrem bir şekilde sosyalleştikleri daha mütevazı bir odayı anlatan bu yeni kullanım, salonun daha eşitlikçi bir sosyalleşme alanı haline gelişini yansıtıyordu. Yüzyılın geri kalan döneminde bu terim hem aristokratik hem de burjuva anlamlarını korumuştu ve bu durum salonun iki sınıfın da buluşup iletişim halinde oldukları bir alan olarak melez niteliğinin kanıtıdır.

Salonun diğer bir kullanımı edebi ve estetik anlamlarla yüklüydü. Salon 1737'den başlayarak Louvre'da Fransız Resim ve Heykel Akademisi'nin sponsorluğunda iki yılda bir düzenlenen sanat sergisini (bienal) anlatmak için kullanılıyordu. Bu sergiler 18. yüzyıl Parisinde yeni tür bir kamusal uzamı temsil ediyordu. Müdavimlerinin toplumun farklı kesimlerine mensup olması dışında (gazeteci Pidansot de Mairobert bu sergileri, "erkek kadın beraber, tüm zümrelerden ve katmanlardan insanları kaynaştıran" yerler olarak tarif ediyordu), bir sanat eserinin değerinin, bir şekilde, kamu tarafından onaylanması gerektiği görüşünün gittikçe daha geniş bir kesimden kabul gördüğünü simgeliyordu.[1] Bir yargı ve eleştiri alanı olarak salon fikri Diderot'nun,

[1] Bkz. Thomas E. Crow, *Painters and Public Life in Eighteenth-Century Paris* (New Haven ve Londra, 1985), s. 1-7.

Louvre sergilerinde gözlemlediği resimler vesilesiyle kaleme aldığı sanat üzerine eleştirel denemelerden oluşan *Salonlar*'da (1759-81) daha da geliştirilmişti. Diderot'nun denemeleri ve bunları esinleyen kamusal sergiler *salon* terimine iki anlam katmanı daha eklemişti. İlki sergilere giden heterojen kitlenin ima ettiği "kamusallık"tı. İkinci anlam ise, vesile oldukları eleştirel metinlerin işaret ettiği tartışma, konuşma ve kamusal yargıydı. Bu farklı yan anlamların (uzamsal, toplumsal ve eleştirel) hepsi de, Aydınlanma kamusal yaşamında salonun yerini tanımlamaya yardımcı olmuştu.

SALONUN DOĞUŞU

Salonun kökenleri 16. yüzyıl Rönesans sarayında saklıdır. Tudor İngilteresinde VIII. Henry'nin altıncı eşi olan Catherine Parr etrafındaki edebiyat çevresi, tıpkı Mantua'da Isabelle D'Este'nin, Urbino'da Elisabetta Gonzaga'nın ev sahibeliği yaptığı saray toplantıları gibi, bir prototipti. 17. yüzyılda salon belirgin şekilde bir Fransız Kurumu olarak görülmeye başlandı. Bunun nedenlerinden biri, bu yüzyılın genel olarak Fransız kültürünün yükselişe geçtiği bir dönem olmasıydı. Fransız salonu, tıpkı Fransız tiyatrosu, edebiyatı, hatta dili gibi, Avrupa'nın geri kalanı için standart belirleyici oldu. Fakat salonlar konusunda Fransızların ağırlığı, Fransız salonlarının kendini bulduğu dönem olan 1560-1660 arasında Fransa'daki hanedan gelişmelerinden doğmuştu. Bu dönemde Fransız siyasal tarihinin çarpıcı bir özelliği, kadınların sarayda sahip oldukları iktidardı. Bir yandan Fransız anayasal geleneği ("Lex Salica") kadınları tahta çıkmaktan alıkoymuştu. Dolayısıyla modern çağın başlarında birçok kadın hükümdarın olduğu bir dönemde (Castile'li Isabella, Mary ve Elizabeth Tudor, İsveçli Christina, Avusturyalı Maria Theresia) Fransa'da hiç kadın hükümdar yoktu. Diğer yandan, hanedanın istikrarsızlığı ve biyolojik tesadüf, aralarında Catherine de'Medici, Marie de'Medici ve Avusturyalı Anne gibi, erkek çocuklarının reşit olmadıkları dönemlerde krallığı yöneten kadın naipler yaratmıştı. Kritik siyasal geçiş dönemlerinde –din savaşlarının patlak vermesi (1562), IV. Henry'nin öldürülmesi (1610) ve Fronde diye bilinen ayaklanma (1648-52)– kendilerine yer bulan bu naipler, kadınlara Fransız sarayında eşi görülmedik bir iktidar ve görünürlük kazandırmıştı.

Bu dönemde kadınların siyasetteki görünürlüklerine paralel olarak edebiyat dünyasında da giderek görünür hale geldiklerini görüyoruz. 17. yüzyılın ilk yarısı Fransız feminist yazınının altın çağıydı. Bazı edebiyat

araştırmacıları Fransız romanının bu dönemde doğduğunu söylerken, başka bir kesimi Descartesçı düşüncenin bu dönemde eğitimli Fransız kadınlarının entelektüel iştiyaklarını meşrulaştırmaya çeşitli şekillerde yardımcı olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Dolayısıyla 17. yüzyıl Fransasında salonun yükselişi, kadınların ya da en azından üst sınıf kadınların eşi görülmedik bir şöhrete sahip oldukları siyasal, edebi ve felsefi kültür bağlamında anlaşılmalıdır. Bu görünürlüğün bir ifadesi olan salon, Valois sarayıyla yakından bağlantılı bir kurum olarak 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştı. Sarayla sembolik bağlar 1610'da kurulan ve genel olarak 17. yüzyıl salonunun prototipi olarak kabul edilen Rambouillet markizinin salonunda bulunabilirdi. Salonuna ev sahipliği yapması için kiraladığı otel, stratejik yönden tahtın Paris'teki mekânı olan Louvre yakınlarındaydı. Kabul odalarını süsleyen duvar halıları ise XIII. Louis'nin bir hediyesiydi. Fakat Rombouillet salonunun diğer özelikleri saraydan bağımsızlığını ifade ediyordu. Salonunun toplumsal ve mimari merkezi "mavi oda"ydı, yani markizin kanepesinde uzanırken konuklarını kabul ettiği yatak odası ve kitaplıktı. Burada salonunun mahremiyeti sarayın daha resmi atmosferiyle keskin bir karşıtlık içindeydi ve Madame de Rambouillet'nin kendisi de saray yaşamına ve teşrifatına duyduğu nefretle tanınıyordu. Saray siyasetinden ve entrikasından uzak bir cennet olarak görülen Rambouilet salonu, kurumun saraydan bağımsız özel bir mekân olarak ortaya çıkışına işaret ediyordu.

Sonraki otuz yılda Fransız salonu bir edebi tartışma ve üretim merkezi haline geldi. Burada bir kez daha, gidişatı belirleyen şair François de Malherbe ve oyun yazarı Pierre Corneille gibi önde gelen erkek yazarların katıldıkları Rambouilet salonu olmuştu. 1643-1665 arası dönemde eseri yayımlanmış, kimlikleri saptanabilen 559 erkek yazardan 162'si salon müdavimiydi.[2] Fakat salona giden edebiyatçılar dışında, salonlar aynı zamanda kadınların edebi kültüre katıldıkları yerlerdi. Kolejler, üniversiteler ve akademiler Eski Rejim boyunca yalnızca erkeklerin tekelinde kaldığından, salon entelektüel hevesleri olan kadınların kendi kültürel ilgilerini ve yeteneklerini geliştirebilecekleri bir kurum olarak temayüz etmişti. Madeleine de Scudéry ve Madame de Lafayette gibi 17. yüzyıl romancıları edebi yeteneklerini salonlarda geliştiriyorlardı ve diğer salon sahibeleri de o dönemde *préciosité*[3] adı verilen belirgin bir

---

[2] Alain Viala, *La naissance de l'écrivain* (Paris, 1985), s. 132-37, 306-16.

[3] İnceliğe, zarafete, süslü anlatıma aşırı önem veren bir tarz. Bu tarzı kullananlara, *precieuses* adı veriliyordu —*çev. notu.*

edebi tarz geliştirmişlerdi. Precieuses'in (17. yüzyıl salon eleştirmenlerinin kullandığı alaycı bir terim) yazıları ustalıklı örtmeceleri ve yapmacık nükteleriyle salonun mahrem, sohbet temelli tonunu yansıtıyordu. Derin şifreleri olan özel tarzı da dış dünyadan, hepsinden de öte tahttan uzaklıklarını ifade ediyor ve bu bakımdan salonun saray dünyasından artan özerkliğine işaret ediyordu.

Erica Harthy'nin "Descartesçı kadınlar" üzerine incelemesinin gösterdiği gibi, ilk salonlar önemli bir felsefi tartışma merkezi haline de gelmişlerdi. René Descartes'ın esas felsefi eserlerini yayımladığı 1630 ve 1640'larda, Fransız salonu Descartesçı felsefenin tartışılması ve popülerleşmesi için en önemli kanallardan biriydi. Burada yeniden, salon, kadın üyelerine diğer türlü Fransız akademik kurumlarında kendilerine kapalı olan bir fikirler dünyasına erişim olanağı sağlamıştı. Kadınların entelektüel açıdan erkeklerden geri oldukları görüşü, geleneksel olarak, cinsler arasındaki fiziki farklılıklar üzerinden meşrulaştırılmıştı: Kadınların zayıf zihinleri zayıf bedenlerinin bir sonucuydu. Fakat Descartes'ın felsefesi zihni bedenden ayırmakla, kadının entelektüel geriliği konusundaki fiziksel farklılığa dayalı kadın düşmanı mefhumları paramparça etmişti. Eğer zihin bedenden ayrıysa, cinsiyetten de ayrıydı ki bu da kadınları ilkesel olarak erkeklere eşit hale getiriyordu. Dolayısıyla felsefi hakikate giden Descartesçı yol, cinsiyet ayrımı olmaksızın herkese açıktı. Descartes'ın kadın çömezleri açısından (aralarında yalnızca Fransız salon sahibeleri değil, İsveç Kraliçesi Christina ve Bohemya Prensesi Elizabeth de vardı) Descartesçı felsefe kadınların entelektüel hayata katılmalarını onaylıyordu.

Son olarak, salon 17. yüzyıl Fransasının mülk sahibi elitleri arasında toplumsal ve kültürel kaynaşmayı beslemesi bakımından da gittikçe önem kazanmıştı. Bu dönemde, tahtın gelir elde etmek için giderek sıklaşan mevki ve unvan satma uygulaması, varlıklı ve hırslı burjuva ailelerinin soylu statüsü edinmelerini kolaylaştırmıştı. Fakat bu uygulama, eski soylu ailelerle yenileri arasındaki gerilimleri beslediğinden, Fransa'nın egemen elitleri arasında bölünmeler yaratma tehlikesini de içinde barındırıyordu. Carolyn Lougee salonun aristokrasi, alt soyluluk ve varlıklı burjuvaziyi kaynaştırmasının bu gerilimleri dağıtmaya yardımcı olduğunu göstermiştir. Köklü ama züğürt soylu aileleri için salon, zengin burjuvalarla ya da yakın zaman önce soylulaşmış ailelerle ekonomik açıdan avantajlı evliliklerin ayarlanabileceği bir alandı. Bu türedi aileler kendileri adına önemli temaslar kuruyor ve toplumsal merdivende yükselmek için gerekli muaşeret kurallarını öğreniyorlardı. 17. yüzyıl salonları, sosyalleşme modelini sarayın kibar söylem mefhumlardan

almış olması bakımından aristokrat bir kurumdu. Bilgiyi toplumsal inceliklerden daha önemli gören üniversitelerin akademik kültürünün aksine, salon kültürü bilgiyi nezaketle dengelemeye çalışıyordu. Fakat salon, daha esnek bir davranış tanımını teşvik ederek, soya dayalı geleneksel soyluluk tanımlarının da altını oymuştu. Salonda üstünlük soya değil, insanın başkalarıyla olan konuşmalarında sergilediği nezakete ve *esprit*'ye bağlıydı. Böylece kibarlık ve kültür hem soyluların hem de burjuvaların özenebilecekleri özellikler haline gelmişti.

Salon sosyalleşmesinin kalbinde, sarayın daha hiyerarşik muhitindeki kurallardan temelde daha farklı kuralları olan sohbet vardı. Saray muhitinin örneği, Antoine de Courtin'in *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnêtes gens* (Fransa'da Soylu İnsanlar Arasındaki Nezaket Kuralları Üzerine Yeni İnceleme) adlı eseriydi. XIV. Louis'nin hizmetindeki bir diplomat tarafından ele alınmış bu etkili adabı muaşeret kitabı, 1671'den 18. yüzyılın başına kadar en az yirmi bir baskı yapmıştı. Courtin'in sohbet modeli bakışımsızdı: İnsanın başkalarıyla nasıl konuştuğu, hatta konuşup konuşmadığı statüsüne bağlıydı. Cemiyetin bir mensubu, "kendi söylediklerinin tanığı olarak söylediklerini onaylamamamızı buyurmadığı ya da kendi yararına olan, ama söylemeye utandığı bir şeyi söylememizi istemediği" takdirde, bir kişinin, toplumsal üstlerinin yanında konuşması uygunsuz kaçardı.[4] Konuşması için izin verildiğinde, söz konusu kişi en üst mertebedeki kişilere hitap etmeli ve onların görüşlerine hiçbir şekilde ters düşmemeliydi.

Salonun iletişim yapısı ise daha diyalog temelli ve eşitlikçiydi. Salon çevrelerinden doğan nezaket kuralları saray sosyalleşmesinin katılığını ve boş formalitesini eleştiriyordu. Sohbeti iktidar ya da statü sergileme vesilesi olarak değil, statü farklılıklarının geçici olarak askıya alındığı karşılıklı bir alışveriş biçimi olarak görüyorlardı. Sohbetin amacı herkesin birbiriyle iletişim kurmasını sağlayarak tüm katılımcılara haz vermekti. İyi sohbet, rahat davranışları ve kendi doğallığında konuşmayı gerektiren, kıvrak zekâ ve nezaket yoluyla başkalarını memnun etme sanatıydı.

Salon kültürünün feminist ve eşitlikçi özellikleri o dönemde yaşayanların da gözünden kaçmıyordu. 1660'lardan itibaren, salonun sağladığı toplumsal ve cinsler arası kaynaşma kadınların kültürel rolüyle soyluluğun nasıl tanımlanması gerektiği sorununun bağlantılı olduğu

---

[4] Aktaran: Daniel Gordon, *Citizens without Sovereignty: Equality and Sociability in French Thought, 1670-1789* (Princeton, 1994), s. 86; aşağıdaki açıklamalar için, bkz. Gordon, s. 95-100.

bir tartışmayı tetiklemişti. Salonları eleştirenler kadınların nüfuzundan şikâyetçiydiler ve soyluğun bir zamanlar yaslandığı eril ve savaşçı erdemlere karşı bir dişileştirici güç olarak gördükleri salonları yerden yere vurmuşlardı. Soya ve askerî başarıya dayalı eski soyluluk mefhumlarını savunarak, salonu statü farklılıklarını altüst ettiği ve bir zamanlar köklü ailelerden gelen soylulara duyulan hürmeti yok ettiği için de eleştiriyorlardı. Halbuki salon savunucuları bu kurumu hem feminist hem de toplumsal temellerde övüyorlardı. Salon kadınlara o dönemin edebi ve felsefi kültürüne erişim olanağı vermekle kalmıyordu; kadınların salonlarda öne çıkmaları aynı zamanda yumuşak huylu ve medenileştirici bir etki de sağlıyordu, zira soyluluğun askerî rolünün cevaz verdiği şiddete dayalı davranışları yumuşatıyor ve evcilleştiriyordu.

AYDINLANMA DÜŞÜNCESİNDE KADINLAR VE SOSYALLEŞME

Salonun bu şekilde savunulması önemliydi, zira 18. yüzyılda kadınlar üzerine tartışmalardaki temel bir konunun habercisiydi. Kadınların medenileştirici oldukları düşüncesi, erkeklerin yıkıcı güdülerini bir şekilde ehlileştirdikleri mefhumu, kadınları "doğa"yla, erkekleri de "kültür"le özdeşleştiren eski anlayışın gözden geçirilmesine yardımcı olmuştu. Klasik antikçağdan bu yana, kadınların doğadaki şiddetli, dizginlenemeyen güçlerle bir tutulması erkeklere bağlı kılınmalarını meşrulaştırmak amacıyla kullanılmıştı. Bu görüş akıllıca ve basiretli bir şekilde yönetmek için gerekli akla ve öz denetime yalnızca erkeklerin sahip olduğunu ima ediyordu. Fakat Aydınlanma döneminde bu yaklaşım tersine çevrilmişti: Kadınlar erkeklerin şiddetli ve yıkıcı davranışlarını dengeleyen medenileştirici bir güç olarak görülmeye başlamıştı.

Kadınları medenileştirici özneler olarak gören bu görüş, belli bir açıdan, ticari toplumun savunusundan doğmuştu. Bu iddia ticaret, zenginlik ve lüks ihtiyaçların yayılmasının eski siyasal ve toplumsal düzen anlayışlarını ıskartaya çıkardığı toplumlara ahlaki meşruiyet katma girişimiyle kol kola gidiyordu. Ticari toplum savunusu en eski ve en sistemli ifadesini İngiltere'de bulmuştu. Burada genişleyen bir sömürge pazarı, gelişen borsa ve ulusal bankacılık sistemi yeni zenginlik kaynakları yaratıyordu. J. G. A. Pocock'un gösterdiği gibi, yeni ticari düzenin bu ideolojik savunusu, yeni zenginliğin ve lüksün yozlaştırıcı etkilerini eleştirenlere yanıt olarak ortaya çıkmıştı. Onların ticari toplum eleştirileri eski bir siyasal söyleme aitti: İngiliz özgürlüklerini, ekonomik bağımsızlıkları sayesinde yozlaşmaya kapalı kalabilen toprak sahibi mülklü sını-

fa mensup erdemli yurttaşlara dayandıran yurttaş hümanizmi. Yurttaş erdeminin önkoşulu olarak mülkiyete vurgu yapan yurttaşlık hümanizmi ideolojisi, 18. yüzyıl başı İngilteresindeki mali ve ticari devrimler karşısında tehdit altında olduğunu hisseden toprak sahibi eşrafın çıkarlarına özellikle uygundu. 1720 ve 1730'larda Tory'lerin ve Bolingbroke etrafında kümelenmiş muhalif Whig'lerin Walpole karşıtı koalisyonunda ifadesini bulmuştu. Bu eleştirmenler için yeni ticari ve mali zenginlik biçimleri İngiltere'nin yönetici elitini münfesih makam avcıları ve oportünist borsa tellallarına dönüştürmüştü. Kamu kredisi yoluyla ulusal borcun finanse edilmesi ayrım gözetmeksizin hem yönetenleri hem de yönetilenleri yozlaştırmış ve yurttaşları borç verenlere, siyaseti de bir himayeye dönüştürmüştü.[5]

Bu eski yurttaş erdemi dilinin toplumsal ve ekonomik değişim gerçekliklerinden giderek uzak göründüğü bir dünyada, ticari toplum savunucuları siyaset alanının dışında bir etik değer dünyası bulmakta zorlanmışlardı. Bunu modern sivil toplumun özü olarak gördükleri adabı muaşeret ve sosyalleşmenin siyasal olmayan dünyasında bulmuşlardı. Bu yazarlar esasen İskoçtu: En başta Adam Ferguson, William Robertson, Adam Smith ve John Millar. Ticari toplumu insanlar arasındaki ilişkilerin giderek daha karmaşık ve karşılıklı açıdan bağımlı hale geldiği bir tarihsel sürecin sonu olarak görüyorlardı. Tarımın, imalatın, ticaretin gelişimi ve gittikçe karmaşıklaşan işbölümü her an genişleyen bir iletişim, mübadele ve sosyalleşme ağları yaratmıştı. Zira zenginlik ve boş zaman arttıkça, bireyler başkalarıyla iletişime gittikçe daha fazla zaman ayırabilecek duruma gelmişlerdi. Süreç içinde, adabı muaşeret ve nezaket, insan iletişimini ve sosyalleşmesini daha hoş ve makul kılmanın bir aracı olarak gelişti.

Bu medeniyet süreci esasen toplumsal ilişkilerin özel alanında gerçekleşiyordu, siyaset dünyasında değil. Eski yurttaşlık erdemi söyleminde, siyaset, etik eylemin esas alanı olmuştu. Fakat ticari toplum savunucuları insanların ahlaki gelişimini siyasal etkileşimlerinden ziyade, toplumsal etkileşimlerinin ürünü olarak gören bir sosyalleşme dili adına terk ettiler. Dolayısıyla yurttaşlık hümanizminin siyaset odaklı söyleminin yozlaşmış diye mahkûm ettiği olgular (ticaret, lüks, nezaket) burada insan ilerleyişinin meyveleri olarak ihya ediliyordu.

Bu değişim, Aydınlanma'nın kadınlara ilişkin görüşleri açısından

---

[5] J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1985), özellikle de s. 48-49, 67-69.

derin anlamlar taşıyordu. Yurttaşlık hümanizmi geleneği, geleneksel olarak erkeklere tahsis edilmiş bir alan olan siyaseti esas kaygısı haline getirdiği oranda, kadınlara zımnen daha düşük bir ahlaki statü tevdi etmişti. Siyaseten erdemli olmak bağımsız olmayı gerektiriyordu ve evlendiklerinde yasal özerkliklerini bırakan kadınlar bağımlı ve dolayısıyla erdeme erişmeleri olanaksızdı. Oysa ticari toplum savunucuları özel alanı ahlaki ve tarihsel ilerlemenin merkezi haline getirerek kadını tarihe iade ettiler. Bu sayede kadınlara medeniyet sürecinde kritik bir rol tahsis ettiler. Sosyalleşme ilerledikçe, diyorlardı, cinsler arası toplumsal ve romantik münasebet de ilerliyordu. Erkekler kadınları kaba arzularını tatmin edecek nesneler olarak görmek yerine âşık olunacak insanlar olarak görmeye başlamışlardı. Bu ereklere ulaşabilmek için erkeklerin daha sevecen, daha hoş, daha makul, kısacası daha medeni hale gelmeleri gerekiyordu. Bu nedenle kadınlar erkekleri daha sosyal ve zarif hale gelmeye zorladıkları ölçüde medeniyet taşıyıcısıydılar. Bu fikir yüzyılın ileriki dönemlerinde İskoç doktor William Alexander tarafından ifade edilmişti. Alexander kadınların tarihi üzerine iki ciltlik çalışmasında şöyle yazıyordu: "Erkekler hoş ve makul görünmek için gösterdikleri tüm çabaları kadınlarla toplumsal münasebetlerine borçlular; davranışlarındaki tüm zarafeti ve belki de tüm zihinsel vasıflarını onları hoşnut kılma arzularına borçlular."[6]

Fransız Aydınlanma filozofları da, kısmen İskoç ahlak felsefesinden okuduklarının etkisiyle, insanın sosyalleşme alanı konusuna kafa yormuşlardı. Sosyallik terimi 18. yüzyıl başında kullanılmaya başladı ve Voltaire, Diderot, Holbach ve Suard gibi yazarların eserlerinde kilit bir kategori haline geldi.[7] Bu sosyalleşme dili, Fransız monarşisinin mutlakıyetçi yapısına açıktan karşı çıkmadan, bireylerin her şeye rağmen özgür ve rahat oldukları apolitik bir insan ilişkileri alanından bahsediyordu. Fransız mutlakıyetçiliği tebaasına siyasal alanda aracılık hakkı tanımamasına karşın, sosyalleşme söylemi bireylerin özgürce ve kısıtlamalar olmadan hareket ettikleri siyasal-olmayan bir insan ilişkileri alanını gerektiriyordu. Siyasetten arındırılmış olan bu alanda, Daniel Gordon'ın ifadesiyle, "egemenlikten yoksun yurttaşlar" haline gelmişlerdi.

---

[6] William Alexander, *The History of Women from the Earliest Antiquity, to the Present Time*, 3. Baskı (Londra, 1782), s. I:iv-v, Aktaran: Sylvana Tomaselli, "The Enlightenment Debate on Women", *History Workshop Journal* 20 (1985), s. 121.

[7] Bkz. Gordon, *Citizens without Sovereignty*, s. 6.

Öte yandan Fransız Aydınlanma filozofları, tıpkı İskoç ahlak filozofları gibi, kadının medenileştirici rolünü vurguluyorlardı. Voltaire Fransa'yı Avrupa'daki en sosyalleşmiş ulus olarak görüyordu ve bunu da kibar toplumda cinslerin kaynaşmışlığına yoruyordu: "Cinsler arasındaki canlı ve kibar münasebet başka bir yerde görülmeyen bir kibarlık ortaya çıkarmıştır. Toplum kadınlara bağlıdır. Kadınları eve kapatma talihsizliğiyle malul tüm halklar sosyallikten uzaktır."[8] Diderot ve Montesquieu medeniyetin yararları konusunda ikircikli tutum alsalar da, kadınların statüsünün tarihsel ilerlemenin barometresi olduğuna inanıyorlardı. Onlara göre, bir ulus ya da halk ne kadar barbarsa ya da despotsa, kadınlarını o kadar eziyor ve baskı altına alıyordu.

18. YÜZYIL PARİSİNDE SALON KÜLTÜRÜ

Naiplik döneminin (1715-1723) en önde gelen salonu 1710-1733 arasında haftada iki kez toplanan Lambert markizinin salonuydu. Marvaux ve Fontenelle gibi ünlü edebiyatçıların yanı sıra aristokratların da müdavimi olduğu Lambert salonu, Fransız Aydınlanmasının başlarında bir merkez haline gelmişti. Örneğin eskilerle modernler arasındaki sözde münakaşanın (bkz. 3. Bölüm) çoğu burada yürütülmüştü. Markiz ve salonu başkentin kültür siyasetinde kilit bir role bürünmüştü, zira burada başarılı lobi çalışmaları neticesinde, Montesquieu gibi mahmilerini Fransız Akademisi'ne seçtiriyordu.

Paris salon kültürü tepe noktasına 1740-1780 yılları arasında ulaştı. Marie-Thérese Rodet Geoffrin, Julie de Lespinasse ve Suzanne Necker gibi salon sahibeleri sayesinde, salonlar Dena Goodman'ın verdiği adla, "Aydınlanma projesinin sivil çalışma uzamları" haline gelmişti. 17. yüzyıl salonları toplumsal hiyerarşide yükselişte olan burjuvaziyi soylulukla bütünleştirme gibi toplumsal bir işlev görmüşken, Aydınlanma dönemindeki halefi esasen yazın cumhuriyetine girmenin ve katılmanın bir aracı olarak hizmet görmüştü. Fransız filozofları Aydınlanma salonlarında tartışma ve fikir-haber alışverişi yoluyla kolektif bir kimlik yaratmışlardı. Yazar heveslileri eserlerini sergileyebilecekleri bir alan bulmuşlar ve içlerinde şanslı olanları mali himaye ve edebi şöhret kazanmışlardı. Salon aynı zamanda David Hume, Edward Gibbon ya da

[8] Aktaran: Daniel Gordon, "Philosophy, Sociology, and Gender in the Enlightenment Conception of Public Opinion", *French Historical Studies* 17 (1992), s. 902.

Benjamin Franklin gibi yabancı ziyaretçilerin Paris'in entelektüel çevrelerine girdikleri bir yerdi.

Aydınlanma salonları genelde haftada bir ya da iki kez toplanır ve genellikle akşam yemeğinin ardından bir konuşma-tartışma bölümü olurdu. Bir açıdan salon yalnızca belli kişilere açıktı: Üyelerin misafir getirmeleri mümkün olsa da, dışarıdan gelenlerin salonun tanıdığı ve güvendiği birinden tavsiye mektubuna ihtiyacı vardı. Fakat salonun içinde rütbe, sınıf, milliyet ayrımı yoktu. Fransız Aydınlanma filozoflarından Friedrich Melchior Grimm, Geoffrin salonuyla ilgili şöyle yazar: "Burada tüm zümreler karışıktır: Soylular, memurlar, bankerler, yazarlar, sanatçılar, hepsi de aynı muameleye tabidir, bu yüzden ... iyi toplum dışında bir rütbe-makam yoktur."[9] Aydınlanma salonunun konuşma tarzı sarayınkine karşıttı. Mutlakıyetçiliğin iletişim yapısı monoloğa ve hiyerarşiye dayalıydı: Kral yargıda bulunur, pasif tebaa da itaat ederdi; oysa salonda konuşma diyaloğa dayalı ve karşılıklıydı: Üyeler birbirleriyle karşılıklı arkadaşlık ve eşitlik temelinde iletişim kuruyorlardı. Aydınlanma salonunun aristokratik yanı 17. yüzyıldaki muadillerine göre belirgin derecede daha azdı. Örneğin Julie de Lespinasse gayrimeşru doğmuştu ve mütevazı kaynakları salonda verilen yemeğin masraflarını karşılayacak düzeyde değildi. Ama görece sade ve süssüz menü, misafirleri açısından hiç de sorun değildi, zira Grimm'in yazdığı gibi, "ondaki üstün vasıflar ve *esprit* oldukça, güzellikten ve zenginlikten vazgeçebilirlerdi."[10]

Konuşma salon sosyalleşmesinin ayrılmaz bir parçasıydı, ama salon söyleminin sözelliği yazılı söylemle yakından bağlantılıydı. Şiirler, denemeler ve mektuplar elden ele dolaştırılıyor ya da sesli okunuyordu ve bu uygulama yazarlara bir tür yayın öncesi değerlendirme fırsatı sunuyordu. Eserleri olumlu tepki aldığı takdirde, genç yazarlar sağlam bağlantıları olan, belli bir yer edinmiş salon yazarlarından destek görebilirlerdi. Salonlar aynı zamanda haber toplama ve yayma merkezleriydi. Geoffrin salonu, *Mercure de France* adlı yarı-resmi aylık derginin editörü olan filozof Jean-François Marmontel için önemli bir bilgi kaynağıydı. Marmontel salona gidip gelmek dışında, Geoffrinlerin evinde ikamet ederdi. Marie Anne Legendre Doublet'nin 1731'den 1771'e kadar her cumartesi toplanmış olan Paris salonu, aslında, bir haber ve dedikodu gazetesi çıkarıp dağıtıyordu. Doublet salonuna gelen konuklar, son toplantıdan sonra topladıkları haber ve dedikoduları özel bir deftere not ederlerdi.

---

[9] Aktaran: Peter Seibert, *Der literarische Salon: Literatur und Geselligkeit zwischen Aufklärung und Vormärz* (Stuttgart ve Weimar, 1993), s. 63.

[10] *A.g.e.,* s. 76.

Yazılanlar, salonun yazışma arkadaşlarından (örneğin Voltaire) gelen mektuplarla birlikte sesli okunurdu. Ardından bu malzeme çoğaltılıp satılmak ya da Paris ve taşradaki dostlara ve yazışma arkadaşlarına gönderilmek üzere bir haber postası haline getirilirdi. Goodman Aydınlanma salonunun haber bürosu işleviyle, 17. yüzyıl salonlarının yalıtık ve içine kapanık dünyasından ayrıldığını söyler. Artık saray dünyasından uzak dışa kapalı bir sığınak konumundan kurtulmuş olan Aydınlanma salonu, hızla genişleyen bir yayın ve kamuoyu ağını şekillendirmeye çalışıyordu.

Salon içinde ev sahibesinin konumu kritikti. Elbette mekânı ve yiyecek-içeceği o sağlıyordu ve zengin olduğu takdirde sıkıntılı yazar ve sanatçılara hamilik yapmak da onun göreviydi. Ne var ki salon sahibesi sosyal bir süs ya da yumuşak başlı bir kadın hami olmaktan daha fazlasıydı. Goodman'in gösterdiği gibi, yarattığı sosyalleşme ortamı ve belirlediği konuşma standartları yoluyla salon söylemini o düzenlerdi. Salon sahipliği yapmak bir boş zaman meşgalesi değil, bir kariyerdi, daha eski ve daha deneyimli bir salon sahibesinin yanında uzun süreli bir çıraklıktan geçmeyi gerektiriyordu. Ödüller hem entelektüel hem de sosyaldi: Bir kadın bir salona giderek ve sonradan ev sahibeliği yaparak, kendisine kapalı olan akademilerde ve kolejlerde alamadığı türde bir eğitim alabiliyordu. Salon, deyim yerindeyse, onun yazın cumhuriyetine giriş biletiydi; burada genişleyen bir kamusal alanda aktif rol oynayabilirdi. Dolayısıyla bir salona sahip olmak kıyafetlerle uğraşılmasından ya da uşakların yönetilmesinden daha fazlasıydı; salon sahibesi tıpkı bir öğrencinin ya da öğretmenin derse hazırlanması gibi hazırlık yapardı. Örneğin Suzanne Necker, haftalık salon davetinin arifesinde, kafasını toplayabilmek için gününü okuyarak ya da günlük yazarak geçirirdi.

Salon toplandığında, tartışma için gündemi belirleyen salon sahibesi olurdu. Madam Geoffrin haftalık salon davetlerini pazartesi ve çarşamba davetleri diye ikiye ayırmıştı; ilkine sanatçılar, ikincisine ise yazarlar katılırdı. Çarşamba salonlarında siyaset yerine yalnızca edebiyat ve felsefe tartışılmasını isterdi; bu sayede, muhalefete ve hizipçiliğe engel olmayı amaçlıyordu. Salondaki sohbetler apolitik değildi –Julie de Lespinasse ve Suzanne Necker'in salonlarında siyasal tartışma ağırlıktaydı– daha ziyade salon sahibesi nezaket ve terbiye kurallarını uygulamayı görev addederdi. Fransız edebiyatçılarının başka türlü kurtulamadıkları kavgacı ve çoğu zaman kişiselleşen tartışma tarzı bu sayede engellenmiş oluyordu. Bu tarzı gençliklerinde yeni-skolastik pedagojinin tartışma yöntemlerini aşılamaya çalışan okullarda ve kolejlerde (çoğu zaman Cizvit okullarında) içselleştirmişlerdi. Kavgacı mizacıyla kötü

nam salmış bir Fransız filozofu olan André Morellet, Sorbonne'da öğrenciyken, "Hep şiddetli bir şekilde tartışırdım. Bazen tarışmanın ardından kan tükürürdüm" der.[11] Aydınlanma'nın eleştiri idealleri her şeyi eleştirel bir incelemeye tabi tutan bu kavgacı ve polemikçi tarzı güçlendirmişti. Aydınlanma'nın son derece yüklü tartışma dünyasında filozoflar için ikilem, kimi zaman düşmanca olan toplumsal ve siyasal bir çevrede hayatta kalmak için ihtiyaç duydukları dayanışmayı tehlikeye düşürmeden, eleştirel ve polemiksel sivriliklerini nasıl koruyacaklarıydı.

Bu noktada salon sahibesi, çevresindeki keskin ve çatlak sesleri uyumlu hale getirmede kritik bir rol oynardı. Marmontel, Julie de Lespinasse'nin huzurunda, farklı kökenlere ve görüşlere sahip insanların sosyal bir şekilde davrandıklarını yazar: "Becerikli bir elin çaldığı bir aletin telleri gibi uyum içinde olduklarını görürlerdi."[12] 1767'de Lespinasse'in ölümünün ardından, D'Alembert onun salonunu cesaretle yaşatmaya çalıştı. Fakat çok geçmeden grubu bölen tartışmalar ve kavgalar bazılarını salon sahibesi olmadan salonun yönetilemeyeceği sonucunu çıkarmaya itti: "Bu meclislerdeki herkes", diye yazar Suzanne Necker, "[artık] kadınların tıpkı seramiklerdeki dolgular gibi konuşmanın ve yaşamın boşluklarını doldurduğuna ikna olmuştur: Hiçbir değere sahip değiller, ama onlar olmadan her şey paramparça oluyor."[13]

Fakat 1780'lere gelindiğinde Paris salonları tartışma ve konuşma merkezleri olarak önemini yitirmeye başladı. Goodman'a göre, Aydınlanma kamusal alanı kültür tüketicileri ve üreticilerinin gittikçe genişleyen kesimlerini kapsayacak şekilde genişledikçe görece elit salon dünyasına daha başka kamusal mekânlar eklenmişti. Bunlardan biri, 1780'lere gelindiğinde öncesinde Londra'da sahip olduğu türde bir siyasal ve edebi öneme kavuşmuş olan kafelerdi. Bir diğeri 1780'ler boyunca gelişen mason locaları ve müzelerdi. (Fransa'da kökleri 1720'lere dek uzanan masonluk Sekizinci Bölüm'de ele alınacaktır.) İlk kez Paris'te 1778'de açılan müzeler, aidatlarını ödeyen üyelerin sohbet için toplandıkları ve aynı zamanda dil, edebiyat, sanat ve doğa bilimleri dersleri alabildikleri eğitim ve tartışma cemiyetleriydi. Devrim döneminde mantar gibi yerden biten siyasal derneklerin öncüleri olan localar ve müzeler üye profili bakımından salonlar kadar elit değildi. Bu bakımdan, Aydınlan-

---

[11] Aktaran: Gordon, *Citizens Without Sovereignty*, s. 180.

[12] Aktaran: Seibert, *Der literarische Salon*, s. 21.

[13] Aktaran: Dena Goodman, "Governing the Republic of Letters: The Politics of Culture in the French Enlightenment", *History of European Ideas* 13 (19991), s. 185.

ma kültürünün toplumsal temellerinin 1780'lere gelindiğinde ne derece genişlediğini gösteriyordu. Aydınlanma'nın kamusal alanı filozoflarla destekçilerinin oluşturduğu görece küçük gruptan çıkıp toplumun geniş kesimlerini kapsayacak hale gelince, salonlar kamusal tartışmanın tanımlanmasındaki önemini kaybetmişti.

Salonun gerileyişi Aydınlanma sonu kültüründe kadınların azalan nüfuzuna yorulmuştur. Joan Landes, Fransız sarayının ve aristokrasisinin çürümüşlüğüne ve feminenliğine saldırılarıyla elit kadınların Eski Rejim'de edindikleri görünürlüğü mahkûm eden Rousseau'nun eserlerinde kamusal alanın giderek erilleştiğine dair kanıtlar bulur.[14] Bu eleştiri Rousseau'nun eskilerin yurttaşlık erdemiyle Fransız toplumun çürümüşlüğü arasındaki kıskandırıcı karşıtlıkları içeren klasik cumhuriyetçilik söyleminde merkezi yere sahipti. Antikçağ yurttaşları erkek ve erdemliydiler, Fransız sarayı ve aristokrasisi ise feminen ve yozlaşmıştı. Antikçağda kadınlar iffetli ve mütevazıydı, Fransız aristokrat kadınlar ise ahlaksız ve uçkuru gevşek kimselerdi. Antikçağda kadınlar kendi doğal alanları olan evde kalır ve oğullarına yurttaşlık ve askerlik erdemlerini öğretirlerdi. Fransız aristokrat anneleri ise çocuklarını sütannelerine ve mürebbiyelere bırakırken, kendileri boş eğlencelerle ve cinsel entrikalarla uğraşıyorlardı. Landes meseleyi şöyle toparlar: Fransız Devrimi, Rousseau'nun cumhuriyetçi erdem konusundaki erkekçi anlayışının zaferini ifade ediyordu. Bu anlayış, (eril) bir kamusal-siyasal dünya ile kadınların anne ve eş olarak doğal rollerini yerine getirdikleri (dişil) bir özel ev içi alan arasında ayrım yapan kamusal/özel karşıtlığına dayanıyordu. Böylece 1790'dan itibaren Devrim sistemli olarak kadınların toplanma haklarını kısıtlayarak, Cumhuriyetçi Devrimci Kadınlar Cemiyeti'ni kapatarak ve kraliçeden feminist Olympe de Gouges'e kadar siyasal açıdan öne çıkan kadınları infaz ederek kadınları sistemli şekilde haklarından mahrum bırakmıştı.

Dena Goodman'ın ince ayrıntılara dikkat eden açıklamaları, kadınlara Aydınlanma kültüründe daha fazla aracılık tanır ve dolayısıyla kamusal alanı yapısal olarak erkekçi diye nitelendiren Landes'in yaklaşımını reddeder. Bunun yerine Paris salon kültürünün gerileyişini edebiyatçıların Eski Rejim'in sonuna doğru edindikleri artan özerklik hissine yorar.[15] Erkeklerin kendilerini yönetebildiklerine dair Aydınlanma inancını içselleştiren erkek yazarların artık salonlarda "yönetilmeye"

---

[14] Joan Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca ve Londra, 1998), özellikle de 2-3. Bölüm.

[15] Goodman, *Republic of Letters*, 6. Bölüm.

ihtiyaç duymadıklarını söyler. Böylece boyunduruğundan zaman zaman sıkıldıkları salon sahibelerinin otoritesini atmış ve erkek merkezli olsa bile daha demokratik olan loca ve müzelerinde buldukları birlik biçimlerine yanaşmışlardı. Dolayısıyla Goodman açısından salonun gerileyişi Aydınlanma ideallerinin azalan gücünün değil, artık salonun vesayetinden kaçınan ve bir süre sonra kralın vesayetini de reddedecek olan yazarlar arasında bu ideallerin gelişmiş olduğunun bir göstergesiydi.

Dolayısıyla Landes ve Goodman, Fransız Aydınlanması'nın kamusal alanında kadınların konumu hakkında çok farklı düşünmelerine karşın, bu kamusal alanın devrimin arifesinde giderek erilleştiği konusunda aynı fikirdedirler. Paradoks olsa da, bu erilleşmenin bir ideolojik ve kültürel demokratikleşme süreci tarafından desteklendiğini savunurlar. Rousseau'nun cumhuriyetçiliği halk egemenliğini savunmakla, kadınlara tali bir siyasal rol veren eski yurttaşlık hümanizmi söylemini de yeniden onaylamış oluyordu. Goodman'a göre, Aydınlanma kültürü salonların ve akademilerin dışına çıkıp toplumun daha geniş kesimlerini kucakladığından, toplumsal açıdan daha geniş tabanlıyken, cinsel açıdan daha dışlayıcı olan yeni sosyalleşme alanlarında gelişmişti.

Fakat Goodman'ın devrimin arifesinde salonun yerini aldığını düşündüğü Aydınlanma çağı sosyalleşme kurumları, aslında cinsiyet açıdan kendisinin iddia ettiği kadar dışlayıcı değildi. Goodman haklı olarak kadınların sayılarını ve nüfuzlarını abartmamak gerektiğini söylese de, Fransız mason localarının 1740'ten sonra ayırt edici özelliklerinden biri aslında kadınları sık sık kabul etmeleriydi. Diğer örnekler de cinsiyet açısından ayrımcı olmak yerine, bütünleşmeye başlamış bir kamusal alana işaret etmektedir. Paris kafeleri, özellikle de büyük bulvarlarda ya da Palais Royal civarında kümelenmiş olan hareketli, ticarileşmiş boş zaman ve eğlence merkezlerindeki kafeler iki cinse de açıktı ve tiyatro seyircilerindeki değişiklikler de erilleşmiş bir kamusal alan konusunda şüpheler uyandırmaktadır. Beşinci Bölüm'de görüldüğü üzere, Comédie Française tam da 1780'lerde parterde oturma düzenine geçmiş ve böylece geleneksel olarak erkeklerin tekelinde olan bir alanda cinsler açısından daha kaynaşmış bir seyirci kitlesi oluşmasını sağlamıştı. Landes'te olduğu gibi, Rousseau'yu Aydınlanma'nın kadınlar konusundaki görüşlerinin temsilcisi olarak (ya da iş oraya geldiyse, başka bir konuda da) değerlendirirken bir daha düşünmek gerekir. Rousseau'nun karşı-Aydınlanma'nın romantizm öncesi bir savunusu olarak da görülmesinin pekâlâ mümkün olduğu gerçeği bir tarafa, erkekçi olduğu reddedilemeyecek olan klasik cumhuriyetçi dili Aydınlanma düşüncesinde yalnızca bir akımı temsil ediyordu. Sözgelimi kadınlarla erkeklerin

aynı siyasal haklara sahip oldukları bir toplum hayal etmek konusunda hiçbir sıkıntısı olmayan filozof Condorcet'nin ya da *On Improving the Status of Women* (1792) çalışmasıyla Fransız Devrimi'nin kadınlara aktif yurttaşlık hakları tanımamış olmasını sert bir dille eleştiren Prusyalı bürokrat Theodor Gottlieb von Hippel'in varsayımlarından kökten farklıydı. Yurttaş-hümanist söyleminin yeniden canlanışından esinlenmiş olan Jakoben ideolojinin bir süreliğine erkekçi varsayımlarını yeniden canlandırmış olması muhtemeldir. Fakat Jakobenleri Aydınlanma'nın kadınlarla ilgili görüşlerinin esas mirasçısı olarak görmek ayrı bir şeydir. 19. yüzyıldan günümüze kadar feministlerin Aydınlanma döneminde geliştirilen eşitlikçi varsayımlardan beslenmiş olması Aydınlanma kamusal alanının baştan erkekçi olduğu görüşünü şüpheli hale getirmek için yeterlidir.

18. YÜZYIL İNGİLTERESİNDE SALON

Fransız salonlarının yükselişi kadınların saraylardaki siyasal görünürlüklerinden beslendiyse, salonların İngiltere'de daha da gelişip yaygınlaşmış olması gerekirdi. İngiltere modern çağın başlarında o dönemki bütün monarşilerden daha fazla kadın hükümdara sahip olmakla övünüyordu ve İngiliz yönetim geleneği Fransa'daki *Lex Salica*'nın aksine, kadınların tahta çıkmasını yasaklamamıştı. Böylece 1553-1714 arasında İngiltere'yi dört kadın hükümdar yönetti: Mary Tudor (1553-58), I. Elizabeth (1558-1603), II. Mary (III. William'la birlikte, 1689-1702) ve Anne (1702-14).

Fakat paradoks olsa da, salonlar hiçbir zaman 18. yüzyıl İngiliz kültüründe Fransa'da olduğu kadar önem kazanmadı. Kuşkusuz İngiltere, Tudor döneminde ve Stuart döneminin başlarında coşkun bir salon kültürü geliştirme yolunda epey bir mesafe kat etmiş gözüküyordu. VIII. Henry'nin altıncı eşi olan Catherine Parr etrafındaki hümanist grup bir prototipti, tıpkı Elizabeth döneminin önde gelen hamilerinden olan Pembroke kontesinin etrafındaki grup gibi. Salonlar Ben Jonson ve John Donne gibi Jacobusçu şairlerin Bedford kontesinin Twickenham Park'taki köşkünde düzenli olarak toplandıkları I. James döneminde ve kraliçe Henrietta Maria'nın gözdesi olan Carlisle kontesinin Paris'teki Madam Rambouillet'nin salonunu model alan salonunda ev sahibeliği yaptığı I. Charles döneminde saraylı ve aristokrat kültürünün demirbaşı olmuştu.

Fakat Fransız salon modeli İngiltere'de hiçbir zaman kök salamadı.

İngiliz İç Savaşı'nın yıkıcı etkisi bu kurumun Fransa'da ilk büyük tepe noktasına ulaştığı dönemde salon kültürünün gelişimini kösteklemişti. Restorasyon döneminde, belki de kafelerin öneminden ötürü (bkz. Yedinci Bölüm) salonların yeniden canlandırılması konusunda çok bir şey yapılmadı. Kafelerin Avrupa kıtasında henüz moda haline gelmediği 1700'de yalnızca Londra'da 2 bin kafe vardı. Restorasyon döneminde ve Augustus Dönemi başlarının İngilteresinde edebi sosyalleşme merkezi salon değil, kafelerdi.

İngiliz kafelerin müşterileri ağırlıklı olarak erkeklerdi ve edebi hevesleri ne olursa olsun kadınlar kafelerden genellikle uzak duruyorlardı. Fakat 18. yüzyıl İngilteresinde entelektüel heveslere sahip kadınlara açık olan başka kamusal mekânlar da vardı. Kaplıcalar ve dinlence yerleri bunlardan ikisiydi. 18. yüzyıl İngilteresinde boş zamanın vaktinden önce ticarileşmesinin emareleri olan içmeler ve tatil beldeleri ilk başta yalnızca aristokrat müşterilere hizmet veriyordu. Fakat yüzyıl içinde, Bath ve Tunbridge Wells gibi mekânlar giderek orta sınıfın zengin üyelerine de oynamaya başladılar. Konuklar yalnızca suların şifa verici niteliğinden yararlanmak için değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel faaliyetler için de buralara geliyorlardı. İlk başta sosyal yaşam balolar, konserler, oyunlar ve kumar etrafında dönüyordu; yüzyılın ileriki dönemlerinde, konuklar kitapçılardan, ödünççü kütüphanelerden ve moda kafelerden de faydalanmaya başladılar. Salonlarda olduğu gibi kaplıcalarda da farklı zümrelerden ve uluslardan insanlar iç içe geçmişlerdi. 1760'larda Tunbridge Wells'teki bir konuk, "büyük toplanma odalarında tüm zümreler ayrım olmaksızın kaynaşmış vaziyetteler" gözleminde bulunuyordu. Smollet'in *Humphry Clinker*'ında Bath'a giden bir ziyaretçi, "her katmandan insanın ... mevki ve servet farkı olmaksızın iç içe geçmiş" olmasını eleştiriyordu. Kaplıcaların toplumsal profili avama çalmasa da, aristokrasi ile orta sınıf arasında kültürel açıdan bir köprü kurduğu doğruydu Ayrıca tıpkı salonlar gibi kaplıcalar ve dinlence yerleri de edebi ve entelektüel ilgileri olan kadınlara kafa dengi erkek ve kadınlarla bir araya gelme imkânı sunuyordu. Örneğin Elizabeth Montagu ve Elizabeth Carter gibi mavi çoraplı yazarlar (bunlar aşağıda ele alınacaktır), İngiliz kaplıcalarında uzun süreli entelektüel arkadaşlıklar kurmuşlardı.

Toparlarsak, 18. yüzyıl İngilteresinde bilgili kadınlar Fransa'daki muadillerinden daha fazla bağımsızlığa sahiplerdi. Entelektüel yaşamlarının bütününe baktığımızda, edebiyat dünyasına adım atabilmek için çoğunlukla salonlara ihtiyaç duyan Paris salon sahibelerininkine kıyasla daha çeşitli ve dışa açıktı. Bu noktada, eğitim farklılıkları da rol oynamış olabilir. Üst sınıf Fransız kızları için manastırlarda eğitim

yaygındı (mesela Parisli salon sahibeleri Madame d'Epinay ve Madame de Deffand). Oysa mülk sahibi İngiliz ailelerin kızları çoğunlukla evde eğitim görüyorlardı (Protestan İngiltere'de manastır yoktu) ve dolayısıyla eğitimleri Fransa'daki kadar sıkı denetimli ve yalıtık değildi.[16] Dolayısıyla reşit hale geldiklerinde dünya hakkında Fransız kızlarından daha farklı deneyimlere sahip oluyorlardı.

Salonlar 18. yüzyıl İngilteresinde yok değildi; en bilineni Mavi Çoraplıların salonlarıdır. Fakat bu noktada Mavi Çoraplılar örneği öğreticidir, zira Fransız edebiyatçıları ile İngiliz edebiyatçıları arasındaki bazı temel farkları göstermektedir. Edebiyat tarihçileri arasında Mavi Çoraplılar tabiri 1750'lerden 1780'lere kadar düzenli olarak bir araya gelen bir grup eğitimli İngiliz kadını anlatmak için kullanılır olmuştur. Bu grup 1750'lerde Elizabeth Montagu ve Elizabeth Vesey'in yazları Tunbridge Wells'te düzenledikleri toplantılardan doğmuştur. Çok geçmeden bu iki kadın kışları Londra'daki köşklerinin oturma odalarında da salon toplantıları tertiplemeye başlamışlardı. Grup üyeleri arasında Hester Chapone, Elizabeth Carter ve biraz daha dışında, Fanny Burney ve Hannah More da vardı. Mavi çoraplı tabiri ilk başta bir erkeği anlatmak için kullanılıyordu: James Boswell'in dediğine göre, bu kelime Elizabeth Montagu'nun arkadaşı olan doğa bilimci Benjamin Stillingfleet 1781'de bu grubun toplantısını mavi çoraplarla ziyaret etmesinden sonra ortaya çıkmıştı. Fakat Paris salonlarında olduğu gibi, Mavi Çoraplılar salonunun ruhu bir kadındı. Elizabeth Montagu (evlenmeden önceki soyadı, Robinson) bir eşraf ailesinden geliyordu ve mali açıdan durumu iyiydi. 22 yaşındayken ilk Sandwich kontunun zengin torunuyla evlenmişti. Paris salonlarını iyi biliyordu: 1775-76'da Paris'e bir ziyareti sırasında Suzanne Necker'le arkadaşlık etmişti ve orada Geoffrin ve Deffand'la da tanışmıştı. Tıpkı bu salon sahipleri gibi, Montagu da erkek misafirlerini dönemin en saygın yazarları arasından seçiyordu (örneğin Samuel Johnson, Edward Gibbon, Laurence Sterne, Oliver Goldsmith ve Edmund Burke). Tıpkı Geoffrin ya da Lespinassse gibi, Mrs. Montagu da salonunu konuşma konuları önererek, görüş alarak, nezaket ve beğeni standartları dayatarak "yönetiyordu". Samuel Johnson ona "Maviler Kraliçesi" adını vermişti; bazıları ise "El Presidente" diyordu. Ayrıca Montagu abonelik kampanyaları örgütleyerek ya da yazar heveslilerine maddi yardım ayarlayarak hamilik rolüne de soyunmuştu.

Fakat Mavi Çoraplılar Parisli muadillerinden çok farklıydı. Salon sa-

---

[16] Evelyn Gordon Bodek, "Salonnières and Bluestockings: Educated Obsolescence and Germinating Feminism", *Feminist Studies* 3 (1976), s. 188-89.

hibesinin kimliği erkek misafirlerinin kimliğine kopmaz şekilde bağlıydı. Onun otoritesini ve idaresini kabul etseler bile, konumu onların onayına bağlıydı. Mavi Çoraplı kadınların erkeklerin onayına bağlılığı çok daha azdı ve gruplarında erkekler karşısında daha fazla özerkliğe sahiptiler. Mavi Çoraplılar her şeyden önce ve öte bir kadın grubuydu (Horace Walpole onlar için, "bilinen ilk kadın kulübü" demişti) ve Johnson, Gibbon ya da toplantılarına katılan diğer erkeklerin arkadaşlığına değer vermelerine karşın, grubun işlemesi için bir erkeğin varlığı şart değildi. Hannah More tek bir erkeğin bile olmadığı bir Mavi Çoraplılar yemeğini şöyle anlatır: "Her şey çok zarifti, ama biz sanki hiçbir ihtişam yokmuş gibi neşeliydik; eskiden kapıldığımız aptalca düşüncelere rağmen erkeklerin hiç de zorunlu olmadığı konusunda hepimiz aynı fikirdeydik."[17]

Fakat Mavi Çoraplılar, 18. yüzyıl standartlarıyla bile baktığımızda, feminist değillerdi. Ne kadınlar için siyasal haklar talep ediyorlar ne de kadınların evlilikteki tali rolüne karşı çıkıyorlardı. Hester Chapone'un *Matrimonial Creed*'inde şöyle yazıyordu: "Bir kocanın karısından mutlak itaat beklemesi ilahi bir haktır.... Bir koca, karısının atanmış hükümdarı ve başı olarak, kuşkusuz onun üstüdür."[18] Chapone bir kadının ancak "kalben ve isteyerek efendisi olarak kabul edebileceği" bir erkekle evlenmesi gerektiğini savunarak bu itaat çağrısını yumuşatmaya çalışmıştı. Mavi Çoraplıların mantık evliliği idealine uygun olarak, kocanın karısını "ilk ve en değerli arkadaşı katına yükseltmesi ve ona kendi karşılıksız hediyesi olarak en kusursuz arkadaşlığın ayrıcalık, hak ve özgürlüklerini vermesi" gerektiğini düşünüyordu.

Fakat kadının tali konumunu baştan kabul ettiklerini dikkate alırsak, Mavi Çoraplıların göreli özerkliğini nasıl açıklayabiliriz? Cevap esasen Mavi Çoraplıların çoğunluğunun, Paris salon sahibelerinin aksine, kendi edebi kimliklerini oluşturmuş olmalarında saklıdır. 1730'larda ve 1740'larda Paris'in önde gelen salon sahibesi olarak Lambert markizinin yerini almış olan romancı Madame de Tencin haricinde (bugün daha çok D'Alembert'in annesi olarak bilinmektedir), 18. yüzyılda çok az Fransız salon sahibesi edebi şöhret peşinde koşmuş ve nadiren eserlerini yayımlamışlardı. Suzanne Necker çok şey yazmış, ama yazdıklarının hiçbirini yayımlatmamıştı ve ancak ölümünden sonra kocası yazdıklarını yayımlamıştı. Salon sahibeleri edebi üretime genellikle ya yayımlanmamış mektuplar, günlükler ve denemeler şeklinde özel olarak ya da salonlarına gelen erkek filozoflar aracılığıyla dolaylı yollardan girişiyorlardı.

---

[17] *Bluestocking Letters*, haz. Reginald Brimley Johnson (Londra, 1926), s. 4.
[18] *A.g.e.,* s. 195-202.

Mavi Çoraplılar ise farklı bir görüntü sunmaktadır. Elizabeth Montagu edebiyat eleştirmeni olarak azımsanmayacak bir başarı elde etmişti. Şöhretini Voltaire'in ağır eleştirisine yanıt olarak Shakespeare'i savunan ünlü denemesine borçluydu. Elizabeth Carter'ın Epiktetus tercümesi 19. yüzyılda da birkaç baskı yaptı ve Carter aynı zamanda yaşadığı dönemde toplu şiirleri dört baskı yapan başarılı bir şairdi. Hester Chapone'nin genç kızlar için pedagojik bir eser olan *Letters on the Improvement of the Mind*'ı, dönemin en popüler toplumsal davranış kitaplarından biriydi. Mavi Çoraplılarla sıkı bağlara sahip yazarlardan Fanny Burney ve Hannah More önemli ticari başarılar elde etmişlerdi. Burney'nin ilk iki romanı *Evelina* ve *Cecilia* edebiyat dünyasında büyük sükse yapmıştı. More'un ise sayısız şiir, oyun ve denemesi vardı. En büyük başarısını 1777'de kendisine Londra sahnesinde 600 pound kazandıran romantik tragedyası *Percy* ile elde etmişti (sonradan Almancaya tercüme edilmiş ve Viyana'da da sahnelenmişti). Ayrıca More yeni gelişen köle karşıtı harekette de aktif rol almış ve 1788'de Köleliğin Kaldırılması Derneği'nin ricası üzerine köleliği hedef alan bir şiir yayımlamıştı.

Dolayısıyla Mavi Çoraplılar ile salon sahibeleri arasındaki farklılık 18. yüzyıl İngilteresinde daha açık ve esnek bir edebiyat pazarının yansımasıydı. Görece liberal bir sansür sistemi, dergilerin bolluğu ve çeşitliliği, ödünççü kütüphanelerin ve abone yayıncılığının erken gelişimi, tüm bunlar hem erkek hem de kadın yazarlar için uygun koşullar yaratmıştı. Salonların 18. yüzyıl İngiliz kültüründe görünürlüğü daha az bir role sahip olması, kadınların edebi kamusal alana katılmaları için daha az (daha çok değil) fırsat olduğuna işaret ediyordu.

VİYANA VE BERLİN SALONLARI

Kutsal Roma İmparatorluğu'nda ancak yüzyılın son çeyreğinde, önce Viyana'da, yani Habsburg imparatorunun yaşadığı yerde, sonra da Prusya'nın başkenti Berlin'de kayda değer bir salon kültürü ortaya çıktı. Burada etkenlerden biri dildi: Salonlar gelişmiş bir yerel dili gerektiriyordu, zira bu sayede, genellikle Latince bilmeyen eğitimli kadınlar edebi kültüre katılabiliyorlardı. Tudor-Stuart dönemi İngilteresinde ve 17. yüzyıl Fransasında salonların yükselişinin yerel diller olarak İngilizcenin ve Fransızcanın hızlı gelişimiyle çakışması tesadüf değildir. Fakat Kutsal Roma İmparatorluğu'nda siyasal ve mezhepsel bölünmüşlük bu süreci baltalamış ve ancak 18. yüzyılda Almanca tam teşekküllü bir edebi dil olarak ortaya çıkmıştı. Araştırmacılar uzun süredir Alman edebiyat tari-

hinin bu özelliğini vurgulamış olmalarına karşın, çok azı bunun kadınlar üzerindeki etkilerini irdelemiştir. Her şey bir tarafa, bu etken 17. yüzyıl Almanya'sının neden İngiltere'de Aphra Behn ya da Fransa'da Madame de Lafayette benzeri bir kadın romancı çıkartamadığını açıklayabilir.

Bununla bağlantılı ikinci bir neden de, Alman entelektüel yaşamında üniversitelerin hâkim rolüydü. Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, Alman üniversiteleri erkek kurumlarıydı ve kadınların üniversite sınavlarına girmeleri duyulmadık şeyler olmasa da, bu tür örnekler egzotik olarak görülüyordu. Kocasının Leipzig derslerine yan odadan kulak kesilen Luise Adelgunde Gottsched örneği daha tipik bir örnekti. Alman akademik söyleminde Latincenin kullanılmaya devam etmesi kadınları daha da marjinalleştirme eğilimindeydi. 1687'de filozof Christian Thomasius Latince yerine Almanca ders verme amacını açıkladığında Leipzigli meslektaşlarını utandırmıştı. Çağdaşı Leibnitz gibi Thomasius da akademik öğretimde ve araştırmalarda yerel dili savunsa da, Latince 18. yüzyılın ortalarına kadar Alman üniversitelerinde eğitim dili olmayı sürdürdü. Felsefe alanında Almanya'nın en önde gelen filozofu olarak Leibnitz'in yerini alan Christian Wolff'a (1679-1754) gelene kadar felsefe kendi yerel Almancasını geliştiremedi. O dönemde bile, Wolff'un kendisi eserlerinden çoğunu Latince yayımlamaya devam etti. Dolayısıyla felsefi söylem ve genel olarak akademik kültür Fransa'da ya da İngiltere'de olduğundan daha da erkek merkezliydi ve 17. yüzyıl Fransız salonlarında "Descartesçı kadınlar"ın Almanya'da çok az muadili vardı.

Almanca konuşulan Avrupa ülkelerinde salonların daha geç ortaya çıkmış olmasının üçüncü bir nedeni, modern çağın başlarında uzunca bir süre Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başka yerlerinde salon kültürünün gelişimini besleyen türde saray yaşamından mahrum olmasıydı. İngiltere'de ve Fransa'da daha önce gördüğümüz gibi salonların kökenleri 16. yüzyıl Tudor ve Valois saraylarındaydı. İmparatorluğun Almanca konuşulan topraklarında, Türklerin yenilgiye uğratılmasının Viyana'nın büyük bir saray merkezi olarak ortaya çıkışı için zemin döşediği 17. yüzyılın sonuna kadar bir muadili yoktu. Hatta o dönemde bile Habsburg hanedanının kendisini Karşı-Reform'un amaçlarıyla özdeşleştirmeye devam etmesi bir salon kültürünün doğuşuna engel oldu. Sarayın Protestanlığa düşmanlığı, monarşiyi Protestan İngiltere, Hollanda ve Kuzey Almanya'daki Aydınlanma kültürü kaynaklarından mahrum bırakma eğilimindeydi. Ayrıca monarşinin Fransa'ya duyduğu geleneksel düşmanlık da Fransız kültürünün (salon da dahil) etkisini geciktirmişti. Viyana'nın Maria Theresia'nın egemenliğine (1740-1780) kadar salon yaşamının merkezi olarak ortaya çıkmamış olması manidardır. Avusturya

Aydınlanması ancak onun tahtta olduğu dönemde gelişmeye başladı; Lorraine'li Francis ile evliliği ve 1756'da Avusturya-Fransa ittifakının imzalanması Fransa'nın başkentin kültür yaşamındaki etkisini artırdı.

Maria Theresia'nın tahtta olduğu dönemde Viyana salonlarının doğuşu, Avrupa'nın Almanca konuşulan topraklarındaki geç gelişimini açıklamak bakımından bir başka neden daha sunmaktadır. Kadınların ister Fransa'da naip olarak ister İngiltere'de bizzat hükümdar olarak görünürlükleri ve iktidarları bu ülkelerdeki salon kültürünü beslerken, bir kadının imparatorluğun önde gelen saraylarından birini yönetmesi ancak Maria Theresia zamanında mümkün olmuştu. Biyolojik tesadüfün de bunda payı vardı: 17. ve 18. yüzyıl boyunca imparatorluğun büyük hanedanlıkları erkek soy çizgisinde neredeyse sürekliliğe sahipti. Prusya'da Hohenzollernler ve Bavyera'da Wittelsbachlar, tıpkı Avusturya'da Habsburglar gibi, 1740'a kadar tahtı erkek varislere devretmişlerdi. Ancak bu tarihte VI. Charles erkek evlat sahibi olamadan ölmüş ve yerini kızı Maria Theresia aldığında imparatorluğun büyük bir sarayında bir kadın hükümdar baş göstermişti. Bu noktada Maria Theresia'nın hükümdarlığının ikinci yarısında salonlar Viyana elit kültüründe önemli bir rol oynamaya başlamıştı.

Theresia'nın Viyana'sındaki ilk ve en moda salon Charlotte Greiner'e aitti (evlenmeden önceki soyadı, Hieronymus, 1739-1815). Babasının Avusturya ordusunda teğmen olarak bulunduğu Macaristan'da doğmuş olan Charlotte, doğumdan hemen sonra annesini kaybetmişti. Babasını da taburunun Viyana'ya aktarılmasından kısa süre sonra 1744'te veremden ötürü kaybeden Charlotte, küçük yaşta öksüz ve yetim kalmıştı. Maria Theresia'nın oda hizmetçilerinden biri kızın perişanlığını kraliçeye bildirmiş, o da Charlotte'a acıyıp Schönbrunn sarayına getirilmesini emretmiş. Charlotte orada prenseslerin dadılarından biri tarafından yetiştirilmiş ve Fransızca, Latince ve İtalyanca öğrenimi de dahil olmak üzere mükemmel bir eğitim almıştı. On üç yaşında kraliçenin oda hizmetçisi olmuştu; 1762'deyse artık esas görevi Maria Theresia'ya akşamları yüksek sesle okumaktı. Bu dönem Yedi Yıl Savaşı'nın doruk noktasıydı ve Charlotte esasen Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Latince yazılmış diplomatik yazışmaları ve askeri raporları okuyordu. Dolayısıyla görevleri onu yalnızca sarayın toplumsal yaşamıyla değil, aynı zamanda daha geniş bir alanda siyaset ve diplomasiyle de tanıştırmıştı.

Charlotte sarayda edindiği yirmi yılı aşkın deneyimiyle bir salon sahibesi olarak gelecekteki kariyeri için gerekli yetenekleri ve vasıfları edinmişti. Saraydaki görevleri nedeniyle, özel yaşam namına kendisine çok az şey kalmıştı: Kendisinden daha yaşlı bir şaperon refakat etme-

dikçe dışarı çıkamıyordu ve hizmetindeki kadınların ahlakıyla ve davranışıyla her daim ilgili olan bir kraliçenin sıkı denetimi altında yaşıyordu. Charlotte saraydaki hizmetinin sonlarında doğru kısıtlamalar altında bunalıyordu, özellikle de kraliçenin Charlotte'a talip olanları reddetme alışkanlığı edinmiş olması başlıca sorundu. Fakat genele bakıldığında ediṇdiği eğitim, letafet ve dışadönüklük sarayda geçirdiği yıllar boyunca onu salonlar için iyi eğitmişti, tıpkı kraliçeye hizmet yoluyla içselleştirdiği "dışa dönük" davranış gibi. Elbette nasıl giyinmesi ve kıyafetini nasıl hazırlaması gerektiğini de öğrenmişti ve akıcı Fransızcası ve İtalyancasıyla yabancı konuklarla rahatlıkla konuşabiliyordu.

Charlotte 1766'da, savaş bakanlığında umut vaat eden genç bir kâtip olan Franz Sales Greiner ile evlenmek üzere kraliçenin hizmetinden ayrıldı. Maria Theresia'dan gelen nüfuzunu kocasına Saray İdaresi'nde (monarşinin kalıtsal topraklarını yöneten merkezi organda) mevki ayarlamak için kullanmıştı. Aydın ve ilerici bir bürokrat olan Greiner tarım reformu, zorunlu okul eğitimi ve Yahudilere hoşgörü taraftarı olmasıyla tanınıyordu. Maria Theresia onun hizmetinden memnundu, kendisine sık sık özel görüşmeler bahşediyordu ve nihayet 1771'de kendisini bir soylu yapmıştı.

1775'e gelindiğinde Greiner ailesinin evi reform yanlısı memurlar, profesörler, yazarlar ve müzisyenler için bir toplanma yeri halini almıştı. Greiner salonundaki konuklar arasında Avusturya Aydınlanması'nın önde gelen figürleri de vardı: Hukuk reformcusu Joseph Sonnenfels ve şairler Johann Baptiste von Alxinger, Johann Michael Denis ve Alois Blumauer. Keza müzik de Haydn, Saleir ve Mozart'ın sayısız kereler icrada bulundukları Greiner salonunun önemli bir parçasıydı. Mozart ve Franz von Greiner aynı mason locası "Gerçek Uyum"a (*Zum wahren Eintracht*) mensuplardı ve Greiner salonu Viyana mason çevreleriyle sıkı bağlara sahipti.

Charlotte Greiner Viyana'daki en okuryazar ve kültürlü kadınlardan biriydi. O dönemde alışılmadık bir rol değişimiyle, kendisi doğa tarihi ve astronomiyle ilgilenirken, kocası resme, müziğe ve şiire merak salmıştı. Geleneksel olarak erkeklere ayrılmış olan alanlara ilgisi, çok farklı alanlardan bilimsel eser okumasını sağlayan Latince bilgisi sayesinde kolaylaşmıştı. Charlotte kadınlar hakkında en azından Viyana standartlarına göre fevkalade ileri olan görüşlere de sahipti. Sonradan Mary Wollstonecraft'ın büyük bir hayranı olmuştu ve kızı Caroline'in sözleriyle, "hükmetmek, kadınlara doğuştan gelen, Tanrı'nın takdiri olan bir şeydir, ama bu tahakküm, fiziki gücü bizimkini aşan erkek cin-

si tarafından bir tür gasp yoluyla alınmıştır" inancını taşıyordu.[19]

Greiner salonu Protestan Almanya'nın edebi kültürü için önemli bir kanaldı. Georg Forster gibi Kuzey Alman aydınlanmacılar ve Göttingenli tarihçi Ludwig von Spittler, Viyana ziyaretleri sırasında buraya gelirlerdi. Goethe'nin *Genç Werther'in Acıları*'ndan ve *Götz von Berlichingen*'inden ve ayrıca Klopstock (Charlotte'la yazışırlardı) ve Wieland'ın şiirlerinden parçalar sesli bir şekilde okunurdu. Kızı o günleri şöyle yâd eder: "Evimizde, içeride ya da dışarıda yayımlanan yeni nazım eserlerinin hepsi hemen dolaştırılır, okunur ve tartışılırdı."[20] Tıpkı Fransa'da olduğu gibi, Greiner salonu aynı zamanda genç yazar heveslilerinin himaye bulabilecekleri bir yerdi. Charlotte ve kocası saraydaki kusursuz bağlantılarıyla istedikleri kişilerin kariyerini ilerletebilecek konumdaydılar. Bu tür örneklerden biri, genç şairlerden, sabık Cizvit Lorenz Leopold Haschka (1749-1827) idi. Greiner salonunun müdavimlerinden ve aynı zamanda Caroline'in özel öğretmeni olan Haschka, Greiner evindeki konumunu Charlotte'la ilişki yaşayarak tehlikeye atmıştı. Ama bu yasak ilişki sessiz sedasız bitmiş, Haschka ile Franz von Greiner bir şekilde barışmış ve Haschka bir süre sonra Viyana Üniversitesi kütüphanesine yönetici olmuştu.

Joseph'in damga vurduğu on yılda (1780-90) Greiner salonu Viyana Aydınlanması'nın merkezi olma özelliğini yitirmeye başladı. Bu salon bir felsefi ve edebi tartışma alanı olarak kaldı ve II. Joseph'in sansürü gevşetmesiyle, bir zamanlar yasaklı olan Voltaire ve Helvetius gibi filozofların eserleri orada tartışılır oldu. Fakat Joseph'in kültürel yumuşamasının bir diğer sonucu, Greiner salonunu kafeler, mason locaları ve tiyatroların bulunduğu artan sayıda kamusal mekânlardan sadece biri haline getirmesiydi. Her halükarda, Greiner salonunun popülerliği çok geçmeden başka bir salonun gölgesinde kaldı: Fanny von Arnstein'ın salonu. Fanny bir Yahudiydi ve Prusya sarayının bankerlerinden Daniel Itzig'in kızıydı. Viyana sarayının baştedarikçisinin oğlu olan Nathan Adam Arnstein'la evliliği Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki en zengin iki Yahudi ailesini birleştirmişti. Bir Yahudi kadının Viyana'nın en önde gelen salonuna sahibelik yapabiliyor olması yalnızca zenginliğini, kültürünü ve güzelliğini değil, aynı zamanda Joseph'in Yahudilere karşı ilerici politikalarının yarattığı liberal toplumsal iklimi de yansıtıyordu. Viyana aristokratlarının genç kuşağı Arnstein salonunun rahat ve kozmopolit

---

[19] Caroline Pichler, *Denkwürdigkeiten aus menem Leben*, haz. Emil Karl Blümml, 2 cilt (Münih, 1914), I:48.

[20] *A.g.e.*, s. 49.

atmosferine kendilerini kaptırmışlardı (bunlardan biri olan Prens Carl Liechtenstein, Fanny'ye âşık olmuş ve onun için girdiği düelloda hayatını kaybetmişti) ve burada burjuva memurlarla ve yazarlarla kaynaşıyorlardı. Bavyera'dan meçhul bir ziyaretçi Arnstein salonundaki havayı şöyle tasvir ediyordu: "İnsanlar çok fazla debdebe olmadan geliyor, sonra müsaade istemeden gidiyorlar. Yüksek çevrelerin tüm o sıkıcı kurallarından eser yok; görgü kurallarının bunaltıcı prangalarından kurtulan ruh burada daha özgür bir şekilde nefes alıyor."[21]

Viyana gibi Berlin'de de 18. yüzyılın sonuna kadar bir salon kültürü yoktu. Bunun nedeni kısmen Berlin'in, tıpkı Prusya monarşisi gibi, bir sonradan görme olmasıydı. 1648'de şehrin nüfusu yalnızca 7 bindi ve 1709'a gelindiğinde 24 binlik nüfusuyla Fransa'daki mütevazı bir taşra şehriyle benzer büyüklükteydi. Hohenzollernlerin siyasal yıldızı parladıkça, Berlin yüzyılın geri kalan döneminde hızla büyüdü. Fakat 1800'de 172 bin nüfusuyla, hâlâ Londra (900 bin) ya da Paris (550 bin) gibi başkentlere kıyasla küçüktü.

Yüzyılın çoğu boyunca şehrin temel niteliği olan tutumlu ve ağırbaşlı atmosfer, egemen hanedanın hasisliğini yansıtıyordu ve bir salon kültürünün doğuşunu daha da engelliyordu. I. Friedrich Wilhelm (1713-1740) ve II. Friedrich'in (1740-1786) sarayları 18. yüzyıl standartlarına göre aşırı tutumluydu. İki hükümdar da askeri ve mali meselelerle meşgul olduğundan, sarayı kültürel açıdan bir çekim merkezi haline getirme derdine düşmemişti. I. Friedrich Wilhelm'in sarayda sosyal ortamdan ya da sosyalleşmeden anladığı şey, akşamları emrindeki subaylarla sigara ve içki içmekten ibaretti ve Büyük Friedrich babasından daha kültürlü olmasına karşın, kabulleri ve yemekli partileri sıkıcı buluyordu. İkisi de her halükarda erkeklerin yarenliğini tercih ediyorlardı ve sarayın, hatta başkentin sosyal yaşamı fevkalade erildi. Prusya ordusunun genişlemesi Berlin'i fiilen bir kışlaya dönüştürmüştü. Konuklar her yerde askerlerin olduğundan bahsediyorlardı ve şehrin nüfus profili Prusya'nın Avrupa'da kendi devleti olan yegâne ordu olduğu şakasına inandırıcılık kazandırıyordu. 1755'te askerler ve aileleri şehir nüfusunun dörtte birinden fazlasını (100.336 kişinin 26.325'i) oluşturuyordu.[22]

Saraydaysa, Büyük Friedrich'in kadınlara duyduğu meşhur nefret (eşcinsel olabileceği spekülasyonlarının nedenlerinden biri) görünürlüklerini ve nüfuzlarını kısıtlıyordu. Kralla karısı Braunschweig-Bevern'li

---

[21] Aktaran: Hilde Spiel, *Fanny von Arnstein: Daughter of the Enlightenment 1758-1818*, İng. çev. Christine Shuttleworth (New York ve Oxford, 1991), s. 174.

[22] Wolfgang Ribbe, *Geschichte Berlins*, 2 cilt (Münih, 1987), I:382

Elizabeth Christine arasındaki ilişki soğuk ve mesafeliydi; dahası karısının küçük ve göze çarpmayan bir sarayı vardı. Öte yandan, Friedrich'in sarayında harem olsun diye bir derdi yoktu ve kralın metreslerinin olmaması kadınların saraydaki nüfuzunu daha da azaltıyordu. Eğer Berlinli Aydınlanmacılardan Friedrich Gedike haklıysa, Friedrich'in bakanları ve memurları da aynı yolu tutmuştu. Friedrich'in sarayında metres sahibi olmak moda değildi ve buna tevessül edenlerin kralın gözünden düşmeleri muhtemeldi. Sonuç olarak, der Gedike, kadınların saray siyasetindeki ve toplumdaki nüfuzları çok azdı:

> Prenslerin, generallerin, yöneticilerin ya da yüksek ruhbanın katılmak zorunda oldukları şaşalı partiler vermiyorlar. Hiç kimse salonlarına doluşmuyor, hiç kimse önlerinde diz çökmüyor, bir bakışlarıyla mutluluk doğmuyor, sözleriyle küsler barışmıyor, el sallamalarıyla saray altüst olmuyor. Ne devlet makamlarına ilişkin atamalara ne de başkalarının istikbaline ilişkin kararlar veriyorlar.[23]

Dolayısıyla Friedrich'in Berlin'i salon kültürüne sıcak bir şehir değildi. Aydınlanma sosyalleşmesinin ana alanları esasen erkeklerin tekelindeydi: Okuma dernekleri, kulüpler, mason locaları ve kafeler.

Fakat II. Friedrich'in ölümü (1786) Berlin yüksek toplumunun tonunu değiştirdi. Varisi II. Friedrich Wilhelm (1786-97) siyasi ya da askeri meselelere çok az ilgi duyan munis ama miskin bir hükümdardı. Gülhaçlılar'a gelip geçici bir heves duymasının ötesinde, esas tutkusu kraliyet metreslerini sıraya dizmiş olmasıydı. Bir saray müzisyeninin kızı olan Wilhemine Enke krala küfuv olmayan bir evlilikten beş çocuk doğuran son derece zeki bir kadındı. Kral cinsel ilgilerini başkalarına çevirdiğinde bile, onun güvenilir bir danışmanı olmayı sürdürdü. Kral, Enke'nin üzerine iki metres daha getirmişti (şarkıcılarla ve fahişelerle olan fingirdeşmeleri saymıyoruz bile) ve Friedrich'in sarayının nispi tutumluluğu, yerini Hohenzollern'den ziyade Bourbon tarzında olan bir bolluğa ve şehvet düşkünlüğüne bırakmıştı. 1789'dan sonra Berlin'e göçen Fransız aristokratlarının beraberlerinde Fransız sarayının daha yumuşak ve daha rokoko tarzını getirmeleri bu eğilimi güçlendiriyordu.[24] Sonuçta, kadınların sarayda ve genel olarak Berlin sosyetesinde daha görülür hale gelmeleriyle salon kültürüne açık bir sosyal atmosfer oluşmuştu.

---

[23] Friedrich Gedike, "Über Berlin", *Berlinische Monatschrift* 3 (1784), s. 144.

[24] Deborah Hertz, *Jewish High Society in Old Regime Berlin* (New Haven ve Londra, 1988), s. 137.

Fakat bunların hiçbiri Berlin salon yaşamının kilit bir özelliği olacak olan şu olguyu açıklamaz: Yahudi kadınların salon sahibeleri olarak baskın rolü. Tüm salon sahibeleri Yahudi değildi: 1796'da kralın metresi Wilhelmine Enke küçük bir salonun sahibeliğini yapmaya başlamıştı, Prenses Luise Radziwill (Prens Ferdinand'ın kızı) ve Düşes Dorothea von Kurland ise Berlin'in 19. yüzyıl başındaki iki önde gelen salonunun sahibeliğini yapıyorlardı. Fakat başkentin kültür yaşamında yer tutacak olan ilk salonlar, babası şehirdeki ilk Yahudi doktor olan Henriette Herz (1767-1848) ile zengin bir Yahudi mücevher tüccarının kızı olan Rahel Levin'in (1771-1833) salonlarıydı. Henriette ve Rahel'in toplumsal alandaki yükselişi, tıpkı Fanny Arnstein'da olduğu gibi, kısmen asimile olmuş olmalarının bir yansımasıydı. Üçü de özel eğitmenlerden görece seküler eğitim almışlardı ve hepsi de evli kadınların saçları açık bir şekilde kamusal hayatta gözükmelerini yasaklayan geleneksel Yahudi kurallarını reddediyordu. Rahel, açık bir arabada şehrin sokaklarında dolaşmak suretiyle Sebt'i göstere göstere ihlal ederek yerel Yahudi cemaatini utandırmıştı; hayatının sonraki kısmında hem o hem de Henriette Herz Protestanlığa dönmüştü.

Hohenzollern'in yüzyıllık göç politikaları bu varlıklı Yahudi katmanının kültürlenme sürecini teşvik etmişti. Otuz Yıl Savaşı'nın harap ettiği toprakları yeniden yerleşime açmaya kararlı olan "Büyük Elektör" Friedrich Wilhelm (1640-1688), buralara insanların yerleşmelerini cesaretlendirmek için bir dini hoşgörü programını devreye sokmuştu. Bunların arasında Fransa'dan gelen Huguenot mültecileri dışında, Viyana'dan sürülmüş zengin Yahudi aileleri de vardı. Zengin Yahudi aileleri Berlin'e yerleşmiş, onların ardından da diğer Yahudi mülteciler gelmişti. En başarılı olanları ordu müteahhitleri, imalatçı ve banker olup şehrin Yahudi elitinin çekirdeğini oluşturdular. Bu kesimler yine de çeşitli yasal engellerle karşılaşıyorlardı ve Prusya hukukunda yabancı mukim statüsünde görünüyorlardı. Fakat II. Joseph, Habsburg monarşisinde 1780'lerde Yahudilere yönelik kısıtlamaları hafifletene kadar, imparatorlukta Yahudi nüfusunu gettolarla sınırlamayan tek saray şehri Berlin'di.

Böylece diğer Alman şehirlerine kıyasla başkentte kamusal uzam asimile olmuş Yahudi mukimlere daha açıktı. Herz ve Levin aileleri şehrin daha moda semtlerinde oturuyorlardı ve düzenli olarak opera ve tiyatroya gidiyorlardı. Berlin Aydınlanmasının önde gelen bir siması ve Yahudi kültürel asimilasyonun sembollerinden olan filozof-eleştirmen Moses Mendelssohn, evinde, Yahudi olmayan yazarların ve araştırmacıların katıldığı yemekli partiler verirdi. Henriette'nin kocası doktor Markus Herz, 1780'lerde evinde doğa bilimi dersleri vermiş olan eski bir

Kant öğrencisiydi. Farklı zamanlarda konferanslarını takip edenler arasında kraliyet ailesi üyeleri, Humboldt kardeşler ve Yahudilere özgürlük savunucusu olan ünlü Aydınlanma figürlerinden memur Wilhelm von Dohm da vardı.

Herz grubu en şaşalı günlerini 1790'larda yaşamış olan Henriette salonunun çekirdeğiydi. Düzenli misafirleri arasında, Friedrich Schleiermacher, Humboldt'lar ve Heinrich von Kleist gibi genç kuşak edebiyatçılar vardı. Salon, biri bilim diğeri de edebiyat tartışmasına ayrılan iki bitişik odada toplanırdı. Edebiyat salonuna Henriette riyaset eder ve burada Fırtına ve Atılım davası ile erken dönem Romantik yazarların savunuculuğunu yapardı. Katılımcılar arasında Henriette'nin yakın bir arkadaşı olan ve 1790'larda kendi salonunu kuran Rahel Levin de vardı. Rahel'in grubu Bohemya kaplıcalarına ziyaretleri sırasında arkadaşlık kurduğu soylu kadınlardan müteşekkil bir gruptan doğmuştu. Rahel'in salonu çok geçmeden, çiçeği burnunda romantik hareketin merkezlerinden biri haline gelmişti ve konukları arasında eleştirmen Friedrich Schlegel ve şair Jean Paul de vardı. Ayrıca filozof Johann Gottlieb Fichte de ateizm suçlamalarıyla Jena'da profesörlük görevinden istifa etmek zorunda kaldıktan sonra soluğu burada almıştı.

Levin salonuna katılım, entelektüel öncüyle sınırlı değildi; aralarında II. Friedrich'in yeğeni Prens Ferdinand'ın ve von Schlabrendorfflar ile von Finckensteinlar gibi ailelerin çocuklarının da bulunduğu Prusya soyluluğunun önde gelen temsilcileri de vardı. Aslında soylular Berlin salonlarının kayda değer bir kesimini oluşturuyordu: Takriben erkeklerin üçte biri, kadınların beşte ikisi.[25] Soylularla avamın bu şekilde bir arada bulunması, elbette, 18. yüzyılda her yerdeki salonlar için tipikti, ama Berlin yüksek sosyetesinde soylularla Yahudilerin sosyalleşmesi eşi görülmedik bir durumdu. Neden şehirdeki birçok soylu geleneksel önyargılarını atmak istiyordu? Bazen mali borçlar bir rol oynuyordu. Prusya soyluluğu hiçbir zaman çok varlıklı bir sınıf olmamıştı ve 1790'larda, önceki otuz yıllık dilimde gerçekleşen emlak fiyatlarındaki spekülatif yükselişin sonlanmasıyla birlikte önemli sayıda soylu mali yıkımla karşılaştı. Terfi, kredi ya da yalnızca eğlence adına Berlin'e akın edenler açısından zengin bir Yahudi ailesinden biriyle evlenmek gittikçe çekici bir seçenek haline gelmişti. Hannah Arendt'in açıkça söylediği gibi, "yoksullaşmış junkerler birdenbire Judengasse'deki [Yahudi gettosundaki] tefecileri büyük çeyizi olan bir kızın babası olarak görmeye

[25] *A.g.e.,* s. 115.

başlamışlardı."[26] Yahudi salonları soylular ile Yahudi kadınlar arasında çoğu zaman evlilikle sonuçlanan önemli kur mekânlarıydı. Ayrıca evlilik planları dışında, şehirdeki Yahudi cemaatinin zengin üyeleriyle arkadaşlıklar da önemli kredi olanakları sağlıyordu (birçoğu soylulara düzenli olarak borç para veriyordu).

Fakat işin içinde maddi olmayan saikler de vardı. Romantik hareketin şehrin kültürel ve entelektüel yaşamını kasıp kavurduğu bir dönemde, Yahudi salonlarının egzotikliği ve yabancılığı genç kuşağın özgür ruhlu soylularına çekici geliyordu. Henriette Herz ve Rahel Levin gibi salon sahibelerinin ne denli kültürlenmiş olsalar da, Prusya yasal standartlarına göre halen dışarlıklı sayıldıklarını unutmamak gerekir. Gerçekten de Prusya toplumunun yerleşik kurumsal yapısının dışındaki konumları salonlarındaki rahat, resmiyetten uzak atmosferi açıklamamıza yardımcı olur. (Salonun gediklileri, ister soylu olsun ister avam, birbirlerine resmi olmayan *Du* formuyla hitap ediyorlardı.) Yahudi salon kadınlarının zenginliği ve kültürü sosyal açıdan "cemiyet ve kulüp yaşamına katılımcı" olmalarına yardımcı olurken, olağandışı statüleri sayesinde Eski Rejim toplumunun katı davranış sınırlarından kurtulmuşlardı. Bu statü, soyluların kendilerinden altta olan kesimlerle sosyalleşerek damga yemelerini engellemiş oluyordu. Bir Yahudi salonuna giren soylu, kendisini dışarıda hüküm süren hiyerarşilerden kurtaran bir toplumsal eşiği aşmış oluyordu. Bu açıdan Yahudi salonları sosyal sınırların olmadığı mekânlardı, geçici süreliğine de olsa duvarlarının dışında var olan statü ve rütbe farklılıklarını kaldırıyordu.

Viyana ve Berlin'deki Yahudi salonları Fransız Devrimi'nden Nazi dönemine kadar Orta Avrupa yüksek kültürünün alameti farikası olacak olan şeyin başlangıcıydı: Zengin ve kültürlü Yahudi katmanının kültürel açıdan öne çıkması. Bu salonlar Orta Avrupa tarihinde ilk kez Yahudilerin ve Yahudi olmayanların görece eşit temelde bir araya geldikleri yerlerdi.

Fakat bu kültürel karşılaşma gerilimlerden uzak değildi. Bunu, hepsinden öte, Yahudi salonlarının 1790'larda iyiden iyiye moda oldukları, ama sonra hızla çekiciliklerini kaybettikleri Berlin'de görmek mümkündür. Berlin'de Yahudi salonlarının gerileyişinin esas nedeni, 1806'da Prusya'nın Napoléon karşısında yaşadığı korkunç hezimetin ardından başkentte hüküm süren milliyetçi, Fransız karşıtı havaydı. Yahudi salonları kozmopolit, hatta Fransız çağrışımlarıyla bu yükselen

---

[26] Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewish Woman*, gözden geçirilmiş baskı (New York ve Londra, 1974), s. 180.

milliyetçi dalganın altında kalmışlardı. Daha da kötüsü, Berlin yüksek toplumunun kibar görüntüsünün altında varlığını sürdüren gizli Yahudi düşmanlığının hedefi haline gelmişlerdi. Bu Yahudi karşıtı saldırıyı tetikleyen etkenler arasında, şehrin Fransızlar tarafından işgalinin ardından Berlin entelektüel çevrelerinde rağbet gören yeni "Hıristiyan yurtseverliği" havası da vardı. Bir zamanlar Berlin'in Yahudi salonlarına gidip gelen insanlar (örneğin romancı Heinrich von Kleist ya da diplomat Friedrich Genz) şimdi buralardan uzak duruyorlardı. Yahudileri görece seven Wilhelm von Humboldt bile Rahel Levin'le bir yıllık arkadaşlığını bitirmişti.

Berlin'deki Yahudi salonlarının gerileyişi, şehrin kültürel yaşamındaki belli bir erilleşmeyi de yansıtıyordu: Napoléon'a karşı mücadeleye eşlik eden ideolojik yeniden askerileşmenin bir emaresi. Dikkate değer örneklerden biri, 1811-1813 arasında her salı öğlen vakti toplanan seçkin muhafazakâr entelektüellerin grubu Hıristiyan-Alman Yeme Kulübü (*Tischgesellschaft*) idi.[27] Üyeleri arasında Adam Müller, Achim von Arnim ve Clemens Brentano gibi muhafazakâr romantiklerin de bulunduğu kulüp, ruhu bakımından milliyetçi ve Fransız düşmanıydı. *Tischgesellschaft* önemli açılardan Aydınlanma kamusal alanının bir uzantısıydı. Buluşmaları hem soyluların hem de avamdan insanların katıldığı konuşma ve tartışmalara vesile olurdu. Üyeler matbaa araçlarından da yararlanıyor, halkta yurtseverliği harekete geçirmek için gazete çıkarıp korolar kuruyorlardı. Fakat *Tischgesellschaft* dışladığı gruplar bakımından kayda değerdi. Kadınların katılımı yasaktı ve *Tischgesellschaft* bir tür erkek karşı-salonu olarak hizmet veriyordu. Kadınların bu şekilde dışlanması kulübü artık Prusya devletinin ahlaki ve askeri açıdan güçsüzleştirdiği iddia edilen çürümeyle özdeş Yahudi salonlarının Fransızlaşmış tarzından uzaklaştırmaya yarıyordu. Bilinçli bir şekilde Hıristiyan olan *Tischgesellschaft* Yahudileri de dışlıyordu (din değiştirmiş olanlar da dahil). Bu dışlayıcılık, Yahudiliği salt dini değil, ırksal temelde tanımlayan daha "modern" bir Yahudi karşıtlığına işaret ediyordu. Bu tanım gereği, ne dönmek ne de asimile olmak Yahudileri Alman kültürünün bir parçası yapmak için yeterliydi.

Tischgesellschaft, Aydınlanma kamusal alanının evrileceği çoklu ve çeşitli yönleri hatırlatması bakımından önemlidir. Bir yandan *Tischgesellschaft* kamusal alanla özdeşleştirilen iletişim pratiklerinden ve sosyalleşme biçimlerinden doğmuştu. Üyeleri "kamuoyu"nu siyasal yaşam-

---

[27] Burada Hertz'in *Jewish High Society in Old Regime Berlin*'inden yararlanıyorum, s. 271-75.

da harekete geçirilebilecek bir güç olarak kabul ediyorlar ve kamuoyunu gazetelerle ve toplantılarla yönlendirmeye çalışıyorlardı. Diğer yandan *Tischgesellschaft*'ın şovenist milliyetçiliği, Yahudi düşmanlığı ve kadınları dışlayıcılığı Habermas'ın kamusal alanla özdeşleştirdiği liberal ve özgürleştirici özelliklerle bariz bir tezat oluşturmaktadır. *Tischgesellschaft* ve 19. yüzyıl başında Berlin salonlarının kaderi gösteriyor ki, Aydınlanma kamusal alanı daha açık bir siyasal kültür öneriyor olsa da, daha kapalı ve hoşgörüsüz bir kültürün tohumlarını da içinde barındırıyordu.

KAYNAKÇA NOTU

17. yüzyıl Fransasında salonun yükselişine dair bildiklerimizin çoğunu Carolyn Lougee'nin öncü çalışmasına borçluyuz, *Les Paradis des Femmes: Women, Salons, and Social Stratification in Seventeenth-Century France* (Princeton, 1976). Salon sosyalliğinin doğası Elizabeth Goldsmith'in *Exclusive Conversation: the Art of Interaction in Seventeenth-Century France*'ında incelenirken (Philadelphia, 1988), Joan DeJean, *Tender Geographies: Women and the Origins of the Novel in France* (New York, 1991) ve Erica Harth, *Cartesian Women: Versions and Subversions of Rational Discourse in the Old Regime* (Ithaca ve Londra, 1992) salonların edebi ve entelektüel hayattaki önemi konusunda birçok bilgi içermektedir.

Aydınlanma düşüncesinde kadınlar ve sosyalleşme konusunda, bkz. Sylvana Tomaselli, "The Enlightenment Debate on Women", *History Workshop Journal* 20 (1985) ve Daniel Gordon, *Citizens Without Sovereignty: Equality and Sociability in French Thought, 1670-1789* (Princeton, 1994) kadınlar ve medenileştirme sürecine dair görüşler konusunda İskoç Aydınlanmasının belirleyici önemi üzerine harikuladedir. Yurttaş hümanizminin gerileyişi ve kadınlara dair görüşlere etkisi için, bkz. Vera Nünning, "Die Feminisierung der Kultur: kulturgeschichtliche Bedingungen für den Wandel der Wertschätzung in England des 18. Jahrhunderts", *Archiv für Kulturgeschichte* 76 (1994).

18. yüzyıl Paris salonları üzerine değerlendirmemde Dena Goodman'ın *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca ve Londra, 1994) eserine çok şey borçluyum. Ayrıca yine Goodman'ın "Enlightenment Salons: The Convergence of Female and Philosophic Ambitions", *Eighteenth-Century Studies 22* (1989) ve "Governing the Republic of Letters: The Politics of Culture in the French Enlightenment" *History of European Ideas* 13 (1991) eserlerine bakınız. İngiltere hakkında, Deborah Heller, "Bluestocking Salons and the Public Sphere", *Eighteenth-Century Life 22* (1998) Mavi Çoraplılar salonları üzerine yakın döneme ait ilginç bir tahlildir. Ayrıca bkz. Sylvia Harcstark Myers, *The Bluestocking Circle: Women, Friendship, and the Life of the Mind in Eighteenth-Century England* (Oxford, 1990) ve Chauncey Brewster Tinker'ın daha eski çalışması *The Salon and English Letters* (New York, 1915). Paris salonlarıyla karşılaştırmalar için, bkz. Evelyn Gordon Bodek, "Salonnières and Bluestock-

ings: Educated Obsolescence and Germinating Feminism", *Feminist Studies* 3 (1976).

Kutsal Roma İmparatorluğu'nda (ve Fransa'da) salonlar için, bkz. Peter Seibert, *Der literarische Salon: Literatur und Geselligkeit zwischen Aufklärung und Vormärz* (Stuttgart ve Weimar, 1993). Berlin salonları Alman Yahudilerinin toplumsal konumuyla ilintili olduğundan epeyce ilgi görmüştür. Deborah Hertz, *Jewish High Society in Old Regime Berlin* (New Haven ve Londra, 1988) ve Petra Wilhelmy, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert* (Berlin ve New York, 1978); David Sorkin, *The Transformation of German Jewry, 1780-1840* (New York ve Oxford, 1991); ve Steven M. Lohenstein, *The Berlin Jewish Community: Enlightenment, Family, and Crisis, 1770-1830* (New York ve Oxford, 1994). Hilde Spiel'in *Fanny von Arnstein: Daughter of the Enlightenment 1758-1818*'i (çev. Christine Shuttleworth, New York ve Oxford, 1991) haricinde, 18. yüzyılın Viyana salonlarına dair çok az şey vardır. Waltraud Heindl, "Amt und Salon – Bildung und Kultur der Wiener Beamten zur Zeit Mozarts", *Genie und Alltag. Bürgerliche Stadtkultur zur Mozartzeit* içinde, haz. Gunda Barth-Scalmani, Brigitte Mazohl-Wallnig ve Ernst Wangermann (Salzburg, 1994) Greiner salonuna dair kısa bir değerlendirme içermektedir; benim izahım ise Caroline Pichler'ın *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben,* cilt 2, haz. Emil Karl Blümml (Münih, 1994) otobiyografisinden alınmıştır, ki kendisi Charlotte Greiner'ın kızı olur.

7 KAMUSAL HAYATTA İÇMEK: TAVERNALAR VE KAFELER

18. yüzyılda insanlar içeceklerini çoğunlukla kamusal hayatın içinde içerlerdi. Birçok insanın küçük, sıkışık ve kışları kötü ısınan evlerde yaşadığı bir dönemde, tavernalar, şarapçılar ve kafeler kalabalık ve rahatsız mekânlardan kaçış ve sıcak bir ortam sunuyordu. Fakat tavernalar ve kafeler evin sıkıntılarından kaçışla sınırlı değildi. İnsanlar tavernalara ve kafelere iş bulmak, iş kotarmak, bilgi alışverişi yapmak ya da önemli günlerini kutlamak için gidiyorlardı. Bu mekânlarda vaftiz ve evlilikler gerçekleştiriliyor, gazeteler dolaştırılıyor, ticaret yapılıyor, suçlar planlanıyor, oy toplanıyor, bakanlara saldırılıyor, işçi bulunuyor, savaşlar tartışılıyor, masonlar devşiriliyordu.

Barlar ve kafeler ilkesel açıdan kamusal mekânlar olup, içecek parasını ödeyebilen herkese açıktı. Barların bu özelliği, İngiltere'de 18. yüzyılda kullanılmaya başlamış olan "pub"larda (umuma açık yerler anlamına gelen "public house"dan gelmektedir) ifade bulmaya devam etmektedir. Kamusal içme mekânlarıyla özdeşleştirilen açıklık ve erişilebilirlik, yerel yasaların ya da teamülün haksız yere müşterilere hizmet etmeyi reddeden taverna sahiplerine bazen yaptırımlarda bulunduğu ortaçağa dek uzanır. Bu yaptırımlar ortaçağın misafirperverlik geleneklerinde saklıdır. Buna göre, cemaatler ve lordluklar, belli koşullar altında, yolculara ve hacılara yiyecek, içecek ya da yatacak yer vermekle yükümlüydüler. Modern Avrupa'nın başlarında içki mekânlarının kamuya açıklığı sokaktakileri içeri davet eden ve genellikle resimli olan işaretlerde ifade bulmuştu. Tavernaların ve kafelerin kamusal statüsü, binaların numarasının olmadığı bir dönemde kentte yön işaretleri işlevi de görüyordu. 18. yüzyılda sokak adresleri genellikle bir tavernaya ya da kafeye atıfla tarif edilirdi. Mesela "Güneş tavernasının karşısında oturuyorum" denirdi; "Randevu Kafe'nin yakınlarında" bir sokak suçu işlenirdi; yöreye yeni gelmiş bir zanaatkâra, işverenini "Grenadier Arms'ın arkasındaki

dükkânda" bulabileceği söylenirdi.[1]

Fakat 18. yüzyıldaki diğer sosyalleşme biçimleri gibi, kamusal hayatta içmek de egemen toplumsal ve cinsel normlarla sınırlanmıştı. Bir bireyin cinsiyeti, sosyal mevkii, mesleği, hatta siyasi görüşü nerede, ne zaman, ne içtiğiyle alakalıydı. Bu bölümde, içme olayının gerçekleştiği kamusal ortamlar ve bunlara erişim olanağını belirleyen normlar ve beklentiler ele alınacak.

ALKOL VE SOSYALLEŞME

Günümüz standartlarına göre, modern Avrupa'nın başlarında alkol tüketimi fazlaydı. Bunun bir nedeni kötü hıfzıssıhha koşullarıydı, zira su kaynakları çoğu zaman kirliydi ve bira, İngiliz birası ya da şarap daha güvenli bir alternatif sunuyordu. 1765'te Paris'te kaldığı dönemde İngiliz seyyah William Cole, yerel suyu şarapla seyreltmeden asla içmiyordu. "Seine nehrinin suyu" diye uyarıyordu okurlarını, "Paris'e ilk kez gelen yabancılara dokunabilir. Dolayısıyla bu suyu epeyce şarap katmadan içmek pek tavsiye edilmez."[2] 16. ve 17. yüzyıl Almanyasında kişi başına bira tüketiminin (çocuklar ve yetişkinler birlikte) yılda 400 litre olduğu hesaplanmıştır; Paris ve Viyana'da şarap tüketimi ise yine kişi başına 160 litreydi. Alkol Avrupa'daki beslenme tarzının ayrılmaz bir parçası ve önemli bir kalori kaynağıydı. Günde alınan ortalama kalori miktarının 1800 olduğu devrim dönemi Fransasında, bir litre şarap, 70 kilo gelen bir adamın aldığı kalorinin üçte birinden fazlasını ifade ediyordu. Alman köylüsü için de bira benzer bir anlam taşıyordu: Kuzey Almanya'nın kırsal bölgelerinde köylüler geleneksel olarak güne bira, yumurta ve tereyağından yapılma çorbayla başlarlardı.[3]

---

[1] Karş. David Garrioch, *Neighborhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge, 1986), s. 28.

[2] William Cole, *A Journal of My journey to Paris in the Year 1765*, haz. Francis Stokes (Londra, 1931), s. 167.

[3] İstatistikler için, bkz. R. Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse, Kulturgeschichte der Genussmittel* (Viyana 1986), 28; Thomas Brennan, "Social Drinking in Old Regime Paris", *Drinking: Behavior and Belief in Modern history* içinde, haz. Susanna Barrows ve Robin Room (Berkeley, 1991), s. 62; Gregory Austin, *Alcohol in Western Society from Antiquity to 1800: A Chronological History* (Santa Barbara ve Austin, 1985), s. 272, 364. Ayrıca bkz. Wolfgang Schivelbusch, *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants* (New York, 1992), s. 22-33.

Tavernalar elbette alkol tüketilen yerlerden yalnızca biriydi. Üst sınıflar, evlerinin görece ferah ve rahat olması nedeniyle, iş ya da zevk amaçlı seyahatler dışında, evlerinin dışında içme ya da eğlenme ihtiyacını daha az duyuyorlardı. Toplumsal skalanın daha alt kesimlerindekiler için ise, kamusal alanda alkol tüketiminin çoğu geleneksel olarak tavernalarda değil, diğer toplu ortamlarda gerçekleşiyordu. Zanaatkârların loncalarında kutladıkları özel günler, dini bayramlarda kilise bahçesindeki bira ziyafetleri, kent ya da köy meydanına kurulan pazarlar ve fuarlar kamusal alanda alkol tüketimi için en yaygın ortamlardı.

Fakat ortaçağın sonlarından itibaren içki içilen kamusal mekânların içinde tavernanın önemi artmaya başladı. Kara Ölüm'ün ardından nüfustaki azalma sonucunda çalışan sıkıntısının ücretleri artırması ve emekçileri daha yüksek kazanç peşinde göç etmeye teşvik etmesiyle birlikte tavernalar sayıca arttı. Göçmen işgücündeki büyüme tavernalar ve hanlar için güçlü bir kazanç kapısı oldu, zira giderek daha da hareketli hale gelen bir nüfusu evin dışında yiyecek, içecek ve yatacak yer aramaya zorladı.[4] Paradoksal bir şekilde, Protestan ve Katolik Reformları da tavernaların önemini artırmış olabilir. Bir toplu yaşam merkezi olarak kilise, geleneksel olarak bol miktarda alkol tüketilen festivallere ve kutlamalara sahne olurdu. Pazarları ve diğer dini bayramlarda cemaatin ayyaş ve hovarda davranışları, Protestan ve Katolik reformcuların bu vesilelerle kamusal alanda içki içilmesini yasaklamaya ya da en azından sınırlamaya çalıştığı 16. ve 17. yüzyıl yüzyılda ciddi saldırılara maruz kaldı. Püritenlerin 17. yüzyıl İngilteresinde Sebt dayatma girişimlerinden de anlaşılabileceği üzere, bu gelişmeler kamusal alanda içki içilecek merkezler olarak birahanelerin öneminin artmasına yol açtı.

18. yüzyılda kentlerin hızla büyümesi ve iç ticaretin genişlemesi tavernacılığa daha da itki verdi. Paris'te 18. yüzyılın ortasında neredeyse 3 bin kamusal içki mekânı varken, Londra'da yalnızca 8 bin birahane vardı.[5] Ticaret hacmi genişledikçe, gezgin tüccarları, satıcıları ve nakliye işinde çalışan işçileri ağırlayan hanların ve tavernaların sayısı artmış-

---

[4] Modern çağın başlarında İngiltere'de tavernaların gelişimi için, bkz. Peter Clark, *The English Alehouse: A Social History, 1200-1830* (New York, 1983).

[5] Thomas Brennen, *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-Century Paris* (Princeton, 1988), s. 89. Brennen bu rakamlara kafeleri de ekler ki bu sırada Paris'te 600 civarında kafe vardı. Bkz. Ulla Heise, *Kaffee und Kaffeehaus: Eine Kulturgeschichte* (Hildesheim, 1987), s. 186. Londra birahanelerine ilişkin rakamlar Friedrich Rausers'in *Kulturgeschichte der Gaststätte*'sinden alınmıştır, 2 cilt (Berlin, 1941), I:1127.

tı. Bu mekânlar yalnızca içme, yeme ya da yatma yerleri olarak değil, aynı zamanda ticaret, nakliyat ve iletişim merkezleri olarak da işlev göstermişti. İngiliz hanları, Fransız otelleri ya da Alman *Gasthof*'ları [han] gibi daha gelişkin olanları, toprak sahibi, profesyonel ve ticaret erbabı sınıflardan elit bir müşteri kitlesine hitap ediyordu. Şehirlerde, geniş taşra kasabalarında ve büyük ticaret ve nakliye merkezlerinde bulunan hanların genellikle on-on beş odası ve yüz ata bakabilecek kadar ahırları olurdu. 18. yüzyıla gelindiğinde ticaret ve toprak anlaşmalarının müzakere edildiği ve kotarıldığı yerler olarak pazarların ve fuarların yerini hanlar almaya başladı. Ayrıca hanlar kır ile kent arasında mal ve bilgi alışverişi için başlıca dağıtım merkezleriydi ve hancı o yerelin postanecisi ve taşıyıcısı işlevi görüyordu. Bu işlevler örneğin neden Almanya'da 19. yüzyılın büyük nakliye ve deniz ticareti şirketlerinin çoğunun 18. yüzyılda hanlar olarak ortaya çıktığını açıklar. Hafta boyunca bir handan diğerine sürekli olarak posta arabaları ve arabalar gider, bilgi ve mal alışverişi yaparlardı. İletişim merkezleri olan kamusal mekânların önemini artıran şey 18. yüzyılda posta hizmetlerinin hızla genişlemesiydi. Hanlar ve tavernalar posta ve yolcu taşıyarak bir bölgeyi geçen posta arabaları için en yaygın ikmal depolarıydı. Fransa'da *messageries* [kurye, ulak], Brandenburg'da *Laubenkrüge* (düz anlamıyla, "kemeraltı tavernaları" posta ya da yolcular boşaltılırken arabayı koruyan girişin üzerindeki güneşlikten ötürü) olarak bilinen bu yerler, günümüz postanelerine denk düşüyordu.

Kamusal içki mekânlarının büyük çoğunluğu, hanlara kıyasla olanakları bakımından daha sınırlı ya da müşterileri bakımından sıradandı. Bunlar Londra'nın birahaneleri, Paris'in taverna ve kabareleri, Berlin'in *Kneipen* ve *Tabagien*'leri, Viyana'nın da *Weinkeller* ve *Bierhäuser*'leriydi. Eşyaları ve fiyatları bakımından daha ilkel düzeyde olan bu mekânlar, esasen, mütevazı sosyal kökenlerden kişileri çekiyordu. Taverna müdavimleri İngiltere'den Avrupa kıtasına ilerledikçe büyük farklılıklar gösteriyordu ve bu farklılıklar bazen toplumsal ve siyasal muhitteki önemli değişikliklere işaret ediyordu.

TAVERNALAR VE SİYASET: LONDRA ÖRNEĞİ

16. ve 17. yüzyılın tipik Londra birahanesi açıkça avamdan müşterilere oynayan küçük, sıkışık, sık sık da gürültülü mekânlardı. Gezgin emekçilerin, gündelikçilerin, fakir zanaatkârların ve hizmetkârların sık sık geldikleri birahanelerden mülklü sınıflar genellikle uzak dururlardı. Pü-

ritenler elbette birahaneye düşmanlardı ve birahaneler Restorasyon dönemine kadar herhangi bir şekilde saygınlık kazanamamıştı. 1720'lerde "Cin Çılgınlığı"nın ortaya çıkmasıyla birlikte, birahaneler cincilere kıyasla daha eli yüzü düzgün yerler olarak görülmeye başladı. İngiltere'de cin tüketimi 1700'de 1,23 milyon galondan 1743'te 8,2 milyon galona çıkmış, cin salgınının tepe noktasına ulaştığı 1750 yılına gelindiğinde ise Londra'da yetişkin erkeklerde kişi başına tüketim yılda 14 galona kadar ulaşmıştı.[6] Cin Londra yoksulları arasında makul fiyatından ötürü popüler olmuş ve likörün takatten düşürücü etkileri karşında dehşete düşen Methodistlerle diğer ahlak reformcularının hedefi haline gelmişti. Bu keşimlerin kampanyasını cin dükkânlarıyla rekabetten korkan birahane sahipleri de destekliyor ve daha sıkı denetim için kulis yapıyorlardı. Cin Çılgınlığı parlamentodan çıkan verginin ucuz cine son verdiği 1751'de sonlandı. Bu sırada cin dükkânlarının korkutucu şöhreti birahanenin itibarını yeniden kazanmasına yardımcı olmuştu. Hogarth'ın "Gin Lane"i ve "Beer Street" resimleri cin dükkânlarının ahlaki düşkünlüğünü birahanenin hayırlı etkileriyle karşılaştırıyor ve ikisinin de şöhretini çarpıcı bir şekilde ortaya koyuyordu.

Londra birahanelerinin ihyasının bir diğer nedeni de müşterilerinin artan refahı ve sosyal saygınlığıydı. Ekonomik durumu 18. yüzyılın ilk yarısında genel olarak iyileşmiş olan emekçiler ve küçük zanaatkârlar birahane müdavimlerinin önemli bir parçası olarak kaldılar. İş arayanlar için birahane bir tür iş bulma kurumu işlevi görüyordu. 18. yüzyılda bilindiği adıyla, "misafirhaneler" işverenlerin emekçi kiralayabilecekleri içki mekânlarıydı. Bazı misafirhaneler belli bir mesleğe oynuyorlardı ve bir emekçinin iş beklediği dönemde genellikle yiyip içtiklerini hesaba yazıyorlardı. Fakat birçok birahane olanaklarını artırarak ve özel toplantılar için ilave odalar ekleyerek orta sınıftan ve eşraftan da müşteriler çekmeye başlamıştı. Bu odalar Hanover döneminde sayıları bollaşan kulüplere, mason localarına, yardımlaşma derneklerine ve siyasal derneklere ev sahipliği yapıyordu. Örneğin Londralı masonlar ilk ulusal toplantılarını 1717'de Goose and Gridiron birahanesinde düzenlemişlerdi.[7] Tavernalar Hanover dönemi İngilteresinin serpilip gelişen dernek yaşamının ilerlediği sahneydi ve İngiliz kent tavernalarının farklı toplumsal kökenlerden

---

[6] Hans Medick, "Plebejische Kultur, plebejische Öffentlichkeit, Plebejische Ökonomie...", *Klassen und Kultur. Sozialantropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* içinde, haz. Robet Berdahl ve diğ. (Frankfurt, 1982), s. 184.

[7] Clark, *English Alehouse*, s. 223-35.

müşteriler çekme konusundaki başarılarını açıklamamıza yardımcı olacaktır. Gazeteci Ned (Edward) Ward'ın 1720'de yazdığı gibi, Londra'da Foster Lane'deki bir tavernaya, "her türden ayyaş, günlükçülerden beyefendi kılıklılara, her görüşten ve konumdan insan sık sık gelirdi."[8] 18. yüzyıl tavernalarında emekçilere, vasıflı zanaatkârlara ve ustalara rastlansa da, tüccarlar, beyefendiler, papazlar ya da avukatlar da itibarlarına gölge düşürmeden buraya gidebiliyorlardı. Londra birahanelerinin 18. yüzyıl sonunda "pub" diye adlandırılmaya başlamış olması müşteri yelpazesinin genişlediğini göstermektedir. Bu sözcük daha elit nitelikte olan hanlar için de kullanılıyordu; buradan hareketle 18. yüzyılda iki mekân arasındaki toplumsal mesafenin daraldığını söyleyebiliriz.

Bu durum, toplumsal açıdan farklı kesimlerden müşterilerin birbirleriyle her zaman konuştukları ve sosyalleştikleri anlamına gelmiyor. Büyük ihtimalle, fazladan oda ve masa eklenmesi taverna içinde toplumsal açıdan daha ayrışmış mekânların doğmasına yol açmıştı. Kendisi de bir işçi ailesinden gelen radikal reformcu Francis Place 1780'lerdeki Londra tavernalarını şöyle anlatır: "O dönemde uzun zamandır olduğu gibi akşamlarını bir pub'da, tavernada ya da başka bir eğlence mekânında geçirmek parası olan herkes için âdettendi. Neredeyse bütün pub'ların daha ensesi kalın müşteriler için ayrı bir bölmesi vardı."[9] Toplumsal uzamdaki benzer bir özelleşme daha elit müşterilerine bazen özel bir oda tahsis eden birçok Alman tavernasında da görülebilir. Prusya elektörünün 1669'da çıkardığı ruhsat, her tavernanın biri avamdan kişilere, diğeri de daha elit müşterilere tahsis edilmek üzere iki odası olması gerektiğini belirtiyordu. Tavernalardaki mekânsal bölümler, toplumsal bölünmeleri güçlendirmeye hizmet edebildi; kamusal mekânlar olarak tavernaların işlevini değerlendirirken bu husus dikkate alınmalıdır.

Tavernaların müşterileri ağırlıklı olarak erkeklerdi, ama bazen kadın taverna sahipleri de oluyordu. Tavernalar geleneksel olarak fahişeleri barındırmakla nam salmışlardı; o dönemde anlatılanları dikkate alırsak, bu kötü nam tümüyle haksız sayılmazdı. Samuel Pepys, Westminster'daki Dog tavernasında bir fahişeyle randevusunu, karanlık bir köşede "onunla yapmayı istediğim şeyi yaptım ve arkadan yaptım, zira öbür türlü yapma olanağım yoktu" diye anlatır. Kabaca yüzyıl sonra, James Boswell'in 1762-63'teki Londra günlüğü de benzer münase-

---

[8] Edward Ward, *Vademecum for Maltworms* (Londra, 1720), s. 33.

[9] Aktaran: M. Dorothy George, *London Life in the Eighteenth Century* (Londra, 1925), s. 266.

betleri tarif eder.[10] İtibarını düşünen bir kadın tavernaya tek başına girmezdi, aksini yapan bir kadına ahlaksız gözüyle bakılır ve tacize ya da saldırıya uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kalırdı. Bir erkekle birlikte tavernaya gitmek ise daha az riskliydi. Tavernalar işçiler açısından kur yapmak için ve aynı zamanda çiftlerin evlilikleri, vaftizleri ve cenazeleri için gittikleri bir yerdi. Orta sınıf kadınlar bile ara ara tavernaya giderlerdi: Samuel Johnson 1750'de Londra'da Charlotte Lennox adına, ilk romanının yayımlanışını kutlamak için bir parti düzenlemişti (Charlotte kocasıyla birlikte gelmişti). Diğer türlü erkeklere ait olan dernek ve kulüplerin tavernalarda yaptıkları toplantılara zaman zaman kadın misafirler de davet edilirdi. Örneğin tartışma kulüpleri 1770'lerden itibaren taverna toplantılarına kadınları da kabul etmeye başlamışlardı. 1774'te Birmingham Özgür Tartışma Derneği'nin bir üyesi, üyelerden bazılarını Red Lion tavernasındeki toplantılarında giydikleri pespaye kıyafetlerden ötürü paylamıştı. "Hanımefendiler ücretsiz kabul ediliyor ve temizlik kadın cinsinin her yere götürdüğü bir özelliktir."[11]

Tartışma kulüplerinin gösterdiği gibi, tavernalar Hanover döneminde siyasal ifade ve birliktelik için çok önemli bir alan sağlıyordu. Birahane siyaseti 18. yüzyıl icadı değildi: İç Savaş ve Restorasyon dönemi sırasında, tavernalar sık sık gidilen bir siyasal örgütlenme ve toplanma mekânıydı. Ayrıca taverna siyaseti İngiltere'ye özgü de değildi. Avrupa'nın başka yerlerinde, tavernalar geleneksel olarak yerel bir lorda ya da kent konseyine muhalefetin kamusal olarak örgütlendiği ya da açığa vurulduğu yerlerdi. Örneğin Almanya'daki Köylü Savaşı'nda tavernalar önemli bir yer tutar. Frankonya'daki köylü ayaklanmasının karargâhlarından biri Würzburg'daki Thorn tavernasıydı. Burada köylü önderi Florian Geyer kent konseyiyle birlikte piskoposa karşı davalarını birleştirmişlerdi. Aynı yıl, Gundelsheim kenti yakınındaki bir tavernada, Neckar vadisinin isyankâr köylüleri Götz von Berlichingen'i resmen önder olarak atamışlardı. 18. yüzyılın mutlakıyetçi rejimlerinde, kamusal alanda içmek hükümetin icraatlarından başka türlü haberdar olmaları pek mümkün olmayan kesimler için önemli bir siyasal haber ve dedikodu kaynağıydı. Gazeteci Josef Pezzl, Viyana birahanelerini "siyasal dedikodu tapınakları" olarak adlandırır:

---

[10] Aktaran: Steven C. Hahn, "Taverns and the Public Sphere: A View from the Metropolis", yayımlanmamış seminer tebliği, Tarih Bölümü, Emory Üniversitesi, 1995, s. 10-11.

[11] Aktaran: John Money, *Experience and Identity: Birmingham and the West Midlands, 1760-1800* (Montreal, 1977), s. 113.

> Bu yerlerin müdavimleri kabinenin ruh hali hakkında bir şey bildiklerini düşünmek istiyorlar ve ne kadar az şey bilirlerse, dünya meseleleri hakkında dedikodu yapmayı o kadar çok seviyorlar. Çok sayıdaki ev hizmetçisi neşe içinde şu ya da bu anekdotu ya da efendilerinin masasında veya başka yerde öğrendikleri manidar bir yorumu anlatıyor.... Burada insanlar ittifaklar yapıyor, donanmalar gönderiyor, ordular seferber ediyor, hükümdarların ölümünü ya da seyahatlerini duyuruyorlar vs.[12]

Bu noktada Pezzl, İkinci Bölüm'de tartışılan hükümet gizliliği ile halk arasındaki dedikodu diyalektiğini vurgulamaktadır. Avrupa kıtasının mutlakıyetçi rejimlerinde tavernalar siyasal tebaanın yüksek siyasetin az ya da çok muğlak dünyasına anlam dayattıkları yerlerdi. Hükümetler için ise kamuoyunun nabzını tutmak ve nifakların kökünü kazımak için bir araçtı. Pezzl'a göre, Viyana birahanelerinin demirbaşları, konuşmalara kulak misafiri olması için günde hükümetten 34 Kreuzer alan ikinci sınıf casuslardı. Paris tavernaları, yeni polis gücüyle şehirdeki her semtte tavernaları gözetim altında tutan XIV. Louis'nin egemenliğinden bu yana devlet casuslarının gözde mekânlarından biri olmuştu.

İngiltere'de ise taverna siyaseti Fransa'da ve imparatorlukta olmayan açıktan ve örgütlü bir boyuta sahipti. Whig ve Tory siyasetçilerinin strateji belirlemek ve seçmen desteği toplamak için toplandıkları yerler olarak tavernalar, İngiltere'nin 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında ortaya çıkan parti sisteminin ayrılmaz bir parçasıydı. Siyasi anma günleri ve kutlamalar parti bağlılıklarının ifade edilmesi için uygun fırsatlardı. Whig birahanelerinde Guy Fawkes Günü'nde[13] ve I. Elizabeth'in doğum gününde çok hareketli saatler yaşanır, Katolik karşıtı ve Stuart karşıtı kalabalıklar taverna kutlamalarını muhtemelen papa sureti yakma geçitleriyle sokakta sonlandırırlardı. Whig muhaliflerinin de kendi taverna kutlamaları olurdu. Örneğin 18. yüzyıl başında Jacobusçu birahanelerin oluşturduğu yaygın bir ağ Restorasyon Bayramı'nın Stuart talibinin şerefine kadeh kaldırarak ve beyaz güllerin dağıtılmasıyla (hanedana

[12] Josef Pezzl, *Skizze von Wien*, haz. G. Gugitz ve A. Schlossar (Graz, 1923), s. 364.

[13] Guy Fawkes, Muhafazakâr Protestan Kral I. James'e, kraliyet ailesine ve diğer aristokratlara karşı yapılan ve İngiliz tarihinde "barut komplosu" olarak bilinen olayda aktif rol oynayan kişidir. Komplo başarısızlıkla sonuçlanmış ve Fawkes idam edilmiştir. Her yıl 5 Kasım –komplonun düzenlendiği tarih– gecesi Birleşik Krallık ve diğer eyaletlerde komplonun başarısızlığa uğratılmış olması "Guy Fawkes Gecesi" adı altında şenliklerle kutlanır —*ed. notu.*

bağlılık belirtisi) kutlandığı yerlerde görülebilirdi.[14] İçecek ikramı standart bir seçim ritüeliydi. Özellikle iyi kampanyalarda aday ya da yerel hami, destekçilerine içecek, yiyecek, hatta belli bir tavernada ya da handa yatacak yer sağlayan biletler dağıtırdı. Seçimden sonra, taverna sahibi biletleri adaya ya da hamisine götürür ve karşılığını alırdı. Diğer durumlarda, şu ya da bu taraf belli tavernaları ayırttırır, isimler yerel seçmenlere içki, kent dışındakilere de yatacak yer vaat eden el ilanları ya da gazetelerde yayımlanırdı. "İzzeti ikram", kampanya masraflarının kayda değer bir kısmını oluşturuyordu. 1784 Norfolk seçimlerinde rakip adaylar destekçilerine yardımda bulunan neredeyse yüz tane taverna ve hanın masraflarını karşılamışlardı. 1796 seçimlerinin ardından, Shrewsbury'deki Güneş tavernası seçmenlere verilen yiyecek ve içecek için yerel bir adaya 400 pound hesap kesmişti. Masraflar arasında 443 kahvaltı, 572 peynir-ekmek, 1.265 akşam yemeği, 1.164 galon elma suyu ve 1.875 galon İngiliz birası vardı.[15] Seçimlerde "izzeti ikram" uygulamasının alışkanlık haline gelmesi Amerikan sömürgelerine de sıçramıştı. Genç George Washington 1758'de Virginia Temsilciler Meclisi'nde aday olduğunda, kendi aracısının potansiyel destekçilere içki sunmakta cimri davranmasından endişe ediyordu: "Tek korkum" diye yazıyordu temsilcisine, "harcamalarında çok tutuk davranman." Sonunda, 144 galon içecekle 307 oy almasını sağlamıştı.[16]

İzzeti ikram seçimlerle sınırlı değildi. Seçimlerin olmadığı yıllarda bile, seçmenler vekilin ya da temsilcisinin zaman zaman içki ikramında bulunmasını beklerlerdi. Tavernada izzeti ikram Hanover döneminin toplumsal ve siyasal ilişkiler ağının pederşahi dokusuna işlemişti. Siyasal elite mensup üyeler açısından, yerel cemaate sadakat ve sevgisini göstermek için bir fırsattı; mevcut seçmenler için ise sadakat ve saygı bağları kurmak ya da sağlamlaştırmak için bir vesileydi.

Tavernalar, seçim çalışmalarındaki önemi dışında, parlamento dışı siyasi faaliyet için de bir sahne konumundaydı. Hanover döneminin neredeyse her büyük krizinde ve olayında tavernalar halk arasında siyasal ajitasyonun merkezi olmuştu. Mart 1733'te tüm İngiltere'de taverna müdavimleri Walpole'un tepki gören dolaylı vergi yasasının yenilgiye uğra-

---

[14] Paul Kleber Monod, *Jacobitism and the English People, 1688-1788* (Cambridge, 1989), s. 105-7.

[15] H. T. Dickinson, *The Politics of the People in Eighteenth-Century Britain* (New York, 1995), 44; Frank O'Gorman, *Voters, Patrons, and Parties: Two Unreformed Electoral System of Hanoverian England 1734-1832* (Oxford, 1989), s. 153.

[16] W. J. Rohrbaugh, *The Alcholic Republic* (New York, 1979), s. 152.

tılmasını kutlamışlardı. Kasım 1740 ve 1741'de olaylı taverna kutlamalarında Amiral Edward Vernon'un İspanyollar karşısındaki deniz zaferi yâd edilmişti ve amiralin kafası daha uzun yıllar taverna tabelalarını süslemişti. Taverna siyaseti, tıpkı kamusal alan gibi, her zaman muhalif değildi: 1745-1746'teki Jacobusçu ayaklanmada, 1756'da Fransa'ya karşı patlak veren savaşta ve Napoléon'a karşı mücadelede görüldüğü üzere, tavernalar halkın sıkı düzen yanlısı görüşlerinin de ifade kazandığı yerler olabilirdi. Fakat 1760 ve 1770'lerdeki Wilkes hareketiyle birlikte olgunlaşan parlamento dışı muhalefet, onu besleyen taverna kültürü olmadan düşünülemezdi. O yılların reform ajitasyonu sırasında, Wilkes'in seçmen kitlesinin çekirdeğini oluşturan zanaatkârlar ve küçük tüccarlar onun adına dilekçe ve para toplamak için birahanelerde toplanırlardı. Birahane sahipleri Wilkes'in popülerliğinden yararlanmak adına tavernalarına onun adını veriyorlardı ve yüzyılın başında Vernon örneğinde olduğu gibi, sayısız içki mekânının tabelasında onun resmi vardı. 1770 ve 1780'lerde Wilkes yanlısı ajitasyonun etkisiyle kurulan radikal dernekler ve kulüpler tavernaları örgütlenmelerinin çekirdeği yapmayı sürdürmüşlerdi.[17]

Tavernalar İngiltere'nin Kuzey Amerika sömürgelerinde de aynı derecede önemli bir siyasal rol oynamışlardı. Daha 1700'lerin başlarında, tavernalar konuşma ve tartışmanın giderek hem Püriten bakanlar hem de kraliyet memurlarının denetimi dışında gerçekleştiği muhalif bir siyasal kültürün gelişme alanı haline gelmişti. Bu gelişimi besleyen şey, yerelde siyasal taban oluşturmanın bir aracı olarak tavernaların ruhsat almasına yardımcı olan, hatta tavernaları satın alan sömürge meclisinin hoşnutsuz üyeleriydi. Devrimin arifesinde Massachusetts tavernaları ve sahipleri tümüyle siyasallaşmıştı. John Adams bu sürece kayda değer bir muğlaklıkla yaklaşmış ve 1760'larda tavernaların "birçok yerde yasa koyucularımızın beslendiği yerler haline geldiğini" belirtmişti.[18] Tavernacılık bu dönemde artık sömürge siyasetçileri arasında yaygın bir işti, tıpkı genel olarak tahtın önde gelen muhalifleri arasında olduğu gibi. 1760'larda Özgürlük Evlatları'nın %20'sini Boston tavernacıları oluşturuyordu. Kraliyet politikalarına direnişin çekirdeklerinden biri olan

---

[17] John Brewer, *Party Ideology and Popular Politics at the Accession of George III* (Cambridge, 1976), s. 149, 185; Kathleen Wilson, *The Sense of the People: Politics, Culture, and Imperialism in England, 1715-1785* (Cambridge, 1995), s. 67.

[18] Aktaran: David Conroy, *In Public Houses: Drink and Revolution of Authority in Colonial Massachusetts* (Chapel Hill ve Londra, 1995), s. 190.

Özgürlük Evlatları'nın üyeleri, bir Boston tavernasında düzenli olarak toplanır ve siyaset konuşup John Wilkes'i ve North Briton'ın 45 sayısını anmak üzere (Paul Revere'den gelen) gümüş bir kâseden rom panç içerlerdi.

Hanover dönemi siyasal kültüründe umumi mekânların merkezi niteliği taverna müdavimlerinin göreli çeşitliliğini güçlendirmişti. İngiliz tavernaları farklı kesimlerin bir araya geldikleri ve bazen de iletişim kurdukları bir yerdi. Esasen avamdan insanların sosyalleşme alanı olarak ortaya çıkan tavernalar, sonradan, yeni doğan parti sisteminin, genişleyen halk siyaseti dünyasının ve Hanover dönemi İngilteresindeki artan sayıda derneğin merkezi bir parçası haline gelmişti. Siyasal elitler ve yerel seçmenler için bir buluşma yeri ve aynı zamanda kulüpler, dernekler ve parlamento dışı siyaset için örgütsel bir matris olarak tavernalar, İngiliz toplumunun görece geniş bir kesimini kendine çekmeyi başarmıştı.

PARİS: KABAREDEN KAFEYE

Londra'da sık sık karşımıza çıkan heterojen kitle 18. yüzyıl şarap dükkânlarında daha nadir görülüyordu. Paris tavernaları ve kabareleri müşteri profili bakımından çok daha avama çalıyordu ve yüzyılın ilerleyen dönemlerinde bu daha da ilerlemişti. 1691-1771 arasında Paris tavernalarına ilişkin istatistikler işçi sınıfından müşterilerin ağırlıkta olduğunu göstermektedir ve Paris'teki taverna müdavimleri yüzyılın ilerleyen dönemlerinde giderek proleterleşmiştir. Soylular ve orta sınıf profesyoneller tavernalara ve kabarelere nadiren giderlerdi ve müşterilerin en fazla %10'unu oluşturuyorlardı. Paris şarap dükkânlarına takılan, kayda değer bir sayı oluşturan en zengin grup tüccarlar ve usta zanaatkârlardı, ama bu katmanların bile 18. yüzyılın ortalarından sonra tavernalardan uzaklaştığı gözükmektedir. Bu meslektekiler 1752'de taverna müşterilerinin kabaca %21'ini oluştururken, 1788'de bu rakam %10'a düşmüştü. Aynı dönemde vasıfsız işçilerin oranı %5'ten 13'e, gezgin zanaatkârların oranı ise %20'den %33'e çıkmıştı.[19]

Dolayısıyla 18. yüzyılda Paris tavernaları sıradan halkın kültürüyle özdeşleşmişti ve mülk sahiplerinden çok avamın damga vurduğu bir kamusal alana aitti. İş ve sokakla yakından bağlantılı olan tavernalar ve

[19] Brennan, *Public Drinking*, 145-16; Garrioch, *Neighborhood and Community in Paris, 1740-1790,* s. 182-86.

kabareler çoğu zaman yerelde iş bulma kurumu ya da atölyenin uzantısı olarak işlev görüyordu. Sıradan emekçiler ve gezgin zanaat sahipleri iş bulmaya oraya gidiyorlar, zanaatkârlar da eşleri ya da çırakları dükkânda müşteri beklerden burada zaman geçiriyorlardı. Taverna ile sokak yaşamı arasındaki akışkan sınırlar, kabareleri fahişelik için doğal bir mekân haline getirmişti, özellikle de şehrin kalabalık pazarlarına ve fuarlarına yakın tavernalarda. Bu mekânlarda bazen fahişelerle müşterilerinin işlerini rahatça görebilmeleri için tahtadan bölmeler olurdu. İngiltere'de olduğu gibi, tavernalarla fahişeler arasındaki bağlantı, itibarlarını düşünen kadınların buralardan uzak durmalarına yol açıyordu. Fakat tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, Paris'te de işçi sınıfından kadınlar kocaları ve sevgilileriyle birlikte tavernalara gitmekten geri durmazlardı. 18. yüzyılda Paris civarında ortaya çıkmış banliyö tavernaları olan *guinguette*'ler, işçi sınıfından çiftler arasında özellikle popülerdi. Şehrin geleneksel sınırlarının hemen ötesinde bulunan *guinguette*'ler, şarabı daha ucuz satabiliyorlardı ve dolayısıyla işçi sınıfından geniş bir müşteri kitlesi vardı. Pazarları ve tatil günlerinde *guinguette* çıkarması yapmak alt sınıfların popüler bir eğlencesiydi. Şehrin dışında yer aldığından *guinguitte*'lerin daha geniş odaları ve bahçeleri vardı. Bu sayede oyunlar oynanır, danslar edilirdi. Dansın yaygınlığı *guinguette*'lerde her iki cinsin birlikte bulunduklarının bir belirtisiydi. Bu artan cinsel bütünleşme düzeyi *guinguette*'nin günlük yaşamın ritimlerinden ve uzamlarından, içkinin iş gününün sınırlarını çizdiği, kişinin evine ve çalışma yerine yakın yerde gerçekleştiği mahalle tavernalarına nazaran daha uzak olduğunu gösteriyor olabilir. *Guinguette*'ler gerek mekânsal gerekse de zamansal olarak daha ayrık bir sosyalleşme biçimiydi. *Guinguette*'e hafta sonları ya da tatillerde, genellikle farklı bir semtten gidilirdi; bu durum, cinsiyet temelli egemen beklentilerin ve geleneklerin askıya alınmasını ya da en azından yumuşatılmasını sağlamış olabilir. Nedeni ne olursa olsun, kamusal mekânlarda içmenin banliyöleşmesi cinsel sosyalleşme üzerinde Avrupa'nın diğer yerlerindekine benzer bir etkide bulundu. 18. yüzyılda daha ucuz içki içmek için şehrin sınırlarının hemen dışına gitme alışkanlığının popüler bir eğlence halini aldığı bir başka yer olan Viyana'da, banliyö tavernaları (*Heurigen*), şehir içindeki tavernalara kıyasla cinsel yönden daha kaynaşmış bir müşteri kitlesine sahipti.[20]

Paris kabarelerinden şiddet eksik olmazdı. 18. yüzyıl sonunda suça

[20] *Guinguette*'ler için, bkz. Brennan, *Public Drinking*, s. 168-72 ve Garrioch, *Neighborhood and Community in Paris, 1740-1790*, s. 190-91. *Heurigen* Sandgruber'in *Bittersüsse Genüsse* eserinde kısaca ele alınmaktadır, s. 42.

bulaşmış Parislilerin dörtte birinden fazlası cürümlerini tavernaların içinde ya da hemen dışında işlemişlerdi.[21] Kabareler esasen mahalle mekânları olduğundan, şiddet eylemleri genellikle birbirini tanıyan kişiler arasında oluyordu. Kavgalar çoğu zaman işyerindeki münakaşaların bir uzantısıydı: İş rekabetleri, ustalarla gezgin zanaat sahipleri arasındaki çatışmalar ya da bir loncanın kendi içindeki iktidar mücadeleleri nedenlerden yalnızca birkaçıydı. Tavernalar kamusal niteliklerinden ötürü itibarların zedelenebildiği, lekelenen onurlarının öcünün alınabildiği ve yerel güç ilişkilerinin onaylanabildiği ya da bu ilişkilere meydan okunabilen yerlerdi. Orada bir adama karısının sadakatini sorgulayarak erkekliğine saldırmak ya da rakip bir tüccara iş yapma şeklini eleştirerek kara çalmak mümkündü.

Kabarelerin alt sınıfın sefahati, cinsel düşkünlükleri ve şiddet eylemleri konusundaki kötü sicili orta ve üst sınıfların zaman geçtikçe buralardan neden daha da uzak durmalarını açıklamamıza yardımcı olur. 1770'lerde yazan Paris polis amiri Lenoir, burjuvazinin 18. yüzyılın başlarında kabarelerden ayağını kestiği gözleminde bulunmuştu. Kabareler, diye yazıyordu, "askerler, işçiler, arabacılar, dalkavuklar ve … fahişelerin" mekânı haline gelmişti. "Birkaç küçük burjuvanın pazarları ve tatillerde ara ara gittiği oluyor, ama çoğunluğu kafelere, kulüplere, hatta kötü nam salmış evlere takılıyorlardı."[22] Lenoir burada Parisli elitlerin tavernalardan uzak durmalarının diğer nedenlerine değinmektedir. Bunlardan biri kahvenin popülerliğinin giderek artmasıydı: Procope gibi zarif kafelerin (buralarda şarap ve brendi de vardı) Paris elitleri arasında moda haline geldiği yüzyılın başında, bir kabarede içki içmek açıkça avamlaşma belirtisi olarak görülmeye başlamıştı. Bir diğeri Paris burjuvaları arasında kendilerini sokağın avam kültüründen uzak tutma eğilimiydi. Sokaktan ve mahalleden bu şekilde el etmek çekmek, bir yandan eve ve karı-koca ilişkisine, diğer yandan mahallenin dışına yayılan ve tüm şehir boyunca genişleyen bir profesyonel bağlantılar ağına kök salmış yeni bir toplumsal kimliğin inşasını gerektiriyordu. Dolayısıyla yerel mahalleden (ve bunun uzantısı olarak tavernadan) çekilme iki yönde gelişiyordu: İçeri, evin özelleşmiş dünyasına doğru ve iş ya da mesleki bağlara dayalı yatay sosyalleşme ağları üzerinden dışa doğru. İkinci yönün tipik örneği, Paris orta sınıfları arasında masonluğun giderek popüler hale gelmesiydi. Orta sınıf masonlar genellikle kendi yaşadıkları

[21] Brennan, *Public Drinking*, s. 32.

[22] Aktaran: Garrioch, *Neighborhood and Communitry in Paris, 1740-1790*, s. 181.

semtin dışında bağlara sahiplerdi. Localara katılmakla mahalle bağlılıklarını aşan, kulüp ve derneklerden müteşekkil geniş bir kamusal alana giriyorlardı. Bu süreçte kendilerini alt sınıf komşularından da uzaklaştırıyor ve böylece kendilerini avamdan ayıran yeni kültürel bariyerler inşa ediyorlardı. Kabareler örneğinde Paris'teki Grand Orient localarının üyelerinin şarap dükkânlarında buluşmasının yasaklanması bu kültürel uzaklaşma sürecinin işaretiydi.[23]

Dolayısıyla Paris taverna yaşamının "proleterleşmesi", Paris orta sınıfına mensup kişilerin alttakilerden farklı bir kimlik geliştirdikleri bir genişleyen kamusal alanın diğer yüzüydü. Başka bir açıdan baktığımızda ise, orta sınıfın kabarelerden uzaklaşması Peter Burke'ün modern çağın başlarıyla özdeşleştirdiği "halk" kültürü ile "elit" kültürü arasında ortaya çıkan uçurumun bir emaresiydi.[24] Mülklü sınıfların tavernaları terk etmesi, elit kültürü ile avam kültürü arasındaki önemli bir temas ve müzakere noktasını kaldırmıştı ve bu durum, devrim süreci içinde, avam nezdinde yüzeye çıkacak olan "biz *ve* onlar" hissine katkıda bulunmuş olabilir. Parisli kitlelerin radikalizmi ve *öfkelilerin* devrimci şevki elitlerin önceki yıllarda terk ettikleri taverna kültürünün ortasında yeşermişti.

Fakat Paris kafelerinin gösterdiği gibi, bu toplumsal uzaklaşma süreci kamusal alanda içme kültürü açısından geçerli değildi. Paris kafeleri başlangıçta görece elit bir müşteri kitlesine oynamış olsalar da, 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde artık durum böyle değildi. Kahve daha ucuz ve satın alınabilir hale geldikçe, toplumun tüm katmanları açısından popülerlik kazandı. Kahvenin bir kitle tüketimi maddesi olarak ortaya çıkışı, Paris kafe kültürünü demokratikleştirme eğilimindeydi, zira kahve yüzyılın başında sahip olduğu elit şöhreti kaybetmişti. Bu toplumsal tesviyenin bir emaresi de taverna sahiplerinin giderek kahve satmaya başlamış olmalarıydı. Nitekim bazı tavernacılar mekânlarını daha saygın hale getirmek için kafeye dönüştürüyorlardı. Bunun sonucu kafelerle şarap dükkânları arasındaki farkların bulanıklaşması olmuştu ve devrimden sonra içki ve yiyecek satışı kuralsızlaşınca, bu ayrım tamamen ortadan kalkmıştı.[25]

Dolayısıyla kabareler 18. yüzyılda karma niteliğini giderek kaybe-

---

[23] *A.g.e.*, s. 173-80.

[24] Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, gözden geçirilmiş baskı (New York, 1994).

[25] W. Scott Haine, *The World of the Paris Café: Sociabilty among the French Working Class, 1789-1914* (Baltimore ve Londra, 1996), s. 15-16; Garrioch, *Neighborhood and Community in Paris, 1740-1790*, s. 181.

derken, kafelerde bu durum daha da ilerledi. Procope gibi şehrin sol yakasındaki kafeler daha üst sınıf müşterilere sahip olmayı sürdürseler de, bulvarların genişlemesi ve şehrin orta kısımlarının giderek ticarileşmesi daha farklı müşterilere hitap eden kafelerin bollaşmasına sebep oldu. Robert Isherwood'un gösterdiği gibi, 1780'lere gelindiğinde artık şehri kesen bulvarlarda gezintiye çıkmış kişilerin, akrobatların, palyaço şovlarının ve sokak müzisyenlerinin ortasında insanların oturdukları kafeler diziliydi. Bazı kafelerin kendi eğlenceleri vardı. Place Louis XV'de (şimdiki adıyla, Place de la Concorde) M. Validin'in kafesinde kör müzisyenler şişme tavuskuşunun üzerine oturmuş, eşek kulaklı başlık takmış olan bir maestronun önderliğinde her gün dinleti sunarlardı. Bölgedeki bir başka kafede, tombul periler sahnedeki bir bulutun üstünde müşterilere şarkı söylerlerdi. Bu eğlence ve gösteriler sayesinde çok çeşitli kesimlerden insanlar bu kafeleri ziyaret ediyorlardı. En popülerlerinden biri olan Tambour Royal kontes ve müfettişlerden balıkçı ve paçavracılara kadar herkesi çekiyordu.

Devrimin arifesinde Paris'in merkezindeki kafe yaşamının en önemli merkezi Palais-Royal'di. Bu saray bir zamanlar XIV. Louis'nin yaşadığı yerdi ve sonradan burayı Orléans ailesine devretmişti. Tadilat için gerekli parayı toplamak için, mülk sahibi Chartres dükü 1781'de bahçelerini halk fuarı şeklinde kiralamaya karar vermişti. Bunlar çok geçmeden, şehrin ilk alışveriş ve eğlence merkezi haline gelmişti. Halkın gezinti yerlerinin yan taraflarında dükkân, kitapçı, tezgâhlar, küçük tiyatrolar, kafeler ve kulüplerin bulunduğu pasajlar vardı. Elit müşteriler ile halktan müşteriler arasında görülür bir bölünme yoktu; Palais-Royal'in eğlencelerine, gösterilerine ve kamusal uzamlarına her kesim ilgi gösteriyordu. Mercier kalabalığı "zümrelerin karışması" olarak tarif ederken, bir başka gazeteci Mayeur de Saint-Paul, "tüm katmanlardan yurttaşlar bir araya geliyor; içlerinde makam sahibi bir hanımefendiden bir serseriye, önemli bir askerden önemsiz bir çiftlik çalışanına kadar herkes var" diye yazıyordu.[26] Palais-Royal'in kültürel pazarında cinsiyet ayrımı yoktu ve kafeleri tıpkı bulvar kafeleri gibi hem toplumsal hem de cinsel açıdan karmaydı.

1789'da devrimin ilk günlerine damgasını vuran çılgınca coşkunun orta yerinde, Palais-Royal kafeleri hızla siyasallaşmıştı. Tüm sınıflardan bireyler burada birbirleriyle kaynaşmak ve bilgi alışverişinde bulunmak için toplanıyorlardı. "Beni en çok etkileyen şey", diye yazıyordu devrimci

---

[26] Aktaran: Robert M. Isherwood, *Farce and Fantasy. Popular Entertainment in Eighteenth Century Paris* (New York ve Oxford, 1986), s. 249.

Théroigne de Méricourt, "genel hayırhahlık havasıydı; benċillik denen şey silinmiş gibiydi, herkes [mevki] ayrımı gözetmeksizin birbiriyle konuşuyordu; ayaklanma ânında zenginler yoksullarla kaynaşmış ve onlarla eşitmiş gibi konuşmayı kendilerine zül saymamışlardı."[27] Bu civcivli atmosferin ortasında Palais-Royal kafeleri boş zaman ve eğlence mekânları olmaktan çıkarak, siyasallaşmış avamla burjuvazinin radikal unsurlarının buluştukları siyasal sosyalleşme merkezlerine dönüşmüştü. 1789'da Palais-Royal kafelerini gözlemleyen bir aristokrat, devrim sırasında kafe kültürünün, sokak tiyatrosuyla siyasal bildirinin, sözlü kültürle yazılı kültürün bir karışımı olduğunu yazıyordu: "Şurada bir adam anayasa taslağı hazırlıyor; bir diğeri sesli bir bildiri okuyor; bir başka masada birisi bakanları hizaya getiriyor; herkes konuşuyor, herkesin kendisini dikkatle dinleyen küçük bir dinleyici kitlesi var.... Kafelerde halkın baskısıyla insan neredeyse boğuluyor."[28] W. Scott Haine'nin gösterdiği gibi, Jean-Paul Marat ve Jacques-Réné Hébert gibi gazeteci-ajitatörler bu atmosferde parlamış ve kafe-şarap dükkânının şiddet dolu dilini *Ami du peuple* ve *Père Duchesne*'nin devrimci hitabetine dönüştürmüşlerdi. Paris kafeleri, Jakobenlerin desteklediği terör sonucunda neredeyse yarısının kapandığı 1794'e kadar halk radikalizminin merkezi olmayı sürdürecekti. Napoléon döneminde diğer birçok kafe de kapanmış olmasına karşın, 19. yüzyılda işçi sınıfı radikalizminin merkezleri (Balzac'ın tabiriyle, "halk meclisleri") olarak yeniden ortaya çıkacaklardı.

KAFELERİN SİYASAL KÜLTÜRÜ

Hıristiyan Avrupa'da ilk kafe 1645'te Venedik'te açılmıştı. Bu mekânlar, Batılı seyyahların İslamdaki içki yasağının 16. yüzyılın başında kahveyi popüler bir içecek haline getirdiği Osmanlı İmparatorluğu'nda gördükleri kahvehaneler model alınarak yapılmıştı. Kafeler sonradan İngiltere'ye de ulaşmış ve ilk kafe 1650'de Oxford'da açılmıştı. Birkaç yıl içinde kafeler Londra'ya yayılmış ve burada tepe noktasına ulaşan popülerliğiyle 1700'de artık kamusal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Fransız kafelerinin ilki ise bir Ermeni göçmenin Paris'te Saint-Germain pazarında tezgâhta kafe satmaya başladığı 1672 yılında açılmıştır. Fakat Paris kafelerinin esas prototipi, 1686'da Sicilyalı Procopio di Coltello tarafından açılan Paris kafesiydi. Procope ayna kullanan ilk Avrupa kafe-

---

[27] Aktaran: Haine, *The World of the Paris Cafe*, s. 209.

[28] *A.g.e.*, s. 209, 210 (alıntı).

siydi ve bu yenilik, zarif şamdanlar, mermer masalar ve Saint-Germain fuarına ve Comédie Française'e yakınlığıyla birleştiğinde eşit ve moda bir müşteri kitlesini çekmesine yardımcı olmuştu. Kafeler Naiplik döneminde ve XV. Louis'nin hükümdarlığının başlarında (kendisi bahçıvanlarına Versay limonluklarına kahve ağaçları diktiren tam bir kahve tiryakisiydi) popülerliğinin tepe noktasına ulaşmıştı. Paris'te 1762'de kahve satan 280 mekân varken, bu rakam 1750'de 600'e, 1789'daysa 900'e ulaşmıştı.[29]

Kahve Kutsal Roma İmparatorluğu'nda uzunca bir dönem, 1720'lere kadar, görece pahalı ve egzotik bir içecekti. Kahveyi Karayip'teki sömürgelerinden daha ucuza ithal edebilen İngiltere ve Fransa'nın aksine, imparatorluğun denizaşırı toprakları yoktu. Dolayısıyla kahve daha pahalıydı ve merkantilist düşünceli prenslerin kahve ithalatını kısma ya da yasaklama girişimleri fiyatları daha da artırmıştı. Fakat sonunda kahve alışkanlığı imparatorluğa da sirayet etmeyi başarmıştı. İlk kafe Hamburg'da (1686) açılmış, ardından Viyana (1683), Regensburg (1686), Nuremberg (1686), Frankfurt (1689) ve Leipzig'de (1694) yenileri açılmıştı. 1730'lara gelindiğinde imparatorluğun neredeyse her şehrinde bir kafe vardı ve Viyana görece kozmopolit nüfusundan ötürü bu konuda özellikle nam salmıştı. Viyana'daki kafelerin sayısı 1737'de 37'yken, 1784'te 64'e ulaşmış 1791'deyse 80'i geçmişti. Hamburg ise 1750'de 14 kafeyle büyüklüğüne kıyasla çok sayıda kafenin olduğu bir şehirdi. Hamburg limanında alışveriş yapan İngiliz tüccarları bu kurumun popülerleşmesine yardımcı olmuşlardı. Prusya tahtının kahve ithalatını sınırlama çabaları yüzünden, Berlin'de kafelerin sayısı azdı. İlki ancak 1721'de açılmıştı ve 1780 yılına gelindiğinde Prusya başkentinde hâlâ yalnızca 12 tane vardı. Diğer Alman prensleri de kahve tüketimini sınırlamaya çalışmışlardı, ama yasaklar halk nezdinde itibar görmüyordu ve uygulanması zordu. 1785'te prens-piskoposun kahve içmeyi soylular, din adamları ve memurlarla sınırlayan bir hüküm yayımladığı Paderborn kasabasında, kasaba sakinleri meydanda alenen kahve içerek yasağa olan tepkilerini göstermişlerdi. Prens-piskopos itaat için asker gönderdiğinde, insanlar askerlerle alay etmişlerdi. Sonuçta, yasak, kağıt üzerinde kalmış ve bir daha başka yasak girişimleri olmamıştı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde çoğu Alman hükümdarı kahve tüketimini sınırlama çabasından vazgeçmişti.

Yukarıdaki taslakta görüleceği üzere, kafeler ilk kez ve en yaygın

---

[29] Heise, *Kaffe und Kaffeehaus*, s. 93, 102, 186-88; Heinrich Jacob, *The Saga of Coffee: The Biography of an Economic Product* (Londra, 1935), s. 127.

şekilde İngiltere'de popülerlik kazanmıştı. Restorasyon ve Augustus dönemi İngilteresinde kafelerin hızla yayılmasını nasıl açıklamak gerekir? Nedenlerden biri, dönemin siyasal çalkantılarıdır. Kafeler İngiltere'ye I. Charles'ın infazından üç yıl sonra gelmişti ve artan popülerliği Stuartların tahta geri dönüşü, Dışlama Krizi, Şanlı Devrim, Anne'in hükümdarlığı dönemindeki sert parti çekişmeleri ve Augustus dönemine damgasını vuran siyasal gazeteciliğin patlamasıyla çakışmıştı. Devrim, restorasyon ve sert parti çekişmeleri çağında doğan kafeler, siyasal eylemin ve tartışmanın geleneksel kurumların dışına taşmaya başladığı bir dönemde kamusal uzam sağlamıştı.

Kamusal alan olarak kafelerin bir prototipi, baş cumhuriyetçi James Harrington'ın 1659'da Rota Kulübü'nü kurduğu Londra'daki Turk's Head'di. Üyeleri arasında John Milton'ın da bulunduğu kulüp, adını Harrington'un *Commonwealth of Oceana* (1656) adlı ütopyasında vekillere görev süresi sınırı koyma önerisinden almıştı. Kulüp yuvarlak bir masanın etrafında toplanıyor ve güncel siyasal meselelerini tartışıyordu. Masanın müdavimlerinden biri olan Samuel Pepys, tartışmanın hararetı nedeniyle üyelerin meseleyi bir sandığa oylarını atarak karara bağladıklarını anlatır.[30] Rota Kulübü'nün radikalizmi ve proto-demokratik sosyalliği, Restorasyon dönemi kafelerin neden dini ve siyasi muhalefet yuvaları olarak görülmeye başladığını açıklamamıza yardımcı olacaktır. Püriten yazarlar alkolün zehirleyici etkilerine karşı kahvenin sakinleştirici özelliklerini tekrar tekrar överek bu şöhreti güçlendirmişlerdi. Bu özellikler, kraliyetçi eleştirmenlerin kafeleri sürekli konuşmayla özdeşleştirmelerine, buraları sorumsuz çenebazların kilisenin ve kralın işlerini acımasızca eleştirdikleri yerler olarak görmelerine yol açmıştı. Bu nedenle *The Character of a Coffee-House* (Londra, 1673) bunu "sofpaltolu her küçük adamın hem kilisenin hem de devletin işlerini dönüştürme, Parlamento yasalarına karşı çıkma gerekçelerini anlatma ve genel konseylerin kararnamelerini eleştirme görevini deruhte ettiği *Yüce Adalet Mahkemesi*" olarak adlandırıyordu.[31] II. Charles'ın din işlerinden sorumlu vekili olan Richard Allestree 1667'de kafeler hakkında şöyle diyordu: "O masalarda üstlerimiz teşrih ediliyor; iftiralar ve hıyanet bu mekânların çok yaygın, hatta en tipik eğlence biçimi."[32] Kafelerin kraliyet yanlısı eleştirmenleri

---

[30] *The Diary of Samuel Pepys*, haz. Robert Latham ve William Matthews, 11 cilt (Berkeley ve Los Angeles, 1970-1983), I:20-21.

[31] Yeniden basım, *A Cabinet of Characters*, haz. Gwendolen Murphy (Londra, 1925), s. 315-22 (alıntı, s. 316).

[32] Aktaran: Steve Pincus, "Coffee Politicians Does Create: Coffee Houses and

ise İngiliz birasının sakinleştirici ve yumuşatıcı özelliklerini övüyorlardı. Bir risaleci, okurlarını (1675) birahane müşterisinin, "Majestelerinin en sakin kullarından biri ve monarşi hükümetine daha itaatkâr" olduğuna dair güvence veriyordu. Londra kent yönetiminde yüksek memur ve kendisi de bir Whig yandaşı olan Sir Thomas Player, yine de Londra kafelerinin Üçüncü İngiliz-Hollanda Savaşı sırasındaki (1672-78) hükümet karşıtı ruh halinden dehşete düşmüştü: "Beyaz şarap ve bordo şarabı ya da bira ve İngiliz birası içerken böyle değildi."[33]

Kafelerin krallık ve Anglikanlık karşıtı nifak yuvaları olduğuna kanaat getiren II. Charles ve bakanları, buraları kapatmak üzere kolları sıvamışlardı. Charles, parlamentoya yazdığı bir mektupta (1673), kafelerini, insanların "günün yarısında oturup, gelen herkesle devlet meselelerini konuştukları, yöneticilerinin kararlarını ve takdirlerini suçladıkları, tüm icraatlarını eleştirdikleri ve insanların kulağına önyargı fısıldadıkları zehirli ve yıkıcı" yerler olarak mahkûm ediyordu.[34] 1675'te Shaftesbury kontu ve Whig takipçileri muhalefetin stratejisini Londra'da John'un Kafesi'ndeki karargâhlarında belirlediklerinde, kral, şehirdeki kafeleri kapattığını açıklamıştı. Fakat bu önlem gerek parlamento içinde gerekse de dışında öyle tepki çekmişti ki kral on gün sonra kararı iptal etmek zorunda kalmıştı.

Restorasyon dönemi kafelerinin şöhretine rağmen, siyasal kültürleri içsel olarak kraliyet karşıtı değildi. Siyasal sosyalleşmenin özerk alanları olarak, her muhalif grup için doğal bir limandı: hem parlamento yanlısı hem krallık yanlısı, hem Whig hem de Tory. İngiliz kafelerinin doğum yeri olan Oxford, kralcıların kalesiydi ve kafeler çoğu zaman Cromwell rejimi muhaliflerinin buluşma noktası olarak hizmet görmüştü. Tam da bu yüzden Clarendon kontu, II. Charles'ı kafeleri kapatmaya teşvik ettiğinde, Sir William Coventry ona Cromwell zamanında, "Kral'ın dostlarının bu yerlerde başka herhangi bir yerde olduğundan daha fazla konuşma özgürlüğüne sahip olduklarını" hatırlatmıştı.[35] Kafeler iki partiye de açıktı: Tıpkı tavernalarda olduğu gibi, iki partinin de siyasetçileri ve destekçileri buralarda toplanırlardı. 18. yüzyılda Whig siyasetçileri Button's, St. James ve Arthur's gibi kafelerde toplanırken, Tory'lerin de

---

Restoration Political Culture", *Journal of Modern History* 67 (1995), s. 827.

[33] Alıntılar için, bkz. Pincus "Coffee Politicians Does Create", 28 ve Allen, "Political Clubs in Restoration London", s. 570.

[34] Aktaran: Aytoun Ellis, *The Penny Universities: A History of the Coffee-House* (Londra, 1956), s. 91.

[35] Alıntı, *A.g.e.,* s. 90.

kendi kafeleri vardı. Bunlardan biri olan Cocoa Tree, Tory'lerin yüksek siyaset makamlarından dışlandığı uzun dönemde (1715-1760) partinin Londra karargâhı olarak hizmet vermişti.

Avrupa kıtasında da kafeler kamusal tartışmanın siyasallaşmış uzamları haline gelmişti. Hükümet işlerinin masaya yatırılıp çoğu zaman yargıya bağlandığı yerler olarak, siyaseti, hükümdarlar ve bakanları dışında kimsenin "sırlarına" vakıf olamayacağı esrarlı bir dünya olarak gören mutlakıyetçi varsayıma karşıttı. Leipzigli eleştirmen ve oyun yazarı Gottsched'in arkadaşı olan Theodor Johann Quistorp 1743'te şöyle yazıyordu:

> Kafeler siyasetin borsasıdır ve burada her zümreden en cesur ve akıllı insanlar bir araya gelirler. Çok çeşitli, ahlaken eğitici konulara eğilirler, siyaset ve edebiyat dünyasına ilişkin meselelerde yargılarda bulunurlar, tüm saraylardan ve devletlerden en gizli haberler hakkında bilgece konuşurlar ve en saklı hakikatleri gün ışığına çıkarırlar.[36]

Daha 1704'te Fransız ziyaretçi Freschot, Viyana kafelerinde duyduğu pişkin siyasal yorumlar karşısında hayrete düşmüştü: "En ufak bir çekince olmadan, yalnızca generallerin ve bakanların tutumlarını değil, imparatorun kişisel hayatını bile tartışıyorlar." Yüzyılın sonuna gelindiğinde bu tonda çok bir değişiklik yok gibiydi; 1787'de bir polis raporu Viyana kafelerinde, "dine ve ahlaka olduğu gibi hükümdara yönelik de tahkir edici konuşmaların daha fazla duyulduğunu" söylüyordu. Bu döneme gelindiğinde, Viyana kafeleri II. Joseph'in polis bakanı Kont Johann Anton Pergen'in emrindeki polis hafiyeleriyle dolup taşıyordu. Siyasi açıdan yasakçılığıyla tanınan Prusya kralı bile kafelerden siyasal sohbetleri silememişti. Breslau'daki Prusyalı bakanlardan Von Münchow, altındaki memurların "kamuya açık kafelerde, görevleri sayesinde bilgisine ulaştıkları kraliyet işleri hakkında konuşmaya ve devlet işlerine dair görüş bildirmeye cesaret ettiği"nden yakınıyordu.[37]

---

[36] Aktaran: Hans Erich Bödecker, "Das Kaffehaus als Institution aufklärischer Geselligkeit", *Sociabilité et societe bourgeoisie en France, en Allemagne, et en Suisse, 1750-1850* içinde, haz. Etienne François (Paris, 1986), s. 73.

[37] Alıntılar için, bkz. Gustav Gugitz, *Das Wiener Kaffeehaus* (Viyana, 1940), s. 21, 78; *Acta Borussica. Denkmäler der preussischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert*, cilt 1: *Die Behördensorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert*, haz. Preussische Akademie der Wissenschaften (Berlin, 1894-1936), VI/2: 830.

KAHVE, KAPİTALİZM VE BİLGİ DÜNYASI

Kafeler de ticaret dünyasının bir parçasıydı ve kafelerin 18. yüzyıl başında Londra'da bu denli popüler olmasının bir nedeni de buydu. Kafelerin İngiltere'de popülerliğinin doruk noktasına ulaştığı 1680-1720 arası dönem, İngiltere'nin ticaret ve sömürgeler açısından zaferler elde ettiği döneme denk düşer. Hızla genişleyen bir sömürge imparatorluğuna, İngiltere Bankası'nın (1694) ve Londra Borsası'nın (1698) kuruluşuna tanıklık eden bir çağda, İngiltere'nin emperyal yayılmasından çıkarı olan bireylerin genişleyen çemberi ticari bilgi konusunda muazzam bir talep doğurmuştu. Bilginin edinilebildiği ya da değiş tokuş edilebildiği yerler olarak kafeler bu talebin karşılanmasına yardımcı oluyordu. Tavernalar iş anlaşmaları için önemini korumaya devam etti, ama kafeler 18. yüzyıl başındaki spekülatif ve ticari yükselişe özellikle uygundu. Sonuçta, alkolden farklı olarak, kahve, insanı hareketli ve teyakkuz halinde tutan bir uyarıcıdır. Sağladığı zihinsel uyarılma iş görüşmelerinin daha canlı ve etkili bir tarzda yürütülmesini sağlıyordu. *Coffee Houses Vindicated* (1745) adlı kitabın isimsiz yazarı bu üstünlüğe dikkat çeker:

> Hangi hidropik yıldızların kötü etkisinden bilmiyorum ama iki insan arasında pazarlığın ya da iş anlaşmasının ancak tavernalarda olabileceği gibi genel bir alışkanlık yerleşti aramızda. Burada alınan her yudum doğrudan beyne gidiyor ve insanı uykulu ve rahatsız hale getiriyor … oysa artık kafeler olduğundan insanlar buralara geliyor, bir şeyler yiyor … ve böylece işlerini halledip öncesine göre kafaları daha rahat bir şekilde ayrılıyorlar.[38]

Aniden bir savaşın patlak verebildiği, bir bakanın koltuğunu kaybettiği ya da denizdeki bir fırtınanın kişinin servetini batırdığı ya da servet kazandırdığı Augustus dönemi İngilteresinde yatırımcıların hızlı ve tetikte olmaları gerekiyordu. Keza haberlere doğrudan erişim gerekiyordu ve kafelerin bilgi alışverişi yapılan yerler olarak rolü popülerliklerini açıklama konusunda çok şey anlatır. Londra kafelerinin erken dönem tarihi, İngiliz gazeteciliğinden ayrı düşünülemez. Nitekim tavernaların çok ötesine geçen kafe kültürü yalnızca sözlü değil, aynı zamanda yazılıydı. Tüm Avrupa'da kafelerde gazete okumak genellikle ücretsizdi. Louis-Sebastién Mercier 1780'lerde Paris kafeleri hakkında şu gözlemde bulunmuştu: "Konuşmalar … sürekli olarak gazete etrafında dönüyor"; 1704'te Viyana'daki bir ziyaretçi şöyle diyordu: "şehir kafelerle dolup taşıyor, burada en son haberlere ya da dedikodulara ulaşmak isteyenler diğer yerlerde olduğu gibi, gazeteleri okumak ve birbirleriyle tartışmak

[38] Aktaran: Ellis, *The Penny Universities*, s. 57.

için bir araya geliyorlar." 1750'de Viyana kafelerinde, "yanlış ve habis gazetelerin" satıldığından şikâyet eden Maria Theresia bunların satışını yasaklamıştı; bu önlem başarısız olunca, yasak pazar ve tatil günleriyle sınırlanmıştı. II. Joseph'in sansür konusundaki liberal çizgisi (1781), kafelerdeki gazetelere tüm sınırlamaları kaldırmıştı. Böylece Friedrich Nikolay 1781'de Viyana kafelerini "gazete okuyan çok sayıda insanla dolu" bir yer olarak tarif edebiliyordu. Gazeteler genellikle sesli okunuyordu. 1733'te Zedler'in sözlüğü Alman kafelerinin, "en son gazeteleri okuma ya da duyma olanağı" sunduğunu yazıyordu.[39]

Kafeler yalnızca bilgi dağıtımı için değil, bilgi toplamak için de önemliydi. Gazeteci ve deneme yazarı Joseph Addison, Londra'daki Button's Coffee-house'a, Hogarth tarafından tasarlanan büyük ağızlı aslan kafası şeklinde bir mektup kutusu yerleştirmişti. İnsanların Addison'un *Guardian*'ına katkı olarak sunmak istedikleri haber ve bilgiler bu kutuda toplanıyordu. 1729'a gelindiğinde kafeler ile gazetecilik arasındaki bağlantı o kadar barizdi ki Londra kafe sahipleri Parlamento'ya gazete basımı tekeli için dilekçe sunmuşlardı. Parlamento mevcut gazetelerin yerine bir "Kafe gazetesi" yayımlama önerisini reddetmiş olsa da, bu olay gazetecilik ve kafe dünyasının nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Bir kez daha Avrupa kıtasıyla benzerlikler söz konusudur. Almanya'da en yüksek tiraja sahip süreli yayın olan Hamburg *Patriot* (1724-26), bir kafeden doğmuştu. Üyeleri haftada bir gün yerel kafede buluşup siyasal, ekonomik ve anayasal meseleleri tartışan Hamburg Yurtsever Cemiyeti tarafından yayımlanıyordu.

Kafeler bilgi toplama ve dağıtma konusundaki rollerinden ötürü, Augustus Çağı İngilteresinin iş dünyasında önemli bir yere sahipti. Londra Borsası Jonathan's Coffeehouse'dan doğmuştu. Keza Londra'daki Lloyd'un Yeri, Edward Lloyd'un Tower Street'te deniz ticaretindeki sigortacılara hitap eden bir kafe açtığı 1688 yılında kurulmuştu. Ayrıca Lloyd's News adında, müşterilerine gemi listeleri, hava durumu tahminleri ve gemicilikle ilgili diğer yararlı bilgileri sunduğu bir gazete de çıkartıyordu. İngiltere'nin en eski sigorta şirketi, Londra'da bir kafe olan Tom'un Yeri'nde kurulmuştu ve bazı kafelerde köle ticareti bile yapılıyordu. Londra'daki *Daily Journal*'ın 1728 yılındaki bir sayısında, "yaklaşık 11 yaşında bir zenci çocuğun" satışıyla ilgili reklam vardı. Şöyle

---

[39] Alıntılar için bkz. Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, 8 cilt (Amsterdam, 1782-83), I:159; Gugitz, *Das Wiener Kaffeehaus*, s. 21; Friedrich Nicolai, *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781* (Berlin, 1783), V:236; Zedler, "Caffée-Hauss", V:112.

yazıyordu: "İlgilenenler Hazine'nin arkasındaki Threadneedle Street'te bulunan Virginia Coffee House'a başvurabilirler."[40]

Genişleyen yayın dünyasıyla bağlantılı olan kafeler, Londra'nın genişleyen kamusal alanında da kilit bir rol oynadı. Londra'nın haftalık ahlak dergilerinin (bkz. 3. Bölüm) çoğu okuru, sahipleri müşteri çekmek için *Tatler* ve *Spectator* gibi dergilere abone olan kafelerdendi. Kafe müdavimleri dergileri yalnızca okumuyor, aynı zamanda tartışıyorlardı. Bedford's Coffehouse'da, diye yazıyordu Londra'da yayımlanan *Connoisseur* 1754'te, "her edebiyat dalı eleştirel bir şekilde inceleniyor ve basında çıkan her ürün ya da tiyatrolardaki icralar değerlendiriliyor." Avrupa kıtasında da kafeler bir edebiyat mahkemesi işlevi görüyorlardı. Louis-Sébastien Mercier 1780'lerde Paris edebiyat kafeleri hakkında şöyle yazıyordu: "Orada yazarlar ve oyunlar masaya yatırılıyor; hepsine bir değer biçilip paye veriliyor."[41] Gerçekten de edebiyat dergileri bazen kafelerde yayına hazırlandığından, Mercier'in gözlemi kelimenin düz anlamıyla doğruydu. Örneğin Leipzig'de *Bremer Beyträge* editörleri (1745-1748) Leipzigli bir kafede her gün toplanıp gönderilenleri okuyor, düzeltiyor ya da değerlendiriyorlardı. Aydınlanma dönemi kafeleri yerleşik yazarların hayranlarıyla buluştukları, genç amatör yazarların ise kendilerini göstermeye çalıştıkları bir tür edebiyat lokali işlevi de görüyordu. Paris edebiyat dünyasında, şehrin moda edebiyat kafelerinde başarılı "ağ oluşturma", Grub Sokağı ile akademiye üyelik arasındaki fark anlamına gelebilir. Yazar olma yolunda ilerleyen gençler Café Procope'de Voltaire'le tanışmanın hayallerini kuruyor ya da Grimm ya da Rousseau'yla tanışma umuduyla düzenli olarak Café de la Régence'a gidiyorlardı. 1751'de Besançon'dan dönüşünün ardından Paris kafelerine dadanan on sekiz yaşındaki Jean-Baptiste Suard, Café Procope'de Abbé Raynal'la tanışma imkânı bulmuştu. Sağlam bağlantıları olan filozof Raynal onun esas hamisi olmuş ve kendisine *Gazette de France* editörlüğü ve Bilimler Akademisi üyeliğine kadar ilerleyen bir kariyerin kapıları açılmıştı.[42]

Salonlar gibi kafeler de edebi girişimler için bir destek temeli oluşturabiliyordu. Orada bir yazar arkadaşlarıyla ve destekçileriyle buluşup, yayımlanacak bir şiir ya da oyun için destek toplamaya ya da daha sinsi bir şekilde, nefret ettiği rakibinin eserini kötülemeye çalışabiliyordu. Bir

[40] Aktaran: Ellis, *The Penny Universities*, s. 115.

[41] Alıntılar için, bkz. *A.g.e.,* 176; Mercier, *Tableau de Paris* I:159.

[42] Alan Charles Kors, *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris* (Princeton, 1976), s. 24-5.

tiyatro oyununu alkışlatmak ya da kötülemek için kiralanan tiyatro şakşakçıları genellikle kafelerde örgütleniyorlardı; Paris'in daha alt düzey edebiyat kafeleri komplolarıyla kötü nam salmışlardı. Mercier bu acımasız atmosferi şöyle tarif eder:

> Genelde henüz siftah yapamamış şairlerin ve yuhalamalar yüzünden kariyerleri kısa sürmüş ve şimdi sıradan hiciv yazarları olanların sesi en çok çıkıyor. Başarısız yazarlar en acımasız eleştirmenler oluyor. Bir eserin lehinde ya da aleyhinde komplolar kafelerde kuruluyor.[43]

KAFELERDE SOSYALLEŞME

Döneme ait tasvirlerde kafe ortamlarının kapsayıcılığı vurgulanır. Kafelerin toplumsal açıdan heterojenliğine dikkat çeken Montesquieu şu gözlemde bulunuyordu: "Gece gündüz her sınıftan insanın arasında oturabiliyor olmanız, kafelerin olumlu özelliklerinden biridir."[44] Kafeler aynı zamanda yerlilerle yabancıların, ziyaretçilerle ev sahiplerinin dış dünya hakkında haber ve dedikodu alışverişi yaptıkları yerlerdi. Kent dışından gelen ziyaretçiler, kafelerini yerel cemiyete sıcak bir giriş yeri olarak görüyorlardı. Friedrich Schiller 1785'te Leipzig'i ziyaretinde şöyle yazıyordu: "Bu zamana kadar en güzel zaman geçirdiğim yer Richter's Coffeehouse oldu. Orada Leipzig sosyal dünyasının yarısını her zaman bir arada bulabiliyor ve yerli olsun yabancı olsun çevremi genişletebiliyorum."[45]

Kafenin havası, tıpkı taverna gibi, teklifsiz ve kendiliğindendi. Oraya istediğiniz saatte girip istediğiniz saatte çıkabiliyordunuz ve gazetelerin olması sonsuz bir tartışma konusu sağlıyordu. İlk kafeler genelde tek bir odadan oluşuyordu ve bir masanın etrafında sandalyeler vardı. Bu düzenleme hem muhabbeti artırıyor hem de mevki farklılıklarını azaltmaya yarıyordu. İçki yüzünden her an tansiyonun yükselebildiği tavernaların aksine, kafelerin teklifsizliği daha düzeyliydi ve dolayısıyla dışarıdan gelenler açısından daha tehlikesizdi. Kafelerde sosyalleşme ortamında tavernaların tüm kendiliğindenliğini bulabilirdiniz, ama kabalığından ve kavga-dövüşünden eser yoktu. Özgürlük ve düzenin bir arada bulunduğu 18. yüzyıl kafe kültürü, sonrasında 19. yüzyıl liberalizmi ve onun sivil

---

[43] Mercier, *Tableau de Paris*, I:159-60.

[44] Aktaran: Heise, *Kaffee und Kaffeehaus*, s. 127.

[45] Aktaran: Bödecker, "Das Kaffehaus als Institution aufklarischer Geselligkeit", s. 74.

toplum modeliyle özdeşleştirilecek olan normların habercisiydi.[46] Kafede sohbet özgür ve kuralsızdı, ama aynı zamanda kibar ve düzenliydi. Tavernaların aksine kafeler suç ve şiddetle ilintili değildi ve otoritelerin düzeni yeniden tesis etmek üzere sık sık müdahalede bulunmaları gerekmiyordu. Bu açıdan kafeler toplumun otoriter devletin müdahalesine sürekli ihtiyaç duymadan düzenli bir şekilde işleyebileceğine dair liberal inancın habercisiydi.

Fakat sonradan kurulan liberal devletin aksine, kafeler bir demokrasi ortamı değildi. Ziyaretçiler kafelerin sosyal yönden açıklığı konusunda sık sık yorumlarda bulunsalar da, kapsayıcılığının da sınırları vardı. Bunlardan birisi cinseldi: Bazı Alman şehirleri (örneğin 1704'te Leipzig) kadınların kafelere gitmelerini yasaklayan bir kanun çıkarmıştı ve bir kadının Londra'da kafeye gitmesi görülmedik bir durum olmasa da, müşteriler çoğunlukla erkekti. Londra'daki kadınların şehrin kafelerini kapatmak için sundukları iddia edilen bir dilekçe olan (ve asıl yazarı bilinmeyen) müstehcen içerikli *Kadınların Kahve Karşıtı Dilekçesi*'nde, kafelerin kocalarının evden uzak durmasına yol açtığı ima ediliyordu. Ayrıca kahvenin erkekleri iktidarsızlaştırdığı ve kafeye giden erkeklerin "yapay penisle boynuzlanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı" şeklinde iddialar da vardı. Diğer yandan Paris kafeleri cinsel açıdan daha karmaydı. Kadınların bulvarlarda ve Palais-Royal'de dizili kafelerde görülmeleri sık rastlanan bir durumdu. Paris eğlencesinin bu ticari merkezlerine damga vuran karnavalesk atmosfer, hâkim cinsiyet normlarını yumuşatmaya yarıyordu. Varlıklı kadınların Paris'te Procope ya da Viyana'da Wiegand gibi daha elit ve pahalı kafelere gitmeleri de sık görülen bir durumdu. Fakat genel olarak, 18. yüzyılda kahve ya da çay içen çoğu kadın bu işi evde görüyordu. Kadınların çay günleri bu dönemde İngiliz burjuva evlerinde yaygın hale gelmişti, tıpkı üst orta sınıf Alman ev kadınları arasında kadınlar arası kahve oturmalarının yaygınlaşması gibi.

Kafelerdeki toplumsal birlikteliğin bir diğer sınırı da çoğu zaman uzmanlaşmış müşterilerin gelmesiydi. Londra'daki mülk sahipleri, tıpkı tavernacılar gibi, 18. yüzyılda olanaklarını genişletmeye başlamışlardı.

---

[46] Bu konuda, bkz. Woodruff D. Smith, "From Coffeehouse to Parlour: The Consumption of Coffee, Tea, and Sugar in North-Western Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology* içinde, haz. Jordan Goodman, Paul E. Lovejoy ve Andrew Sherrat (Londra ve New York, 1995) ve Lawrence Klein, "Coffehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England", *Huntington Library Quarterly* 59 (1996).

Yeni odalar ekleniyor ve açık masaların yerini bireysel kabinler alıyordu. Kafedeki uzam genişlemesine rağmen, giderek daha özel ve mahrem hale geliyordu ve bu da kafeleri iş ya da siyaset konuşmak için ideal bir yer haline getiriyordu. Bir kafe çoğu zaman özel bir meslekle özdeşleştiriliyordu: Nando'nun Yeri avukatlar için, Child'ın Yeri din adamları için, Jonathan'ın Yeri borsacılar için, New York ise sömürge tacirleri için popülerdi. Paris'te Café des Armes D'Espagne'nın müdavimi subaylar, Bourette'nin edebiyatçılar, Anglais'in ise erkek ve kadın oyunculardı. Hamburg'daki Dresser Kafesi'nin müşterileri genellikle edebiyatçılardı, gemi ticaretiyle uğraşanlar ise Tostbrücke'de toplanırlardı. Yıllar geçtikçe, bazı kafeler daha elit müşteri profillerini korumak adına özel kulüplere dönüştüler. 1764'te Londra'daki Tom'un Kafesi hepsi de yıllık aidat ödeyen yaklaşık 700 üyeli bir özel kulüp haline gelmişti. White'ın Yeri ise istenmeyenleri uzak tutmak için ilk başta 6 peni giriş ücreti koymuştu, ama bu plan tutmayınca varlıklı müşteriler mekânı bizzat satın almış ve önceki sahibini hizmetkâr olarak tutmuşlardı. Aralarında St. James (Whig) ve Cocoa Tree (Tory) gibi siyasal nitelikte olanların da bulunduğu Londra'daki diğer kafeler ise 18. yüzyılın sonunda gelindiğinde özel kulüplere dönüşmüştü. Benzer bir sürecin Almanya'da da yaşandığı ve elitlerin tercih ettikleri sosyalleşme merkezleri olarak kafelerin yerini özel kulüplerin aldığı gözükmektedir. Örneğin Berlin'de Akademisyen Kafesi Berlin Bilimler Akademisi üyelerinin derneği haline gelmişti; buraya girmek için haftada 2 taler gibi yüksek bir ayakbastı parası ödemek gerekiyordu. Kuzey Almanya'nın üst sınıfları arasında ticari kafelerin popülerliğinin azaldığına dikkat çeken Hanoverli devlet adamı Ernst Brandes, "kulüpler kamusal kafelere üst kesimler tarafından nadiren gidilmesinin ya da hiç gidilmemesinin başlıca nedenidir" diyordu.[47]

Dolayısıyla kafe ortamı, tıpkı Aydınlanma kamusal alanının diğer alanları gibi, sınıfsal temelde bölünmüştü. Öyle ki 1800'de İngiltere'de ve Almanya'da elli yıl önceye kıyasla daha da bölünmüş olduğu gözükmektedir. Fransa'da durum biraz farklıydı. Devrimci çağdaki altüst oluşlar ve kafelerle tavernaların yakınlaşması Paris'te kamusal alanda içmeyi biraz özel bir durum haline getirmişti, ama İngiltere ve Almanya'da olduğu gibi, burada da tavernada içmek 19. yüzyılda biraz ikinci sınıf hale gelecekti. ABD'de 1820'lerden itibaren popüler olan alkol karşıtı birlikleri model alan içki aleyhtarı hareketin tüm Avrupa'daki yükselişi kuşkusuz etkenlerden biriydi. Burjuva evcimenliğinin idealleri ve uygulamaları da

[47] Aktaran: Bödecker, "Das Kaffeehaus als Institution aufklärischer Geselligkeit", s. 79.

tavernaların saygınlığının azalmasına katkıda bulunmuştu. Ev içi yaşama verilen değerin artması ve evde ya da özel kulüplerde daha seçici bir tarzda ve ayrım yaparak sosyalleşme eğilimi orta sınıfları tavernaya gitmekten caydırıyordu. Emekçi sınıflar için ise sosyalleşme merkezleri olarak tavernaların önemi 19. yüzyılda artmıştı. Bu durum, kısmen hızlı kentleşmenin yol açtığı kalabalık konutların bir yan ürünüydü. İlk modern zanaatkârlar toplumsal yaşamlarını loncalar etrafında örmüşlerdi; şimdi bu kurumların gerileyişi, işçi sınıfının sosyalleşme mekânı olarak tavernanın da önemini artırmıştı.

Dolayısıyla kamusal mekânda içmenin 19. yüzyılın başına gelindiğinde açıkça görülen keskinleşmiş toplumsal hatları Aydınlanma kamusal alanının çifte yüzünü göstermektedir. Kimi açılardan, özellikle de orta sınıflarla soyluların karışması söz konusu olduğunda kapsayıcı olan kamusal alan, mülklülerle mülksüzler, eğitimlilerle eğitimsizler arasında kalın kültürel sınırlar çizme eğilimi de gösteriyordu. Sekizinci Bölüm'de bu süreç daha da irdelenecektir.

KAYNAKÇA NOTU

Daha geniş bir kültürel ve antropolojik perspektiften, kamusal alanda içme konusunda, bkz. Mary Douglas'ın *Constructive Drinking: Perspectives on Drink from Anthropology*'ye Sunuş yazısı (Cambridge, 1987) ve Wolfgang Schivelbusch'un kimi zaman nevi şahsına münhasır olan ilgi çekici çalışması *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants* (New York, 1992). Tarihte alkol tüketimi konusunda temel bilgiler için, bkz. Gregory Austin, *Alcohol in Western Society from Antiquity to 1800: A Chronological History* (Santa Barbara ve Austin, 1985).

İngiliz birahaneleri ve tavernalari konusunda, her şeyden önce Peter Clark'ın *The English Alehouse: A Social History, 1200-1830* (New York, 1983) eserinden yararlandım. Amerika'da tavernaların siyasi mahiyeti konusunda, bkz. David Conroy, *In Public Houses: Drink and the Revolution of Authority in Colonial Massachusetts* (Chapel Hill ve Londra, 1995) ve W. T. Rohrbaugh, *The Alcoholic Republic*'in ilk bölümleri (New York, 1979). Londra kafeleri hakkında, bkz. Aytoun Ellis, *The Penny Universities: A History of the Coffee-House* (Londra, 1956) yarı akademik, ama ayrıntılıdır. Steve Pincus, "Coffee Politicians Does Create: Coffee Houses and Restoration Political Culture", *Journal of Modern History* 67 (1995). Kafelerde sosyalleşme konusunda, Lawrence Klein, "Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England" *Huntington Library Quarterly* 59 (1996) ve Woodruff Smith, "From Coffeehouse to Parlour: The Consumption of Coffee, Tea, and Sugar in North-Western Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", haz. Jordan Goodman ve diğ., *Consuming Habits:*

Drugs in History and Anthropology içinde (Londra ve New York, 1995) adlı eserlerden yararlandım.

Paris'te kamusal alanda içme için, bkz. Thomas Brennen, *Public Drinking and Popular Culture in Eighteenth-Century Paris* (Princeton, 1988) ve W. Scott Haine, *The World of the Paris Café: Sociability among the French Working Class, 1789-1914* (Baltimore ve Londra, 1996); ayrıca Thomas Brennen "Social Drinking in Old Regime Paris", haz. Susanna Barrows ve Robin Room, *Drinking: Behavior and Belief in Modern History* (Berkeley, 1991). Paris bulvar kafelerine dair canlı tasvirler için, bkz. Robert M. Isherwood, *Farce and Fantasy: Popular Entertainment in Eighteenth-Century Paris* (New York ve Oxford, 1986). Kafeler için ayrıca bkz. David Garrioch, *Neighborhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge, 1986).

Alman tavernalari hakkında, bkz. Friedrich Rauers, *Kulturgeschichte der Gaststätte,* cilt 2 (Berlin, 1941); Hasso Spode, *Die Macht der Trunkenheit. Kultur- und Sozialgeschichte des Alkohols in Deutschland* (Opladen, 1993); ve R. Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse. Kulturgeschichte der Genussmittel* (Viyana, 1986). Almanya'da kafede sosyalleşme konusu için, bkz. Hans Erich Bödecker, "Das Kaffeehaus als Institution aufklärischer Geselligkeit", Étienne François (haz.), *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne, et en Suisse, 1750-1850* içinde (Paris, 1986). Ayrıca bkz. Ulla Heise, *Kaffee und Kaffehaus. Eine Kulturgeschichte* (Hildesheim, 1987) ve Gustav Gugitz, *Das Wiener Kaffeehaus* (Viyana, 1940). 18. yüzyıl Almanyasında kahve içmeyi yasaklama konusundaki resmî çabalar için, bkz. Peter Albrecht, "Kaffeetrinken. Dem Bürger zur Ehr'- dem Armen zur Schand", Rudolf Vierhaus (haz.), *Das Volk als Objekt obrigkeitlichen Handelns* içinde (Tübingen, 1992).

8 | MASONLUK: SİVİL TOPLUMA DOĞRU

Kafeler ve mason locaları önemli açılardan benzer nitelikler taşır. İkisi de ilkin İngiltere'de ortaya çıkmış, sonradan Avrupa'ya yayılmıştır. Her ne kadar masonlar localarının siyasal amaçlı olmadığını tekrar tekrar vurgulamış olsalar da, hem kafeler hem de mason locaları zaman zaman nifaklarla ilişkilendirilmiştir. Farklı toplumsal ve mesleki kökenlerden insanların kaynaştıkları yerler olarak, ikisi de mevki ayrımlarını silme ve Aydınlanma kamusal alanının temel niteliği olan daha eşitlikçi sosyalleşme tarzını besleme eğilimi göstermiştir. Bu süreç içinde ikisi de Eski Rejim toplumunun geleneksel kolektif ve hiyerarşik normlarından ayrı yeni sosyal kimliklerin oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Loca üyeliği gönüllüydü ve kişinin yasal statüsünden bağımsız kıstaslara göre belirleniyordu. Localar farklı mesleklerden, mezheplerden ve sınıflardan insanları bünyesinde barındırıyordu. İletişim ve sosyalleşme ağları yaratıyor ya da var olanları genişletiyor ve farklı toplumsal kökenlerden ve bölgelerden bireyler arasındaki temasları teşvik ediyordu. Bu ve diğer nedenlerden ötürü, Margaret Jacob gibi araştırmacılar masonluğun modern sivil toplumun temel niteliklerinden olan dernek yaşamı (örgütlü yaşam) biçimlerini öncelediğini vurgulamıştır. Masonluk tüm Avrupa ölçeğinde var olan ilk seküler, gönüllü birlikti. Ayrıca en büyüğüydü, en azından 18. yüzyılda. Örneğin Fransa'da masonlar devrimin arifesinde kentlerdeki yetişkin erkek nüfusun %5'ini oluşturuyorlardı.[1] Hanoverli aristokrat ve o dönemde İlluminati hareketinin (aşağıda ele alınacaktır) önemli simalarından olan Adolph Freiherr von Knigge, 1788'de, Kutsal Roma İmparatorluğu'nda mason localarının ve diğer gizli cemiyetlerin yayıldığından bahsediyordu: "Bugünlerde hangi zümreden olursa olsun, bilgi arayışından, başkalarıyla sosyalleşme gereksiniminden ya da sırf meraktan, en azından bir süre gizli bir kardeşliğin üyesi

[1] Daniel Roche, *La France des lumières* (Paris, 1993), s. 392.

olmamış birine rastlamak çok güç."[2]

Masonluğun tarikatımsı, yarı dini niteliği Aydınlanma kamusal alanının diğer kurumlarının ve uygulamalarının temel niteliği olan erişilebilirlik ve açıklık normlarına ters düşüyor görünmektedir. Masonluk gizli bir örgüttü: Üyeler, tarikatlarının sırlarını saklı tutmak üzere yemin ederlerdi ve üye olmayanları "kâfir" diye adlandırırlardı. Masonların gizliliğe olan vurgusu aydınlanma gazetecilerinin ve yazarlarının talep ettiği şeffaflıkla tuhaf bir karşıtlık sergilemektedir; mutlakıyetçi bakanların ve kabinelerin işlerini yarı gizlilik içinde yürütüyor olmalarını yerden yere vuran yazarların çoğunun bizzat mason olup, tarikatlarının gizemlerini korumaya ant içmiş olmaları karşıtlığı daha da tuhaf kılmaktadır.

Bu paradoks, masonluğun yüzünün hem ileriye hem de geriye dönük olduğunu göstermektedir. Bir açıdan, masonların gizliliği ve şeffaf olmayışı, siyaseti yalnızca ayrıcalıklı küçük bir azınlığın anlayabileceği esrarengiz bir mesele olarak gören mutlakıyetçi siyasal kültürlere uygundu. "Encümen-i daniş"in, beraberinde getirdiği gizlilikle, mutlakıyetçi kabinelerin ayrılmaz bir öğesi olması boşuna değildi. Fakat diğer açılardan masonların gizlilik kültü mutlakıyetçiliğin ilkelerine ters düşüyordu. Masonlar tarikatlarının gizliliğini muhafaza etmeye çalışarak, yalnızca ezoterik bilgileri korumuyor; aynı zamanda, devlet ve kurumları karşısında özerk bir alan talep etmiş oluyorlardı. İlk Alman locasının Hamburglu kurucularının dediği gibi, gizlilik ve sessizlik onları kâfirlerden koruyan zırhtı: "Gizlilik ve sessizlik kendimizi korumamızın, masonluktan nasibimize düşenleri koruma ve güçlendirmemizin temel araçlarıdır."[3] Masonluğun kendi dokunulmazlığını ve özerkliğini vurgulaması aydınlanmacı kamusal alanın doğuşu açısından temel bir fikri ifade ediyordu: kendi çıkarlarını devletten ayrı olarak tanımlayan ve ortaya koyan üyelere sahip bir birlik alanı olarak sivil toplum fikri.

Fakat masonluk ne siyasal ne de toplumsal açıdan içsel olarak yıkıcıydı. Habercisi olduğu 19. yüzyıl sivil toplumunun dernekleri gibi, masonluk da geniş bir siyasal yelpazeyi kapsıyordu. İngiliz masonluğunda 1760'larda Wilkes yanlısı taht karşıtları yer alıyordu, ama aynı zamanda 1790'larda kralcı destekçileri de vardı. Birçok Fransız locası 1789'dan sonra ateşli cumhuriyetçilerden oluşurken, geri kalanları da bağnaz kralcılardan oluşuyordu. Almanya'da devrimci İlluminati masonluğun gelişebileceği radikal yönleri gösterirken, imparatorluk sınırları içinde

---

[2] Knigge, *Über den Umgang mit Menschen* (Hanover, 1788), s. 382 (Knigge, *Ausgewählte Werke* içinde, haz. Wolfgang Fenner, cilt 6).

[3] Aktaran: Reinhart Koselleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society* (Cambridge, Mass., 1988), s. 73.

localara katılan çok sayıda prens ve soylu da masonluğun mevcut mutlakıyetçi düzenle gayet uyuşabileceğini göstermektedir. Masonluğun soylularla burjuvalar arasındaki sınırları muğlaklaştırıcı sosyalleşme tarzlarını beslediği noktalarda bile, toplumsal ayrımların bulanıklaşması orta sınıftan masonları Eski Rejim toplumuna eklemlemeye uygun olduğu kadar yabancılaştırmaya da uygundu. En azından, masonluk soylulukla orta sınıflar arasındaki mesafeyi azalttığı noktada bile, mülklülerle mülksüzler arasındaki boşluğu vurgulayan yeni toplumsal ayrım kıstasları yerleştirmişti.

MASONLUĞUN YÜKSELİŞİ

Masonluğun kökenleri masonların yeni kuşaklara aktardıkları renkli mitlerle örülüdür. İngiliz masonları 1723 yılındaki tüzüklerinde, tarikatlarının kökenini 10. yüzyıldaki Sakson kralı Athelstan'ın oğlu Prens Edwin'e dayandırmışlardı. Viyanalı masonlar tarikatlarının köklerini 12. yüzyıldaki haçlı tarikatı olan Tapınak Şövalyeleri'ne dayandırırken, diğer masonlar da Süleyman'ın tapınağını kendi atalarının inşa ettiğini iddia ediyorlardı. Mason soykütükleri bazen siyasi renkler taşıyordu: Fransa'da daha aristokrat localar kökenlerini İngiltere kralı I. Charles'a ve Stuart hanedanından gelen kişilere dayandırırken, bu kadar soylu olmayanlar ise kurucularının Oliver Cromwell olduğunu iddia ediyorlardı.

Efsaneler bir tarafa, bugün birçok tarihçi Aydınlanma Avrupasının kent manzarasına damgasını vuran mason localarının 17. yüzyıl İngilteresinin ve İskoçyasının taşçı loncalarından doğduğu konusunda hemfikirdir. Taş ustaları geleneksel olarak ortaçağ loncalarında ve ilk modern loncalarda elit bir konuma sahip olan son derece vasıflı zanaatkârlardı. Bunlar genellikle zanaatları son derece karmaşık bir mimari ve mühendislik bilgisi gerektiren varlıklı ve okuryazar iş adamlarıydı. Zanaatlarıyla gurur duyan taş ustaları, yüzyıllardan beridir süregelen ve kiliselerle sarayların yapı ustaları olarak geçmişlerini gösteren zengin bir efsane ve ritüel repertuarına sahiplerdi. Mitleri ve merasimleri loncaların dışındaki bireylerin de dikkatini çekiyordu. Bu kimseler genellikle, masonluğu eskilerin bilgeliğine ve sırlarına erişim olanağı elde etmenin bir aracı olarak gören ezoterik nitelikte felsefi ve bilimsel ilgileri olan beyefendilerdi. 1700 civarında mason locaları bu ve diğer yol arkadaşlarını da üye kabul etmeye başlamışlardı. Böylece 1720'lere gelindiğinde örneğin Kraliyet Bilim Cemiyeti'nin üyeleri Lond-

ra localarında önemli bir yer tutuyorlardı.

Mason locaları yüzyılın başlarında zanaatkâr loncalarından kardeşlik localarına evrilirken, meslek birliği niteliklerini giderek bir kenara bıraktılar. Örneğin 1730'da bir Londra locasına mensup olan kabaca yüz kişiden bir tanesi bile çalışan bir taş ustası değildi.[4] Loca üyeliği bu dönemde genişlemiş ve çok sayıda tüccarı bünyesinde barındırmaya başlamıştı. Nitekim ilerleyen süreçte masonluğun çekirdeğini tüccarlar oluşturacaktı. Tüccarların coğrafi hareketliliği masonluğun gerek İngiltere'de gerekse de Avrupa kıtasında bu katman açısından çekiciliğini büyük oranda açıklar. Localar sık sık seyahat eden tüccarlara seyahatlerinde önemli bir destek sağlayan toplumsal ve iletişimsel bir ağ sunuyordu. Evinden uzağa seyahat eden bir tüccar için locada bulduğu tanışıklık, samimiyet ve arkadaşlık, diğer türlü bir yabancı olarak duyduğu yalnızlık ve yalıtılmışlık hissinin azalmasına katkı sunuyordu. Hangi kenti ziyaret ederse etsin, diğer masonlar tarafından sıcak bir şekilde karşılanabileceğini düşünüyordu. Mason bağlantıları sayesinde, bir aksilik durumunda yiyecek, kalacak yer, hatta borç alabileceğini biliyordu. Hamburglu bir masonun 1746'da belirttiği gibi, bir tüccar, "soygun, gemi kazası ve benzeri öngörülmedik bir talihsizlik durumunda kardeşlerinden [mali destek] görebilir"di.[5]

Mason localarının büyüklüğü 10-15 üyeli küçük localardan yüzlerce üyeli büyük, daha yerleşik localara kadar değişiyordu. Masonluk kente özgü bir olaydı. Yalnızca büyük başkentlerde değil, aynı zamanda küçük taşra kentlerinde de gelişmişti. Aşağıda İngiliz masonluğu hakkındaki istatistikler bunu göstermektedir (bkz. Tablo 3).

Londra masonluğunun popülerliği 1760'larda tepe noktasına ulaşıp 1770'ten sonra sakinlerken, İngiliz taşra kentlerinde 19. yüzyıla kadar durmadan büyümeye devam etti.

Masonluğun kentsel, ticari ve coğrafi açıdan hareketli tabanı Avrupa'nın geri kalanında bu denli hızlı bir şekilde yayılabilmiş olmasını açıklar. Paris'teki ilk locanın 1725 civarında kurulduğuna dair kanıtlar vardır, ama bunun Fransa'daki ilk loca olup olmadığı açık de-

---

[4] Margaret Jacob, *Living the Enlightenment: Freemasonry in Eighteenth-Century Europe* (New York, 1992), s. 40.

[5] Aktaran: Norbert Schindler, "Freimaurerkultur im 18. Jahrhundert. Zur sozialen. Funktion des Geheimnisses in der entstehenden bürgerlichen Gesellschaft", *Klassen und Kultur: Sozial Sozialantropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* içinde, haz. Robert M. Berdahl ve diğ. (Frankfurt am Main, 1982), s. 220

Tablo 3: *İngiltere'de Masonluk, 1721-1775*

	Londra locaları	Taşra locaları
1721-25	37	37
1736-40	114	60
1756-60	129	114
1761-65	142	185
1766-70	184	200
1771-75	167	216

Kaynak: John Money, "Freemasonry and the Fabric of Loyalism in Hanoverian England", *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century* içinde, haz. Eckhart Hellmuth (Oxford, 1991), Ek.

ğildir. Her halükarda, 18. yüzyılın ortalarına kadar Fransız localarının ilk ve en yoğun bulunduğu bölge Paris değil, uluslararası limanı ve İngiltere'yle olan ticari bağları sayesinde masonluğu hızla ithal edebilmiş olan Bordeaux idi. İngiltere'de olduğu gibi Fransız masonluğunda da tüccarlar ağırlıktaydı ve üyelerin üçte birini oluşturuyordu.[6] Subaylar da sayıca çoğunluktaydı: Bordeaux'daki ilk loca olan "L'Anglaise", 1732'de şehirde bulunan üç İngiliz deniz subayı tarafından kurulmuştu. Masonluğun askerlik mesleğine mensup kimselere çekici gelmesinin nedenlerinden bazıları tüccarlar için geçerli olan nedenlerin aynısıydı. Fevkalade hareketli olan, bir kent garnizonundan diğerine görece sık giden subaylar masonluğun sağladığı hazır sosyal hayatı ve arkadaşlık ağlarını önemli buluyorlardı.

Resmî düşmanlık (gerek dini gerekse de siyasi), ilk başta masonluğun Fransa'da yayılmasına engel olmuştu. Kardinal Fleury hükümeti (1726-43) masonluğa yıkıcı bir İngiliz icadı olduğu gerekçesiyle mesafeli yaklaşırken, Papa XII. Clement'in 1738'de masonluk tarikatını mahkûm etmesi bu hareketi kilisenin gözünde şaibeli hale getirmişti. Fakat 1750'lere gelindiğinde, masonluk locaların Paris ve taşra kentlerinde yayılmasıyla saygınlık kazandı. Fransa'da 1750-1759 yılları arasında 70 yeni loca açıldı, 1770'lerde bunlara 182 loca daha eklendi ve 1789'a gelindiğinde Fransa'da yaklaşık 600 loca olduğu tahmin ediliyordu. 1770'te yalnızca Paris'te 10 bin civarında mason vardı ve devrimin arifesinde mason sayısı toplamda 50 bin ila 100 bin arasındaydı.[7]

---

[6] Daniel Roche, *Le siècle des lumières en province: académies et académiciens provinciaux, 1680-1789*, 2 cilt (Paris, 1978),

[7] Rakamlar için bkz, *A.g.e.*, II:257; ve Jacob, *Living the Enlightenment*, 74, s. 205.

Avrupa'nın Almanca konuşulan topraklarında ilk loca 1737'de bir Hamburg tavernasında kurulmuştu. Fransa'da olduğu gibi, burada da İngiltere'yle bağlantılar belirleyici oldu: Hamburg'un İngiltere'yle sıkı ticari bağları vardı ve bu loca Londra Büyük Locası'nın kanatları altında kurulmuştu. (İlk Hamburg masonlarının toplandığı tavernanın aldığı ad da kendine uygundu: "İngiliz Tavernası".) Bu tarikat Hamburg'dan imparatorluğun diğer şehirlerine yayılmış ve Avusturya'yı saymazsak, 1737-1789 arasında 450 kadar loca kurulmuştu. 1740-1781 arasında 43 locanın kurulduğu Berlin, Alman masonluğunun önemli bir merkezi ve onun şemsiye örgütü Grosse Landesloge'nin merkezi haline gelmişti.[8] Prusya Veliaht Prensi Friedrich (sonradan Büyük Friedrich) 1738'de bir locaya katılmıştı; bu olay masonluğun saygınlık kazanmasına yardımcı olmakla kalmamış, aynı zamanda masonluğu tüm imparatorluktaki soylular arasında moda haline getirmişti. Friedrich masonlukla 1738'de Schaumberg-Rhineland Kontu Albrecht Wolfgang'ın teşvikiyle Renanya'da tanışmıştı. Tarihçilerin gerçek kimliğini bildikleri ilk Alman mason olan Kont Albrecht (1723 civarında üye olmuştu), Friedrich'in üyeliğini bizzat ayarlamıştı. Ertesi yıl Friedrich Prusya'daki Rheinsberg kentinde bizzat bir loca kurmuştu. Masonluğa ilgisi görece kısa sürmüş ve 1740'ta Silezya savaşlarının patlak vermesinin ardından ilgisi çabucak azalmıştı. Friedrich'in masonlukla flörtü, tarikatı onaylamayan despot babası I. Friedrich Wilhelm'a karşı gizli bir başkaldırı olarak görülmüştür. Masonluk veliahtın örgütlü dinle kopuşunu da kolaylaştırmış ve muhtemelen sonradan dini politikalarının alameti farikası haline gelen hoşgörülü tutumlarını güçlendirmiş olabilir.

Masonluk Friedrich'in baş rakibi Avusturyalı Maria Theresia'nın topraklarına da kök salmıştı. Habsburg hükümdarı 1738'de papanın mahkûm edişinden sonra bu tarikata düşman olmasına karşın, kocası Lorraine'li Francis 1731'de mason olmuştu. Oğlu ve varisi II. Joseph da bir locaya katılmış ve hükümdarlığının ilk döneminde harekete destek olmuştu. 1784'e gelindiğinde ülkede 8'i Viyana'da olmak üzere 66 loca vardı. Avusturya-Prusya rekabeti için sembolik bir hareketle, Avustur-

[8] Winfried Dotzauer, "Zur Sozialstruktur der Freimauerei in Deutschland", *Aufklärung und Geheimgesellschaften: zur politischen Funktion und Sozial-struktur der Freimauerlogen im 18. Jahrhundert*, haz. Helmut Reinalter (Münih, 1989), s. 110; Horst Möller, "Enlightened Societies in the Metropolis: The Case of Berlin", *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century* içinde, haz. Eckhart Hellmuth (Oxford, 1991), s. 222-23; Norbert Schindler, "Freimaurerkultur", s. 28.

yalı masonlar 1784'te Berlin merkezli Grosse Landesloge'dan ayrılmış ve kendi ulusal localarını kurmuşlardı.[9]

DAHİL ETME VE DIŞLAMA

Margaret Jacob İngiliz, Hollanda ve Fransa masonluğu üzerine kapsamlı ve ilgi çekici incelemesinde, mason localarının İngiliz siyasal kültürünün Avrupa kıtasına yayılması için bir araç hizmeti gördüğünü savunmuştur. "Bizzat kabul ettikleri ve toplantı tutanaklarından da görüldüğü üzere, Avrupa locaları İngiliz anayasal ilkeleri (seçimler, çoğunluğun egemenliği ve temsili yönetim) etrafında örgütlenmiş cemiyetler olarak ortaya çıkmışlardır."[10] Mason örgütlenmesi ile İngiliz anayasal ilkeleri arasındaki benzerlikler gerçekten de çarpıcıdır. Masonlar, localarının kurallarına "anayasa" adını veriyorlardı; mason metinlerine ve ritüellerine sonradan parlamentoyla anılacak olan temalar damga vurmuştu. Masonlar çalışanlarını ve üyelerini seçmekle, oy çokluğu ilkesine göre hareket ediyorlardı. Üyelik ve loca örgütlenmesi meselelerini tartışmakla, kamusal alanda konuşmayı ya da başkaları aynı şeyi yaparken hoşgörüyle dinlemeyi öğrenmişlerdi. Ağzı bozuk olan ya da aşırı içki içen üyelere ceza vererek, masonluk üyelerine rikkat ve nezaket dersi vermiş oluyordu. Masonlar tartışmalarda tutanak tutmayı, toplantıları kayda almayı ve loca aidatları şeklinde "vergi" ödemeyi öğreniyorlardı. Mason uygulamaları ile parlamenter rejimlerdeki uygulamalar arasında bu tür bariz benzerlikler olması, masonluğun modern siyasal partilerin öncüsü olduğuna da işaret etmektedir.

Masonlardaki sosyalleşme ve teşrifatın belirgin şekilde eşitlikçi bir tonu da vardı. Unvanların bir kenara bırakıldığı ve üyelerin birbirlerine "kardeş" diye hitap ettikleri mason toplantıları toplumsal mevki farklılıklarını askıya alıyordu. Kabul merasimlerinin de benzer şekilde eşitlikçi çağrışımları vardı. Norbert Schindler bazı Alman kabul törenlerinde, (erkek) üyenin mücevheratının ve gömleğiyle pantolonu haricinde tüm kıyafetlerinin çıkartıldığını anlatır. Ardından, müstakbel üye gömleğinin sol kolunu çıkartıp kalbine kadar indirirdi. Böylece tören sembolik düzeyde soy, mevki ve ayrıcalık gibi özellikleri bir kenara atıp, aday üyenin kardeşleriyle paylaştığı evrensel insanlığı ortaya seriyordu. Avusturya

---

[9] Edith Rosenstrauch-Könisberg, *Zirkel und Zentren: Aufsätze zur Aufklärung in Österreich am Ende des 18. Jahrhunderts* (Viyana, 1993), s. 259-60.

[10] Jacob, *Living the Enlightenment*, s. 15.

Aydınlanması'nın önde gelen simalarından ve aynı zamanda mason üyesi olan Joseph Sonnenfels 1784'te şunları yazarken bu "çıkarma", "bir kenara bırakma" imgesine başvurmuştu: "Tapınağımızın eşiğinde hükümdar tacını, makamının verdiği soyluluk unvanlarını bir kenara bırakır ve kardeş çemberlerimiz içinde insan olmanın mutluluğuyla var olurlar." Bir Alman masonu 1744'te, "biz toplandığımız anda artık hepimiz kardeşiz.... Hükümdar ile tebaası, soylu ile tüccar, zengin ile yoksul, hepsi de aynıdır. Birini diğerinden ayıran bir şey yoktur, aralarında bir fark yoktur, hepsi de erdem bakımından eşittir."[11]

Fakat Aydınlanma kamusal alanının diğer kurumlarında olduğu gibi dışlayıcı uygulamalar eşitlikçi dili çürütebiliyordu. Mason locaları bileşim bakımından ağırlıklı olarak erkeklerden oluşuyordu ve İngiltere'de kadınların üye olması toptan yasaktı. Kadınların kabulünün önündeki bir engel, mason kurallarına göre üyenin statüsü bakımından bağımsız olmasının zorunlu tutulmasıydı. 1723 mason anayasasına göre, bir mason "kendi kendisinin efendisi" olmalı, hiçbir lorda bağımlı olmamalıydı. Nitekim bazı mason yazarlar bir kadının evlilikteki tabi konumunun bu özerklikle uzlaşmaz olduğunu düşünüyorlardı. Bir Fransız masonun 1769'da ifade ettiği gibi, "bir masonun ilk özelliği özgür olmasıdır, oysa özgürlük hiçbir zaman kadınların payına düşen bir şey olmamıştır."[12] Altıncı Bölüm'de gördüğümüz gibi, bazıları 18. yüzyıl sonu Fransasında masonluğun artan popülerliğini kadınların Aydınlanma salonlarında sahip oldukları kültürel nüfuza erkekçi bir tepki olarak değerlendirmişlerdir. Kadınların tarikata katılmalarına izin verildiği durumlarda bile (örneğin uyum locaları denen localarda) rollerinin pasif ve marjinal olduğu dile getirilmiştir. Salon kadınları Aydınlanma kültürünün merkezinde yer alıyorlardı; localardaysa kenarlara kaymışlardı.

Janet M. Burke ve Margaret Jacob eski, kadın merkezli salon kültürü ile erkek merkezli Fransız masonluk dünyası arasındaki bu karşıtlığa karşı çıkmışlardır. Fransız locaları kadınları ara ara kabul etmeleriyle farklılık göstermekle kalmıyorlardı (bu uygulama 1740'larda başlamış ve sonrasında daha da yaygınlaşmıştı); kadınlar karma localarda marjinal ve tabi bir konuma sahip olmak bir tarafa, mason örgütlenmesinde ve ritüelinde gittikçe öne çıkan bir rol edinmişlerdi. 1770'lere gelindiğinde karma locaları hem erkek hem de kadın bir üstadı azam yönetiyordu ve toplantılarda ikisinin de hazır bulunması gerekiyordu. Kadın mason-

---

[11] Alıntılar için, bkz. Rosenstrauch-Könisberg, *Zirkel und Zentren*, 285 ve Schindler, "Freimaurerkultur", s. 210.

[12] Aktaran: Jacob, *Living the Enlightenment*, s. 136.

lar memur seçimlerine katılıyorlardı ve ritüelin bir kısmında kadınları üyelikten dışlamakla locaların yaptığı yanlışa değiniliyordu. Uyum localarından birinin ritüelinde, "kız kardeşler" doğa bilimlerine çalışarak kendilerini erkeklerin tahakkümünden kurtarmaları çağrısında bulunuluyordu. 18. yüzyılın son çeyreğinde karma localar da ritüellerinde pasif olduğu iddia edilemeyecek kadın imgelerinden yararlanmaya başladılar: Mesela Judith'e ya da Amazonların kraliçesine sesleniliyordu. Dolayısıyla karma loca, Aydınlanma kültüründe salonun temsil ettiği kadınların katılımcılığını sonlandırmamış, devam ettirmişti. Öyle ki Jacob ve Burke, karma locaları Fransız Devrimi'nin ilk yıllarında ortaya çıkan cumhuriyetçi kadın derneklerinin öncüsü olarak görmüşlerdi. Gerçekten de daha 1780'lerde bazı karma localar cinsel eşitliği ve kadınların yüksek eğitim görme, hatta askerlik yapma hakkını savunuyorlardı.

Bu örnekler masonluğu kökleşmiş derecede erkekçi olarak gören görüşleri kısmen çürütse de, Avrupa localarının ezici çoğunluğunun erkek bileşimli olduğuna şüphe yoktur. Ayrıca mason üyeliği toplumsal yönden de sınırlıydı. Masonluk pratikte mülklülerin tekelindeydi ve avamdan hali vakti yerinde unsurların üye olduğu görülmemiş şey değilse de, vasıfsız emekçi görece nadirdi. Loca üyeliği için resmi bir ön şart olan okuryazarlık kuşkusuz avamdan insanların üye olmasının önünde bir engeldi. Bir diğeri de giriş ücreti ve üyelerin ödemek zorunda oldukları aidatlardı. Örneğin bir İngiliz locasına girebilmek için birkaç pound ödemek gerekirken, aidat da ayda birkaç şilini buluyordu. Masonların giydikleri ipekli ve tafta cüppeler de pahalıydı, tıpkı sık sık düzenlenen, zaman zaman şatafatlı olan ziyafetler gibi. Toplamda bu masraflar yoksul bir emekçinin boyunu aşan bir gelir düzeyini gerektiriyordu. Daha derin bir düzeyde, masonların yalnızca "kendi kendisinin efendisi olan" bireylerin üyelik için gerekli ahlaki ve yasal özerkliğe sahip olduğu inancı ekonomik yönden bağımlı olan ücretli çalışanların üyeliğine engel teşkil ediyordu. Bu inanç liberallerin 19. yüzyılda oy hakkını bağımsız olacak denli mülkiyeti olanlarla sınırlamayı haklı göstermek için kullandıkları argümanların bir habercisiydi.

İngiltere örneğinde, 18. yüzyıl masonlarının toplumsal profili aslında, "siyasal ulusun" toplumsal profiliyle örtüşüyordu: oy verecek kadar mülke sahip olan yetişkin erkeklerin yaklaşık %20'si. 18. yüzyıl başı İngiliz localarına ait üye listeleri bir çeşitlilik arz etmektedir –tüccarlar, İngiliz Bilimler Cemiyeti üyeleri, gazeteciler, aristokrat Whig'ler, bakanlar– ama mülk sahipliği ve eğitim görmüş olmak hepsinin ortak paydasıydı. Aynısı locaların toplumsal bileşiminin burjuva tüccarlardan bankerlere, avukat ve memurlardan soylu subaylara ve aristokratlara kadar

değiştiği Fransa için de geçerliydi. İstatistikler taşra localarındaki üyelerin %15'inin soylu, %36'sının tüccar, banker ve imalatçı, %33'ünün de burjuva memur, avukat ve mimarlardan oluştuğunu göstermektedir.[13] Bu soylu-burjuva karışımı Alman ve Avusturya masonluğunun da temel özelliğiydi, ama bu ülkelerde soyluların İngiltere'de ya da Fransa'da olduğundan daha çok temsil edildiği görülmektedir. Viyana locası "Zur Gekrönten Hoffnung"un (Taçlı Umut) 1780'de sahip olduğu 111 üyeden 65'i soyluydu; bunların içinde dörtte birinden fazlası konttu, yani üst soyluluğa mensuptu. Bir diğer önde gelen Viyana locası olan "Zur Wahren Eintracht"ın (Gerçek Uyum) 1783'teki üye bileşimi ise soyluların benzer şekilde yüksek bir oran teşkil ettiğini göstermektedir:[14]

Lordlar (üst soyluluk)	%15
Şövalyeler (alt soyluluk)	%40
Öğretmenler, profesörler, memurlar	%32
Ruhban	%8
Diğerleri	%5

İmparatorluğun Bayreuth, Weimar ya da Braunschweig-Lüneberg-Wolfenbüttel gibi küçük eyaletlerinde, yerel hükümdarlar loca kurma işini bizzat üstlenmişlerdi. Bu gibi durumlarda loca ile hükümdarın sarayı arasında hemen hemen hiçbir fark kalmıyordu ve mason ritüeli saray teşrifatının bir çeşidi olarak işlev görüyordu.

Masonluk soylu ve burjuva üyeleri arasında eşitlikçi, meritokratik ruhu besliyor olsa bile, bu gruplarla toplumsal skalanın alt kademelerinde yer alan gruplar arasındaki mesafeyi de vurguluyordu. Daha öncesinde belirtildiği üzere, 18. yüzyıl Parisinde masonluğun yaygınlaşması Paris burjuvazisinin yatay, şehir çapında bağlar kurmasını sağlayan orta sınıf sosyalleşmesindeki değişikliklere bağlıydı. Mason locaları, bu yeni ve daha yaygın toplumsal ağların oluşumuna katkıda bulunmakla, Paris orta sınıfının kendisini sokak ve mahalle yönelimli yerel sosyalleşme biçimlerinden uzaklaştırmış oluyordu. Süreç içinde, orta sınıf masonlar, kendisini daha az mülklü ve eğitimli kesimlere karşı olumsuz şekilde tanımlayan bir toplumsal kimlik inşa etmişlerdi.[15] Masonları alt sınıf-

---

[13] İstatistikler için, bkz. Jacob, *Living the Enlightenment*, 47-48 ve Roche, *Le siècle des lumières en province*, I:265-67.

[14] Eva Huber, "Zur Sozialstruktur der Wiener Freimaurerlogen im josephinischen Jahrzehnt", *Aufklärung und Geheimgesellschaften* içinde, haz. Reinalter, s. 175-79.

[15] David Garrioch, *Neighborhood and Community in Paris 1740-1790* (Cambridge,

lardan ayırt edebilecek toplumsal ve kültürel mesafenin bir diğer kanıtı da, Londra'nın "dalgacı masonlar"ı, yani düzenli locaların organize ettiği ağırbaşlı törenleri sabote eden 1740'ların olay çıkartmakta uzmanlaşmış avamı. Eşek kılığına bürünmüş "üstadı azam" önderliğindeki dalgacı masonlar, mason ritüelini gülünç bir hale sokan karşı yürüyüşler tertipliyorlardı. 1744 yılındaki bir geçit töreni arbede ve tutuklamalarla sonlanınca, Londra masonları sağduyulu davranıp, kamuya açık geçit törenlerini azaltma kararı almışlardı.

Belki de bu zamana kadar yazılmış en ünlü mason eseri olan Mozart'ın *Sihirli Flüt*'ü de masonlukla avam kültürünü ayıran toplumsal bölünmeyi göstermektedir. Gerek Mozart gerekse de Emanuel Schickander (librettonun yazarı) masondu, ama Schickander'in Regensburg locası onu sözde yakışıksız davranışlarından ötürü ihraç etmişti. 1791'deki operanın Viyana prömiyerine katılan birçok kişi de kuşkusuz masondu. Bilgelik Tapınağı'nın başrahibi olan Sarastro'yu kuşkusuz bir mason üstadı olarak, kutsal bandosunu da loca olarak almışlardır. *Sihirli Flüt* mason sembolleri ve temalarıyla doludur ve koro şarkıları locanın sosyalleşmesinin ayrılmaz bir parçası olduğundan (müzik nakaratlarını mason korolarının popülerleştirdiği söylenir), Mozart'ın masonluğu *Singspiel*'inin [şarkı-oyun] konusu yapmış olması uygundu.

Operanın kahraman prensi Tamino ile uşağı Papageno'nun davranışı masonluğun toplumsal parametrelerini göstermektedir. II. Perde'nin başında, Sarastro ve takipçileri kraliyet soyundan gelen Tamino'nun kabul için gerekli sınavlardan geçecek kadar dayanıklı olup olmadığını tartışırlar. "İyi düşün!" der bir rahip: "O bir prens!" Sarastro buna şöyle yanıt verir: "Daha da fazlası! O bir insan!" Başrahip Sarastro için, Tamino'nun soyu sopu önemsizdir; önemli olan bir insan olarak doğuştan sahip olduğu değerdir. Ardından Tamino birtakım kabul sınavlarından geçer ve ona tıpkı kendisi gibi kabul sınavlarından geçecek olan uşağı Papageno eşlik eder. Papageno Viyana sahnesinin komik figürü olan Hanswurst model alınarak yaratılmıştı. Hanswurst'un avam tarzı, sivri ve çoğu zaman da mizahi bir üslupla kendi üstündekilerle karşıtlığı sergiliyordu. Burada Tamino ile Papageno'nun yaklaşan imtihan karşısındaki tutumları bu karşıtlığı göstermektedir. Rahipler Tamino'ya "Tüm imtihanlardan geçecek misin?" diye sorduğunda, prens tereddütsüz şu cevabı verir: "Hepsi!" Ama rahipler avamdan Papageno'ya dönüp, "Bilgelik aşkına da savaşacak mısın?" diye sorduğunda, uşak tereddüt eder: "Savaşmak bana göre değil. Gerçekten ve de haddizatında, ben bilgelik peşinde koş-

1986), s. 180, 202-8.

muyorum!" "Ben basit bir adamım; uyku, içecek ve yiyecek benim için yeterli; bana bir kadın olsun yeter..." Tamino ve Papageno'nun ihtiyaçları açıkça farklı temeldedir. Biri bilgelik ve aşk peşinde koşarken, diğeri basit bedensel arzularla ilgilenir. İkisi de imtihanı geçer ve amaçlarına ulaşırlar: Tamino sevgilisi Tamina'ya yeniden kavuşur, Papageno ise nihayet Papagena'sını kazanır. Fakat yalnızca Tamino'ya Tapınak üyeliğinin rahiplik giysileri verilir, yalnızca o Bilgelik'e muktedirdir. Bilgelik kendi cana yakın, ama avanak uşağının aklının alamayacağı bir şeydir, zira maddi ve duyumsal ihtiyaçları, yüksek bir kültürel düzleme çıkmasını engelleyecek kadar baskındır.

Burada *Sihirli Flüt*, masonları emekçi sınıflardan ayıran toplumsal ve kültürel uçurumu tarif eder. Masonluk, Aydınlanma kamusal alanının diğer kurumları gibi, bir meritokrasiydi, ama mülklü ve eğitimliler meritokrasisiydi. Soylularla burjuvalar arasındaki ayrımları muğlaklaştırırken, eğitimlilerle eğitimsizler, okuryazarlarla ümmiler, kültürlerle kültürsüzler arasındaki farkları vurguluyordu. Bu açıdan masonluk hem eşitlikçi hem de elitistti.

MASONLUK VE SİYASET

Masonluğu proto-demokratik, eşitlikçi, hatta devrimci bir hareket olarak gören uzun tarihyazımı geleneği ışığında masonluğun bu yönü hatırda tutulmalıdır. Bu yorumun ilk örneği Cizvit Abbé de Barruel'in 1789'u bir mason komplosu olarak gören mason karşıtı Fransız Devrimi tarihiydi (1797). Masonlar ya da uzantıları (örneğin Alman İlluminati) etrafında dönen komplo teorileri, Barruel'den beri kısmen masonların gizlilik yeminleri bu komploları besleme eğiliminde olduğundan, kısmen de 19. yüzyılın İtalya'da Carbonari, Rusya'da Dekambristler gibi komplocu hareketler aslında masonluğu model aldığından çoğalmaya devam etmiştir. Profesyonel tarihçiler genelde bu teorileri meczup amatörlerin uydurmaları olarak reddetmiş olsalar da, daha yakın dönemde araştırmacılar masonlukla 18. yüzyıl sonundaki demokratik devrimler arasındaki ilişkiyi doğrulamışlardır. Katolik krallık yanlısı tarihçi Augustin Cochin'in eserini temel alan François Furet, masonluğun soyut ahlakçılığını ve eşitlikçiliğini Jakobenlerin ideolojik saflık ve birlik arayışının habercisi olarak görürken, Margaret Jacob masonluğun liberal-demokratik siyasal kültürün oluşumuna katkısını vurgulamıştır. Furet ve Jacob yorumlarında ayrılırlar (Furet masonluğun Jakoben mirasını vurgularken, Jacob liberal ve meşrutiyetçi yönünü vurgular), ama ikisi de masonluğu

Eski Rejim'in geleneksel toplumsal ve siyasal yapılarına temelden düşman görür. Furet devrim öncesi localar ile 1789 sonrası Jakoben kulüpleri arasındaki örgütsel ve ideolojik benzerlikleri tarif ederken, Jacob masonluk dilinin 1789'un meşrutiyetçi retoriğinin habercisi olduğuna dikkat çekmiştir. Avusturya Yüce Locası 1784 beyannamesinde açıkça anayasal bir dil kullanır: "Masonluk hem anayasası hem de localar arasındaki ilişkiler bakımından demokratik bir birliktir ve her loca bir demokrasidir."[16] Bu anayasa Avusturya, Macaristan, Transilvanya, Galiçya, Bohemya ve Lombardy'nin bölgesel localarını resmi olarak tanıyan bir çokuluslu yapıyı savunarak, Habsburg monarşisindeki ılımlı liberallerin 19. yüzyılda havariliğini yapacakları federalist çözüm yolunu ortaya koymuş oluyorlardı.

Fakat masonluğun bu yönlerini öne çıkarmak bir açıdan teleolojik bir tarih anlayışı benimsemek olacaktır. 1789-1793'ü ya da 1848'i masonluğun bitiş noktası olarak görmek yerine, masonluğu onu takip eden liberal ve demokratik hareketlerden kopardığımızda, kurulu düzene karşı daha az yıkıcı görünmektedir. Masonluk geleceğe olduğu gibi geçmişe de yüzünü dönmüştü ve merasim, hiyerarşi ve gizem öğeleri Eski Rejim'in sembolik evreninde derin köklere sahipti. En azından Avrupa kıtasında, mason gizliliği bazı açılardan siyasetin esrarengiz ve zorunlu olarak gizli bir mesele olarak görüldüğü mutlakıyetçi bir siyasal kültürün doğal uzantısıydı. Masonluğun çifte yüzlü niteliği özellikle de yarı dini özelliklerinde görülebilir. Localar geleneksel dini tarikatlarla ve kardeşliklerle birçok ortak özelliğe sahipti: Üyelerine eğlence, misafirperverlik, zor zamanlarda yardım ve hayır işleme fırsatı sunuyorlardı. İncelikli merasimleri ve ezoterik sembolleri bir manevi ağırbaşlılık ve gizem hissi sağlıyordu. Tıpkı bir kilise gibi, masonluk da üyelerinde "kâfirlere" kapalı olan yüksek bir bilgeliğe erişim olanağı sağladığı inancını besliyordu. Masonluğun çekiciliği kısmen seküler olan ile kutsal olan arasındaki boşluğu kapama ve örgütlü dine bağlılıkları azalmış kişiler arasındaki boşluğu doldurma yeteneğinde saklıdır. Mesela Maurica Agulhon 18. yüzyılda Provence'ta masonluğun yükselişini yereldeki makam sahiplerinin ve tüccarların mason localarına katılmak üzere giderek terk ettikleri Karşı-Reform'un dini-olmayan kardeşliklerinin gerileyişine bağlamıştır. Sayısız sabık Cizvitin 1773'te tarikatlarının dağılışının ardından localara girdiği Habsburg monarşisinde de Karşı-Reform'un gerileyişi ile masonluğun yükselişi arasında benzer bir ilişki olduğunu görüyoruz. Bu

[16] Aktaran: Helmur Reinalter, "Freimauerei und Demokratie im 18. Ahrhundert", *Aufklärung und Geheimgesellschaften* içinde, haz. Reinalter, s. 43.

örneklerde masonluk geleneksel olarak Katolik Kilisesi'nin cevaz verdiği dini-olmayan örgütler ve dini tarikatlar ile yeni yeni ortaya çıkan sivil toplumla ilintili daha seküler nitelikte gönüllü dernekler ve cemiyetler arasında ara bir konuma sahipti.

Masonluğun geçişsel niteliği hem soylu hem burjuva unsurları çekebilmiş olmasını da açıklar. Gördüğümüz gibi, özellikle de Avrupa kıtasında, soylular loca üyelerinin kayda değer bir kesimini oluşturuyordu. Onları masonluğa çeken şey neydi? Cevaplardan biri eşitlikçi özelliklerine rağmen, masonluğun da kimi açılardan Eski Rejim'in mevki ayrımlarını hatırlatır tarzda iç kademeleri olan kendi hiyerarşisine sahip olmasıydı. Masonluk basamaklarına "derece/paye" adı veriliyordu ve bir dereceden diğerine ilerleyen kişi onur ve stütü bahşeden resmi bir törene hak kazanıyordu. Bir loca üstadı şövalyeliğe yükselme ya da kralın taç giyme törenini andıran törenlerle yerini alıyordu. Fakat aynı zamanda, mason hiyerarşisi Eski Rejim'dekinden temelde farklı olan ilkelere dayalıydı. Statü hamledilen değil, edinilen bir şeydi: Masonlar toplumsal mevkileri sayesinde değil, tarikata hizmetleri ve sırlarını hatmetmeleri sayesinde bir dereceden diğerine ilerliyorlardı. Bu açıdan masonluk gerçekten de meritokratik çağrışımlara sahipti, zira tarikat içindeki ayrım soydan ziyade hizmete dayalıydı.

Bu hiyerarşi ve meritokrasi karışımı, soyluluk içindeki farklı unsurlara hitap edebilmişti. Hiyerarşik yapısı, esrarengiz sembolleriyle amblemleri, incelikli ritüelleri ve geçit törenleri ile masonluk Eski Rejim'in aristokratik "temsilî açıklığını" çağrıştırıyordu. Fakat meritokratik hizmet ruhu aynı zamanda Avrupa kıtasında unvanlarını soylarına değil, devlet hizmetlerine borçlu olan ve gittikçe genişlemekte olan bürokratik soylular arasında da yankı bulmuştu. Soyu daha eskilere dayanan soylular için ise mason üyeliği doğuştan gelen soyluluk iddialarını tamamlayıp güçlendirebilecek bir ahlaki ve kültürel erdem belirtisiydi. Bu tür bir ayrım, bir zamanlar soylu statüsünün görülür bir kıstası olan lüksün artık yaygınlaşmasıyla birlikte, bir insanın kıyafetiyle ya da dış görünüşüyle soylu bir geçmişten geldiğini göstermesinin gittikçe zorlaştığı bir yüzyılda çok daha arzu edilen bir şeydi.

Son olarak, bu hiyerarşik ve meritokratik normların karışımı masonluğa soylu dünyası ile burjuva dünyası arasındaki uçurumu kapamasını sağlayacak bir toplumsal ve ideolojik esneklik kazandırmıştı. Bu sentez her zaman sağlam değildi ve bazen kabul konusundaki ya da tarikat içinde ilerleme konusundaki çatışmalar karşısında çözülüyordu. Londra'da eşrafın hâkim olduğu Yüce Loca'dan duyulan sıkıntı İngiliz masonluğunda bir bölünmeye (1751) yol açmış ve "Eskiler" (üyeleri daha

çok toplumun orta katmanlarından gelen bir localar ağı) kendi örgütlerini kurmak üzere ayrılmışlardı. 1770'ten sonra Paris'teki Yüce Loca'nın aristokrat önderliği yerel localarla kabul politikaları ve yüksek payelerin verilmesi konusunda sık sık tartışmak zorunda kalıyordu.[17] Alman masonluğu içinde de toplumsal gerilimler vardı. 18. yüzyılın ortalarından sonra Sıkı İzleyiş diye bilinen masonluk dalı Almanya'dan Fransa'ya yayılmaya başladı.[18] İngiltere'den ithal edilen, Almanya'da egemen olmuş diğer daha akılcı masonluk biçimleriyle kıyaslandığında, izleyişçi localar ritüelleri bakımından daha ezoterik ve gizemliydi. Bu localar, lonca olarak değil, bir şövalye tarikatı olarak ortaya çıktıklarını iddia ediyorlardı (kökenlerini Tapınak Şövalyelerine dayandırıyorlardı) ve iç hiyerarşileri daha ölçülüydü (İzleyişçiler ek ilerleme payeleri yaratmışlardı). Dolayısıyla bazı araştırmacılar bu locaların yayılmasını Alman masonluğunun "yeniden feodalleşmesine" yormuşlardır: tarikat içinde daha fazla hiyerarşi ve toplumsal farklılaşma yaratma yönünde bir girişim.[19]

Bu gelişmeleri gelecek devrimlerin habercisi olarak görmek çekici olsa da, 18. yüzyıl masonluğunu etkileyen iç çekişmelere haddinden fazla anlam yüklememek gerekir. Bu çatışmalar çoğu zaman kişisel rekabetlerden kaynaklanıyordu ve masonluğun görece gevşek örgütsel yapısı dikkate alındığında belli bir ölçüde kaçınılmazdı. Ayrıca bir sınıf çatışması alanı olarak localara fazladan odaklanmak, dönemin mason yazarlarının masonluğun soylularla burjuvalar arasındaki toplumsal ve kültürel sınırları genişletmeye değil, kaldırmaya hizmet ettiği yönündeki mükerrer iddialarını muğlaklaştırır. Alman masonlarından Andreas Georg Friedrich Rebmann şöyle yazıyordu: "Masonluk, en azından kendi kardeşlik çemberi içinde, yapmacık görgü kurallarının ve geleneğin bireyleri birbirinden ayırmak için ördüğü duvarları kaldırmayı ve insanları salt insan olarak kabul etmeyi başardı."[20] Aristokrat kardeşiyle eşit temelde karışmış olan orta sınıftan bir masonun, bu suretle mevki ve ayrıcalıkların kaldırılmasını tercih edeceğini varsaymamız için hiçbir neden yoktur. Gerçekten de daha yüksek mevkiden biriyle sosyalleşmek resmi mevki farklılıklarını soylu olmayanlar açısından daha katlanılır hale getirmiş olabilir. Kendisi de sonradan Katolik olmuş

---

[17] Jacob, *Living the Enlightenment*, s. 60-62, 184, 203-14.

[18] Bkz. Ludwig Hammermayr, *Der Wilhelmsbader Freimaurer-Konvent von 1782* (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, C/2, 1980), s. 9-20.

[19] Örneğin bkz. Manfred Agethen, *Geheimbund und Utopie: Illumination, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung* (Münih, 1984), s. 65-66.

[20] Alıntı, *A.g.e.*, s. 57.

Yahudi bir işadamının oğlu olan Avusturyalı mason ve Aydınlanmacı Joseph Sonnenfels, 1784 yılına ait bir denemesinde bundan bahseder. Localarda soylularla burjuvaların kaynaşması, diye yazar Sonnenfels, "daha düşük mevkide olan birine moralini yüksek tutmasını sağlayan ve makam, mevki, servet farklılıklarına vakarla katlanmasına yardımcı olan bir tür tazminat niteliğindedir."[21] Masonluk içsel olarak devrimci olsaydı, bu kadar çok aristokratı, yüksek memuru (Sonnenfels gibi), din adamını ve mevcut siyasal ve toplumsal düzenden çıkarı olan diğerlerini çekmesi mümkün olmazdı.

İngiltere örneğinde, İngiliz Kilisesi'nin icazet verdiği bir örgütü yıkıcı diye görmek zordur. Anglikan din adamlarının 1750'lerden sonra localara akın etmeleri, masonluğun toplumsal ve siyasal saygınlığına tanıklık etmektedir. Kuşkusuz İngiliz masonluğu John Wilkes ve destekçilerinin 1760'larda önderlik ettikleri halk radikalizmi dalgasından etkilenmişti. "Eskiler"in eşrafın hâkimiyetindeki Büyük Loca'dan ayrılıp kendi ulusal örgütlerini kurmalarıyla sonuçlanan 1751 bölünmesi, aslında, kapalı ve yozlaşmış bir parlamenter rejim tarafından haklarının ellerinden alındığını düşünen küçük tüccarların ve satıcıların artan siyasal hoşnutsuzluğunun bir emaresi olarak Wilkes hareketinin habercisiydi. Masonların Wilkes'i parlamentoya gönderme kampanyasına katılmaları tarikatın siyasetten uzak durma iddiasını boşa çıkarma tehdidinde bulununca, bazı mason liderleri endişelerini dile getirmeye başlamışlardı. Örneğin 1769'da Newcastle'dan bir mason, kardeşlerine "hükümetin yanlışlarını karışıklık ve düzensizlik düzeltemez" uyarısında bulunmuştu.[22] 1770'lerde İngiliz masonluğunun iki dalının da liderleri, örgütlerini önceki on yılın halk radikalizminden uzaklaştırmaya çalıştılar. Bu çabalar Londra localarının bu on yılda yaşadıkları üye kayıplarını açıklayabilir, zira mason localarının tarikatı siyasetten uzaklaştırma girişimleri radikal üyelerini masonluktan uzaklaştırıp daha açıktan siyaset yapan kulüplere ve derneklere itmiş olabilir. Her halükarda 1790'lara gelindiğinde İngiliz masonluğu tamamen ehlileşmişti. Bu zamana kadar hareketin diline hâkim olan özgürlük ve kardeşlik retoriği, yerini açıkça yurtsever olan, ulusal geleneğe saygıyı ve kiliseyle krala bağlılığı vurgulayan bir söyleme bırakmıştı.[23] 1800'e gelindiğinde kraliyet ailesinin neredeyse tüm üyeleri masondu ve Galler Prensi 1790'dan 1813'e kadar

---

[21] Aktaran: Rosenstrauch-Könisberg, *Zirkel und Zentren*, s. 285.

[22] Aktaran: Jacob, *Living the Enlightenment*, s. 62.

[23] John Money, "Freemasonry and the Fabric of Loyalism in Hanoverian England", *The Transformation of Political Culture* içinde, haz. Hellmuth, s. 262-64.

bizzat üstadı azamlık yapmıştı. Burada İngiliz masonluğun kralcı tonu, daha geniş düzlemde, 18. yüzyıl sonunda İngiliz siyasal kültürüne egemen olan yurtsever ruh halini yansıtıyordu.

Alman ve Avusturya masonluğuna gelince, üyeleri arasında Büyük Friedrich, Avusturya İmparatoru I. Francis ya da Bavyera Elektörü Karl Theodor'un olduğu bir tarikatın yıkıcılığından yine şüphe etmek gerekir. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda masonluk, büyük oranda bölgesel mutlakıyetçiliğin kurumsal çerçevesi içinde gelişmiş olan Aydınlanma kültürünün ayrılmaz bir parçasıydı. Bunun sonucunda, Alman ve Avusturya masonları kendilerini aydınlanmacı mutlakıyetçiliğin hedeflerine ve diline görece kolay bir şekilde uydurmuşlardı. Hükümdarı "devletin ilk hizmetkârı" (Büyük Friedrich) olarak gören aydınlanmacı mutlakıyetçi anlayışlarla uyum içinde bir arada var olan masonların hizmet ruhu, uyum sürecinin kolaylaşmasına yardımcı olmuştu. İsimsiz bir mason, *Berlinische Monatschrift*'te şunları söylediğinde (1786) masonların hizmet idealiyle mutlakıyetçi hizmet idealindeki bu yakınlaşmayı ifade ediyordu: "Devlete ve krala sadakatle ve samimiyetle hizmet edemeyen, insanlığın bir üyesi olarak, bir yurttaş olarak, bir eş olarak ya da bir baba olarak kutsal görevlerini yerine getirmeyen biri ... değersiz bir masondur."[24] Prusya localarının adlarını II. Friedrich'ten almış olmaları (1769'da kurulan bir Könisberg meclisi kendisine "Friedrich'in Altın Heyulası" adını vermişti) masonluğun kraliyetçiliğinin manidar bir kanıtıydı, tıpkı tüm imparatorlukta localarda hükümdara bağlı memurların oranının çok yüksek olması gibi.

1780'lerde tüm imparatorlukta diğer gizli cemiyetlerin sayısının arttığına şahit olundu. Bunlardan bazıları, bakış açısı son derece gizemli olan ve Aydınlanma çağının son dönemindeki akılcılığa karşı bir tepkiyi ifade eden masonluğun ayrılıkçı uzantılarıydı. Bunların en önde geleni Gülhaçlılardı. Adi metalleri altına çevirebilme yeteneklerinin yanı sıra mucizevi sağlatma güçlerinin olduğunu iddia eden evrensel felsefeci, simyacı bir tarikat olan Gülhaçlılar, 1760 civarında güney Almanya civarında ortaya çıkmıştı ve 1786'da II. Friedrich'in ölümünün ardından Berlin sarayında kısa süreliğine yükselişe geçmişti. İçlerinden ikisi, Johann Rudolf von Bischoffswerder ve Johann Christian Wöllner (Berlin masonluğunda yüksek payelere erişmişlerdi) II. Friedrich Wilhelm'in önde gelen danışmanlarından olmuşlardı. Genç veliahtın arkadaşları olan Bischoffswerder ve Wöllner, 1781'de Friedrich Wilhelm'i Gülhaçlı-

[24] Aktaran: Rüdiger Hachtmann, "Friedrich II. von Preussen und die Freimaurerei", *Historische Zeitschrift* (1997), s. 48.

lara katılmaya ikna etmişlerdi. Bu iki isim, Friedrich Wilhelm'in tahta çıkışının ardından sansürü sıkılaştırmaya ve kiliseyi akılcı ilahiyatçılardan temizlemeye girişmişlerdi. Bu çabalar neticesinde, Prusya'daki Protestan ruhban sınıfına katı ortodoksluk standartları dayatmaya çalışan ve altında kralın da imzasının olduğu Wöllner'in Din Fermanı (1788) ortaya çıkmıştı.

Bu kısa süreli nüfuza rağmen Gülhaçlılık geçici bir olgu olmaktan kurtulamamış ve 1800 yılına gelindiğinde karanlığa gömülmüştür. Bu durum, masonluğun devrimci, hatta "liberal" bir ürün bile doğuramayacağını göstermektedir. 19. yüzyılda Prusya masonluğu bizzat tutucu bir güç haline gelmişti; bu değişiklik III. Friedrich Wilhelm'in masonları en sadık tebaaları olarak övdüğü 1833 yılında zaten apaçık ortadaydı. 1848 Berlin Devrimi'nde karşı-devrimci, aşırı muhafazakâr "Kral ve Anavatan için Tanrıyla Kralcı İttifak" adlı yapı örgütsel açıdan masonluğu model amıştı ve üyeleri arasında önde gelen Prusyalı masonlar da vardı.

Fakat masonluğun ve onun imparatorluktaki uzantılarının gizli niteliği, doğası gereği, resmi kanallarda güvensizliğe ya da doğrudan cezalandırmaya yol açabilmişti. İlluminati göze batan bir örnekti. İlluminati tarikatı 1776'da Ingolstadt Üniversitesi'nde hukuk profesörü ve aynı zamanda eski bir Cizvit olan Adam Weishaupt tarafından kurulmuştu. İlluminati'nin amaçları, masonluktan farklı olarak, açıkça siyasiydi. Muğlak programları, devletlerin ya da hükümdarların olmadığı ütopyacı bir dünya düzeni kurmayı amaçlıyordu. İlluminati bu dönüşümü devrimci ayaklanma yoluyla değil –komplo teorilerinin aksine, Weishaupt'un kendisi Fransız Devrimi'ne karşıydı– mutlakıyetçi devlette stratejik açıdan önemli mevzileri ele geçirerek gerçekleştirmeyi umuyordu. Bu yol, toplumun üyelerinin devlette, kilisede, okullarda ve üniversitelerde en yüksek mevkilerde yavaşça kontrolü ele geçirecekleri tedrici bir ahlaki eğitim ve ilerleme sürecinden geçiyordu. Bu noktada, İlluminati, masonluktan çok Weishaupt'un eski meslektaşları olan Cizvitlere benziyordu. Cemiyetin en çok nüfuza sahip olduğu yer aslında Avusturya ve Bavyera'da Katolik nüfusun yaşadığı topraklardı ve burada kayda değer derecede kısa bir zamanda, hükümetin önde gelen isimlerinin desteğini arkasına almayı başarmıştı. Bavyera sansür komisyonundaki on iki müsteşardan onu 1780'de İlluminati'ye üyeydi ve Habsburg monarşisinde üyeler arasında muhtemelen eğitim bakanı Joseph Sonnenfels ve sansürden sorumlu bakan Gottfried van Swieten de vardı.[25] Bu tür üst düzey hükümet yetkililerinin katılımını ne kadar

[25] Agathen, *Geheimbund und Utopie*, 335; Rosenstrauch-Könisberg, *Zirkel und*

ciddiye almak gerektiğini söylemek zordur. Keza katılmış olmalarının ciddi bir bağlılık mı, yoksa anlık bir heves mi olduğu da açık değildir. Her halükarda, İlluminati'nin hiçbir zaman binden fazla üyesi olmadı ve örgütün otokratik yapısı çok geçmeden takipçilerini hayal kırıklığına uğrattı. Masonluğun demokratik özelliklerinden hiçbiri İlluminati'de yoktu. Görevliler seçimle değil, tarikatın başının atamasıyla geliyorlardı ve üyelerin çoğu tarafından tanınmıyorlardı. Cemiyetin gizli niteliği ve kozmopolit bir cumhuriyet yaratma amacı yıkıcılık korkularını ve dedikodularını tetiklemiş ve sonunda Bavyera elektörünün 1784'te örgütü yasadışı ilan etmesine yol açmıştı.

Habsburg monarşisinde ana akım masonluk da gizli niteliğinin yol açtığı korkulardan ötürü bastırılacaktı. Başlarda masonluğa sempati duyan Habsburg hükümdarı II. Joseph, sonunda hükümetin tarikat üzerindeki denetimini sıkılaştırmıştı. Joseph'in çark etmesinin nedeni, özellikle de birçok hükümet yetkilisinin mason olduğu düşünüldüğünde, masonluğun uluslararası yöneliminin dış siyasetin gizliliğini tehlikeye atacağı kaygılarıydı. Joseph'in masonluk beratı (1785), mason localarının Viyana ve taşra başkentleri dışında kurulmasını yasaklayarak ve her şehirde loca sayısını üçle sınırlayarak tarikata yönelik baskıları artırdı. Ayrıca localar otoritelere toplantılarının yerini ve zamanını bildirmek ve üye listelerini ibraz etmek zorundaydılar. Bu önlemler mason gizliliğini tam kalbinden vuruyordu ve bazı masonlar beratı yetkisiz localaların artışını durdurmak için bir araç olarak görseler de, Joseph'in beratı örgüt üzerinde soğuk duş etkisi yaptı. Masonların sayısı bir yıl içinde 706'dan 547'ye düştü.[26] Hükümetin komplo ve yıkıcılık korkuları 1792'de başmuhafazakâr II. Francis'in tahta çıkmasıyla artınca, masonluk siyasi açıdan daha da şüpheli hale geldi. 1794'te Jakoben komplosunun açığa çıkarılması, suçlananlardan birkaçının da mason olduğu anlaşılınca hükümetin endişeleri doğrulanmış görünüyordu. Soruşturma yalnızca yirmi-otuz komplocuyu açığa çıkardı ve bunların çoğunun suçu, boşboğazlık yapmak (ve bazen içkinin etkisiyle çenesi düşmek) ya da *Marseillaise*'in düşüncesiz aktarımlarını sunmaktı. Yakın döneme ait bir incelemede, "çoğu Jakoben değildi, yalnızca öfkeli Joseph yandaşla-

---

Zentren, s. 146.

[26] Eva Huber, "Zur Sozialstruktur der Wiener Logen im josephinischen Jahrzehnt", *Aufklärung und Geheimgesellschaften* içinde, haz. Reinalter, s. 186; Rosenstrauch-Könisberg, *Zirkel und Zentren*, s. 20; ve *Freimaurerei im Josephinischen Wien: Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner* (Viyana ve Stuttgart, 1975), s. 59-64.

rıydı" denmektedir.[27] Gerçekten de komployu esasen, kapsamlı bir bastırma operasyonuna girişmeyi amaçlayan korkmuş bir hükümetin icadı olarak görmemek mümkün değildir. Fakat böyle bile olsa, gizli bir grup Innsbrucklu komplocunun örgüt modeli olarak mason locasını almaları ya da Andreas Riedel'in Fransız sempatizanlar grubunun kendisine "ikame loca" (*Logenersatz*) adını vermesi, II. Francis'in 1794'te masonluğu yasadışı ilan etmesi için yeterliydi.

Bu bağlantılar mason örgütlenme yapılarının, ne kadar ehil olsalar da, muhalefet aracı olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Mesele bu tür bağları reddetmek değil, daha ziyade masonluğun çok farklı siyasal amaçlarla kullanılabilecek değişken bir birlik biçimi olduğunu vurgulamaktır. Toplumsal ve ideolojik esnekliği masonluğun kralcı mutlak monarşi kutlamalarından Jakoben saldırılarına kadar farklı siyasi tutumlara uyarlanabilmesini sağlamıştı. Fransa'da bile masonluk ile devrim arasındaki ilişki, Augustin Cochin'in bir zamanlar iddia ettiğinden daha muğlaktır. Devrimci Toulouse'da mason olduğu saptanabilen 250 kişinin yaklaşık üçte biri krallık sempatizanıydı ve daha baştan devrime düşman olan Paris locaları vardı.[28] Mason üyeliği ile devrimci kulüplere üyelik arasında istatistiki bağlantı kurulabildiği oranda, sonuçlar devrimin arifesinde localara mensup olan Fransız kent toplumunun geniş kesimi dikkate alındığında değişik bir görünüm arz etmektedir. Her halükarda, 1793'e gelindiğinde, birçok loca (iki ulusal mason örgütünden biri olan Yüce Loca da dahil) toplanmayı bırakmıştı. 1789'dan sonra devrim yanlısı masonlar siyasi niteliği daha açıktan olan kulüplere ve derneklere katılmak üzere localarını terk ediyorlardı ve devrimin giderek radikalleşmesiyle, masonluk birçok locanın aristokrat önderliği nedeniyle şüpheli hale gelmişti.

KAYNAKÇA NOTU

Mason locaları ve 18. yüzyıl siyasal kültüründeki önemi hakkında, Margaret Jacob'ın *Living the Enlightenment: Freemasonry in Eighteenth-Century Europe*'u (New York, 1992) İngiltere'yi olduğu kadar Fransa ve Hollanda'yı da kapsayan bir şaheserdir. Jacob gibi, Reinhart Koselleck'in *Critique and Crisis: Enlightenment*

[27] Charles Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618-1815* (Cambridge, 1994), 225.

[28] Rolf Reichardt, "Zur Soziabilität in Frankreich beim Übergang vom Ancien Régime zur Moderne: Neurere Forschungen und Probleme", *Sociabilité et société bourgeoisie en France, en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* içinde, haz. Étienne François (Paris, 1986), s. 263.

and the Pathogenesis of Modern Society (1988) eseri de modern sivil toplumun doğuşunda masonluğun rolünü vurgulamaktadır. Masonluğun liberal özelliklerini vurgulayan Jacob'ın aksine, Koselleck hareketin ütopyacı boyutlarının son tahlilde totaliter nitelikte olduğunu düşünmektedir. Esrarengiz bir konu olan masonluğun kökenleri için esasen Jacob'ın izahından yararlandım; ayrıntılı incelemeler arasında şunlar da sayılabilir: David Stevenson, *The Origins of Freemasonry: Scotland's Century, 1590-1710* (Cambridge, 1988) ve Stevenson, *The First Freemasons: Scotland's Early Lodges and Their Members* (Aberdeen, 1988). Sahte masonlar hakkında yararlandığım kaynak, W. J. Crawley, "Mock Masonry in the Eighteenth Century," *Transcations of the Quatuor Coronati Lodge* 18 (1905) oldu. John Money, "Freemasonry and the Fabric of Loyalism in Hanoverian England," *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century* içinde, haz. Eckhart Hellmuth (Oxford, 1991) hareketin 18. yüzyılın sonlarında kralcılığa kayışı hakkında bilgilendiricidir.

Ran Halévi, *Les loges maçonniques dans la France d'Ancien Régime: Aux origines de la sociabilité démocratique* (Paris, 1984) harekete dair iyi bir analiz ve yaygınlığını gösteren ayrıntılı haritalar sunmaktadır. Hareketin Fransız Aydınlanma kültürü için önemi ise Daniel Roche'un *Le siècle des lumières en province. Académies et académiciens provinciaux, 1680-1789*, cilt 2 (Paris, 1978) ve *France in the Enlightenment*, çev. Arthur Goldhammer (Cambridge, 1998) adlı eserlerinde vurgulanmaktadır. Fransız masonluğu ile eski kardeşlik gelenekleri arasındaki ilişki için, Maurice Agulhon'un *Pénitents et Franc-Maçons dans l'ancienne Provence* (Paris, 1968) eserinden yararlandım. François Furet'nin *Interpreting the French Revolution*'ı (New York, 1981), Jakoben ideolojinin evriminde masonluğun rolünü savunurken Augustin Cochin'in *Les sociétés de pensée et la Revolution en Bretagne*'ına (1788-89), cilt 2 (Paris, 1925) yaslanmaktadır. Kadınlar ve Fransız masonluğu konusunda, Janet M. Burke and Margaret C. Jacob, "French Freemasonry, Women, and Feminist Scholarship," *Journal of Modern History* 68 (1996) masonluğun erkekçi bir olgu olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır.

Masonluğun Alman dernek yaşamının gelişimi açısından önemi Richard van Dülmen, *The Society of the Enlightenment: The Rise of the Middle Class and Enlightenment Culture in Germany*'de vurgulanmaktadır (çev. Anthony Williams, New York, 1992). Ayrıca bkz. Thomas Nipperdey, "Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert", Nipperdey, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* içinde (Göttingen, 1976) ve Otto Dann, "Die Anfänge politischer Vereinsbildung in Deutschland", haz. U. Engelhardt ve diğ., *Soziale Bewegung und politische Verfassung. Beiträge zur Geschichte der modernen Welt* (Stuttgart, 1976). Alman localarında gizlilik kültü için, bkz. Norbert Schindler, "Freimauererkultur im 18. Jahrhundert", haz. Robert M. Berdahl ve diğ., *Klassen und Kultur: Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* içinde (Frankfurt, 1982). Çeşitli Alman localarının toplumsal bileşimi Winfried Dotzauer, "Zur Sozialstruktur

der Freimauerei in Deutschland"da incelenmektedir, *Aufklärung und Geheimgesellschaften. Zur politischen Funktion und Sozialstruktur der Freimauerlogen im 18. Jahrhundert* içinde, haz. Helmut Reinalter (Münih, 1989); aynı kitapta, Eva Huber, "Zur Sozialstruktur der Wiener Freimauerer Logen im josephinischen Jahrzehnt" Viyana masonlarının toplumsal kökenlerini araştırmaktadır. Viyana'da masonluk hakkında, bkz. Edith Rosenstrauch-Königsberg, *Zirkel und Zentren. Aufsätze zur Aufklärung in Österreich am Ende des 18. Jahrhunderts* (Viyana, 1993) ve Rosenstrauch-Königsberg, *Freimaurei im josephinischen Wien: Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner* (Viyana ve Stuttgart, 1975). Berlin locaları Horst Möller'in "Enlightened Societies in the Metropolis: The Case of Berlin"inde masaya yatırılmıştır. Prusyalı II. Friedrich'in hareketle ilişkisi hakkında, Rüdiger Hachtmann'ın "Friedrich II. von Preussen und die Freimauerei"sinden yararlandım, *Historische Zeitschrift* içinde (1997). İlluminati için, bkz. Eberhard Weis, "Der Illuminatiorden (1776-1786): unter besonderer Berücksichtigung der Fragen seiner sozialen Zusammensetzung, seiner politischen Ziele und seiner Fortexistenz nach 1786", *Aufklärung und Geheimgesellschaften* içinde, haz. Reinalter. Gülhaçlılar için, bkz. Horst Möller, "Die Gold- und Rosenkreuzer: Struktur, Zielsetzung und Wirkung einer anti-aufklärischen Geheimgesellschaft," *Geheime Gesellschaften* içinde, haz. Peter Christian Ludz (Wolfenbüttel, 1979).

SONUÇ

Aydınlanma kamusal alanının diğer kurumları gibi, masonluk da kendisini giderek devletten özerk bir kurum olarak görmeye başlayan çiçeği burnunda sivil toplumu simgeliyordu. Ayrıca 18. yüzyıl masonluğunun farklılıkları, bu rüşeym halindeki sivil toplumun siyasi açıdan değişken olduğunu ve içsel olarak liberal ya da muhalif olmadığını göstermektedir. Liberal ve demokrat hareketler Aydınlanma kamusal alanının ortaya çıkardığı sivil toplumun bütünü değil, bir parçası olacaktı. 19. yüzyıl sivil toplumu liberal, demokratik, hatta sosyalist ve feminist hareketlere ve derneklerin doğuşuna şahit oldu, ama aynı zamanda içinden milliyetçi, ırkçı ve militarist akımlar da çıkardı ve bunların habercileri 18. yüzyıl İngilteresinin erken gelişmiş siyasi kamusal alanında görülebilirdi. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, sivil toplumun muğlak ürünleri çok daha barizdi. Sözgelimi Pan-Alman Birliği ve Donanma Birliği gibi sağcı popülist derneklerin sürekli olarak şovenist ve emperyalist propaganda yürüttükleri imparatorluk Almanyasından Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'ndeki Dreyfus karşıtı gazete ve derneklerin Yahudi karşıtı hezeyanlarına kadar 19. yüzyıl sivil toplumunun kamusal alanının liberallikten çok uzak biçimler alabileceği açıktı.[1]

Tuhaftır, Habermas'ın kendisi milliyetçilik ve kamusal alanın yapısal dönüşümünde milliyetçiliğin rolü konusunda çok az şey söylemişti.

---

[1] Bu ve diğer milliyetçi dernekler hakkında, bkz. David Blackbourn, "The Discreet Charm of the Bourgeoisie: Reappraising German History in the Nineteenth Century", *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* içinde, haz. David Blackbourn ve Geoff Eley (Oxford ve New York, 1984), s. 159-292; Geoff Eley, *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck* (New Haven, 1980); David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918* (New York ve Oxford, 1998), s. 424-40. Dreyfus karşıtı gazeteler ve dernekler için, bkz. Robert Gildea, *France 1870-1914* (Londra ve New York, 1996), s. 56-58.

Bu sessizlik, Habermas'ın doğduğu yer olan Almanya'da milliyetçiliğin mukadder tarihsel rolü nedeniyle daha da paradoksal bir niteliğe sahiptir, hatta Habermas savaş sonrası Almanya'nın kendi milliyetçi geçmişinin karanlık yüzüyle uzlaşma ihtiyacının açıksözlü savunucusu olarak temayüz etmiştir.[2] Habermas'ın kamusal alanın yükselişi ile milliyetçiliğin gelişimi arasındaki ilişkiden uzak duruşu kısmen kamusal alanı idealize etmesinden kaynaklanmaktadır: Habermas açısından kamusal alan akılcı ve eleştirel konuşma-tartışma ortamıydı, ulusal ya da ırksal iftihar alanı değildi ve bunlar ancak kamusal alan kurumları kapitalizmin toplumsal ve ekonomik zorunluluklarına boyun eğdikten sonra ortaya çıkmıştı. Fakat kamusal alanın yükselişi ile milliyetçiliğin yükselişi birbirine kopmaz şekilde bağlıydı. Aydınlanma kamusal alanının kurumları yerel köklere sahip kimlikleri aşan ve bu suretle insanların kendilerini geniş bir siyasal cemaatin üyeleri olarak tasavvur etmelerini mümkün kılan iletişim ve sosyalleşme ağları yaratmışlardı.[3] Bu sürecin bütünleştirici etkileri 18. yüzyılda gazetelerdeki savaş ve imparatorluk haberlerinin beslediği halk arasındaki yabancı düşmanı denebilecek yurtseverlikte görülebilirdi. Fransa'daki kamusal alan kurumları ise proto-cumhuriyetçi ulus ideallerini 1789'un tarihi olaylarından çok önce geliştiriyorlardı. Kutsal Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve mezhepsel açıdan daha da parçalı topraklarında matbaanın yarattığı yeni ağlar Protestan kuzey ile Katolik güneyi ayıran kültürel ve dini bölünmeyi parçalamaya başlamıştı. Kısacası, kamusal alanın yükselişi kapitalizmin gelişiminden olduğu kadar milliyetçiliğin kökenlerinden de ayrı düşünülemez.

Dolayısıyla Aydınlanma kamusal alanının kurumları baştan itibaren Habermas'ın liberal ve akılcı modelinin ima ettiğinden çok daha muğlaktı. Bu kurumlar farklı türde kitleler ve farklı türde siyasi sonuçlar doğurmuştu. "Kamu", bu kavramı kullanan ya da yönlendirmeye çalışan aydınlanmacı eleştirmenlerin genellikle gördüğü gibi heterojen ve ele avuca sığmaz nitelikteydi. Feminist eleştirmenler 18. yüzyıl kamusal alanının toplumsal cinsiyetçi varsayımlarını ve tutarsızlıklarını vurgulayarak, o dönemin muğlak mirasına en çok ayak uyduran kesim-

---

[2] Bkz. Charles S. Maier, *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity* (Cambridge, 1988), s. 34-65.

[3] Karş. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra ve New York, 1983), s. 39. Anderson belli bir zamanda belli bir ulusa üyelik hissi uyandırmada matbaa kültürünün rolünü özellikle vurgular.

dir. Fakat kamusal alanın içsel olarak erkekçi olduğunda ısrar etmek, tıpkı kamusal alanın doğası gereği liberal olduğu varsayımı gibi, çoklu kılıklarını muğlaklaştırmakta ve yaratabileceği tutumların ve sonuçların kapsamını daraltmaktadır.

Nihayetinde, Aydınlanma kamusal alanının kurumları bir enformasyon devriminin ürünüydü ve enformasyon devrimleri –tıpkı bugün şahit olduğumuz enformasyon devrimi gibi– sonuçları bakımından her zaman muğlaktı. Elizabeth Eisenstein bundan yirmi yıl önce, modern Avrupa'nın başlarında matbaa devrimi üzerine yetkin çalışmasında bu hususu vurgulamıştı.[4] Matbaanın habercisi olduğu enformasyon devrimi, Eisenstein'ın savunduğu üzere, bilgi üretimini olduğu gibi, aynı zamanda hataların çoğalmasını da tetiklemişti. Bu devrim cemaatler yarattığı gibi, bazılarını da bölmüştü; geleneklere meydan okuduğu gibi, istikrara kavuşmasına da yardımcı olmuştu. Aynısı 18. yüzyıl kamusal alanı için de geçerliydi. Bir meşruiyet ilkesi olarak "kamuoyu"nun kutsallaştırılması, siyasal baskıya panzehir olabildiği gibi, içeride terörü, dışarıdaysa saldırgan-savaşçı bir tutumu meşrulaştırmak için de kullanılabilmişti. Ticarileşmiş kültürel kurumlar ve edebiyat pazarları kitaplar, oyunlar ve sanat için yeni kitleler ("kamular") yaratmış, ama bu durum aynı zamanda, eleştirmenlerin 18. yüzyıldan günümüze kadar yakındıkları estetik beğeni standartlarını da alt üst etmişti. Aydınlanma kamusal alanı kadınlara kültür üreticileri ve tüketicileri olarak yeni bir önem atfetmiş, ama bunu çoğunlukla tabi kılınmalarını meşrulaştırmaya yarayan değerler temelinde yapmıştı. Açıklık ve kapsayıcılık normları yeni birlik türleri yarattığı gibi, yeni dışlama biçimleri de yaratmıştı. Fakat tüm bu muğlaklığa karşın, Aydınlanma kamusal alanının vaatlerini gerçekleştirememiş olmasını eleştirirken bile, vaaz ettiği açıklık ve şeffaflık normlarından bahsetmeyi sürdürüyoruz. Bu nedenle Aydınlanma kamusal alanının mirası, Aydınlanma'dan günümüze kadarki farklılıklarına karşın, göründüğünden daha kalıcıdır.

---

[4] Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, 2 cilt (Cambridge ve New York, 1979).

DİZİN

Academie Royale de Musique 202
Adams, John 264
Addison, Joseph 18, 113, 114, 115, 135, 140, 178, 189, 195, 199, 276
Adorno, Theodor 20
Agulhon, Maurica 295
Alexander, William 26, 231
Allestree, Richard 272
Allgemeine Deutsche Bibliothek 134
almanaklar 104
Alxinger, Johann Baptiste von 245
Amelia 149
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 44, 47, 72
Anabaptistler 100
Anecdotes on the Countess du Barry 121
Anne, Avusturyalı (Fransa Kraliçesi) 120, 148
Anne (İngiltere kraliçesi) 46, 146, 238, 272
Anne Yasası 159
Ansiklopedi 18, 69, 79, 134, 148, 149, 150
Arendt, Hannah 250
Argenson, René Louis de Voger de Paulmy 67, 88
Aristoteles 17, 138
Arnim, Achim von 252
Arnold, Matthew 137, 138, 139
Arnstein, Fanny von 246
Aubin, Penelope 179
Augustinus, Aziz 187
Austen, Jane 171
Avusturya Aydınlanması 289
Avusturya Veraset Savaşı 44, 84, 212
Aydınlanma iv, 9, 12, 13, 20, 21, 24, 25, 26, 62, 69, 77, 80, 81, 87, 97, 103, 109, 110, 123, 124, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 161, 163, 165, 166, 167, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 188, 189, 197, 204, 205, 216, 223, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 243, 248, 250, 252, 253, 277, 280, 281, 283, 284, 285, 290, 291, 294, 299, 303, 305, 306, 307
Bachaumont, Louis Petit de 83
Badische Landeskalender 104
Bad Karlsbad 176
Bad Pyrmont 12, 176, 186, 193
Baker, Keith 61, 68
Balzac, Honoré de 270
Barruel, Abbé de 294
Bath 186, 193, 239
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 119, 205
Becker, Rudolph Zacharias 167
Behn, Aphra 117, 170
Bell, David 65, 69
Beulwitz-Walzogen, Frederike Sophie Caroline von 175
bibliothèque bleue 104, 106
Bischoffswerder, Johann Rudolf von 299
Blumauer, Alois 245
Bolingbroke, Henry Saint-John 40, 41, 59, 85
Bonhote, Elizabeth 177
Boswell, James 108
Bouquiniste 125
Brandes, Ernst 280
Brentano, Clemens 252
Brienne, Loménie de 75
Brissot, Jacques-Pierre 68, 152
Bukleye Tecavüz 147
Burgh, James 51
Burgtheater 213, 214, 215, 216, 218
Burke, Edmund 134
Burke, Janet M. 290
Burke, Peter 268
Burnacini, Giovanni 208
Burney, Fanny 242

Burney, Frances 148, 175, 176
Burney, Sarah Harriet 177
Bute, John Stuart 47, 48, 54
Bürger, Gottfried August 155
Büyük Frederick 167, 173, 247, 288, 299
Büyük Katerina 151
Calderôn, Rodrigo 188
Calonne, Charles Alexandre de 75
Carbonari 294
Carter, Elizabeth 175, 178, 239, 242
Cartwright, John 51
Chapelle, Jean de La 84
Chapone, Hester 241, 242
Chapone, Hester Mulso 174
Charles II (İngiltere Kralı) 31, 191, 195, 198, 273
Charles I (İngiltere Kralı) 191, 238, 272, 285
Chartier, Roger 69
Chrysostom, John 187
Cibber, Colley 196
Clark, J. C. D. 34
Cleland, John 120
Clement XII (Papa) 287
Cochin, Augustin 294, 302
Coleridge, Samuel Taylor 136
Cole, William 256
Colley, Linda 36
Comédie Française 183, 192, 194, 202, 203, 204, 205, 206, 214, 215, 237, 271
Comédie Italienne 202, 203
commedia dell'arte 198, 203, 209
Compte rendu 73, 89
Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicholas 25, 131, 164, 165, 238
Congreve, William 145
Corneille, Pierre 192, 204, 205, 226
Courtin, Antoine de 228
Covent Garden Tiyatrosu 183, 195, 196, 198, 199, 201, 206
Cromwell, Oliver 285
Cumberland, Richard 189, 201
D'Alembert, Jean le Rond 158, 188, 235, 241
Danton, Georges Jacques 68
Darnton, Robert 120, 143, 151, 152, 157
Defoe, Daniel 33, 46, 149
Dekambristler 294
Denis, Johann Michael 245
Descartes, René 134, 146, 227
Dewey, John 27
Diderot, Denis 118, 131, 134, 149, 151, 164, 165, 189, 204, 205, 224, 225, 231
Dilencinin Operası 148
Doğa Tarihi 149
Dohm, Wilhelm von 250
Donaldson, Alexander 161, 162
Donne, John 144, 238
Doublet, Marie Anne Legendre 233
Drury Lane 183, 184, 194, 195, 196, 197, 199, 201, 206, 215
Dubos, Abbé Jean-Baptiste 135
Dunciad 147
Eisenstein, Elizabeth 152, 307
Elizabeth I (İngiltere Kraliçesi) 238
Engelschall, Joseph Heinrich von 196
Engelsing, Rolf 105
Erotica Biblion 120
Ferdinand III (Habsburg hükümdarı) 208
Ferguson, Adam 230
Fichte, Johann Gottlieb 131, 169, 250
Fielding, Henry 149, 196
Fielding, Sarah 176, 178
Filmer, Robert 145
Fleury (Kardinal) 65, 67, 88
Fontenelle, Bernard de 134, 232
Forster, Georg 177, 246
Fox, Charles James 38, 51, 52
Francis II (Habsburg hükümdarı) 302
François, Etienne 99
Franklin, Benjamin 233
Fransız Devrimi 19, 20, 24, 26, 54, 118, 130, 131, 224, 236, 238, 251, 291, 294, 300
Fréron, Elie 150
Friedrich Wilhelm III (Prusya Kralı) 300

Friedrich Wilhelm II (Prusya Kralı) 19, 83, 208, 213, 247, 248, 250, 299, 304
Friedrich Wilhelm I (Prusya Kralı) 247
Fronde, 66
Furet, François 78, 90, 294
Gallikanizm 64
Garrick, David 175, 184, 189
Gay, John 146, 148
Gedike, Friedrich 248
Gellert, Christian 114, 154, 156
Genç Werther'in Acıları 117, 174, 246
George III (İngiltere Kralı) 44, 47, 49, 76, 195
George II (İngiltere Kralı) 31, 34, 55
George I (İngiltere Kralı) 34, 46, 195
Gibbon, Edward 134, 232, 241
Goethe, Johann Wolfgang von 18, 116, 117, 132, 133, 153, 154, 155, 156, 169, 173, 174, 215, 216, 218, 246
Goldsmith, Oliver 149, 184
Gonzaga, Elisabetta 225
Goodman, Dena 177, 232, 235, 237
Gordon, Daniel 231
Gottsched, Johann Christoph 156, 210, 212
Gottsched, Luise Adelgunde 172, 178
Gouges, Olympe de 236
Gray, Thomas 145
Greiner, Charlotte 244, 245, 246, 254
Greiner, Franz Sales 245
Grenville, George 48
Griffith, Elizabeth 127, 178
Grimm, Friedrich Melchior 149, 184, 233, 277
Grosse Landesloge 288
Grub Sokağı 146, 147, 152, 157, 180, 277
Gülhaçlılar 299
Habermas, Jürgen 9, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 54, 62, 192, 253, 305, 306
Haine, W. Scott 270
Handel, Georg Friedrich 195
Harley, Robert 46
Harrington, James 272
Harthy, Erica 227
Haschka, Lorenz Leopold 246
Hasse, Johann Adolf 192
Hawkesworth, John 149
Haydn, Joseph 245
Haywood, Eliza 172
Hébert, Jacques-Réné 270
Helvetius, Claude Adrien 246
Henry IV (Fransa Kralı) 121, 192
Herder, Johann Gottfriend 133, 156, 169
Herz, Henriette 175
Hesse, Carla 131, 164
Heyne, Therese Marie 174, 177
Hippel, Theodor Gottlieb von 26, 238
Holbach, Paul Thiry (Baron) 150, 231
Horkheimer, Max 20
Hôtel de Bourgogne 190
Huber, Ludwig Ferdinand 177
Humboldt, Wilhelm von 252
Hume, David 232
Hunt, Lynn 90
Inchbald, Elizabeth 185, 196
Isherwood, Robert 269
İlluminati 283, 284, 294, 300, 301, 304
İlyada 147
İngiliz Devrimi 31
İran Mektupları 117
İspanyol Veraset Savaşı 33, 40
İtiraflar 118
Jacob, Margaret 283, 289, 290, 294
Jacobusçuluk 34, 45, 46, 55, 57, 238, 262, 264
James II (İngiltere Kralı) 31, 32
James I (İngiltere Kralı) 238
Jansencilik 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 91, 92, 171
Jebb, John 51, 52
Johnson, Samuel 47, 108, 134, 143, 147, 149, 157, 161, 173, 184, 241, 261
Jomelli, Nicola 192
Joseph II (Habsburgh hükümdarı) 101, 166, 191, 213, 214, 246, 249, 276, 288, 301
Kalvencilik 63

kamuoyu 12, 19, 20, 21, 23, 41, 50, 57, 58, 72, 74, 76, 77, 78, 91, 118, 158, 183, 197, 234, 252, 307
kamusal alan 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 32, 60, 61, 62, 81, 109, 116, 117, 118, 132, 165, 166, 237, 264, 281, 306
Kant, Immanuel 20, 23, 131, 132, 135, 156, 250
Kaplan, Steven 86
Karsch, Anna Luise 173
Kärtnertor Tiyatrosu 209, 213
Klaits, Joseph 71
Kleist, Heinrich von 250, 252
Klopstock, Friedrich Gottlieb 154, 155
Knigge, Adolph Freiherr von 283
Knights, Mark 31
Knobelsdorf, George Wenzeslas von 209
korsan yayıncılık 159, 162, 168
Kurz, Joseph Felix 209, 210, 213
Kutsal Roma İmparatorluğu 18, 63, 100, 114, 148, 153, 166, 168, 190, 192, 194, 208, 242, 243, 246, 254, 271, 283, 299, 306
La Bruyère, Jean de 82
Laclos, Choderlos 117, 118, 176
Lafayette, Madame de 226
La France litteraire 143
La Harpe, Jean-François de 205, 207
Lambert markizi 232, 241
Landes, Joan 24, 25, 236, 237
LaRoche, Sophie 174, 175, 179
Law, John 73
Law, William 196
Legrand, Joachim 84
Lennox, Charlotte 261
Leopoldstadt Tiyatrosu 215
Lespinasse, Julie de 232
Lessing, Gotthold Ephraim 123, 154, 155, 167, 189, 211, 212, 216
Levin, Rahel 224, 249, 250, 251, 252
Linguet, Simon-Nicolas-Henri 150
Locke, John 145, 161
Lougee, Carolyn 227
Louis XIII (Fransa Kralı) 192
Louis XIV (Fransa Kralı) 61, 64, 79, 82, 84, 121, 151, 186, 191, 192, 195
Louis XV (Fransa Kralı) 60, 68, 70, 85, 120
Louis XVI (Fransa Kralı) 71, 72, 83, 120
Lowenstein, Daniel Caspar von 106
Lully, Jean Baptiste 195, 202
Luther, Martin 137
Macaulay, Catherine 160, 175
Maintenon, Madame 106, 203
Mairobert, Pidansot de 224
Malesherbes, Chrètien-Guillaume 77, 79
Malherbe, François de 226
Manley, Delarivière 172
Marat, Jean-Paul 152, 270
Maria Theresia (Habsburg hükümdarı) 101, 166, 213, 225, 243, 244, 276, 288
Marie Antoinette (Fransa Kraliçesi) 120
Marivaux, Pierre de 113, 114, 203
Marksizm 18, 20, 21, 22, 23, 151
Marmontel, Jean-François 149, 233
Marvell, Andrew 144
Mary II (İngiltere Kraliçesi) 32, 238
masonluk viii, 11, 13, 22, 23, 48, 55, 172, 194, 235, 237, 245, 246, 248, 259, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305
Maupeou, René Nicholas de 70, 71, 81, 92, 119, 164
Mavi Çoraplılar 240, 241, 242, 253
Mazarin (Kardinal) 120, 208
Maza, Sarah 118
Medick, Hans 99
Mendelssohn, Moses 175, 249
Mercier, Louis-Sebastièn 77, 125, 149, 163, 189, 275
Méricourt, Théroigne de 270
Methodizm 259
Michaelis, Dorothea Caroline 174

Millar, John 230
Milton, John 132, 134, 146, 162, 272
Molière 178, 188, 191, 192, 204, 210
Monod, Paul 32
Montague, Lady Mary Wortley 210
Montagu, Elizabeth 175, 239, 242
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 117 232, 278
Moreau, Jakob-Nicolas 71
More, Hannah 175, 241, 242
Morellet, André 235
Moritz, Karl Philipp 175
Mozart, Wolfgang Amadeus 293
Murphy, Arthur 194
Müller, Adam 252
Namier, Sir Lewis 34, 36
Necker, Jacques 72, 73, 74, 75, 89
Necker, Suzanne 148, 177, 232, 234, 235, 241
Nestroy, Johannes 214
Neuber, Caroline 210
Neuber, Johann 210
Nicolai, Friedrich 123, 134
Niethammer, Friedrich Immanuel 136, 137, 138
North Briton 44, 48, 49, 50, 265
Noverre, Jean Georges 213
Odysseia 147, 155
O'Gorman, Frank 36
Othello 198
Otuz Yıl Savaşı 249
Owen, Robert 56
Paine, Thomas 53, 55, 76
Palais-Royal 193
Panckoucke, Charles Joseph 80, 150
Parr, Catherine 225, 238
Paul, Jean 250
Penn, William 106
Pepys, Elizabeth 198
Pepys, Samuel 260, 272
Pergen, Johann Anton 274
Pezzl, Josef 261, 262
Pichler, Caroline 175
Pietizm 100, 171
Pitt, William (İkinci) 44, 48
Place, Francis 260
Player, Thomas 273
Pocock, J. G. A. 229
Pope, Alexander 134, 146, 147, 157, 178, 185
Prater Bahçeleri 12, 186, 193
Prehauser, Gottfried 209, 210
Prévost, Antoine-François 113, 114
Quakerlar 100, 106
Quesnel, Pasquier 64
Racine, Jean 188, 192, 204, 205, 210
Ramler, Karl Willhelm 173
Ranelagh Bahçeleri 12, 187, 199
Ranke, Leopold von 43
Raynal, Abbé 277
Rebmann, Andreas Georg Friedrich 297
Reeve, Clara 173
Reeves, John 55
Reich, Philipp Erasmus 167
Reimarus, Johann Albrecht Heinrich 168
Restif de la Bretonne 208
Reynolds, Joshua 134, 175
Richardson, Samuel 18, 111, 114, 116, 117, 118, 130, 174, 176, 197, 211
Richelieu (Kardinal) 79, 80, 157, 192
Riedel, Andreas 302
Robertson, William 149, 230
Robespierre, Maximilien de 68
Rogers, Nicolas 36
Rousseau, Jean-Jacques 18, 116, 117, 118, 119, 131, 140, 149, 172, 173, 174, 188, 208, 217, 236, 237, 277
Rowe, Elizabeth 179
Ruhsatlandırma Yasası 32, 42, 45, 58, 159, 196, 197, 204
Salisbury, Hester Lynch 175
Salle, Jean-Baptiste de la 101
Sanders, James 126
Schenda, Rudolf 99
Schiller, Friedrich 12, 133, 136, 156, 175, 189, 215, 216, 278
Schindler, Norbert 289
Schlegel, August Wilhem 136
Schlegel, Friedrich 177, 250
Schleiermacher, Friedrich 175, 250
Schlözer, August Ludwig 31, 156
Schröder, Friedrich Ludwig 215

Schwoerer, Lois 32
Scott, Sarah 177
Scudéry, Madeleine de 117, 226
Selliers, Joseph Carl 213
Sennette, Richard 121
Shakespeare, William 132, 134, 162, 189, 197, 215, 242
Sihirli Flüt 293, 294
Silhouette, Etienne de 89
Smith, Adam 108, 230
Smollet, Tobias 239
Sonnenfels, Joseph 214, 290, 298, 300
Spectator 113, 114, 115, 142, 172, 277
Spittler, Ludwig von 246
Steele, Richard 18, 46, 113, 114, 115, 140, 172, 189, 195
Stephanie der Jüngere, Gottlieb 215
Sterne, Laurence 116
Stranitzky, Joseph 209
Suard, Jean-Baptiste 150, 231
Sulzer, Johann Georg 173
Swieten, Gottfried van 300
Swift, Jonathan 46, 115, 133, 134, 145, 146
Tackett, Timothy 90
Tapınak Şövalyeleri 285
Te Deum 84
Tehlikeli Münasebetler 117, 118, 176
Tencin, Claudine Alexanderine Guèrine de 179, 241
Tertullian 187
Thomasius, Christian 156, 243
Thompson, E. P. 37
Thomson, James 161
Tory'ler 32, 33, 34, 35, 36, 40, 47, 114, 230
Tratter, Johann Thomas Edler von 166
Treu, Michael Daniel 191
Tuilleries 193
Tunbridge Wells 239
Turgot, Anne-Robert-Jacques 72, 86
Unger, Helene 174, 175, 177, 179
Un Savaşı 86
Vauxhall Bahçeleri 186, 187
Veit, Dorothea 177
Vergennes, Charles Gravier 73
Vernon, Edward 49
Vesey, Elizabeth 240
Vickery, Amanda 116
Volkskomödie 209
Voltaire 69, 146, 148, 178, 185, 189, 201, 204, 205, 207, 231, 232, 242, 246, 277
Voss, Johann Heinrich 155
Walpole, Horace 145, 175, 241
Walpole, Sir Robert 35, 39, 40, 41, 46
Ward, Ned 260
Washington, George 50
Weishaupt, Adam 300
Whig'ler 32, 33, 34, 36, 39, 113, 114, 230, 291
Wieland, Christoph Martin 132, 133, 153, 155, 167, 179
Wilkes, John 37, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 85, 152, 298
William III (İngiltere Kralı) 32, 33, 146
Wilson, Kathleen 49
Wolff, Christian 156, 243
Wolstonecraft, Mary 180
Woodmansee, Martha 169
Wordsworth, William 132
Wöllner, Johann Christian 299
Wyvill, Christopher 44, 49, 51, 52
Yedi Yıl Savaşı 44, 47, 48, 69, 73, 89, 212, 213, 244

Karşılaştırmalı bir sentezin eseri olarak, son yirmi yılda muazzam büyüyen Fransız, Alman ve İngiliz-Amerikan literatürüne dayanılarak yazılmış olan bu kitap 18. yüzyıl yaşamında "kamu"nun artan önemini konu ediniyor. Burada ele alınan kamusal alan, çoğunlukla gazetelere, romanlara ve 18. yüzyılın matbaa kültürünün diğer ürünlerine düzenli erişebilecek kadar mala mülke ve eğitime sahip olan erkek ve kadınlar tarafından işgal edilmektedir. Ticarileşmiş kültürel kurumlar ve edebiyat pazarları kitaplar, oyunlar ve sanat için yeni kitleler ("kamular") yaratmıştı, ama bu durum aynı zamanda, eleştirmenlerin 18. yüzyıldan günümüze kadar yakındıkları estetik beğeni standartlarını da alt üst etmişti.

Kitapta kamunun yükselişi süreci ele alınırken, önce meselenin siyasal boyutları irdeleniyor ve vaka incelemesi olarak "kamuoyu"nun Aydınlanma çağı siyasal kültüründe kazandığı öneme odaklanılıyor. Okuma, yazma ve sahnenin evrimi üzerine yoğunlaşıldığı sonraki aşamada, edebiyat ve tiyatroyla ilgilenen insan sayısındaki artışın yol açtığı olanaklar ve ikilemler araştırılıyor. Daha sonraki aşamada ise, salonlar, tavernalar, kafeler ve son olarak da masonluğun Aydınlanma Avrupasında kamunun doğuşuna nasıl eşlik ettiği inceleniyor.

Profesör Melton, Aydınlanma kamusal alanının mirasının, Aydınlanma'dan günümüze kadarki farklılıklarına karşın, göründüğünden daha kalıcı olduğunu göstermektedir.

JAMES VAN HORN MELTON, Emory Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. *Absolutism and the Eghteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria* (Cambridge, 1988) isimli kitabın yazarıdır. Otto Brunner'in *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria* (Philadelphia, 1992) adlı kitabında Howard Kaminsky ile birlikte çevirmenlik yapmış; Hartmut Lehmann ile birlikte *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s* (Cambridge, 1994) isimli kitabın editörlüğünü yapmıştır.

ISBN 978-605-4238-63-7

9 786054 238637

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ